

UNIVERZITA KARLOVA

Filozofická fakulta

Ústav obecné lingvistiky

DISERTAČNÍ PRÁCE

Obecná lingvistika

Magdalena Zíková

**Gramatikalizační potenciál anaforické funkce
lexému *ten* v mluvených narativech**

Grammaticalization potential of the anaphoric *ten*
in spoken narrative discourse

2017

Školitel: Doc. Mirjam Friedová, Ph.D.

Prohlášení autora

Prohlašuji, že jsem disertační práci vypracovala samostatně, že jsem řádně citovala všechny použité prameny a literaturu a že práce nebyla využita v rámci jiného vysokoškolského studia či k získání jiného nebo stejného titulu.

V Praze dne 29. března 2017

Poděkování

Velice děkuji vedoucí své disertační práce Mirjam Friedové za její přátelský přístup, trpělivost a povzbuzení, kterého se mi od ní po celou dobu jejího vedení dostávalo, i za cenné připomínky a komentáře, které k této práci měla.

Především ale děkuji svým přátelům Haně Prokšové a Janu Křivanovi za všestrannou pomoc ve všech fázích vzniku práce, jejich rady a připomínky, stejně jako pomoc s finální úpravou textu. Zejména ale za bezvýhradnou podporu každého z nich.

Tuto práci věnuji památce mé babičky Marie Bláhové.

Abstrakt

Předkládaná disertační práce se věnuje užití referenčních prostředků v mluveném narativním diskursu s převahou anaforického odkazování. Zvláštní pozornost patří konkurenci dvou forem: lexikálních frází s lexémem *ten* (*ten*-frází) a lexikálních frází bez lexému *ten* (N-frází) při opakovaných zmínkách. Prvořadým cílem práce je (i) identifikovat faktory, které mluvčí vedou k volbě *ten*-fráze oproti N-frázi za co možná nejsrovnatelnějších podmínek, a (ii) prozkoumat možnosti gramatikalizace výrazu *ten* z anaforického užití. Teoretické a metodologické zázemí práce představuje zejména koncepce diskursní anafory a teorie gramatikalizace.

Distribuci referenčních prostředků sleduji ve vztahu k sadě parametrů, které odrážejí konceptuální (životnost referentu), gramatické (syntaktickou funkci, typ klauze ad.), a především diskursní charakteristiky referenčních prostředků (informační status fráze v rámci klauze, aktivaci a persistenci referentů ad.). Srovnání je vedeno systematicky, parametr po parametru, v ohledu kvantitativním (rozvržení jednotlivých forem do tříd podle hodnot každého z parametrů) i kvalitativním (analýza jednotlivých dokladů z hlediska signalizovaných pragmatických významů).

Materiál tvoří korpus 45 mluvených monologických narativů v podání 15 mluvčích, sestávající z převyprávěných verzí 3 krátkých němých filmů. Korpus byl záměrně navržen tak, aby maximalizoval opakované zmínky referentů.

Analýza ukázala, že užití referenčních prostředků je vedeno primárně diskursní aktivací referentu, ovšem významně se do něj promítají i další faktory. V užším srovnání *ten*-frází s N-frázemi v opakovaných zmínkách převažují *ten*-fráze. Ty mluvčí zvolili ve více než 60 % všech případů. Lexém *ten* plní v anaforickém odkazování především dvě dílčí funkce: demonstrativní (ukazuje na slabě aktivovaný, diskursně prominentní referent) a kontextualizační (zasazuje silně aktivovaný, diskursně neprominentní referent do kontextuálního pozadí vyprávěného příběhu). Ani jedna z identifikovaných funkcí se přitom nezdá být zdrojovou doménou případné gramatikalizace lexému *ten*, tedy doménou, z níž lexém *ten* proniká do všech funkčních oblastí typických pro určitý člen.

Silným explanačním faktorem užití *ten*-frází v analyzovaném korpusu se ukázala být persistence referentu (počet klauzí, v nichž referent po aktuální zmínce ještě figuruje), korelující s jeho relevancí v daném okamžiku příběhu. Všechny *ten*-fráze nezávisle na dalším třídění vykazují vyšší persistenci než korespondující N-fráze. Lexémem *ten* tedy mluvčí pragmaticky zdůrazňuje referent, který je z jeho pohledu v daném okamžiku vyprávění relevantní. Persistence referentu tak reflektuje rysy charakteristické pro počáteční fáze jakéhokoli gramatikalizačního procesu: pragmatické posílení komunikovaného sdělení a zesílenou subjektivitu mluvčího. V tomto ohledu se zdá být i plauzibilním východiskem pro případnou gramatikalizaci lexému *ten* v určitý člen.

Klíčová slova: lexém *ten* – adnominální demonstrativum – gramatikalizace – mluvená čeština – diskursní anafora – anaforická funkce – určitý člen – pronominální demonstrativum – persistence – aktivace – anaforická vzdálenost – narativ – deixe – připomínací funkce – diskursní prominence – situační užití – téma & réma

Abstract

In my Ph.D. thesis, I examine the use of referential devices in spoken narrative discourse with predominant anaphoric reference. Special attention is paid to the relationship between two competing forms: lexical phrases containing the lexeme *ten* (*ten*-MARKED NPs) and lexical phrases not containing it (UNMARKED NPs) in repeated mentions. A primary aim of the work is (i) to identify factors favouring the use of *ten*-marked NPs at the expense of unmarked NPs and (ii) to explore the possibility of the lexeme *ten* grammaticalizing from its anaphoric use. Theoretically and methodologically I benefit mostly from the conception of discourse anaphora and the theory of grammaticalization.

The referential devices are systematically explored in terms of their distribution into different classes according to a set of parameters and their values. These parameters reflect the conceptual (animacy), grammatical (syntactic function, type of clause etc.) as well as discourse characteristics of the forms and their referents (informational status of the NP in the clause, activation and persistence of the referent, etc.).

The data consist of 45 short narratives produced by 15 speakers. The speakers' task was to retell three short silent-movie sketches which they had seen immediately before the recording. The design of the corpus reflects the need for maximizing the number of repeated mentions.

The distribution of the referential forms is primarily driven by discourse activation of their referents but other factors also play a part. Concerning the competition between *ten*-marked NPs and unmarked NPs in repeated mentions, it is the *ten*-marked NPs which prevail; the speakers used them in more than 60 % of all cases. Two distinct functions have been identified in the anaphoric use of *ten*: *demonstrative* (reference to a weakly activated, discourse-prominent entity) and *contextualizing* (reference to a strongly activated, non-prominent entity constituting a part of the informational background). However, none of these seem to be a plausible source for the potential grammaticalization of *ten* into a definite article, for none of them can account for its functional transition to other domains characteristic of the definite article.

A promising explanatory factor as to the use of *ten*-marked NPs in the analysed corpus turned out to be the persistence of the referent (measured by the number of clauses in which the referent persists in the subsequent discourse). The persistence corresponds to the local importance of the referent in the narrative, as evaluated by the speaker. The *ten*-marked items show consistently higher persistence values than the unmarked ones. Given that strengthening pragmatic aspects of the communicated information is regarded as the starting point of any grammaticalization process, the persistence represents a plausible source for the potential grammaticalization of *ten* into a definite article.

Kew words: lexeme *ten* – adnominal demonstrative – grammaticalization – spoken Czech – discourse anaphora – definite article – pronominal demonstrative – persistence – activation – anaphoric distance – narrative – deixis – recognitional use – discourse prominence – situational use – topic & comment – theme & rheme

Obsah

Seznam zkratk.....	16
Úvod	17
I. „Demonstrativum“ <i>ten?</i>	17
II. Hlavní inspirační zdroje práce: teorie gramatikalizace a modely diskursní anafory	18
III. Užší vymezení předmětu výzkumu: anaforické odkazování	19
IV. Materiál: vlastní korpus mluvených narativů	20
V. Výzkumné otázky.....	21
VI. Hypotézy.....	22
VII. Charakter práce.....	23
VIII. Rozvržení kapitol	23
1. Demonstrativum a určitý člen.....	25
1.1 Demonstrativum.....	25
1.1.1 Obecná charakteristika	25
1.1.2 Nedeiktická demonstrativa.....	25
1.1.2.1 Co je podstatou deixe?	26
1.1.2.2 Je deixe definiční vlastností demonstrativ?	26
1.1.3 Etymologie a mezijazyková distribuce	28
1.1.4 Syntaktická a morfológická variabilita	28
1.1.5 Referenční užití demonstrativ	31
1.1.5.1 Odkazování situační	32
1.1.5.2 Odkazování diskursnědeiktické.....	34
1.1.5.3 Odkazování anaforické.....	35
1.1.5.4 Odkazování připomínací	36
1.1.5.5 Celkový přehled referenčních funkcí demonstrativa	38
1.2 Určitý člen.....	39
1.2.1 Obecná charakteristika	39
1.2.2 Etymologie a mezijazyková distribuce	40
1.2.3 Syntaktická a morfológická variabilita	42
1.2.4 Referenční užití členů	45
1.2.4.1 Asociační anafora.....	46
1.2.4.2 Abstraktně situační užití (<i>larger situational use</i>).....	48
1.2.4.3 Generické odkazování	48
1.2.4.4 Sémanticky jedinečná užití (<i>non-familiar uses</i>)	51
1.2.4.5 Funkční variabilita určitých členů	52
1.2.4.6 Celkový přehled referenčních funkcí určitého členu.....	53
1.3 Zobecnění nad sémantikou demonstrativ a určitých členů	54
1.3.1 Členy: identifikace na základě konvencionalizovaného znalostního rámce	54
1.3.2 Demonstrativa	55
1.3.2.1 Odkazování do bezprostředního kontextu situace a diskursu.....	55
1.3.2.2 Kontrast s jinými potenciálními referenty	56
1.4 Nezodpovězené a nezodpověditelné otázky	57
1.4.1 Otázka preference	57

1.4.2 Formulace diagnostických kontextů	58
1.4.3 Obligatornost a gramatičnost užití	58
1.4.4 Variabilita užití	59
1.5 Shrnutí	59
2. Distribuce demonstrativ a určitých členů v diskursu	61
2.1 Nedostatečnost diagnostických kontextů	61
2.2 Distribuce demonstrativ v diskursu.....	62
2.2.1 Poměrové zastoupení referenčních funkcí v diskursu.....	62
2.2.2 Demonstrativa v anaforické funkci	66
2.2.2.1 Referenční ambivalence	66
2.2.2.2 Uvádění referentu do diskursu	66
2.2.2.3 Znovuvádění referentu do diskursu	67
2.3 Distribuce určitých členů v diskursu.....	68
2.3.1 Užití určitých členů ve švédštině (Fraurudová 1990)	68
2.3.2 Užití určitých členů v angličtině (Poesio & Vieirová 1998).....	69
2.3.3 Užití v určitých členů v angličtině – mezižánrové rozdíly (Wahidová 2013)	71
2.4 Modely anaforických vztahů v diskursu	73
2.4.1 Kognitivní modely: Accessibility Scale (Arielová 1988)	74
2.4.2 Modely rozvíjení diskursního tématu: Givón ed. (1983).....	76
2.4.2.1 Historický kontext a teoretická východiska.....	76
2.4.2.2 Škála tematické kontinuity	77
2.4.2.3 Ukazatele tematické kontinuity	79
2.4.2.4 Analýza tematické kontinuity v psaném anglickém narativu: Brownová (1983)	80
2.4.2.5 Přednosti a slabiny lineárních anaforických modelů	85
2.4.3 Hierarchické modely: Foxová (1987)	86
2.5 Performativita prostředků určitosti	88
2.6 Shrnutí	90
3. Gramatikalizace demonstrativ v určitý člen.....	91
3.1 Gramatikalizační cyklus nominálních markerů	91
3.1.1 Neartikulované formy	94
3.1.1.1 Inherentně určité výrazy	94
3.1.1.2 Nereferenčně užití výrazy	95
3.2 Hypotézy o zdrojové funkci gramatikalizace demonstrativ v určitý člen.....	98
3.2.1 Hypotéza anaforická	98
3.2.1.1 Argumenty ve prospěch anaforické hypotézy	99
3.2.1.1.1 Anaforická demonstrativa	99
3.2.1.1.2 Vývoj francouzského určitého členu z latinského anaforického demonstrativa	100
3.2.1.2 Argumenty proti anaforické hypotéze	101
3.2.1.2.1 Empirické protiargumenty.....	101
3.2.1.2.2 Teoretické a metodologické protiargumenty	103
3.2.2 Hypotéza připomínací	104
3.2.2.1 Argumenty proti připomínací hypotéze.....	106
3.2.2.1.1 Nejasné vymezení připomínací funkce	106
3.2.2.1.2 Pasivní role mluvčího	108

3.2.3	Emfatická hypotéza.....	108
3.2.3.1	Aktivní role mluvčího v procesu gramatikalizace.....	108
3.3	Případová studie: gramatikalizace finského demonstrativa v určitý člen.....	111
3.3.1	Materiál a parametry.....	112
3.3.2	Zjištění.....	112
3.3.3	Zhodnocení.....	115
3.4	Shrnutí.....	116
4.	Lexém <i>ten</i> v češtině a jeho reflexe v lingvistickém popisu.....	119
4.1	Kategorizace lexému <i>ten</i> v českých lingvistických pracích.....	119
4.1.1	<i>Ten</i> v českých mluvnicích.....	119
4.1.2	Pojetí deixy v české lingvistice.....	120
4.2	Frekvence <i>ten</i> v porovnání s distančními zájmeny v psané a v mluvené češtině.....	122
4.2.1	<i>Ten</i> vs. distanční zájmena v psané češtině.....	122
4.2.2	<i>Ten</i> vs. distanční zájmena v žánrech psané češtiny.....	124
4.2.3	Rozrůznění <i>ten</i> a distančních zájmen podle jednotlivých tvarů v psané češtině.....	124
4.2.4	Demonstrativa v psané a v mluvené češtině.....	125
4.3	Funkce výrazu <i>ten</i>	127
4.3.1	Klasifikace funkcí výrazu <i>ten</i> (Adamec 1983).....	127
4.3.2	Klasifikace funkcí výrazu <i>ten</i> – srovnání alternativních koncepcí.....	129
4.3.3	Odkazování situační.....	131
4.3.4	Odkazování anaforické.....	132
4.3.4.1	Sémantický vztah mezi antecedentem a postcedentem.....	133
4.3.4.2	Formální vztah mezi antecedentem a postcedentem.....	135
4.3.4.3	Informačnědynamický vztah mezi antecedentem a postcedentem.....	136
4.3.4.4	Komplexní analýza anaforických vztahů v diskursu.....	137
4.3.5	Odkazování připomínací.....	140
4.3.6	Významy pragmatické.....	141
4.3.7	Asociační anafora.....	142
4.3.8	Generické odkazování.....	143
4.3.9	Superlativní konstrukce.....	144
4.4	Reflexe gramatikalizace výrazu <i>ten</i>	145
4.4.1	Úvahy o gramatikalizaci výrazu <i>ten</i> v českém prostředí.....	145
4.4.2	Úvahy o gramatikalizaci výrazu <i>ten</i> v zahraničním prostředí.....	146
4.4.3	Vybrané případové studie ke gramatikalizaci <i>ten</i>	147
4.4.3.1	Trovesi (2002).....	147
4.4.3.2	Nědolužko (2004).....	148
4.4.3.3	Kresinová (2008).....	149
4.4.3.4	Souček (2011).....	150
4.4.4	Ústřední kontexty přehodnocování <i>ten</i> v určitý člen.....	151
4.5	Shrnutí.....	153

5. Anotace dat.....	155
5.1 Materiál	155
5.1.1 Příběh <i>Bankovka</i>	155
5.1.2 Příběh <i>Lev</i>	155
5.1.3 Příběh <i>Zlodějka</i>	156
5.1.4 Rozdíly v povaze příběhů	156
5.1.5 Přednosti a omezení analyzovaného materiálu	156
5.1.5.1 Srovnatelnost s předcházejícími studiemi, autonomie narativního univerza	156
5.1.5.2 Užší spektrum referenčních typů	157
5.1.5.5 Specifičnost jazykových dat	157
5.1.6 Nahrávání	158
5.2 Mluvčí	159
5.3 Parametry	160
5.3.1 Referenční prostředek	161
5.3.1.1 Verbální reference (OPRO)	161
5.3.1.2 Vztažná zájmena (REL)	161
5.3.1.3 Osobní zájmena (PRO)	162
5.3.1.4 Pronominální demonstrativa (DEM)	162
5.3.1.5 Adnominální demonstrativa (DEM-N)	163
5.3.1.6 Lexikální označení (N)	163
5.3.1.7 Adnominální <i>ten</i> (<i>ten-N</i>)	164
5.3.2 Referent	164
5.3.2.1 K pojetí referenčnosti	164
5.3.3 Životnost	170
5.3.4 Syntaktická funkce	171
5.3.4.1 Vymezení syntaktických funkcí	171
5.3.4.2 Vymezení kategorie oblique (OBL)	173
5.3.4.3 Časové určení (ČAS)	174
5.3.4.4 Nízkoreferenční objekty: objekt, nebo predikát?	174
5.3.5 Modifikátor	175
5.3.6 Kvantifikátor	175
5.3.7 Pozice vůči slovesu	176
5.3.7.1 K popisu informační struktury věty v lingvistické tradici	177
5.3.7.2 Přijaté řešení	179
5.3.8 Typ klauze	179
5.3.8.1 Interpretace souřadných závislých klauzí	180
5.3.9 Pořadí zmínky	181
5.3.9.1 Neanaforické odkazování	181
5.3.10 Anaforická vzdálenost	183
5.3.10.1 K pojetí anaforické vzdálenosti	184
5.3.10.2 Volba měrné jednotky anaforické vzdálenosti	184
5.3.10.3 Problematické případy: segmentace vět s vloženou vztažnou větou	186
5.3.10.4 Problematické případy: stopování anaforických řetězců	186
5.3.10.5 Problematické případy: značení AD u prvních zmínek	187
5.3.11 Persistence	187
5.3.11.1 K pojetí persistence	188
5.4 Shrnutí	189

6. Referenční prostředky v diskursu	191
6.1 Celkové srovnání.....	191
6.1.1 Poměrové rozložení.....	191
6.1.1.1 DEM-N	192
6.1.2 Anaforická vzdálenost.....	194
6.1.2.1 Distanční a krátkodistanční výrazy	194
6.1.2.2 REL	195
6.1.2.3 DEM.....	195
6.1.2.3.1 DEM-DISK	196
6.1.2.3.2 DEM-DISK(KAT)	197
6.1.2.3.3 DEM-NEU	197
6.1.2.3.4 DEM-KON.....	198
6.1.3 Persistence.....	200
6.1.3.1 DEM.....	201
6.1.4 Srovnání českých dat s anglickými	203
6.2 Životnost	206
6.2.1 Anaforická vzdálenost.....	208
6.2.2 Persistence.....	209
6.3 Syntaktická funkce	210
6.3.1 Subjekt (SUB).....	212
6.3.1.1 OPRO	212
6.3.1.2 PRO	212
6.3.1.3 REL	213
6.3.1.4 DEM.....	215
6.3.1.5 <i>Ten</i> -N.....	215
6.3.1.6 N.....	215
6.3.2 Dativ (DAT).....	216
6.3.3 Objekt (OBJ)	217
6.3.4 Oblique (OBL).....	218
6.3.5 Atribut (ATR)	220
6.3.6 Lokální určení (LOK)	221
6.3.7 Časová určení (ČAS)	222
6.3.7.1 Určení časového bodu vs. určení časového intervalu.....	222
6.3.7.2 Relační vs. absolutní časová určení.....	223
6.3.7.3 Rozdíly mezi ČAS a LOK.....	225
6.3.8 Zbylé funkce	225
6.3.8.1 Identifikační určení (IDENT)	225
6.3.8.2 Příčina (KAUZ).....	226
6.4 Modifikátor	227
6.5 Kvantifikátor	229
6.6 Pozice vůči slovesu	232
6.6.1 Anaforická vzdálenost.....	235
6.6.2 Persistence.....	235
6.6.3 Pravá dislokace	236
6.7 Typ klauze.....	240
6.8 Pořadí zmínky	242

6.8.1 OPRO	243
6.8.2 PRO	244
6.8.3 REL	245
6.8.4 DEM	246
6.8.5 DEM-N	247
6.8.6 <i>Ten</i> -N	248
6.8.6.1 <i>Ten</i> -N v prvních zmínkách.....	248
6.8.6.1.1 Odkazování do situace	248
6.8.6.1.2 Kontrast.....	250
6.8.6.1.3 Sémanticky jedinečná užití (<i>non-familiar uses</i>)	251
6.8.6.1.4 Asociační anafora.....	251
6.8.6.1.5 Signalizace pragmatických významů	253
6.8.7 N.....	255
6.8.8 Upevňování prominentních referentů v diskursu.....	256
6.8.9 „Anaforické profily“ referenčních prostředků	258
6.9 Shrnutí.....	261
6.9.1 Celková distribuce.....	261
6.9.2 Životnost	262
6.9.3 Syntaktická funkce	262
6.9.4 Modifikátor	262
6.9.5 Kvantifikátor	262
6.9.6 Pozice vůči slovesu	263
6.9.7 Typ klauze.....	263
6.9.8 Pořadí zmínky	263
7. <i>Ten</i>-fráze a prostá pojmenování v opakovaných zmínkách.....	265
7.1 <i>Ten</i> -fráze a prostá pojmenování v opakovaných zmínkách	265
7.2 Životnost	266
7.2.1 Anaforický profil životných a neživotných <i>ten</i> -frází vs. prostých pojmenování.....	266
7.2.2 První vs. opakované zmínky souhrnně	267
7.2.3 <i>Ten</i> -fráze vs. prostá pojmenování v opakovaných zmínkách	267
7.2.4 Persistence a AD	268
7.3 Syntaktická funkce.....	268
7.3.1 První vs. opakované zmínky souhrnně	268
7.3.2 <i>Ten</i> -fráze vs. prostá pojmenování v opakovaných zmínkách	269
7.4 Pozice vůči slovesu	270
7.4.1 První vs. opakované zmínky souhrnně	270
7.4.2 <i>Ten</i> -fráze vs. prostá pojmenování v opakovaných zmínkách	271
7.4.3 Persistence a AD	271
7.5 Typ klauze.....	272
7.5.1 První vs. opakované zmínky souhrnně	272
7.5.2 <i>Ten</i> -fráze vs. prostá pojmenování v opakovaných zmínkách	273
7.5.3 AD a persistence	273
7.5.4 Typ klauze v kombinaci s pozicí vůči slovesu.....	274

7.6 Modifikátor	276
7.6.1 Modifikátor v prvních vs. opakovaných zmínkách souhrnně	276
7.6.2 Modifikátor s <i>ten</i> -frázemi vs. s prostými pojmenováními v opakovaných zmínkách	276
7.7 Komplexní distribuce <i>ten</i> : životnost & pozice vůči slovesu	279
7.7.1 K otázce výběru parametřů	279
7.7.2 Meziskupinové srovnání: PRE&A vs. PRE&I vs. POST&A vs. POST&I.....	280
7.7.2.1 Početní zastoupení.....	281
7.7.2.2 Persistence a AD	281
7.7.2.3 Syntaktické funkce	282
7.7.2.3.1 PRE&A referenty	283
7.7.2.3.2 PRE&I referenty.....	284
7.7.2.3.3 POST&A referenty	286
7.7.2.3.4 POST&I referenty.....	288
7.7.3 Vnitroskupinové srovnání: distribuce <i>ten</i> -frází a prostých pojmenování	289
7.7.3.1 Početní zastoupení.....	289
7.7.3.2 Persistence a AD	290
7.7.3.3 Syntaktická funkce	291
7.7.3.3.1 PRE&A referenty: <i>ten</i> -fráze vs. prosté formy	291
7.7.3.3.2 PRE&I referenty: <i>ten</i> -fráze vs. prosté formy.....	293
7.7.3.3.3 POST&A referenty: <i>ten</i> -fráze vs. prosté formy	297
7.7.3.3.4 POST&I referenty: <i>ten</i> -fráze vs. prosté formy.....	299
7.8 Pragmatické faktory v (ne)užití <i>ten</i> -frází	301
7.8.1 Perspektiva postavy.....	301
7.8.2 Narativní předěly.....	303
7.8.3 Výčtovost – vyprávění formou řetězení simplexních událostí.....	304
7.9 Variabilita mezi mluvčími	306
7.10 Shrnutí.....	309
7.10.1 Celková distribuce.....	310
7.10.2 Životnost	310
7.10.3 Syntaktická funkce.....	310
7.10.4 Pozice vůči slovesu	310
7.10.5 Typ klauze.....	310
7.10.6 Modifikátor	311
7.10.7 PRE&A, PRE&I, POST&A, POST&I referenty	311
7.10.8 Další faktory ovlivňující distribuci <i>ten</i> -frází.....	312
Závěr	313
I. Empirické výzkumné otázky	313
II. Teoretické otázky	320
III. Metodologické otázky.....	322
IV. Hypotézy.....	323
V. Možnosti dalšího výzkumu	324
Literatura	327
Prameny.....	336
Příloha.....	337

Seznam zkratek

0PRO = „nulová anafora“ / verbální reference

1 = 1. osoba

3 = 3. osoba

A = životné

ADJ = adjektivní modifikátor

AD = anaforická vzdálenost

ATR = atribut

DAT = objekt v dativu

DEF = určitý člen

DEF-N = fráze s určitým členem

DEM = pronominální demonstrativum

DEM-N = adnominální demonstrativum

EXIST-N = existenciální fráze

G = genitivní modifikátor

GEN-N = generická fráze

I = neživotné

IDENT = identifikační určení

INDEF = neurčitý člen

INDEF-N = fráze s neurčitým členem

LD = levá dislokace

LOK = místní určení

MČ = Mluvnice češtiny

N = lexikální fráze bez *ten*

N-fráze = lexikální fráze bez *ten*

NN = repetitivní zmínka (třetí a další)

NP = nominální fráze

OBJ = Objekt v akuzativu

OBL = oblique

PD = pravá dislokace

pers = persistence

PL = plurál

POSS-N = fráze s posesivem

POST = postverbální pozice

POST&A = životné referenty v postverbální pozici

POST&I = neživotné referenty v postverbální pozici

PP = předložkový modifikátor

PRE = preverbální pozice

PRE&A = životné referenty v preverbální pozici

PRE&I = neživotné referenty v preverbální pozici

PREDIK = predikační určení

PRO = osobní zájmeno

R = vztažná věta

REL = vztažné zájmeno

SG = singulár

SUB = subjekt

ten-fráze = lexikální fráze s adnominálním *ten*

ten-N = lexikální fráze s adnominálním *ten*

WALS = World Atlas of Language Structures

Úvod

I. „Demonstrativum“ *ten*?

České demonstrativum *ten* je demonstrativem¹ značně problematickým. V obecném užití je výrazně frekventovanější, než typická demonstrativa (jako např. *tenhle*, *tamten*) bývají,² objevuje se běžně ve spojení, v nichž demonstrativa obvykle nevystupují (např. se superlativy, viz (1)) a může referovat ke skutečnostem v silném (tj. pragmatickém) slova smyslu neidentifikovatelným, buď odkazem ke konvencionalizovaným vazbám mezi referovanými předměty (asociační anafora, viz (2)), nebo odkazem k celým třídám objektů (generická reference, viz (3)). V tradičně doménách demonstrativ, jako je anaforické nebo situační odkazování, je na rozdíl od většiny ostatních slovanských jazyků dokonce v řadě případů obligatorní, viz (4a,b). Ostatně i systémově stojí stranou zbylých demonstrativ, když na rozdíl od nich není schopno prostředkovat informaci o vzdálenosti referentu od mluvčího, resp. přímo *ukazovat* k referentům, s nimiž se pojí (oslabená deixe).

(1) je to pro něj **to nejlepší místo** (Souček 2011: 69)

(2) a utíká na to **nádraží**, vypadá to celou dobu, že potřebuje stihnout **ten vlak** [RRZ20B]³

(3) a já tam blábolila, rozumíš, jak **ten blb**, no. no konec absolutní. (Nědolužko 2006: 224)

(4) a. *Pust' nůž!

b. *Byl jednou jeden král a král měl tři dcery.

Jsou to právě tyto jeho charakteristiky, které v české i světové lingvistice kontinuálně vzbuzují pochybnosti o tom, zda se vůbec – ještě (?) – jedná o demonstrativum, nebo zda už se jeho užití posunulo či právě posunuje směrem k určitému členu.

Při procesu gramatikalizace demonstrativa v určitý člen obecně proniká demonstrativum postupně do kontextů, ve kterých jsou referenty identifikovatelné na základě jiné než diskursní znalosti (na základě obecných znalostí o světě, typizovaných vazeb mezi předměty ad.). Spolu s tím se objevuje stále častěji už při prvních zmínkách referentů, čímž výrazně stoupá jeho celková frekvence užití. Paralelně s proměnou nároku na individuální identifikaci referentu se oslabuje rys deiktčnosti, spočívající v silném, ostenzivním poukazu k referentu, resp. v signalizaci vzdálenosti referentu od mluvčího. Z tohoto hlediska se demonstrativum *ten* skutečně jeví jako vhodný kandidát na gramatikalizaci.

¹ Vzhledem ke spornému kategoriálnímu statusu tohoto výrazu užívám v celé práci vyjma úvodních pasáží obecného označení *výraz ten*, příp. *lexém ten*.

² V korpusu ORAL2013 je slovní tvar *ten* co do celkové tokenové četnosti na 24. pozici, slovní tvar *tento* na 995. pozici, resp. *tenhle* na 1696. pozici. Více viz §4.2.

³ Příklad pochází z vlastního korpusu dat Bankovka, Lev, Zlodějka. Podrobnější popis struktury kódu jednotlivých pramenů je podán v §5.2 a jejich soupis v sekci Prameny na konci práce.

Navíc je v případě českého demonstrativa třeba zohlednit i vlivy vnějazykové, které mohly znatelně vyšší frekvenci demonstrativa *ten* podpořit. Dlouhodobá těsná koexistence češtiny s němčinou je pravděpodobně jedním z faktorů častějšího a funkčně diverzifikovanějšího užití českého demonstrativa, zvláště když se táž tendence projevuje ve všech evropských jazycích v těsném sousedství jazyků západoevropských, které určitými (i neurčitými) členy disponují: z jazyků slovanských jsou to polština, čeština, lužická srbština, slovinština, kašubština a chorvatský dialekt v italské oblasti Molise, dále finština a estonština, pro které se předpokládá vliv jazyků severogermánských atd. (Heine & Kutevová 2006: 97–140).

Třebaže otázka gramatikalizace, nebo šířeji funkčních posunů výrazu *ten*, není v české lingvistice nová a bylo jí v různých dobách věnováno poměrně hodně prostoru (viz kapitola 4), žádná z dosavadních prací nepřinesla skutečně systematický popis způsobu, jakým výraz *ten* funguje v rámci uceleného mluveného diskursu. Existuje celá řada drobnějších studií, které postihují jednotlivé aspekty jeho užití v různých žánrech psaného nebo mluveného diskursu (Adamec 1983; Schneiderová 1993; Štícha 1999; Trovesi 2002; Nédolužko 2004; 2006 ; Kresinová 2008; Souček 2011). Rozsáhlejší studie s ambicí zmapovat funkci *ten* komplexněji, nicméně pracují pouze s psanými (literárními) texty a nahlízejí výraz *ten* jako jeden z prostředků textové koheze (Zimová 1994; Vychodilová 2008). Práce zaměřené na mluvený diskurs jsou rozsahem i analytickými možnostmi pochopitelně skromnější a ve vztahu k výrazu *ten* se většinou omezují na jednotlivé doklady určitých nestandardních typů užití (spojení s generiky, superlativy atd.). Analýza výrazu *ten* v komplexních vazbách mluveného diskursu každopádně v českém prostředí chybí.

II. Hlavní inspirační zdroje práce: teorie gramatikalizace a modely diskursní anafory

Teoreticky a metodologicky vycházím ve své práci ze dvou hlavních inspiračních zdrojů: (i) z teorie gramatikalizace (Heine et al. 1991; Heine & Kutevová 2002; Hopper & Traugottová 2003; Lehmann 2015) a (ii) z výzkumu diskursní anafory zaměřeného na postižení gramatických faktorů, které řídí distribuci referenčních prostředků v souvislém diskursu (Chafe 1976; Givón ed. 1983; Arielová 1988; Gundelová et al. 1993). Zatímco teorie gramatikalizace mi poskytla celkovou perspektivu nahlížení na zkoumanou otázku, koncepce diskursní anafory se svou velmi propracovanou metodologií naopak ukázala cestu, jak tuto otázku prakticky uchopit.

Práce, které doposud v oblasti gramatikalizace určitých členů vznikly, vesměs trpí limitovaností objemu a povahy historických dat, z nichž čerpají. Konkrétní empirické analýzy, o které se opírají, jsou založené na jednotlivých dokladech z excerpovaných historických pramenů (pro francouzštinu Harris 1978; 1980; Epstein 1993; 1995; pro švédštinu Skrzypeková 2010). Ty tvoří výlučně psané texty, nutně nereprezentativní pro celou šíři užití jazyka, v nichž se původní zájmeno mohlo a muselo v kritické době svého přehodnocování v určitý člen vyskytovat. Jinými slovy je pouze velmi málo studií o gramatikalizaci určitých členů, které by vycházely z mluveného materiálu, resp. mapovaly proces gramatikalizace v jeho aktuálním průběhu.⁴

⁴ Viz ovšem např. studie o gramatikalizaci demonstrativ ve finštině (Laury 1997; Juvonenová 2000) nebo frištině (Himmelman 1997).

Studium anafory má v tomto ohledu co nabídnout. Předně vyvazuje prostředky určitosti (demonstrativa a určité členy) z omezených kontextů (často o jedné větě) a začleňuje je do širšího, nadvětného rámce diskursu. Spolu s tím silněji akcentuje fungování referenčních prostředků v reálné komunikaci. Výzkum diskursních anaforických vztahů tak vnáší do úvah o určitosti výrazně empiričtější rozměr. Studie, které k tématu diskursní anafory vznikají, vesměs čerpají z reálných dat, ať už jimi jsou psané texty, mluvené narativy, nebo konverzační data. V rámci výzkumu diskursních anaforických vztahů je zároveň rozvíjena taková metodologie popisu pozorovaných fakt, která dovoluje přímo testovat předkládané teoretické modely (Givón ed. 1983; Foxová 1987; Arielová 1988; Gundelová et al. 1993).

Právě propojení gramatikalizační perspektivy s metodologií diskursní anafory skýtá silný a dosud nevyužitý explanační potenciál, který může přispět k popisu fungování výrazu *ten* v češtině a snad i přinést odpovědi na obecnější teoreticko-metodologické otázky ohledně procesu gramatikalizace demonstrativ v určitý člen.

III. Užší vymezení předmětu výzkumu: anaforické odkazování

Zmapovat fungování výrazu *ten* v celé šíři jeho užití v současné mluvené češtině není reálné. Zaměřila jsem se proto pouze na jeden z aspektů jeho fungování v komunikaci, a to na odkazování diskursní v úzkém slova smyslu. Jedná se o opakované odkazování k předmětům či postavám, které se v daném diskursu už dříve vyskytly, tedy o odkazování anaforické⁵. Důvodů pro volbu anaforické funkce bylo několik.

Podle zjištění řady studií je právě v anaforickém odkazování pozice výrazu *ten* v češtině komparativně relativně silná (Křížková 1971; Adamec 1983; Štícha 1999; Nédolužko 2004). Konkrétně: anaforicky identifikovatelný referent je výrazem *ten* provázen výrazně častěji, a někdy i obligatorně, než je tomu v řadě dalších slovanských jazyků, např. v ruštině. I když dosavadní výzkum identifikoval v anaforickém užití *ten* několik zásadních momentů spolurozhodujících o přítomnosti, či nepřítomnosti dané formy (faktory sémantické, formální i informačně-dynamické, viz §4.3.4), žádná z analýz nepřinesla kvantifikova(tel)né srovnání pouze příslušných dvou konkurenčních forem: prosté formy bez *ten* a formy s *ten* v uceleném diskursu, včetně zmapování a objektivizace hlubší diskursní historie sledovaných referentů. Právě o takový výzkum usiluje předkládaná práce.

Volbu anaforické funkce podporuje dále skutečnost, že již existuje rozvinutá a snadno aplikovatelná metodologie jejího popisu. Je jí právě koncepce diskursní anafory. Ta nejenže vymezila rámec zkoumání anaforických vztahů (jímž je komplexní diskurs) a identifikovala relevantní faktory distribuce referenčních prostředků (anaforická vzdálenost, persistence, ambivalence), ale zároveň vyvinula i způsoby jejich kvantifikace (viz kapitola 2). Jejich aplikace na český materiál v kombinaci s dalšími lingvistickými faktory poskytuje solidní základ pro mnohostranný, systematický popis užití výrazu *ten* a dalších referenčních prostředků v diskursu.

Anaforická funkce má konečně významné místo i v úvahách o evoluci určitých členů. Podle jedné z hypotéz je to právě anaforické užití demonstrativ, které „spouští“ celý proces gramatikalizace demonstrativa ve člen (viz §3.2.1). Frekvence demonstrativa podle této hypotézy primárně stoupá

⁵ Zahrnující v mém pojetí i odkazování kataforické.

právě při odkazování k referentům identifikovatelným na základě předchozí zmínky v diskursu a teprve poté, resp. odtud se začíná šířit i do ostatních kontextů. „Anaforická hypotéza“ vzniku členů nicméně není neproblematická. Kromě vznesených výhrad (které na tomto místě nebudu komentovat, více viz §3.2.1.2) je anaforické fungování demonstrativ v gramatikalizační literatuře traktováno paušálně, bez systematického zřetele k dalším faktorům. Obecně se má za to, že demonstrativum postupně přechází od značení diskursně prominentních referentů při druhých zmínkách ke značení všech referentů při všech následujících zmínkách (Diessel 1999; Givón 2001). Jak konkrétně tento proces probíhá, už ovšem není jasné. Další z motivací pro užší zaměření této práce je tedy snaha detailněji rozkrýt povahu anaforických vazeb v diskursu. Anaforické odkazování není uniformní, je diverzifikované a závislé na řadě lingvistických faktorů.

IV. Materiál: vlastní korpus mluvených narativů

Můj primární zájem patří výrazu *ten* ve spojení s opakovanými (druhými a všemi následujícími) zmínkami referentů. Vzhledem k tomu, že mi šlo o úzké srovnání prostých forem bez *ten* s formami s *ten* za co možná vyrovnaných podmínek, potřebovala jsem takový materiál, (i) ve kterém převažuje referenčně bezproblémové anaforické odkazování, (ii) který maximalizuje počet opakovaných zmínek a (iii) zároveň mi dá možnost srovnávat více verzí téhož. V odpověď na požadavek (i) jsem zvolila narativní diskurs, konkrétně fikční příběhy v rámci autonomního narativního světa s přirozenou dominancí referenčně průzračného anaforického odkazování. V odpověď na požadavek (ii) jsem vybrala příběhy dějově jednoduché, sevřené kolem jediné dějové linie nesené hlavní postavou, a konečně (požadavek (iii)) jsem každý příběh elicitovala od více mluvčích. Tak jsem získala vzájemně srovnatelné verze, produkované za maximálně identických podmínek. Jako podnět jsem použila tři krátké němé videopříběhy, z nichž každý jsem nechala převyprávět 15 mluvčích. Výsledný korpus tedy přímo odpovídá na mé specifické výzkumné potřeby: maximalizuje opakované zmínky diskursně identifikovatelných referentů a umožňuje relativně přímočarou, systematickou a všestrannou komparaci sledovaných konkurenčních forem ve vztahu k řadě lingvistických parametrů.

Podstatná poznámka patří rozsahu a způsobu zpracování dat. Variantnost jazyka, ať už synchronní, nebo diachronní, mě nezajímá tolik na individuální úrovni – ve vztahu ke konkrétním, specifickým okolnostem jeho užití, ani na „makroúrovni“ jazyka v podobě širokých zobecnění nad velkými vzorky jazykových dat. Můj zájem patří v první řadě právě přechodu mezi těmito dvěma rovinami obecnosti: mikroúrovni individuálního užití jazyka a makroúrovni jazykového systému. Zajímá mě tedy vlastně „implementace“ diskursních strategií uplatňovaných jednotlivci do gramatické struktury daného jazyka, jinými slovy otázka, zda vůbec, případně nakolik se individuální užití jazyka souhrnně projevuje v jazykové struktuře.

Stejným zájmem je vedena i předkládaná práce. V jejím pozadí stojí otázka, zda lze v „agregovaném“ individuálním užití výrazu *ten* vysledovat strukturně relevantní faktory. Tomu pak odpovídá i velikost korpusu a zvolený postup analýzy. Korpus, se kterým pracuji, je co do objemu dat „středního rozsahu“, z hlediska dnešních standardů korpusové lingvistiky jednoznačně malý. Logickým důsledkem je, že v některých aspektech nedosahují pozorované trendy statistické významnosti. Na druhé straně svou velikostí přesahuje korpusy běžné v kvalitativně orientovaném lingvistickém výzkumu. Pomezí postavení vykazuje můj korpus i z hlediska anotace dat. Mým cílem bylo vytvořit komplexní, systematický a kvantifikovatelný popis fungování referenčních

prostředků v diskursu. Volila jsem tedy parametry jednoduše aplikovatelné, s binárními či obecněji nízkými hodnotami, kategoriálně uchopitelné. Zároveň jsem odhlížela od individuálního provedení některých projevů, které by pravděpodobně v ryze kvalitativně orientovaném lingvistickém popisu byly evidovány. Ve svém přístupu jsem se tedy snažila propojit obě dimenze zkoumání – kvantitativní s kvalitativní – s přesvědčením, že právě v tomto propojení se lze dobrat zobecnitelných zjištění, aniž bych ztratila ze zřetele specifické okolnosti užití sledované formy.

V. Výzkumné otázky

Otázky, které si v této práci kladu, jsou (i) empirické, (ii) teoretické a (iii) metodologické povahy.

(i) Empirický okruh otázek je centrální a soustředěný kolem dvou ústředních témat analýzy:

1. principů fungování referenčních prostředků v diskursu,
2. konkurence prostých forem bez *ten* a forem s *ten* při opakovaných zmínkách.

V souvislosti s (1) se pokusím nalézt odpovědi na následující otázky:

- a. Jaké je zastoupení jednotlivých referenčních prostředků v diskursu?
- b. Které faktory rozhodují o užití jednotlivých referenčních prostředků v uceleném narativním diskursu, resp. za jakých okolností volí mluvčí každý z prostředků?
- c. Jsou analyzovaná data komplementární s lineárním modelem diskursní anafory?
- d. Projevují se v distribuci referenčních prostředků i jiné než strukturní faktory?

V souvislosti s (2) hledám odpovědi na tyto otázky:

- a. Nakolik je výraz *ten* v anaforickém odkazování rozšířený?
- b. Které z vymezených parametrů ovlivňují jeho distribuci, resp. za jakých okolností volí mluvčí spíše prostou formu a za jakých okolností spíše formu s *ten*?
- c. Jakou roli hraje v užití, či neužití výrazu *ten* prominence referentu?
- d. Jakou roli hraje v užití, či neužití výrazu *ten* aktivace a persistence referentu?
- e. Objevuje se *ten* – i přes zatížení korpusu ve prospěch zmínek opakovaných – i v prvních zmínkách?
- f. Lze identifikovat nějaký objektivizovatelný rys, který by dokázal jasně vydělit prosté formy od forem s *ten*?

(ii) Teoretické otázky jsou spjaty s úvahami o postavení anaforické funkce v rámci procesu gramatikalizace.

Spíš než k diskusi o tom, zda se výraz *ten* v češtině skutečně gramatikalizuje, nebo ne, chci provedeným výzkumem přispět ke zjištění, zda lze anaforické odkazování považovat za vlastní „iniciační“ doménu gramatikalizace určitého členu. Benefit z aplikace obecného gramatikalizačního modelu na česká data tak může být dvojnásobný. Na jedné straně může předpokládaný gramatikalizační scénář pomoci objasnit povahu českého výrazu *ten*, na straně druhé pomůže povaha výrazu *ten* (nebo širěji poměry v češtině) korigovat některé obecné předpoklady o gramatikalizačním scénáři jako takovém.

Kladu si tedy následující otázky:

- a. Jeví se na základě českých dat anaforické odkazování plauzibilním gramatikalizačním zdrojem určitých členů?
- b. Pokud ne, profilují se v tomto ohledu v daném materiálu některé jiné domény odkazování jako přijatelnější?

(iii) Z hlediska metodologického uchopení výzkumu mě především zajímá, nakolik jsou zvolené parametry a způsob jejich anotace nosné a použitelné i v dalších fázích výzkumu, případně i pro jiné druhy analýz anaforických vztahů.

VI. Hypotézy

Otázky, které si v této práci kladu, jsou podloženy následujícími hypotézami.

1. Volba referenčních prostředků v narativním diskursu s převahou vyhraněného anaforického odkazování, kterým je analyzovaný materiál, bude řízena primárně diskursní historií referentu, resp. stupněm aktivace referentu v posluchačově vědomí. Mluví tedy bude volit převahou takové referenční prostředky, které korespondují se vzdáleností od poslední zmínky referentu. Tento princip je konformní s předpoklady Givónovy koncepce diskursní anafory (Givón ed. 1983; 2001).

2. Jakýkoli, byť elementární přirozený diskurs (ve smyslu uceleného jazykového či řečového projevu) je vnitřně organizován. Platí to i pro monologické narativní útvary, které jsou v Givónově koncepci diskursní anafory traktovány jako jednoúrovňově lineární.

Volbu referenčních prostředků tedy nelze bezesbytku usouvztažňovat pouze s anaforickou vzdáleností referentu (a zprostředkovaně s předpokládaným stupněm jeho aktivace v posluchačově vědomí), ale i s jeho pozicí ve vnitřní struktuře diskursu. Principy stanovené lineárními modely diskursní anafory tak budou narušovány faktory odrážejícími vnitřní skladbu diskursu / organizační aktivitu mluvčího. Adekvátnější než lineárně anaforické modely jsou modely hierarchické.

3. Lexém *ten* primárně signalizuje identifikovatelnost referentu. Vzhledem k tomu, že analyzovaný materiál byl přímo navržen pro maximalizaci zmínek identifikovatelných referentů, předpokládám, že v korpusu bude jeho užití relativně vysoké.

4. V konfrontaci s prostými formami (tj. lexikálními frázemi bez *ten*) užitými za stejných podmínek bude užití lexému *ten* těsněji navázáno na diskursně prominentní referenty (hlavní postavy příběhu). Hypotézu o vyšší roli diskursní prominence referentu odvozují zejména z obecného založení analyzovaného materiálu (jednoduché příběhy koncentrované kolem akce několika málo hlavních postav).

5. Lexikální fráze (s *ten* i bez *ten*) jsou obecně vyhrazeny pro referenci slabě aktivovaných referentů. Předpokládám, že ve vzájemné konfrontaci se budou *ten*-fráze specializovat spíše na slabě aktivované prominentní referenty (převahou hlavní postavy), zatímco prosté fráze na slabě aktivované neprominentní referenty (převahou předměty a lokality děje).

VII. Charakter práce

Předkládaná práce není diachronní studií. Neanalyzuje průřezově ani lokálně historická data, neporovnává dnešní užití s užitím v předchozích stadiích jazykového vývoje. Zároveň s tím se ani nesnaží odpovědět na otázku po tom, zda se výraz *ten* skutečně gramatikalizuje ve člen, nebo ne. Cílem práce je na synchronních datech ze současné češtiny identifikovat trendy, které by mohly být součástí dlouhodobějších historických procesů. Každá diachronní změna se rodí z nějakého typu synchronní variace, při níž se jedna z užívaných forem vyjádření profiluje jako (nej)progresivnější. Užití *ten* v současné češtině je velmi variabilní a pouze ze synchronního náhledu se jeví jako fluidní, neukotvené a určené množstvím disparátních faktorů. Diachronní perspektiva nabízí možnost, jak „unikavou“ synchronní variabilitu kategorizovat s ohledem na vývojový potenciál sledovaných forem. Předkládaná práce tedy nahlíží synchronní data diachronní optikou. Synchronní pozorování tím získávají hlubší explanační rozměr, diachronní explanační modely nutnou korekci konfrontací s jiným typem dat.

VIII. Rozvržení kapitol

V první kapitole jsou představeny základní vlastnosti demonstrativ a určitých členů, aby v jejich vzájemné konfrontaci vynikly rysy, které lze považovat pro každou ze sledovaných forem za definiční a mezijazykově typické. V souladu s obecně funkčním zaměřením této práce se přitom soustředí zejména na rozdíly v užívání obou forem, konkrétně na kontexty, ve kterých se každý z výrazů objevuje, případně ve kterých se naopak objevit nemůže. Z distribučních preferencí a restrikcí každého z výrazů vyvstává nakonec jejich specifická sémantika. Zároveň se ukazuje, že standardní vymezení demonstrativ a určitých členů nepodává příliš jasnou představu o jejich skutečném užití. V průběhu výkladu proto upozorňuji na nejvýraznější slabiny tradičních popisů a argumentuji ve prospěch analýz založených na komplexním srovnání distribuce každé z forem v diskursu.

Druhá kapitola se postupně zaměřuje na užití demonstrativ, určitých členů a konečně obou prostředků v konkurenci s dalšími referenčními formami (jako jsou zájmena, lexikální pojmenování ad.) v uceleném diskursu. Pozornost přitom patří zejména analýzám narativních promluv, jednak proto, že tento typ analýz v literatuře jednoznačně převažuje, jednak proto, že právě narativní diskurs je předmětem vlastní analýzy této práce. První dva oddíly se opírají o údaje publikované v různých kvalitativních i kvantitativních studiích na téma demonstrativ a členů. Platformu pro jednotné uchopení všech srovnávaných referenčních prostředků pak poskytuje koncept diskursní anafory, který mapuje principy (anaforického) stopování referentů v diskursu.

Ve třetí kapitole předestírám předpokládaný scénář gramatikalizace demonstrativ v určitý člen a podrobněji představuji hypotézy o zdrojových užitích určitého členu, které v současných úvahách dominují: (i) anaforickou (člen se vyvíjí primárně z anaforického odkazování demonstrativ), (ii) připomínací (člen se vyvíjí primárně z odkazů připomínajících společnou zkušenost mluvčího a posluchače) a (iii) emfatickou (člen se vyvíjí primárně z užití, kterými mluvčí signalizuje diskursní relevanci a vlastní hodnocení referentu). Mým cílem přitom není argumentovat ve prospěch jedné konkrétní hypotézy, jako spíše představit kontext uvažování spojený s každou z nich. Závěrem kapitoly detailněji referuji o případové studii věnované gramatikalizaci demonstrativa ve finštině (Laury 1997), která představuje jeden z hlavních inspiračních zdrojů této práce.

Čtvrtá kapitola se věnuje českému výrazu *ten* ve světle dosavadního lingvistického popisu. Zaměřuje se na jeho gramatický status, pozici v systému demonstrativ, frekvenci užití, a zejména soubor funkcí, které pro něj byly doposud v literatuře identifikovány. Jednotlivé funkce jsou prezentovány analogicky k souboru definičních funkcí demonstrativ, resp. určitých členů (v souladu s kapitolou 1), aby vynikly shody a rozdíly s jednou, resp. s druhou kategorií. Zvláštní pozornost přitom opět patří funkci anaforické. V závěru se zaměřuji na tu linii lingvistického uvažování, která explicitně tematizovala afinitu výrazu *ten* k určitému členu, a podávám přehled funkcí, které byly doposud reflektovány jako možné zdroje gramatikalizace demonstrativa *ten* v určitý člen.

Pátá kapitola představuje data, se kterými pracuji, konkrétně charakter a složení korpusu, jednotlivé mluvčí, a zejména parametry, které ve své analýze využívám. Parametry jsou prezentovány spolu s rozlišovanými hodnotami a ilustrovány příklady z korpusu. Parametry, jejichž aplikace není samozřejmá a/nebo jejichž teoretické pojetí je obecně rozkolísané, jsou podrobeny detailnější historicko-teoretické reflexi, která zároveň slouží jako argumentace pro mnou zvolené řešení.

Cílem šesté kapitoly je zmapovat distribuci sledovaných referenčních prostředků v uceleném narativním diskursu a v jejich vzájemné konkurenci zachytit základní diskursní profil (typizované chování) každého z nich. Perspektiva této kapitoly je široce komparativní. Jejím účelem je podat komplexní obraz o funkční profilaci jednotlivých referenčních výrazů v analyzovaném diskursu a vytvořit pevný referenční rámec pro detailnější analýzu výrazu *ten*, která bude předmětem dalšího výkladu. Analýza postupuje po jednotlivých parametrech představených v kapitole 5. Ke kvantifikaci pozorované distribuce slouží tři měřitelné ukazatele: (i) celková frekvence každého z prostředků ve sledovaných kategoriích, (ii) ukazatel anaforické vzdálenosti a (iii) ukazatel persistence.

Sedmá kapitola navazuje v konkrétním postupu analýzy na kapitolu šestou, zužuje ovšem analytický záběr pouze na dva ze zkoumaných referenčních prostředků: *ten*-fráze a prosté fráze, a to pouze v opakovaných zmínkách. Jejím cílem je detailní srovnání distribuce obou forem za co možná nejsrovnatelnějších podmínek z hlediska užitých parametrů. Stejně jako v šesté kapitole jsou údaje o poměrné frekvenci jednotlivých forem doplněny o ukazatele AD a persistence. Po zvážení vlivu, který má každý ze zkoumaných parametrů na užití *ten*-frází a prostých frází zvlášť, přecházím k jejich kombinaci a rozřazuji analyzovaná užití do čtyř základních skupin podle životnosti referentu a pozice NP vůči slovesu. V tomto rozvržení se nejzřetelněji vyjevuje základní funkce každé ze sledovaných forem.

V kapitole Závěr shrnuji výsledky práce a nabízím odpovědi na otázky položené v úvodní kapitole. Zároveň předestírám možnosti dalšího výzkumu předloženého tématu. Závěrečná kapitola je strukturně zrcadlovým obrazem kapitoly úvodní.

1. Demonstrativum a určitý člen

1.1 Demonstrativum

1.1.1 Obecná charakteristika

Demonstrativa slouží k (jednoznačné) identifikaci předmětu prostřednictvím explicitního či (častěji) implicitního poukazu k danému předmětu. Jejich funkcí je „identifikace pouhým ukázáním“ (Karlík et al. 2002: 106). Jsou inherentně určitá⁶, tzn. vztahují se vždy k jedinečně určenému referentu, podobně jako třeba vlastní jména, osobní zájmena a posesiva.

Právě skrze své přirozené sepětí s ostenzivním gestem, resp. s možností ostenzivního gesta, se řadí k výrazům deiktickým, tedy k výrazům, jejichž reference je odvislá od časoprostorových souřadnic promluvy. K jejich porozumění, tedy k přiřazení správného referentu, je třeba informace z vnějšího či vnitřního kontextu promluvy. Demonstrativum instruuje posluchače, aby vyhledal příslušný referent v situaci, ve které se promluva odehrává, nebo v tom, co bylo již v promluvě řečeno (Diessel 1999: 2; Lyons 1999: 17; Karlík et al. 2002: 106).

K deiktickým výrazům v širším slova smyslu se dále řadí osobní či přivlastňovací zájmena (*já, ty; můj, náš*), některá adverbia místa (*tady, tam*) a adverbia času (*ted', zítra*). Všechny tyto výrazy spíná jejich ukotvení v aktuální mluvní situaci, liší se však typem poukazu: buď odkazují k účastníkům promluvy (personální deixe), k místním okolnostem (lokální deixe), nebo k okolnostem časovým (časová deixe). Demonstrativa vyjadřují deixi lokální, specifikují vzdálenost referentu od mluvčího (*tenhle x tamten; this x that*).

Co se týče vnitřního vymezení třídy demonstrativ, literatura není zcela jednotná v tom, zda pod demonstrativa řadit i lokální adverbia typu *tady* a *tam*: vyjadřují sice prostorovou deixi, nicméně formálně, funkčně a pravděpodobně i etymologicky se od centrálních členů skupiny liší (Diessel 2006; Heine & Kutevová 2007). Inkluzivní pojetí je přitom v literatuře většinové. Převládá zejména v klasifikacích cílících na komplexní postižení demonstrativních výrazů, zvláště v mezijazykovém srovnání (Himmelman 1996; Diessel 1999; Dixon 2003) a v přístupech orientovaných spíše významově, jako např. v Mluvnici češtiny II (Petr ed. 1986). S užším vymezením se lze setkat v některých domácích, spíše přehledových klasifikacích určených pro školský výklad (Karlík et al. 1995), řada dalších mluvnic s termínem *demonstrativum* vůbec nepracuje a užívá pouze označení *ukazovací zájmeno* a *zájmenné příslovce* (Havránek & Jedlička 1981; Čechová et al. 2000; Cvrček et al. 2010).

1.1.2 Nedeiktická demonstrativa

Předloženou definici demonstrativ nicméně narušují výrazy, které se sice ve většině ohledů s demonstrativy shodují, postrádají však jednu z jejich základních vlastností: deiktický kontrast.

Prokazatelná a mnohokrát zdokumentovaná existence nedeiktických demonstrativ v jazycích světa je přitom faktem stejně rušivým jako inspirativním. Rušivá je proto, že vyvrací jednu z definičních vlastností demonstrativ (deixi) a zpochybňuje nebo minimálně komplikuje jejich pojetí coby

⁶ Lyons (1999: 16) tento druh určitosti nazývá (možná poněkud protiintuitivně) *komplexní určitostí* (*complex definiteness*) a vymezuje ji proti *prosté určitosti* (*simple definiteness*), kterou vyjadřují určité členy.

komplexní třídy jazykových výrazů. Inspirativní je naopak otázkami, které nejasný (synchronní) status tohoto druhu jazykových výrazů nutně vyvolává v souvislosti s jejich dlouhodobým vývojem: i když tyto výrazy nefungují jako typická demonstrativa (nevyjadřují deixi), je možné, že kdysi tak fungovaly a jejich současný stav lze v diachronní perspektivě chápat jako přechodné stadium na cestě k určitému členu. Ostatně právě fenomén nedeiktických demonstrativ je považován za jeden z důkazů postupné gramatikalizace demonstrativ ve člen (Himmelmann 1997; Diessel 1999; De Mulder & Carlierová 2011). V neposlední řadě se mluvčích češtiny může tato otázka dotýkat i osobněji, neboť právě čeština takovým výrazem disponuje: české *ten* je klasickým a v typologických klasifikacích běžně uváděným dokladem demonstrativního výrazu bez (výrazných) deiktických rysů (Diessel 1999: 38; Heine & Kutevová 2006: 114–115).

Problematiku nedeiktických demonstrativ, resp. širěji deixe coby inherentního rysu demonstrativ jako takových lze rozdělit do dvou základních otázek, které zároveň reprezentují dva úvahové kroky:

- i. Co je podstatou deixe?
- ii. Je deixe definiční vlastností demonstrativ?

Následující výklad strukturuji podle předložených otázek.

1.1.2.1 Co je podstatou deixe?

V prvním kroku je třeba vyjasnit, v čem vlastně deiktický význam spočívá. Deixe zcela jistě těsně souvisí přímo s mluvnickou situací, deiktické výrazy nějakým způsobem do mluvnické situace poukazují. Implikuje ovšem toto sepětí demonstrativ – coby prostorových deiktik – s komunikační situací automaticky, že demonstrativa vyjadřují právě *vzdálenost* referovaného předmětu od mluvčího (příp. od nějakého jiného deiktického centra)? Existující (převahou typologické) klasifikace demonstrativ s tímto předpokladem explicitně či implicitně operují, když rozřazují demonstrativa na proximální a distální (a dále orientované podle deiktického centra (nejčastěji mluvčího) nebo posluchače, viz Diessel 1999).⁷ Deixi lze nicméně chápat i v elementárnějším (a komunikačně možná adekvátnějším) významu, jako prostý *poukaz* k přítomnému referentu. Signalizace vzdálenosti tak není v této perspektivě primárním účelem užití demonstrativ, nýbrž spíše průvodním rysem jejich primárně ostenzivního užití. Deixe je tedy „[a]kt ukazování nebo odkazování prostřednictvím gest nebo jazykových výrazů ...“ (Karlík et al. 2002: 105). Na tomto místě nechci představená pojetí hodnotit, pouze upozornit na to, že prostorová interpretace deixe, ač v (zahraniční) literatuře převažuje, není jedinou možností (různé pojetí deixe registruje i Dixon 2003). Dále nicméně navážu právě na její většinové, prostorové vymezení.

1.1.2.2 Je deixe definiční vlastností demonstrativ?

Ať už je odpověď kladná, nebo záporná, v obou případech je třeba „ošetřit“ status nedeiktických demonstrativ. Databáze *The World Atlas of Language Structures* (WALS) registruje 7 jazyků z 234 bez deiktického kontrastu, mezi nimi německé *dies* či francouzské *ce* (Diessel 2013a). Lingvisté, kteří deixi chápou jako vlastnost distinktivní (např. J. Lyons 1975; 1977 nebo Anderson & Keenan

⁷ Systémy orientované vzhledem k deiktickému centru rozlišují maximálně tři distantní stupně, systémy orientované vzhledem k posluchači čtyři (Diessel 1999: 40). Jiné prameny evidují až pět a více stupňů (Diessel 2013a).

1985), jsou přesvědčeni, že vyjadřování vzdálenosti je skutečně tím, co ustavuje demonstrativa jako autonomní skupinu. Nedeiktická demonstrativa pak přirozeně nesplňují základní kritérium příslušnosti ke skupině demonstrativ, a je proto na místě je chápat jako (méně gramatikalizované) varianty určitých členů (tak postupují např. Harris 1978; 1980; Diessel 2013a). Taková interpretace se však může ve světle dostupných faktů jevit jako násilná, nebo minimálně odvážná. Není totiž pravidlem, že by nedeiktická demonstrativa v jazycích, které jimi disponují, systematicky vykazovala další rysy korespondující s předpokládanou proměnou demonstrativ v určitý člen (viz §1.2.4). Možná i proto, že hned několik jazyků s nedeiktickými demonstrativy náleží k jazykům evropským, tedy relativně dobře zmapovaným a v hlubší popisné tradici chť nechtě zvýhodněným, kloní se řada lingvistů k tomu nepodmiňovat příslušnost těchto výrazů k demonstrativům deiktickým rysem, ale spíše společnými komunikačními cíli. „Slabší“ status nedeiktických demonstrativ je pak v tomto pojetí řešen inverzně: jsou považována za *slabá demonstrativa* (*weak demonstratives*), kontrastující s demonstrativy deiktickými, *silnými* (*strong demonstratives*; Himmelmann 1997; Schwarz 2009; Ferrazzanová 2013). Toto řešení se jeví jako rozumnější už proto, že tyto výrazy jsou v daném jazyce zpravidla v paradigmatickém vztahu k ostatním (silným) demonstrativům, vyznačují se tedy identickou distribucí.⁸ Rozlišení silných a slabých demonstrativ je zvláště v novějších pracích poměrně rozšířené a bývá rovněž aplikováno na jazyky, jako je friština či určité dialekty němčiny, ve kterých byly zaznamenány dvě funkčně obdobné formy, obě vyjadřující určitost (Himmelmann 1997; De Mulder & Carlierová 2011). Ty lze buď interpretovat jako dva určité členy s rozdílnou distribucí, z nichž druhý, limitovanější, se teprve etabluje, nebo za paralelní (a někdy komplementární) fungování členu a slabého demonstrativa. V každém případě je to právě slabší forma značení určitosti, která prochází evoluční proměnou v určitý člen.

Z dosavadního výkladu plyne, že prostředkování deiktického kontrastu ve smyslu prostorové specifikace není rozhodně univerzálním rysem demonstrativ, a tedy ani příliš spolehlivým vodítkem jejich klasifikace. Ostatně i u jazyků, které deiktickými demonstrativy disponují, se postupně objevují pochybnosti o tom, jestli je jejich reálné užití skutečně řízeno primárně záměrem předmět prostorově lokalizovat. Například korpusová analýza věnovaná deiktickému užití demonstrativ v holandštině ukazuje, že užití proximálních a distálních forem koresponduje s rozdílem mezi silnou a neutrální ostenzí na příslušný referent (Piwek & Beun 2007). Studie zmíněných autorů poukazuje stejným směrem jako významná část současného výzkumu věnovaného užití demonstrativ: spíše než k prostorové deixi mají demonstrativa užší vztah právě k ostenzi, k ukázání na referent, aniž by musela nutně indikovat vzdálenost referentu od deiktického středu. To, co je pro demonstrativa typické a co je umožňuje vydělit jako funkčně autonomní skupinu jazykových výrazů, je jejich specifická, elementárně interakční komunikační funkce, která spočívá v ustavení a řízení společného zájmu komunikujících na předmětu komunikace (Diessel 2006)⁹. Vyjadřování prostorové informace je komunikačně druhotné.

⁸ Himmelmann (1996) právě paradigmatický vztah výrazu k demonstrativům povyšuje na jedno ze základních kritérií příslušnosti ke skupině.

⁹ Je zajímavé a dobově příznačné, že H. Diessel se k tomuto názoru přiklonil až postupně. Jeho starší publikace (Diessel 1999) je celkově mnohem konzervativnější a komunikační aspekt demonstrativ nijak nezdůrazňuje.

1.1.3 Etymologie a mezijazyková distribuce

Demonstrativa jsou pokládána za výrazy jazykově univerzální, přináležející k základní slovní zásobě všech jazyků světa (Diessel 1999). Zároveň se předpokládá, že jsou to výrazy fylogeneticky rudimentální, etablované v nejstarších fázích obecného jazykového vývoje a paralelně s tím jsou osvojovány mezi prvními výrazy v rámci vývoje ontogenetického (Diessel 2006; Heine & Kutevová 2007). Pro vývojovou (a odtud i komunikační) specifickou třídu demonstrativ argumentuje Diessel (2006), když tvrdí, že jsou to sice výrazy gramatické, na rozdíl od ostatních gramatických výrazů ovšem nemají vystopovatelný etymologický původ. Demonstrativa tedy stojí stranou obecné klasifikace na výrazy lexikální a gramatické, jako svého druhu relikty původních jazykových výrazů. Jejich etymologická původnost je přitom odrazem zcela specifické, elementární komunikační funkce, jíž je společné zacílení pozornosti mluvčího a posluchače na předmět komunikace a která je podle některých teorií vlastní podstatou a předpokladem komunikačního aktu. Naopak Heine & Kutevová (2007: 76) poukazují na to, že řada demonstrativ je prokazatelně odvozena ze sloves *jít* a *vidět*, a zejména z lokálních adverbii *tam* a *tady*. Z jejich pohledu tedy není důvod vymezovat demonstrativa jako výjimečnou třídu výrazů. Etymologicky kontroverzní je navíc celá skupina zájmen jako takových. Na druhé straně je třeba přiznat, že Diessel (1999; 2006) na rozdíl od svých oponentů mezi demonstrativa počítá právě i deiktická adverbia – jejich námitka je tedy z jeho pohledu z větší části lichá.

V literatuře se dále můžeme setkat ještě s názorem, že demonstrativa se vyvinula původně z interjekcí – odtud pak jejich častá emocionální/expresivní funkce (Trávníček 1930: 177).

1.1.4 Syntaktická a morfologická variabilita

Ani když odhlédneme od nejasného statusu adverbiálních deiktik typu *tady* a *tam*, není členění kategorie demonstrativ jednoznačné. Shoda rozhodně panuje v dělení demonstrativ na (i) pronominální a (ii) adnominální. Pronominální demonstrativa zastupují hlavy nominálních frází (NP) nebo jednodušeji jména, fungují tedy pozičně jako osobní zájmena (*Mě snad šlehne, ta se vodsud' nehne*).¹⁰ Adnominální demonstrativa vystupují v pozici výrazů rozvíjejících hlavy NP, tradičně bývají řazeny mezi determinátory (*Z **týhle** úči palice mi hučí*). Kromě (iii) demonstrativ adverbiálních, o nichž už byla řeč výše, vyděluje Diessel (1999) ještě jednu specifickou syntakticko-morfologickou podskupinu demonstrativ, a to (iv) demonstrativa identifikační, která slouží k identifikaci předmětů, buď ve spojení s pomocným slovesem, nebo v neslovesných větách (*Je **to** golem a má knír*).¹¹

Diessel (1999) dále věnuje zvláštní pozornost rozdílu mezi syntaktickým chováním demonstrativ, konkrétně tím, v jakých větných pozicích se demonstrativa v určitém jazyce mohou vyskytovat, a jejich kategoriální příslušností, kterou fakticky odvozuje od jejich morfologických rysů. Jestliže tedy určitý jazyk disponuje ve všech výše rozlišených syntaktických pozicích formálně různými výrazy, přináležejí tyto výrazy k různým kategoriím. Pakliže nikoli, představují všechny jednu a tutéž kategorii. Němčina, stejně jako čeština v tomto pojetí připouští demonstrativa ve všech čtyřech syntaktických pozicích, formálně nicméně rozlišují pouze tři různé tvary: adverbiální (*hier*

¹⁰ Příklady v tomto odstavci převzaty z textu písně *Škola* skupiny *Sto zvířat*.

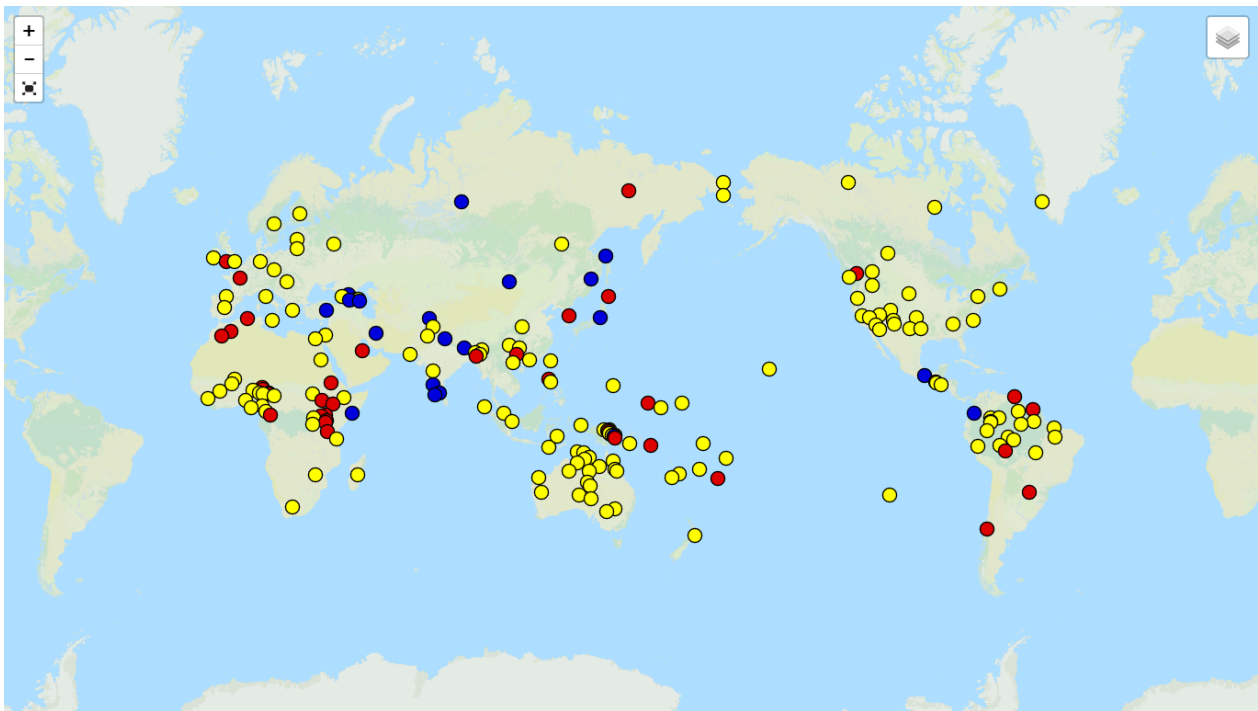
¹¹ Pro vydělení identifikačních demonstrativ jako samostatné třídy hovoří kromě jejich specifické syntaktické funkce i jejich častá morfologická redukovatost (viz např. čeština).

vs. *dort/da; tady* vs. *tam*), identifikační (*dies; to*) a společný tvar pro pronominální i adnominální pozici (*dieser; tenhle*). Oba dva jazyky tedy v představeném pojetí disponují pouze třemi kategoriemi demonstrativ.¹² Samozřejmě zůstává zároveň otevřená možnost, že určitý jazyk nejen nedisponuje formálně různými výrazy pro různé pozice, ale některé pozice vůbec neobsazuje.

V mezijazykovém pohledu se jazyky výrazně liší v tom, kolika kategorií v různých pozicích skutečně využívají. Řada jazyků obsazuje všechny pozice formálně identickým výrazem, jiné jazyky vyžadují pro každou pozici zvláštní formu. Formální rozdíly samy přitom mohou mít různou podobu. Zejména adverbiální demonstrativa jsou často odvozena od zvláštního lexému a identifikační demonstrativa jsou běžně tvořena redukovanými tvary (z hlediska objemu fonologického materiálu i z hlediska variability vyjadřovaných kategorií). Obecně nejzastoupenější kategorie pronominálních a adnominálních demonstrativ se pak většinou liší buď odlišným kmenem (např. francouzské pronominální *celui/celle* vs. adnominální *ce/cette*), nebo odlišnou flexí (např. turecká pronominální a adnominální demonstrativa se liší tím, že první z nich vyjadřují pád a číslo, zatímco druhé z nich vystupují ve formě nesklonné partikule (Diessel 2013b)).

Do mezijazykové distribuce pronominálních a adnominálních demonstrativ z hlediska jejich formální spřízněnosti dává nahlédnout mapa 42A ve WALS, viz obrázek 1.1. Z celkových 201 jazyků zahrnutých do vzorku jich naprostá většina disponuje identickými formami (143), 37 rozdílnými kmeny a 21 různou flexí.

¹² V některých jazycích, např. v angličtině, striktně morfologická vodítka k určení kategoriální platnosti demonstrativ nestačí. I když se anglická pronominální a adnominální demonstrativa morfologicky neliší, tvoří každá ze skupin samostatnou kategorii, a to na základě syntaktických specifik (Diessel 1999: §4.1.2). Angličtina se sice v tomto ohledu zdá být spíš výjimečná, nicméně právě její příklad dokazuje, že formální rysy nelze redukovat na pouhou morfologii.

Obrázek 1.1: Geografická distribuce pronominálních a adnominálních demonstrativ

Převzato z Diessela (2013b). Pozn.: žlutá = pronominální a adnominální demonstrativa jsou identická; červená = pron. a adnom. demonstrativa se liší v kmenu, modrá = pronominální a adnominální demonstrativa se liší flexí.

Výše uvedené doklady pronominálních a adnominálních demonstrativ z francouzštiny a turečtiny dále ilustrují možná překvapivý, univerzální vztah mezi oběma kategoriemi: je to právě adnominální užití demonstrativ (a nikoli pronominální), které lze považovat za v jistém smyslu původní, a to v několika ohledech (Himmelman 1996: 214). Za prvé je adnominální užití v mezijazykovém pohledu výrazně častější. V Himmelmanových datech (podrobněji v §2.2.1) demonstrativa v adnominální pozici svým počtem přibližně třikrát převyšují ta v pozici pronominální. Za druhé, pokud je mezi adnominálními a pronominálními demonstrativy formální rozdíl, jsou to právě pronominální demonstrativa, která jsou formálně komplexnější a ve větší míře vyjadřují gramatické kategorie, jako je číslo, rod a pád. V Diesselově vzorku (1999) jsou v 68 jazycích z celkových 85 pronominální demonstrativa nositeli flexe (nejčastěji vyjadřující číslo) a pouze 10 z nich je přesvědčivě neflektivních. Naopak většina adnominálních demonstrativ ve vzorku gramatické kategorie nevyjadřuje. Diessel (1999) v tomto ohledu pozoruje jasnou (univerzální) zákonitost: pokud jsou v daném jazyce značeny gramatické kategorie na demonstrativech adnominálních, pak jsou značeny i na pronominálních. A konečně, pokud existují omezení na užití jedné z forem, ať už absolutně, nebo v podobě nějakého dílčího nároku na povahu referentu, ke kterému demonstrativum odkazuje, vztahují se opět na užití pronominální. V angličtině např. mohou pronominální demonstrativa odkazovat pouze k životným referentům, reference adnominálních je v tomto ohledu neomezena. Podobné restriktce jsou uplatňovány i v řadě dalších jazyků (Himmelman 1996: 214).

Vzhledem k perspektivě předkládané práce, která spočívá v komparaci funkcí demonstrativa a určitého členu, se další výklad omezí už pouze na demonstrativa adnominální, neboť jsou to právě ona, z nichž jediných se vyvíjejí určité členy¹³ a která jsou ostatně právě z těchto důvodů v gramatikalizační literatuře nejlépe zmapovaná. Nebude-li výslovně uvedeno jinak, každé další užití termínu *demonstrativum* se tedy od teď bude vztahovat už pouze na demonstrativa adnominální.

Co se morfologické variability adnominálních demonstrativ týče, v celkovém pohledu dominují zřetelně dva vzorce: *demonstrativum coby samostatné slovo*, které buď předchází, nebo následuje určované jméno, viz tabulka 1.1.

Tabulka 1.1: Pozice a forma demonstrativ v jazycích světa

typ	počet jazyků
demonstrativum předchází jméno	542
demonstrativum následuje jméno	561
demonstrativní význam vyjádřen prefixem na jméně	9
demonstrativní význam vyjádřen sufixem na jméně	28
demonstrativum zároveň (obligatorně) před i za jménem	17
demonstrativum poizbě nevyhraněné	67

Převzato z Dryera (2013a).

Zatímco preference samostatných slovních forem před prefigovanými formami je univerzální, co do pozice už je třeba detailněji rozlišovat napříč dalšími rozměry. Samostatné výrazy jsou v tomto ohledu preferenčně nevyhraněné,¹⁴ naopak afixální demonstrativa, která jsou celkově ve výrazné menšině, se častěji připojují za kořen než před něj. 17 jazyků vyžaduje paralelní přítomnost demonstrativa před i za jménem (ať už ve formě afixu, nebo samostatného slova) a 67 jazyků připouští více než jednu z uvedených strategií značení. Mimo to registruje Diessel (1999: 22) ve svém vzorku i určité procento demonstrativ ve formě klitik, a to pouze v postpozici.

1.1.5 Referenční užití demonstrativ

K vymezení demonstrativ coby autonomní třídy výrazů, a zejména k postižení jejich charakteristické komunikační funkce je samozřejmě především třeba soustředit se na to, v jakých kontextech a s jakými cíli jich mluvčí užívají v reálné komunikaci. Zobecnění nad funkcí demonstrativ jako takových je obtížné, nicméně ať už jsou závěry jakékoli, vycházejí nutně vždy z analýzy konkrétních typů pragmatického užití. A jsou to samozřejmě i drobné či výraznější posuny v užívání demonstrativa, které v konečném důsledku vedou k jeho možnému přehodnocení v určitý člen. Spíše než teoretické spekulace o povaze jednotlicího sémantického rysu demonstrativ proto považují za přínosnější popisy založené na mapování kontextů, ve kterých se demonstrativa

¹³ Určité členy mohou vzniknout i z jiných výrazů (jakkoli ne často), nikoli ovšem z jiných typů demonstrativ (Heine & Kutevová 2002; De Mulder a Carlierová 2011).

¹⁴ Vykazují nicméně jasný distribuční trend v geografickém rozložení: *demonstrativum předchází jméno* prakticky ve všech jazycích Evropy (až na její nejzápadnější hranice tvořené jazyky keltskými a baskičtinou) a Asie mimo její jihovýchodní cíp a rovněž ve většině jazyků Ameriky. Naopak jazyky s pořadím N – DEM převažují v Africe a oblastí od jihovýchodní Asie dále na východ do Pacifiku (viz mapa 88A v Dryerovi 2013a).

typicky vyskytují. Tyto kontexty pak mohou být použity jako diagnostické nástroje pro posouzení jejich kategoriálního statusu, a zejména jejich odlišení od určitých členů. Ukazuje se, že ani komparace demonstrativ a určitých členů skrze typické kontexty užití neposkytuje zdaleka přesvědčivé prostředky pro jejich jednoznačné odlišení, dokáže však alespoň identifikovat zásadní rozdíly.

V přehledové literatuře o demonstrativech se lze většinou setkat s tradičním rozlišením (a) reference exoforické (odkazování do situace promluvy, situační reference) a (b) reference endoforické (odkazování do promluvy samotné, textová/diskursní reference). Exoforické odkazování je přitom podle převažujícího názoru považováno za funkčně centrální a genealogicky primární, endoforické fungování demonstrativ za odvozené (Diessel 1999: 110). V jemnější klasifikaci endoforických užití se už prameny rozcházejí, nejběžněji se nicméně vyděluje (i) odkazování anaforické (příp. kataforické), (ii) diskursnědeiktické a (iii) připomínací (*recognitionals*; Diessel 1999: §5.4).

1.1.5.1 Odkazování situační

Otázka situační reference není předmětem této práce, proto se jí dotknu jen minimálně, v míře, v jaké je to nutné pro komplexnost výkladu. Situačnímu užití demonstrativ je společný poukaz k určité entitě přítomné v mluvní situaci, viz (1a,b).

- (1) a. **Tenhle** dům nám za chvíli spadne na hlavu.
b. Podej mi **támhle**ty hřebíky.

Některé popisy dále doplňují charakteristiku situačního užití demonstrativ o možnost doprovodného ostenzivního gesta, která právě situačně užitým demonstrativům propůjčuje zvláštní status. Zda situačně užitá demonstrativa skutečně je, či není běžně, nebo dokonce nutně provázena explicitním gestem, je jistě otázka, která by měla být podrobena empirickému výzkumu; současná literatura je k tomuto důkazu vyhraněnosti situačního odkazování spíše skeptická (Himmelman 1996: 223–224). Skepticky jsou dnes ostatně, zdá se, přijímány i další po dlouhou dobu tradované představy o situačním užití: jeho inherentní sepětí s deiktickým kontrastem, resp. jeho přímočaré prostorově-časovou interpretací, jeho evoluční původnosti, dominanci v rámci ostatních typů odkazování a konečně i doposud nijak neproblematizované interpretaci toho, co vlastně za situační odkazování považovat. Při podrobnějším pohledu se ukazuje, že situační reference je konceptuálně komplexní proces, řízený souhrou interpretačních rozhodnutí a nevyřčených předpokladů jak na straně mluvčího, tak na straně posluchače a v komunikačně-konceptualizačních nárocích, které na oba klade, je minimálně stejně komplexní jako u ostatních typů reference. Himmelman (1996: 223) upozorňuje, že i v situačním užití hrají roli kulturní znalosti, a zejména míra aktivace referentu ve vědomí posluchače. Situace sama není od samého počátku otevřená a přístupná, i ona se musí nejprve ustavit. Tak např. *here* může znamenat ‚zde na místě, kde stojíme‘, nebo ‚tady ve vesnici‘, nebo ‚tady na světě‘; správnou interpretaci je třeba vyvodit z toho, co v daném kontextu platí za skutečné indexikální centrum. Široké možnosti interpretace situační reference se ostatně odrážejí v pojmu *larger situational use* (někdy rovněž *symbolic use*, viz Levinson 1983: 65–66), který označuje jedno z typických užití určitého členu: to, pro které je charakteristický poukaz k nějaké kulturně sdílené znalosti, jinými slovy znalosti vyplývající nikoli pouze z bezprostřední situace

zahrnující mluvčího a posluchače, nýbrž ze situace mnohem širší, zahrnující celou jazykově kulturní komunitu, viz (2), detailněji viz §1.2.4.2.

(2) *I heard **the** prime minister behaved outrageously again today.* (Lyons 1999: 3)

Pod situační referenci bývají dále zahrnovány případy odkazování k celému diskursnímu rámci, jehož je promluva součástí. Jedná se o vyjádření typu v *tomto článku*, *tenhle příběh* atd. Bylo by možné je chápat jako svého druhu instance metareference. Himmelmann (1996: 221) vcelku přesvědčivě argumentuje pro jejich začlenění právě pod situační užití (oproti alternativnímu pojetí, které je řadí pod diskursnědeiktické odkazování).

Za variantu situačního odkazování bývají považovány i případy, kdy dochází k posunu deiktického centra, v německé tradici označované jako *Deixis am Phantasma* (termín Bühlerův 1934, viz Himmelmann 1996: 222). Tento typ reference je charakteristický pro narativní vyprávění a spočívá v transpozici indexikálního centra z postavy mluvčího do jedné z postav příběhu, viz (3).

(3) *And he's heading... you see a scene where he's...
coming on his bicycle **this** way.* (The Pear Stories, Himmelmann 1996: 222)

Závěry řady současných studií věnovaných empirické analýze reálného fungování situační reference v komunikaci zpochybňují i jeden z klíčových rysů situačně užívaných demonstrativ: deiktickou informaci o referentu interpretovanou přímočaře jako informaci o jeho vzdálenosti od deiktického centra. Např. užití proximálních a distálních demonstrativ v mluvené jordánské arabštině se údajně neřídí přímo fyzickou vzdáleností referentu od mluvčího, jak bývá tradičně uváděno, nýbrž celkovou „percepční přístupností“ referentu posluchači tak, jak ji předpokládá mluvčí (Jarbou 2010). Deiktický kontrast se ukazuje jako rys mnohem silněji vpojený do pragmatiky komunikace, schopný naplňovat základní, prostorovou sémantiku různými pragmatickými významy (Piwek & Beun 2007).

Z hlediska směřování této práce je třeba zdůraznit, že situační odkazování je z principu neseno prvními zmínkami, tedy prvními, nikoli opakovanými odkazy k danému referentu. Důvod je jednoznačný: referenty, které jsou součástí situačního rámce promluvy, ať už v bezprostředním, nebo širším pojetí, jsou mluvčímu i posluchači stabilně dostupné a lze je tedy kdykoli bezproblémově „vzvednout“ a uvést do promluvy, resp. na ně kdykoli přímo bez předchozí aktivace poukázat.

Závěrem lze shrnout, že situační užití se ve světle současného výzkumu, který staví na empirických datech a experimentálním ověřováním hypotéz, jeví jako mnohem problematičtější, než jak bylo doposud převahou traktováno. Nejnovější studie naznačují, že bude třeba přehodnotit řadu konceptů se situačním odkazováním tradičně spojovaných, a v důsledku i naši představu o prominentní roli situační reference.

1.1.5.2 Odkazování diskursnědeiktické

Diskursnědeiktické odkazování je typem odkazování endoforického, jeho podstatou však není odkaz k určitému referentu diskursního světa, nýbrž odkaz k celé propozici. Ta může být ztvárněna formálně různými způsoby: klauzí, větou či několika větami, někdy i celým příběhem, viz (4).¹⁵

- (4) A: *I've heard you will move to Hawaii.*
B: *Who told you **that**?* (Diessel 1999: 103)

Diskursnědeiktické odkazování je převahou nesené demonstrativy pronominálními. Himmelmann (1996) je dokonce na základě analýzy svého materiálu považuje za typ reference omezený právě na pronominální formy. Adnominální demonstrativa v diskursnědeiktické funkci se však objevují v odkazech k jednotlivým okamžikům či částem vypravovaného příběhu – v případech, které lze pod diskursnědeiktické odkazování zahrnout, viz (5).

- (5) *right at **that** moment the three boys come walking ..*
by, munching on the pears (Himmelmann 1996: 225)

I když diskursnědeiktická demonstrativa odkazují v rámci diskursu, mají k ostatním typům vnitrodiskursní reference poměrně daleko. Kromě specifického charakteru referované entity se diskursnědeiktická demonstrativa vyznačují několika dalšími zvláštnostmi:

- i. mohou odkazovat stejně dobře zpět do diskursu (tj. „anaforicky“ v úzkém slova smyslu) jako dopředu (kataforicky). Tím se liší od anaforického a připomínacího užití, která se vztahují pouze do diskursní minulosti (k užití termínu *anaforický* viz §1.1.5.3).
- ii. Propozice, k níž odkazují, je typicky v bezprostřední blízkosti referujícího demonstrativa, většinou bezprostředně před, nebo bezprostředně za větnou jednotkou, která příslušné demonstrativum obsahuje. Anaforická, natožpak připomínací reference je naproti tomu typicky realizována přes dlouhé (mezi)diskursní vzdálenosti.
- iii. Diskursnědeiktické odkazy jsou typicky jednorázové, další zmínky téže propozice už nenásledují. Na rozdíl od anaforických zmínek, které běžně nesou jeden a týž referent dlouhodobě přes velké vzdálenosti do následujícího diskursu, diskursnědeiktické zmínky vznikají v zásadě pouze pro potřeby dané predikace (Himmelmann 1996: 225).

U demonstrativ odkazujících k jednotkám diskursu je často poměrně obtížné identifikovat jednoznačně jednotku, ke které se vztahují. Ne vždy je referovaná skutečnost explicitně jazykově vyjádřená. Často se odkazuje k události, která je komplexně ztvárněná nebo pouze předpokládána, a rozhodně nemá přímočarý formální korelát. Právě problematičnost ustavení referentu přibližuje diskursní deixi užití situačnímu: stejně jako při odkazování do situace jsou referované entity užitím demonstrativa *teprve uváděny* do světa diskursu. Přesněji řečeno zatímco v případě přímočarého

¹⁵ Diskursnědeiktické odkazování nicméně není identické s odkazováním přímo k textovým jednotkám ve smyslu metareference, viz: *I'm sorry. I didn't hear you. Could you repeat **that**?* (Diessel 1999: 101). Tyto případy nazývá Levinson (1983) *pure textual deixis* a většina lingvistů se shodne na tom, že jsou odlišné povahy (Diessel 1999; Himmelmann 1996 a citace tamtéž).

situačního odkazování jsou předměty do diskursu skutečně *vedeny* (ovšem pozor na komplikovanější případy, viz §1.1.5.1), v rámci diskursnědeiktického odkazování jsou právě v tomto momentu *konstruovány*. V obou případech je referent fakticky diskursně vytvořen až v okamžiku, kdy je k němu odkázáno.

1.1.5.3 Odkazování anaforické

Anaforickým odkazováním se v kontextu funkcí, která demonstrativa plní v diskursu, míní odkaz k referentu, který byl už v předchozím diskursu zmíněn, a je tedy na základě této diskursní znalosti identifikovatelný, viz (6).

- (6) [M]noho evropských obuvnických značek zadává část nebo celou produkci *do zemí*, kde jsou mzdy nízké a na dodržování důstojných pracovních podmínek se příliš nehledí. Obyčejně *tyto země* nabízejí také méně přísné environmentální regulace. (<http://www.nazemi.cz/cs/boty> 19-02-2017)

Představené pojetí přitom není ani samozřejmé, ani neproblematické. Různé lingvistické přístupy chápou anaforu různě, počínaje tím, zda anaforický vztah vymezují jako vztah mezi demonstrativem (odkazujícím výrazem, *postcedentem/anaforem*) a předchozím výrazem (*antecedentem*), který odkazuje k téže entitě (Nědolužko 2011), nebo vztah mezi demonstrativem a jeho referentem, ke kterému bylo už dříve odkázáno (Givón 1983a; 2001). V prvním případě se tedy jedná o referenci k dříve užitému jazykovému výrazu, v druhém případě k dříve zmíněnému referentu. Další rozdíl spočívá v povaze referentu: jako anaforické může být interpretováno i odkázání k předchozímu výroku, resp. propozici, tedy reference diskursnědeiktická. Zatímco v domácí klasifikaci širší pojetí anafory převládá (viz §4.3.2), zahraniční koncepce podobné případy z oblasti anafory spíše vylučují a rezervují tento termín pouze pro referenci k diskursním participantům označeným dříve samostatnou jmennou frází (Himmelman 1996; Himmelman 1997; Diessel 1999).

Další, o něco odtažitější a principiálně nerozřešitelnou otázkou je faktický dosah anaforického odkazování. Je-li anaforickou referencí míněno odkazování vnitrodiskursní, je anaforickou zmínkou vše, co odkazuje k referentu, který byl už v daném diskursu jednou představen. Problém ovšem spočívá právě v tom, kde jsou vlastně hranice *daného diskursu*. Sahají k poslední souvislé konverzační výměně mezi mluvčím a posluchačem? A co když je komunikace mezi nimi přerušena nebo jednoduše nekontinuální? Mluvčí se přeci může užitím demonstrativa odvolávat k nějaké starší konverzační výměně, při které byl daný referent zmíněn. A pokud bychom měli dovést tento argument do krajnosti, nebylo by možné vposledku většinu znalostí ukotvit právě v diskursu? Kulturní a společenská znalost, které tvoří základ všeobecného vědění, se přeci ustavuje největším dílem právě v rozhovorech s druhými nebo z jinak přijímaných textů, monologů, tedy z diskursu. Jinými slovy, naše běžná komunikace s druhými je vpletena do komplexní sítě konverzačních výměn, z jejichž celku čerpáme znalosti k identifikaci referentů, a často je nemožné rozhodnout, kam přesně – do které části diskursu – aktuální odkaz cílí.

S tím těsně souvisí i poslední možná problematizující připomínka k předkládané povaze anaforické znalosti: úměrně tomu, jak je v reálných poměrech arbitrární hranice mezi vnitrodiskursním a vnědiskursním odkazováním, nelze jednoznačně identifikovat přesný pramen znalosti referentu.

V běžném rozhovoru s přáteli samozřejmě neustále odkazujeme k věcem a osobám, které jsme už předtím mnohokrát zmínili, aniž by ovšem všechny tyto odkazy byly čistě anaforické.

Shrnu tedy hlavní rysy toho přístupu k anafoře, který je určující pro další směřování této práce. Anaforická reference se omezuje pouze na odkazování k diskursním referentům, nespadá pod ni odkazování diskursnědeiktické. Její hlavní funkce spočívá ve „stopování“ (*tracking*) participantů diskursu, které „posluchači umožňuje orientovat se v tom, co se komu děje“ (Himmelman 1996: 226). V popředí anaforického odkazování tak stojí převahou hlavní referenty diskursu a primární funkcí anaforických zmínek je sledovat jejich roli v tom, co je o nich řečeno. Představené pojetí anaforického odkazování je tak poměrně vzdálené prostému odkazování zpět do textu, jak bývá někdy vymezováno. Jeho „stopovací“ funkce je pro jeho charakter natolik význačná, že bývá alternativně nazývána právě termínem *tracking* (Himmelman 1996; 2001).

Na závěr bych chtěla zdůraznit dva momenty: (i) sepětí takto pojatého anaforického užití demonstrativ (a dalších prostředků) s prominentními referenty a (ii) stejně tak jeho sepětí s žánrem narativního diskursu. Pozoruhodná je přitom právě povaha tohoto sepětí: jedná se o vazbu definiční, nebo spíše o vedlejší důsledek zaměření se na určitý, konkrétně narativní žánr při analýze anaforické funkce? Anaforické odkazování je co do rozsahu i „čistoty“ značně problematické a právě typický narativní žánr, který ustavuje diskursní univerzum samo o sobě, umožňuje tyto zmiňované problémy výrazně redukovat. Narativy jsou ovšem nesený akcí hlavních hrdinů, je tedy přirozené, že se odkazuje především k nim. Pak ovšem opisuje kruh, ve kterém se všechny tři analyzované jevy vzájemně podmiňují, a anaforické odkazování je možná tím, čím je, jednoduše proto, že je definováno prakticky výlučně skrze specifický diskursní materiál.¹⁶

Naznačené otázky jsou pro tuto práci zásadní a všem se jim budu postupně věnovat. Prozatím chci jen upozornit na to, že otevírají velmi podstatný okruh úvah spjatých s argumentací ve prospěch či neprospěch centrální role anaforického odkazování při gramatikalizaci demonstrativa ve člen.

1.1.5.4 Odkazování připomínací

Pro připomínací funkci je typické, že překračuje úzce diskursní (anaforické) odkazování směrem k referenci ke společným znalostem mluvčího a posluchače, ustaveným na základě sdílené zkušenosti, viz (7).

(7) *I couldn't sleep last night. That dog (next door) kept me awake...* (Gundelová et al. 1993: 278)

Diessel (1999) vymezuje po vzoru Princeové (1992) typ informace, kterou připomínací demonstrativa přinášejí, jako a) novou z hlediska promluvy, b) starou z hlediska posluchače, c) „soukromou“, tj. sdílenou právě jen mluvčím a posluchačem, nikoli širším společenstvím. Připomínací odkazování se tedy liší od anaforické reference – a naopak blíží referenci situační – tím, že uvádí do promluvy diskursně nový referent. Tento referent je nicméně pro posluchače identifikovatelný (proto je ztvárněn demonstrativem), a to na základě nediskursní znalosti.

¹⁶ Naznačenou skepsi vůči významu, který je tradičně přisuzován anaforickému užití demonstrativ mezi všemi ostatními, sdílí i Himmelman (1996: 226), když tvrdí, že anaforické odkazování rozhodně nepatří k hlavním typům užití demonstrativ (zjištěné frekvence v příloze však jeho přesvědčení nijak výrazně nepotvrzují, viz §2.2.1).

K povaze této znalosti přitom definičně náleží její privátní charakter: je to informace sdílená toliko komunikačními partnery, nikoli širším společenstvím. Nekvalifikuje se tedy jako součást obecné, encyklopedické znalosti o světě (nebo dané jazykové komunitě), která by vyžadovala přítomnost určitého členu.¹⁷

Poněkud problematickým rysem analýz připomínacího užití je jejich nejednotnost. Stejně jako se dostupné deskripce různí v pojetí anafory, liší se i v chápání toho, co (ještě) spadá pod připomínací užití a co je jeho primárním účelem. Na rozdíl od anaforického odkazování, jehož možná pojetí jsou už v rámci lingvistické deskripce zhruba ustavena, se ovšem připomínací odkazování nemůže opřít o tak dlouhou popisnou tradici, takže i jeho základní vymezení je (zatím) poměrně vágní. Rozdíly v pojetí se přitom opět zdají korespondovat s typem analyzovaného materiálu.

Zřejmě nejvýznamnější propagátor připomínací funkce demonstrativ N. Himmelmann (1996; 1997) se zdá při jejím vymezení inspirovat zejména starší tradicí opřenou o analýzu konverzačních dat (třebaže tato pozorování ve vlastním výzkumu aplikuje na narativní materiál), což se projevuje především v akcentaci jejích specifických interakčních významů. Svůj emblematický příklad připomínacího užití přebírá Himmelmann příznačně od klasika konverzační analýzy P. Auera, viz (8), a z něj a z dalších analogických dokladů dovozuje hlavní rysy připomínací reference.

(8) němčina

Was isn eigentlich mit diesem Haustelephon, was mir (wir) immer khabt ham?

„Co se stalo s tím domácím telefonem, co jsme měli?“

(Auer 1984: 637)

Klíčovou vlastností připomínacího užití demonstrativa je skutečnost, že mluvčí anticipuje problémy, které by posluchač mohl mít s identifikací referentu. Z toho pak plynou i formální rysy připomínacího užití demonstrativ: (i) následuje po nich běžně pauza (která dává posluchači možnost požádat o dovysvětlení), (ii) jsou velmi často doprovázena vztážnou větou (nebo jinou (komplexní) formou dodatečné specifikace), a (iii) jsou často (nebo přinejmenším mohou být) provázena ověřovací otázkou typu *Víš?*, *Pamatuješ?*. Interakční přístup dovoluje pod připomínací odkazování zahrnout i užití na první pohled vzdálená: hezitace a různé druhy opravných strategií, při kterých mluvčí opakují demonstrativum ve snaze vybavit si náležitý výraz.¹⁸

Předností připomínacího užití v kontextu gramatikalizačních úvah je, jak už bylo řečeno, skutečnost, že uvádí do diskursu první zmínky známých referentů a dovoluje k nim odkázat určitým výrazem. Za neméně podstatné a výmluvné lze nicméně považovat i ty případy, které se popsanému pravidlu vymykají: některé opakované zmínky referentu pomocí demonstrativa vykazují spíše rysy užití připomínacího než anaforického. Jejich prvořadým cílem totiž není jasně odlišit referent od jiného potenciálního referentu (jako v případě anaforické reference), nýbrž připomenout něco,

¹⁷ Právě „intimní“ charakter této sdílené zkušenosti vede často k posilování v ní implicitně obsažených emocionálních významů. Typickým příkladem tohoto užití jsou výpovědi typu *How's that throat?* nebo *That Henry Kissinger sure knows his way around in Hollywood* (Diessel 1999: 107), signalizující sdílnost mluvčího s posluchačem či obecněji emocionální angažovanost mluvčího na předmětu hovoru.

¹⁸ Himmelmann své tvrzení podporuje vcelku pádným důkazem: v některých jazycích existuje speciální demonstrativum vyprofilované právě pro připomínací užití a právě v těchto jazycích je to vždy tato forma, kterou mluvčí při hezitacích užívají (Himmelmann 1996: 235).

o čem se už dříve hovořilo. Nápadně častou součástí takových užití je „zřetelná příchut’ připomínky [...] ani ne tak referentu samého, jako spíš celé epizody“ (Himmelmann 1996: 239). Tento postřeh je velmi cenný, a to nejenom proto, že postihuje značnou část na první pohled zarážejícího užití demonstrativ v češtině (obdobně např. Adamec 1983), ale zejména proto, že na rozdíl od anaforického užití zaciluje na neprominentní, okrajové referenty: předměty akce, vedlejší postavy atd., které jsou sice známé (a vyžadují určité značení), ovšem pouze slabě aktivované (nejsou tedy zpravidla vyjádřeny zájmeny, viz kapitola 6). Připuštěním možnosti opakovaných zmínek připomínacího typu zároveň Himmelmann prosvětluje právě onu mlhavou oblast mezi diskursním a „před-diskursním“ odkazováním a naznačuje způsoby přechodu jednoho v druhé (obdobně rovněž Adamec 1983). Podle Himmelmanna se ovšem připomínací odkazy vyčerpávají cele právě v pouhém připomenutí již jednou (kdysi) řečeného, jinými slovy nepřinášejí žádnou novou informaci. V tomto bodě nicméně nejsou lingvisté zajedno, a někteří dokonce právě v proklamované schopnosti připomínacích zmínek obohatit předávanou informaci o referentu o nové aspekty spatřují vlastní „evoluční výhodu“ připomínacího užití v gramatikalizačním procesu (viz §3.2.2).

1.1.5.5 Celkový přehled referenčních funkcí demonstrativa

Představená užití jsou znázorněna na obrázku 1.2. Výhodou tohoto zobrazení oproti standardním klasifikacím, založeným na primárním rozlišení odkazování exoforického a endoforického, je zejména adekvátnější řazení diskursnědeiktické reference po bok odkazování situačního. V tomto rozvržení se tak zřetelně odkrývá rozdíl mezi dvěma základními kategoriemi: situačním a diskursnědeiktickým užitím na jedné straně a anaforickým a připomínacím na straně druhé. Demonstrativa prvního okruhu primárně *ustavují* novou entitu diskursu: buď ji přivádějí z mluvní situace, nebo ji konstituují poukazem k předchozí propozici. Důležitý je přitom Himmelmannův postřeh o konstitutivní referenci diskursnědeiktických demonstrativ. Druhý okruh užití demonstrativ je charakteristický poukazem k již konstituovanému referentu (ačkoli nemusel být zmíněn nutně explicitně v aktuálním diskursu, viz dostupnost hranice mezi anaforickým a připomínacím odkazováním). Jejich funkcí je *výběr* příslušného referentu z řady jiných možných (zatím bez specifikace okolností výběru). Navržené schéma tak zdůrazňuje přirozenou vazbu mezi anaforickou a připomínací referencí, která je pro úvahy o gramatikalizaci stěžejní. Představené rozvržení zároveň odráží i autorovy závěry o proporčním zastoupení jednotlivých referenčních typů: zřetelný a tematicky významný je zejména nepoměr mezi velmi skromným prostorem věnovaným užití anaforickému a naopak poměrně rozsáhlé oblasti vymezené připomínacímu užití.

Obrázek 1.2: Typy demonstrativních funkcí

Převzato z Himmelmana (1996: 241), zjednodušeno.

1.2 Určitý člen

1.2.1 Obecná charakteristika

Určitý člen je gramatickým prostředkem vyjádření určitosti, je tedy – na rozdíl od demonstrativ, jejichž určitost je pouze implicitní – jednoznačně vyprofilovaným gramatickým nástrojem k označování *určitého*, tj. jedinečného a/nebo jednoznačně identifikovatelného referentu.¹⁹

Při srovnání s demonstrativy je podstatné, že určitý člen není deiktické slovo, jeho určitost proto nevyplývá nutně z mluvní situace. Zatímco demonstrativem zpravuje mluvčí posluchače o tom, že k přiřazení správné reference je třeba využít kontextuální informace, svázané s mluvní situací či s promluvou samotnou, určitým členem posluchači pouze signalizuje, že referent je jednoznačně identifikovatelný (identifikovatelný jako jedinečný) na základě (nikoli nutně kontextuální) znalosti, kterou posluchač disponuje.

Velkou výzvou teoretického i typologického výzkumu určitých členů je jejich nesmírná vnitřní variabilita, a to nikoli pouze formální, kterou se vyznačují demonstrativa, ale především funkční. Naše představa o určitých členech je chtě nechtě formována naší přirozenou zkušeností s evropskými jazyky, i mezi nimi ovšem existují značné rozdíly (z hlediska formálního srov. např. samostatná slova v němčině vs. afixy ve švédštině vs. klitika v rumunštině atd.). V jazycích mimo

¹⁹ Vlastní povaha *určitosti* je přitom předmětem diskusí sahajících až k Fregemu (1892) a Russelovi 1905. Debata o určitosti totiž původně vznikla v rámci analytické filosofie a teprve postupně se do ní zapojili – samozřejmě v odlišném duchu – i lingvisté. Dědictví dvou velmi rozdílných tradic popisu je v soudobých vymezeních určitosti stále patrné: na jedné straně je zdůrazňována *jedinečnost* referentu (převahou v denotační tradici filosofické), na straně druhé jeho *identifikovatelnost* (v komunikačním přístupu lingvistickém), přičemž žádná z existujících teorií určitosti nedokázala toto konceptuální schizma překonat odvoláním se na nějaký obecnější koncept (podrobněji viz Birnerová & Ward 1994; Lyons 1999; Robertsová 2003). Konceptuální „rozštěpenost“ kategorie určitosti není samozřejmě pouze výsledkem odlišnosti explanačních přístupů, ale i nesmírné variability, který v užití určitého členu (a dalších určitých prostředků) registrujeme, byť v jediném jazyce (angličtina zde jako ilustrace spolehlivě postačí), natožpak v mezijazykovém srovnání.

Jakkoli generalizace nad sémantikou určitosti považují za podstatné, a to nejen pro správné porozumění funkce určitých prostředků v soudobém jazyce, ale i pro pochopení jejich vývoje, nebudu se jimi v této práci zabývat podrobněji, neboť přeci jen představují úkrok stranou hlavního tématu. Pro potřeby dalšího výkladu chápu určitost primárně jako *identifikovatelnost* referentu. Toto pojetí je z mého pohledu přesvědčivější jak komunikačně (komunikace je z principu kooperačním jednáním, signalizace skutečnosti, že referent je posluchači známý, je elementárnějším kooperačním aktem než signalizace faktu, že referent je jedinečný), tak evolučně („jedinečná“ interpretace spíše vyplývá z identifikovatelnosti referentu než naopak).

evropský prostor pak nacházíme výrazy svým tvarem, syntaxí i významem evropským členům značně vzdálené (Dryer 2013b).

1.2.2 Etymologie a mezijazyková distribuce

Jak už bylo řečeno, jazyky s určitým členem odvozují v drtivé většině případů jeho původ z adnominálních demonstrativ (Heine & Kutevová 2002). Zatímco ohledně původu určitých členů jsou prameny v zásadě zajedno, údaje o jejich distribuci v jazycích světa už se liší. De Mulder & Carlierová (2011) zaznamenávají určitý člen pouze v 1/3 jazyků světa, a prezentují tak členy jako prostředky obecně spíše dispreferované. Dryer (2013b) naproti tomu registruje určité členy ve 318 jazycích z celkových 620 ve vzorku, tedy prakticky v polovině všech jazyků, viz tabulka 1.2.²⁰

Tabulka 1.2: Variabilita a distribuce určitých členů v jazycích světa

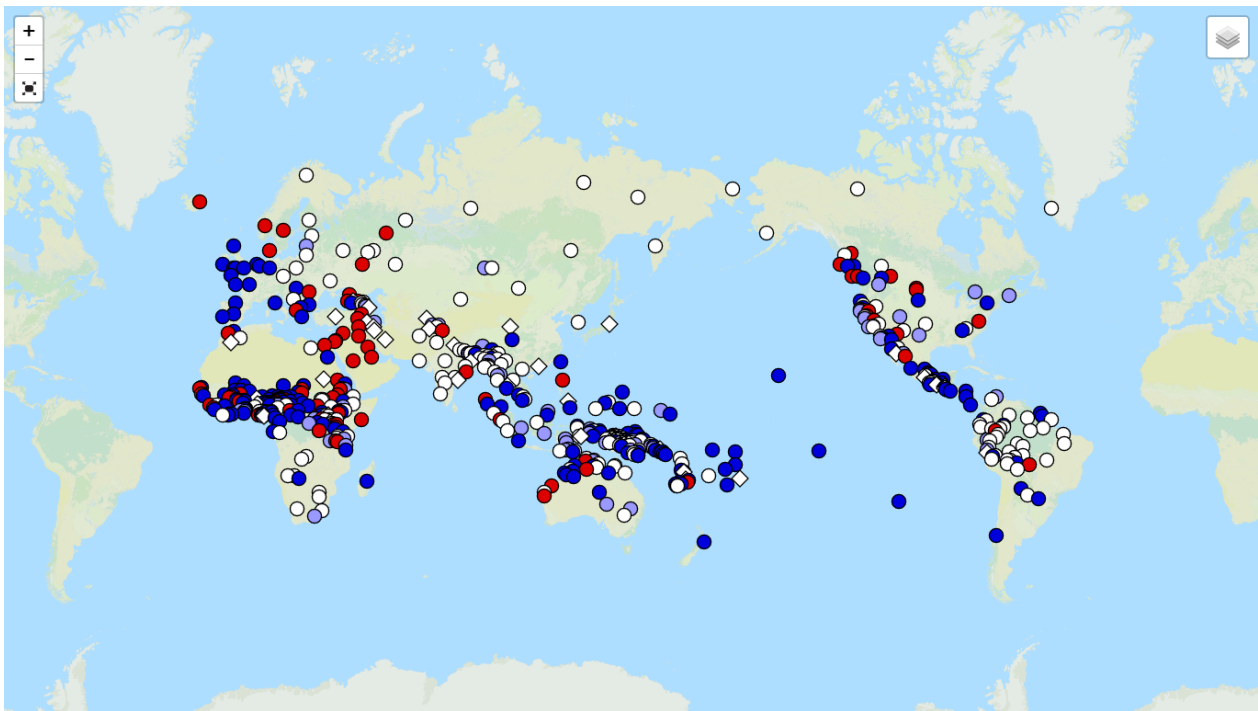
typ	počet jazyků
určitý člen formálně odlišný od demonstrativa	216
určitý člen formálně shodný s demonstrativem / demonstrativum užívané jako určitý člen	69
určitý člen ve formě afixu	92
absence určitého členu, ale existence neurčitého	45
ani určitý, ani neurčitý člen	198

Převzato z Dryera 2013b.

Skupinu 318 jazyků přitom tvoří kategorie samostatných slov (216) a afixů (92). Stranou těchto kategorií jsou evidovány výrazy klasifikované jako „demonstrativa užívaná jako prostředky značení určitosti“ (69), které mimochodem Dahl (2015: 29) čerpající z předchozí verze Dryerova vzorku (Dryer 2005), do celkové frekvence započítává, čímž celkový výskyt v jazycích světa stoupá na 60 %.

Z hlediska areálové distribuce je pozoruhodná koncentrace jazyků s určitými členy v západní Evropě, viz obrázek 1.3.

²⁰ Zajímavé je, že oba vzorky pocházejí od téhož autora, Matthewa S. Dryera; dělí je ovšem více než dvacet let. De Mulder & Carlierová (2011) vycházejí ve svém textu z prvního z nich (Dryer 1989; viz De Mulder & Carlierová 2011: 522), ve své kapitole pro WALS už Dryer zjevně pracoval s jiným vzorkem / jinou metodologií.

Obrázek 1.3: Geografická distribuce určitých členů v jazycích světa

Převzato z Dryera 2013b. Pozn.: tmavě modré kolečko = určitý člen formálně odlišný od demonstrativa, bledě modré kolečko = určitý člen formálně shodný s demonstrativem, červené kolečko = určitý člen ve formě afixu, bílý kosočverec = absence určitého členu, existence neurčitého, bílé kolečko = ani určitý, ani neurčitý člen.

Určité členy ostatně bývají některými lingvisty považovány za jeden z typických areálových fenoménů, vznikající zejména v dlouhodobém vzájemném kontaktu více jazyků (Heine & Kutevová 2006; McWhorter 2007), viz rovněž existenci členů v Balkánském jazykovém areálu. Tyto úvahy podporují dále i důkazy, které máme o profilace členů v jazycích sousedících s jazyky západní Evropy: v polštině, lužické srbštině, slovinštině, v moliském nářečí chorvatštiny (kterým se hovoří v italské oblasti Molise), v kašubštině a konečně i v češtině (Heine & Kutevová 2006). Všem těmto jazykům je společné to, že jejich mluvčí žili po staletí v těsném kontaktu s mluvčími jazyků disponujícími členem (germánských a románských) a z geografického hlediska tvoří východní hranici tzv. (západo)evropského jazykového areálu (Haspelmath 2001; Heine & Kutevová 2006; van der Auwera 2011). Ať už je status demonstrativ v těchto jazycích jakýkoli, stěží lze podle dostupných údajů popřít, že se jich v nich užívá častěji, v širších kontextech a v širším rozpětí významů než v jazycích, které jsou s nimi geneticky spřízněné, a že tedy určité členy jsou podle všeho obecně skutečně poměrně ochotně přejímány z jednoho jazyka do jiného. McWhorter (2007) dokonce naznačuje, že členy vznikají v situaci hluboké kulturní a jazykové diskontinuity, kdy je jazyk komplexně simplifikován, resp. „rudimentalizován“ v interakcích mezi mluvčími různého jazykového původu, kteří mají pouze elementární znalost jazyka cílového. Taková situace panovala prakticky v celé středověké Evropě a právě do této doby se datuje vznik členů ve víceméně všech západoevropských jazycích. Profilaci určitých členů v jazycích západní oblasti východní Evropy tak lze chápat jako součást širšího historicko-geografického procesu, který spočívá v postupné, kontaktně podmíněné replikaci téhož gramatikalizačního vzorce od západu na východ (Heine & Kutevová 2006). Totéž rozvržení ostatně vykazuje i formální variabilita členů v jazycích, které je mají: podle Schroedera (2006) jsou v západoevropských jazycích určité členy formálně odlišné od

demonstrativ (angličtina, španělština, francouzština), s posunem do centrální Evropy jsou určité členy a demonstrativa formálně identické (němčina) a ještě více na východ nacházíme jazyky, v nichž k (potenciálně) profilaci určitého členu teprve dochází (údaj převzat z De Muldera & Carlierové 2011: 523).

1.2.3 Syntaktická a morfologická variabilita

Formální variabilita adnominálních demonstrativ se přirozeně odráží i v tvarové rozmanitosti určitých členů, které jsou jejich gramatikalizovanými pokračovateli. Tabulka 1.3 je zjednodušenou verzí tabulek 1.1 a 1.2. Zachycuje hlavní formální typy členů a demonstrativ ve vzájemném srovnání tak, aby vynikla analogie mezi typologií členů a typologií demonstrativ.

Tabulka 1.3: Srovnání formální variability určitých členů a demonstrativ v jazycích světa

určitý člen	počet jazyků	demonstrativum	počet jazyků
– formálně odlišný od demonstrativa	216	– samostatný výraz	1103 (542+561)
– ve formě afixu	92	– ve formě afixu	37 (9+28)
– formálně shodný s demonstrativem	69		

Převzato z Dryera 2013a,b.

Stejně jako v případě demonstrativ vystupuje naprostá většina určitých členů ve formě samostatných výrazů. Afixální ztvárnění členů se zdá ovšem mnohem běžnější než afixální demonstrativa: 1103 samostatných slov vs. 37 afixů u demonstrativ (s vyřazením všech dalších kategorií) oproti 216 samostatných slov vs. 92 afixů u určitých členů. Při liberálnějším pojetí členů lze k samostatným slovům přičíst ještě poměrně početnou skupinu výrazů s ambivalentním statusem (69). Dryer (2013b) bohužel nerozlišuje co do pozice výrazu před nebo za jménem, Lyons (1999: 64) nicméně konstatuje silnou tendenci určitého členu stát právě na začátku jmenné fráze nezávisle na jinak dominantním slovosledném uspořádání.

Samostatně stojící určitý člen se vyznačuje silnou fonologickou redukovaností, projevující se v relativně malém objemu fonologického materiálu, převažující jednoslabičností a absencí přízvuku (přestože za specifických okolností může být přízvukován, např. v kontextu výčtů ve francouzštině, viz Lyons 1999: 66). Prozodická a fonologická redukce jde v některých případech tak daleko, že člen v některých kontextech ztrácí svou samostatnost a funguje spíše jako enklitikum řídicího výrazu: příkladem může být tvar feminina singuláru francouzského členu *la* v prevokalickém kontextu (9) nebo obdobný příklad z katalánštiny (10).

Dalším, relativně častým projevem redukovanosti určitého členu je kontrakce s předložkou: příklady známe z němčiny (*in dem* > *im* ‚v.DEF‘, *zu der* > *zur* ‚k.DEF‘, *in das* > *ins* ‚do.DEF‘), z italské (*in il* > *nel* ‚v.DEF‘, *con il* > *col* ‚s.DEF‘) nebo z francouzštiny. Tyto případy nejsou pozoruhodné jen z hlediska formálního, nýbrž – přinejmenším v němčině – i z hlediska svých distribučních omezení (viz §1.2.4.6).

(9) francouzština

- a. *la femme*
DEF žena
,ta žena‘
- b. *l'autre femme*
DEF-jiný žena
,ta druhá žena‘ (Lyons 1999: 65)

(10) katalánština

- a. *la noia*
DEF dívka
,ta dívka‘
- b. *l'ampolla*
DEF-láhev
,ta láhev‘ (Lyons 1999: 65)

I když je ve většině jazyků určitý člen neohebným slovem, nevyjadřujícím jiné gramatické významy než určitost (viz angličtina), může se vyskytovat i ve flektivní formě. V takovém případě nese nejčastěji významy rodu, pádu a čísla. Příznačné je to právě pro většinu indoevropských jazyků: např. řečtinu, němčinu, islandštinu, rumunštinu, albánštinu ad. Táž formální rozmanitost je doložena i u členů ve formě afixů, viz norský určitý člen vyjadřující rod a číslo v (11).

(11) norština

- a. *mann-en*
muž-DEF.M.SG
,ten muž‘
- b. *kon-a*
žena-DEF.F.SG
,ta žena‘
- c. *barn-et*
dítě-DEF.N.SG
,to dítě‘
- d. *stol-ene*
židle-DEF.PL
,ty židle‘

Kategorií, kterou Dryer (2013b) nezohledňuje, byť není v celkovém výskytu zdaleka zanedbatelná, jsou klitika (*phrasal clitics* v terminologii Lyonse 1999). Ta se připínají k určitému slovu, resp. větnému konstituentu, většinou na základě pořadí ve jmenné frázi. Nejvyužívanější je přitom Wackernagelova pozice, tedy pozice za prvním konstituentem složky. Té využívají např. bulharština nebo rumunština, viz (12).

(12) bulharština

- a. *viždam grad-a*
vidím město-DEF
,Vidím město.‘
- b. *viždam golemi-ja chubav grad*
vidím velké-DEF pěkné město
,Vidím velké, pěkné město.‘
- c. *mnogo xubavi-jat grad*
velmi pěkné-DEF město
,velmi pěkné město‘ (Lyons 1999: 73–74)

Stejně jako některé jazyky připouštějí přítomnost demonstrativa zároveň před i za jménem, vyskytuje se v této konfiguraci i určitý člen. Pro severogermánské jazyky je charakteristické, že disponují dvěma sadami variant určitého členu: sufixem a samostatným slovem stojícím před jménem. V dánštině a psané islandštině jsou tyto varianty vzájemně komplementární (nemohou se vyskytnout zároveň): sufixální forma se pojí s nerozvitým jménem, samostatné slovo předchází rozvité frázi, viz (13).

(13) dánština

- a. *hus-et*
dům-DEF.N.SG
,ten dům‘
- b. *det gamle hus*
DEF.N.SG starý dům
,ten starý dům‘
- c. *de tre huse*
DEF.PL tři domy
,ty tři domy‘

Ovšem ve švédštině nebo v norštině je sufigovaná forma obligatorní i tehdy, je-li jméno rozvinuto, takže celá fráze je vlastně značena pro určitost dvakrát (odtud termín *double-determination*, viz Lyons 1999; případně *double articles*; *overdetermination*, viz Himmelmann 2001; Dahl 2015), viz (14).

(14) norština

- a. *hus-et*
dům-DEF.N.SG
,ten dům‘
- b. *det* *gamle* *hus-et*
DEF.N.SG starý dům-DEF.N.SG
,ten starý dům‘
- c. *de* *tre* *hus-ene*
DEF.PL tři dům-DEF.PL
,ty tři domy‘

Je ovšem třeba zdůraznit, že ve srovnání s demonstrativem je určitý člen slovosledně rigidnější, v dané formě vázán na specifickou pozici v nominální frázi. Je tedy v dané variantě nepřemístitelný na jinou pozici, na rozdíl od demonstrativ, která přesuny v rámci fráze za vhodných pragmatických okolností umožňují (Himmelman 2001: 832).²¹

1.2.4 Referenční užití členů

V literatuře se vcelku jednotně operuje s několika typy kontextů, v nichž je užití členů závazné, popř. typické. Ty lze rozdělit do dvou okruhů: (i) na ty, které jsou rovněž přístupné demonstrativu, (ii) na ty, které jsou demonstrativu nepřístupné. Každý z nich zahrnuje další funkční užití. Komplex funkčních okruhů určitých členů tedy vypadá následovně.

(i) Ty, které jsou rovněž přístupné demonstrativu:

- situační,
- anaforické.

(ii) Ty, které jsou demonstrativu nepřístupné:

- asociační anafora,
- abstraktně situační (*larger situational use*),
- generické odkazování,
- sémanticky jedinečná užití (*non-familiar use*): spojení s číslovkami, komplementovými a vztažnými větami stejně jako s genitivními atributy ad.

V kontextech pod bodem (ii) je užití určitého členu typicky závazné. Tato užití zároveň slouží jako diagnostické kontexty pro posouzení statusu demonstrativa: pokud se v nich může vyskytnout, resp. vyskytuje systematicky a pravidelně, je na místě je interpretovat jako určitý člen.

²¹ Himmelman (2001: 832) chápe fixní pozici jako vodítko k odlišení členů od demonstrativ.

Situační a anaforické odkazování bylo podrobně představeno v souvislosti s demonstrativy. Na tomto místě pouze zopakují, že oba kontexty jsou určitému členu principiálně přístupné, a to za následujících okolností:

- i. předmět je přímou (a viditelnou) součástí mluvní situace (situační odkazování), viz (15).

(15) *Just give **the shelf** a quick wipe, will you, before I put this vase on it.* (Lyons 1999: 3)

- ii. Předmět není bezprostředně přístupný, ale jeho existence je z bezprostředního kontextu odvoditelná (situační odkazování), viz (16).

(16) *Put these clean towels in **the bathroom** please.* (Lyons 1999: 3)

- iii. Referent se vyskytl v předcházejícím diskursu (anaforické odkazování), viz (17).

(17) *In the street, I saw a cat and a dog. **The dog** was barking furiously.* (Dahl 2015: 30)

Anaforická reference se samozřejmě neomezuje pouze na případy, kdy je referent pojmenován týmž výrazem. Určující je referenční shoda, nikoli výrazová.

Jestliže se o situační a anaforické odkazování určité členy s demonstrativem dělí, nabízí se samozřejmě otázka, za jakých podmínek mluvčí volí spíše demonstrativum a za jakých spíše určitých člen. Odpovědi se pokusím nabídnout v kapitole 2, viz rovněž §1.3. Nyní se podrobněji zaměřím na užití vyhrazená pouze určitému členu.

1.2.4.1 Asociační anafora

Asociační anafora (termín původně od Hawkinse (1978); podle Laury (2001) alternativně též *indirect anaphora*, *bridging inference*, *inferrability*, *accomodation*, *indirect sharing*) zahrnuje takové případy užití určitého členu, kdy je označován referent v nějakém (kulturně či věcně) ustáleném vztahu k dříve zmíněnému referentu, viz (18–20).

(18) *I have to fix my computer: there is some problem with **the hard disk**.* (Dahl 2015: 31)

(19) *I had to get a taxi from the station. On the way **the driver** told me there was a bus strike.*
(Lyons 1999: 3)

(20) *They've just got in from New York. **The plane** was five hours late.* (Lyons 1999: 3)

V (18) se mluvčí určitým členem odvolává na faktickou souvislost mezi celkem (*computer*) a jeho částmi (*hard disk*), samozřejmě spolu s obecným povědomím o tom, že k funkčnímu počítači patří funkční *hard disk*. Identifikovatelnost referentu *driver* v (19) pak spočívá cele na naší kulturní znalosti toho, co to je a jak funguje taxi, tj. patří k němu osoba řidiče. Asociační pouto je nejslabší v (20), kdy neváže dohromady dva předměty v nějakém vztahu, nýbrž činnost (cestování) a typický cestovní prostředek vhodný pro překonávání velkých vzdáleností (*plane*). Asociační anafora tak umožňuje identifikovat referent na základě konvencionalizované asociace mezi dvěma jevy. Pokud takový ustálený vztah mezi příslušnými předměty chybí, je užití určitého členu problematické. Zatímco tedy ve (21) je určitý člen na místě, neboť víme, že auto nutně produkuje výfukové plyny, ve (22) je užití členu pochybné, protože neexistuje žádné pevně ustavené spojení mezi autem a psem (leďa by byl pes předtím už jednou zmíněn).²²

(21) *The man drove past our house in a car. The exhaust fumes were terrible.*

(Hawkins 1978: 123)

(22) ? *The man drove past our house in a car. The dog was barking furiously.* (Himmelman 1997: 36)

Hranice mezi „úspěšnou“ a „neúspěšnou“ asociační anaforou je samozřejmě relativní, ostatně i úspěšná spojení se liší v mentální náročnosti zpracování jednotlivých odkazů. Clark & Havilandová (1977) zmiňují svůj starší experiment, v němž se ukázalo, že lidé potřebovali více času na identifikaci předmětu ve (24), kde byl referent explicitně nejmenovanou součástí referenční skupiny, než v (23), kde byl referent v předchozí větě explicitně zmíněn.

(23) *Horace got some beer out of the car. The beer was warm.* (Clark & Havilandová 1977: 21)

(24) *Horace got some picnic supplies out of the car. The beer was warm.*

(Clark & Havilandová 1977: 21)

Případy spadající pod asociační anaforu jsou nesmírně rozmanité, liší se explicitností spoje, povahou znalosti licencující určitý člen, konceptuálním charakterem referentů (např. osoba vs. vlastnost vs. činnost), syntaktickou rolí a vůbec syntaktickým poměrem mezi asociovanými členy (Clark 1977). Okolnosti, za kterých k asociační anafore dochází, jsou předmětem mnoha diskusí napříč různými lingvistickými směry. Zde se tímto tématem nebudu podrobněji zabývat, v mých datech je asociačněanaforické odkazování zastoupeno jen minimálně, proto postačí jen základní seznámení.

²² Osobně se domnívám, že tento příklad není v proklamované nepřipustnosti zdaleka jednoznačný. V našem povědomí sice neexistuje obecné povědomí o spojení auta a psa, ale představa auta, které projíždí kolem domu střeženého psem, tvoří poměrně přirozený interpretační rámec pro užití určitého značení. Interpretace asociačního vztahu je sice komplikovanější (je třeba propojit více předmětů v konkrétním kontextu: auto (projíždějící kolem domu) – dům (se zahradou) – pes, spočívá nicméně na stejném principu jako předcházející přímočaré případy.

1.2.4.2 Abstraktně situační užití (*larger situational use*)

Do této kategorie spadají případy užití určitého členu, kdy se mluvčí odvolávají na širší znalost lokálního společenství, jeho praktik a zvyklostí, ale i obecnou znalost o světě, jež je její krajní variantou, viz (25), resp. (26).

(25) *I heard the prime minister behaved outrageously again today.* (Lyons 1999: 3)

(26) *The president of Ghana is visiting tomorrow.* (Lyons 1999: 3)

Přechod mezi oběma typy znalostí je samozřejmě opět postupný, v obou případech je to však znalost, kterou si mluvčí osvojuje jako člen určitého, relativně širokého společenství. Tím se liší od připomínacího užití demonstrativ, které odvozuje identifikovatelnost referentu od znalosti sdílené typicky pouze komunikačními partnery. Prostupnost těchto užití je evidentní a zcela explicitně ji předpokládá Himmelmann (1997), když pod případy abstraktně situačního užití řadí i odkazování členu ve spojení *the pub* „ve významu hospody, která se nachází v každé vesnici/ulici“, popřípadě hospody, do které vždycky chodíme“ (Himmelmann 1997: 36; překlad MZ).

Na druhé straně hraničí toto užití s případy odkazování k jedinečným předmětům jako v (27), kde lze užití členu odvodit z obecného povědomí o tom, že existuje pouze jeden měsíc a jedno slunce, stejně jako jeden prezident Ghany a jeden premiér dané země.

(27) *The moon was very bright last night.* (Lyons 1999: 4)

1.2.4.3 Generické odkazování

Generické odkazování, tj. odkazování k celé třídě předmětů, nikoli pouze k určité části z nich, viz (28), lze ve světle předkládaného výkladu chápat jako další umocnění principu jedinečné reference vycházející z všeobecné znalosti o světě.

(28) *The lion is a predatory cat.* (Krifka et al. 1995: 5)

Generické odkazování zahrnuje v reálném užití mnohem širší spektrum případů než jen referenci k celému druhu, viz tabulka 1.4.

Tabulka 1.4: Typy generického odkazování

typ	příklad
reference k druhu	<i>Blboun nejapný je vyhynulý.</i>
reference k průměrným reprezentantům druhu	<i>Mladí lidé se dívají na televizi šest hodin denně.</i>
reference k druhu skrze význačnou vlastnost	<i>Holand'ané jsou dobří námořníci.</i>
reference k druhu skrze průkopnického reprezentanta	<i>Člověk poprvé stanul na Měsíci v roce 1969.</i>

Převzato z Perglera (2014: 18), upraveno. Klasifikace pochází z Krifky et al. (1995: 78).

Uvedené doklady demonstrují, že i generičnost je spíše graduální než absolutní povahy, přičemž bezvýjimečný odkaz k celému druhu je pouze její krajní realizací. Pro „mírnější“ formy generické reference je přitom charakteristické, že odkazují k *typickým* reprezentantům daného druhu, případně k nějak pozitivně prominentním reprezentantům. Lyons (1999) proto formuluje svou definici generičnosti s důrazem právě na prvek zobecnění: „Generické jmenné fráze [...] vyjadřují *generalizace* o třídě jako celku“ (Lyons 1999: 179; překlad a zdůraznění MZ).²³

Tentýž postřeh o (minimálně) dvou druzích generického užití, z nichž pouze pro jedno je příznačné zobecnění nad jednotlivci, nachází u Krifky et al. (1995) o něco striktnější výraz v rozlišení mezi *charakterizačními větami* (*characterizing sentences*, viz (29)) a *predikacemi o druhu* (*kind predications*, viz (30)), přičemž první z nich popisují typickou vlastnost nebo aktivitu jednotlivců přináležejících k určité třídě, zatímco druhé referují přímo k celé třídě bez zobecňování nad jejími jednotlivými členy (viz Krifka et al. 1995: §1.1.1).

(29) *A potato contains vitamin C, amino acids, protein and thiamine.* (Krifka et al. 1995: 3)

(30) *The potato was first cultivated in South America.* (Krifka et al. 1995: 2)

Přestože se běžně hovoří o „generických frázích“, generičnost sama není (pouze) vlastností jmenných vyjádření. To, co rozhoduje o generické interpretaci, je často spíše druh predikátu, resp. celá propozice. Některé predikáty bývají označovány jako *class predicates* (Lyons 1999: 180), neboť se inherentně vztahují k celé třídě, např. *vyhynout*, *objevit*. Někteří lingvisté proto o generičnosti na úrovni frází vůbec neuvažují a generickou interpretaci NP chápou jako výsledek souhry predikátu a dalších časových specifikací pomocí adverbii atd. (více viz Lyons 1999: §4.3).

Generická reference není ani přímo spjata s určitým typem značení: připouští v zásadě různé formální způsoby ztvárnění – od prosté fráze v singuláru či plurálu, přes singulárovou frázi s neurčitým členem k singulárové/plurálové frázi se členem určitým. Zde velmi záleží na konkrétním jazyku, syntaktické pozici, ale i typu referentu, charakteru predikátu a dalších, subtilnějších faktorech. V každém případě se značení pomocí určitého členu, ať už v singuláru, nebo v plurálu, vyvíjí postupně a představuje finální fázi procesu značení generických frází a zároveň i pokročilejší stupeň gramatikalizace určitého členu.

Angličtina patří v tomto ohledu mezi jazyky v ranější gramatikalizační fázi, neboť určitý člen při generickém odkazování se objevuje v zásadě pouze v singuláru a z plurálových frází jen u určitých vyhraněných skupin referentů, zejména národností jako v (31).

²³ Lyons zároveň upozorňuje na rozdíl mezi generickými NP a zdánlivě ekvivalentními NP s výrazy jako *all*, *every*, *each*, *any* spočívající v tom, že zatímco jediná výjimka zneplatní tvrzení v případě s kvantifikátory, tvrzení s generickou NP zůstane platná – právě proto, že generická tvrzení vyjadřují *tendence*, nikoli absolutní pravidla. To je také důvod, proč není adekvátní zachycovat generické fráze univerzálním kvantifikátorem. K tomu rovněž Krifka et al. (1995).

(31) *The Swiss consume a lot of chocolate.* (Lyons 1999: 181)

Z hlediska postižení obecné sémantiky generického užití se ukazují jako velmi inspirativní zcela praktické popisy výskytu určitého členu v gramatikách angličtiny (zde čerpám zejména ze Swana 2009). Je příznačné, že na rozdíl od neurčitých prostředků (*a*, prostý plurál), které lze v těchto kontextech také použít, prostředkuje *the* právě význam důvěrné obeznámenosti s referentem, jinými slovy podtrhuje skutečnost, že daný referent je jako druh všeobecně známý (*well-known*). Neurčité výrazy v sobě tento význam neobsahují, ty uchopují třídu spíše skrze její jednotlivé členy a teprve z jejich individuálních vlastností zobecňují, srov.:

Pokud zobecňujeme *nad členy* skupiny, obvykle užíváme prostou formu. Pokud ovšem hovoříme o skupině *jako celku* – ve smyslu všeobecně známé jednotky – je obvyklejší užít určitý člen.

(Swan 2009: 60; zdůraznění původní, překlad MZ)

A následuje několik dokladů, viz (32–34).

(32) a. *Nurses mostly work very hard.*

b. *The nurses have never gone in strike.* (Swan 2009: 60)

(33) a. *It's difficult for railways to make a profit.* (jakékoli dráhy)

b. *The railways are getting more and more unreliable* (naše všem dobře známé dráhy)

(Swan 2009: 60)

(34) a. *New Zealanders don't like to be mistaken for Australians.*

b. *The Australians suffered heavy losses in the First World War.*²⁴ (Swan 2009: 60)

Samozřejmě je to rozlišení jen náznakové, postihující spíše tendence, odráží nicméně intuici rodilého mluvčího (a lingvisty) a v neposlední řadě má i podstatné teoretické implikace: odkrývá totiž spojnici mezi identifikovatelností na základě obecného povědomí a jedinečné reference. Ostatně stejnou spojitost lze pozorovat i u jednotlivých instancí abstraktně situačního užití a typem generického čtení ve (35), které bývá uváděno jako doklad prvního z nich, vs. (36), kterým Swan (2009) ilustruje generické užití.

(35) *The moon was very bright last night.* (Lyons 1999: 3)

(36) *The stars are really bright tonight.* (Swan 2009: 60)

²⁴ Za pozornost stojí, že všechny generické fráze s určitým značením stojí na rozdíl od neznačených v subjektu. Subjektová pozice je obecně pro generické čtení preferována, což se projevuje mimo jiné v tom, že připouští více prostředků značení (viz rovněž Givón 2001).

Právě angličtina, kde se určitý člen v generické referenci teprve ustavuje, dává velmi dobře nahlédnout do celého procesu i jeho motivací. Citované doklady přitom naznačují, že ke generické referenci dospívá určitý člen spíše přes komplexní uchopení třídy jako dobře známého celku, než skrze generalizace nad jednotlivými členy.²⁵

1.2.4.4 Sémanticky jedinečná užití (*non-familiar uses*)

Tato poměrně heterogenní kategorie obsahuje případy, kdy jsou referenty interpretovány (a značeny) jako určité nikoli proto, že by byly posluchači předem známé (ať už je druh předchozí znalosti jakýkoli), nýbrž proto, že jmenná fráze samotná poskytuje dostatečná vodítka k jejich identifikaci coby jedinečných předmětů/událostí/postav atd., jako je tomu v (37).

(37) *The bloke Ann went out with last night phoned a minute ago.* (Lyons 1999: 4)

Ve skutečnosti je vůbec problematické zde hovořit o identifikaci v silném slova smyslu: posluchač vůbec nemusí o existenci, natožpak identitě daného referentu nic tušit (Lyons upozorňuje na to, že v ukázkové větě lze nahradit *the* za *a*, aniž by ztratila něco ze své gramatičnosti). Samotný výraz mu ovšem napoví dost na to, aby referent dokázal identifikovat alespoň jako očekávaný prvek popisované události.

Relativně velká informační zátěž ležící na takových jmenných frázích se odráží v jejich formální komplexnosti. Právě ta ostatně často bývá základem jemnější klasifikace této skupiny. Určitý člen se tedy vyskytuje zejména v následujících syntaktických vazbách.

- i. NP s restriktivní vztahnou větou, viz (38):²⁶

(38) *Bill's fed up with the book which I've just given him for his birthday.* (Himmelman 1997: 37)

- ii. NP s komplementovou větou, viz (39):

(39) *Bill is amazed by the fact that there is so much life on earth.* (Himmelman 1997: 37)

- iii. NP s genitivním atributem, viz (40):

²⁵ Tuto interpretaci ostatně potvrzuje i generická interpretace frází s určitým členem v singuláru, o které Swan (2009) tvrdí, že je obzvláště častá s názvy vědeckých vynálezů a hudebních nástrojů: *Life would be quieter without the telephone* a *The violin is more difficult than the piano.* (Swan 2009: 59)

²⁶ Tento příklad je analogický příkladu (36) nejen syntakticky, ale i možnostmi substituovat určitý člen neurčitým. Himmelman (1997) proto tyto případy vyděluje stranou celé skupiny s tím, že jejich určitost není převahou sémantického založení, jako u zbylých případů, nýbrž pragmatického. V podstatě představují krajní variantu anaforického (případně připomínacího) užití s dovysvětlující informací v podobě vztahné věty.

- (40) a. *the beginning of the war*
 b. *the weight of the car* (Himmelmann 1997: 37)

Mnohé jazyky užití určitého členu v případech, kdy je referent z podstaty popisované události jedinečný, fakticky předepisují: určitý člen je často obligatorní se superlativy (předmět s největší mírou vlastnosti je z principu jediný), s řadovými číslovkami a s dalšími sémanticky jedinečnými výrazy jako *jediný, další, samý*²⁷ atd., viz (iv)–(vi).

iv. Superlativy, viz (41):

- (41) *Janet is the cleverest child in the class.* (Lyons 1999: 9)

v. Řadové číslovky, viz (42):

- (42) *You are the first visitor to our new house.* (Lyons 1999: 9)

vi. Výrazy (*ten*) *sameý, jediný, další*, viz (43):

- (43) a. *I've got the same problem as you.*
 b. *He is the only student who dislikes phonology.*
 c. *I offered a discount to the next customer.* (Lyons 1999: 9)

1.2.4.5 Funkční variabilita určitých členů

Představené kontexty tvoří – snad až na generické užití – víceméně centrální okruh užití určitých členů a představují zároveň i kritéria pro jejich vymezení. V dalších oblastech už ovšem panuje poměrně velká volnost: některé jazyky připouštějí určité členy i ve spojení s výrazy, které jsou jednoznačně spjaty s inherentně jedinečným předmětem,²⁸ v jiných je takové spojení nepřipustné. Lze se domnívat, že tyto rozdíly jsou dány různou mírou gramatikalizace určitého členu v různých jazycích; variace je nicméně příliš nahodilá a nesystematická na to, aby v ní bylo možné vysledovat nějakou diachronní zákonitost.²⁹

K mezijazykově nejvariabilnějším kontextům patří – kromě už zmíněných generických frází a širěji abstraktních pojmů – užití členů (i) s vlastními jmény, (ii) s vokativy, (iii) s předložkovými frázemi a (iv) s posesivy a s demonstrativy coby dalšími determinátory. I zběžná zkušenost s některými z evropských jazyků disponujících členem napovídá, že právě v těchto oblastech užití členu panují

²⁷ V češtině je ve spojení s tímto výrazem zcela příznačně ustálen výraz *ten*.

²⁸ Tj. s označením, které se inherentně vztahuje k jednomu jedinému, partikulárnímu referentu (jako jsou např. vlastní jména) a liší se tedy zásadně od výrazů předchozí skupiny, které předpokládají jen jeden jediný referent, nikoli ovšem partikulární. Odtud i odlišné požadavky na užití členu: v jednom případě povinné, ve druhém zapovězené.

²⁹ Lyons (1999: 337) v této souvislosti načrtává možnou vývojovou osu gramatikalizace: jednoduchá určitost (angličtina) > + generická reference (francouzština) > + posesiva (italština) > + vlastní jména (řečtina).

poměrně idiosynkratická pravidla a zároveň zde členy prostředkují velmi jemné významové odstíny (často obtížně postřehnutelné i pro rodilé mluvčí daného jazyka). Dva příklady za všechny: zatímco angličtina určitý člen s vlastními jmény osob v podstatě nepřipouští,³⁰ některé varianty němčiny ano (v zásadě k signalizaci různých pragmatických významů), španělština je používá poměrně běžně (zvláště s ženskými jmény při neformálním užití) a řečtina je používá zcela závazně se všemi jmény bez rozdílu (viz Krámský 1972). Angličtina rovněž nedovoluje souvýskyt více determinátorů v jedné frázi jako **the that* nebo **the my*, zatímco jiné jazyky taková spojení připouštějí, nebo dokonce vyžadují, viz maďarština ve (44) nebo norština ve (45). Rovněž obligatorní je užití určitého členu před posesivními zájmeny v moderní řečtině.

(44) maďarština

ez a könyv
 DEM DEF kniha
 ‚tahleta kniha‘

(45) norština

denne dag-en
 DEM den-DEF.M
 ‚tahleta kniha‘

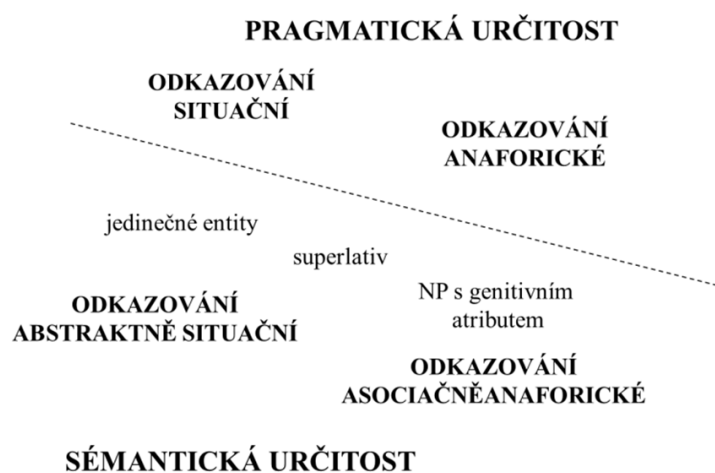
Na tomto místě se rozmanitostí funkčního užití určitých členů pochopitelně nemohu zabývat, podrobnější poučení prostředkuje např. Krámský (1972) nebo v obecnější perspektivě Greenberg (1978). Zde chci pouze upozornit na to, že odvozovat představu typického určitého členu od jeho varianty v angličtině by bylo zavádějící; anglický určitý člen je naopak z mezijazykového hlediska spíše atypický.

1.2.4.6 Celkový přehled referenčních funkcí určitého členu

Stejně jako v případě demonstrativ si pro závěrečné shrnutí funkcí určitého členu vypůjčím přehledné schéma z Himmelmana (1997), viz obrázek 1.4. Himmelmann totiž – inspirován podle svých slov Löbnerem (1985) – vnáší do klasifikace užití členu jedno velmi podstatné rozlišení, které poměrně přesně vystihuje základní sémantiku členů a demonstrativ, a navíc dokáže vysvětlit řadu distribučních omezení či formálních specifik každé z kategorií. Toto rozlišení spočívá ve sdružení situační a anaforické reference (otevřené i demonstrativům) do kategorie tzv. *pragmatické určitosti* a zbylých typů odkazování, tj. abstraktně situačního, asociačněanaforického a sémanticky určitého (případně generického), do kategorie tzv. *sémantické určitosti*. Pragmatická určitost „vychází z konkrétního kontextu, ve kterém je výraz užit (předchozí zmínka, fyzická přítomnost atd.)“, zatímco „sémantická určitost je na konkrétní mluvní situaci nezávislá, je podmíněná pouze charakterem vyjadřovaného pojmu“ (Himmelmann 1997: 38, překlad MZ). Rozdíl mezi oběma typy určitosti se odráží i v distribuci: zatímco demonstrativům jsou sémantické kontexty z principu nepřístupné, členy se v sémanticky profilovaných kontextech objevují závazně. A dále: pokud v některých jazycích dochází k (ustálenému) splývání určitého členu s předložkou (viz příklady

³⁰ Až na případy typu: *My name's James Bond. – What, not the James Bond?*, kde je ovšem člen přízvučován a vyjadřuje jasně význam ‚ten známý‘. (Swan 2009: 55)

z němčiny a italštiny výše), je to právě pouze v sémanticky určitých kontextech. Pragmatické odkazování k dříve zmíněnému referentu a odkazování do situace vyžaduje vždy plnou formu (Himmelman 1997: 39). Konečně v jazycích, ve kterých jsou zdokumentovány dvě určité formy (fríština a některé německé dialekty), se distribuce každé z nich kryje právě s rozlišením mezi pragmatickou a sémantickou určitostí: první (původní a gramatikalizovanější) forma pokrývá sémantické kontexty, druhá (novější a méně gramatikalizovaná) se prosazuje pouze v pragmatických kontextech (Himmelman 1997: 39; De Mulder & Carlierová 2011: §2.2). Distinkce mezi pragmatickou a sémantickou určitostí postihuje jednoduše tolik zásadních distribučních i formálních rozdílů mezi určitými výrazy, že ji Himmelman povyšuje na rozhodující kritérium pro posuzování jejich kategoriální platnosti: pouze ty prostředky určitosti, které se systematicky vyskytují v *sémanticky* určitých kontextech, jsou určité členy.

Obrázek 1.4: Funkční okruhy určitého členu

Převzato z Himmelmanna (1997: 39), upraveno.

1.3 Zobecnění nad sémantikou demonstrativ a určitých členů

1.3.1 Členy: identifikace na základě konvencionalizovaného znalostního rámce

S pomocí distinkce mezi sémantickou a pragmatickou určitostí už se základní generalizace nad významem určitých členů zdá být mnohem zvladatelnějším úkolem. Definiční doménou určitých členů je sémantická určitost. Sémantická určitost spočívá na konvencionalizované znalosti pozadí, v němž se značené referenty běžně vyskytují, a znalosti vazeb, do kterých běžně vstupují s dalšími entitami. Referenty, které jsou prezentovány jako prvky stereotypních rámců, jsou pak dostatečně identifikovatelné na to, aby byly provázeny určitým členem. Zdůrazňuji: jsou identifikovatelné (minimálně) právě jako *prvky tohoto rámce*. Právě přesné porozumění povaze identifikovatelnosti je pro vymezení významu určitého členu zásadní. Určitý člen totiž signalizuje, že referent je identifikovatelný nikoli nutně jako konkrétní individualita, nýbrž právě jako prvek konceptuální/zkušenostní/znalostní souvislosti (komponenty počítače, fungování automobilu, jízda taxíkem, mezistátní let ad.). Klíčová je přitom právě *konvencionalizace* takové, zprvu singulární a osobní, posléze typizované a kolektivní zkušenosti. K takové identifikaci už není potřeba vodítek z konkrétní situace. Neznamená to, že jich nemůže být využito, ale pokud se jedná o skutečně distinktivní užití členů, pak je třeba čerpat z kontextů, kde jsou přípustné a závazné právě ony.

V těchto kontextech fungují členy jako prostředky identifikace referentů coby prvků konvencionalizovaného znalostního rámce.

1.3.2 Demonstrativa

1.3.2.1 Odkazování do bezprostředního kontextu situace a diskursu

Proč se demonstrativa nemohou vyskytnout v sémanticky určitých kontextech? Odpovědi se lze dobrat srovnáním příkladů abstraktně situačního a asociačněanaforického užití členů s variantami s demonstrativem, viz (46–49).

- (46) a. *Beware of **the dog**.*
b. *Beware of ***this/that dog**.* (Lyons 1999: 9)
- (47) a. [sestra při příchodu na operační sál] *I wonder who **the anaesthetist** is today.*
b. *I wonder who ***this/that anaesthetist** is today.* (Lyons 1999: 7)
- (48) a. *I got to the car and turned on **the engine**.*
b. *I got to the car and turned on ***this/that engine**.* (Lyons 1999: 20)
- (49) a. *I've just been to a wedding. **The bride** wore blue.*
b. *I've just been to a wedding. ***This/that bride** wore blue.* (Lyons 1999: 7)

Formální označení variant s demonstrativy jako nepřipustných zde samozřejmě neznámá, že tyto věty nejsou gramatické, pouze tolik, že jsou neakceptovatelné v daném významu: jejich užití mění význam celé výpovědi. V případě první z ilustračních vět určitý člen pouze signalizuje existenci psa, resp. odvolává se na ustálený „model“ představy psa v souvislosti se zahradou. Dá se říci, že aktivuje právě obecnou znalost, ve které pes vystupuje pouze jako prvek tohoto rámce, jako role v určité situaci. Naproti tomu demonstrativum jasně odkazuje k nějakému individuálnímu psu, jehož znalost u čtenáře předpokládá, buď na základě předchozí zmínky, nebo – v tomto případě pravděpodobněji – na základě extralingvistické situace. Podstatné je zde přitom právě rozlišení mezi rolí a individuem. Demonstrativum vždy odkazuje už k nějakému předem ustavenému individuu a tato „ustavenost“ spočívá na vodítkách z konkrétní mluvní situace nebo z konkrétního diskursu. Stejnou distinkci lze pozorovat i u dokladů (47–49): všude je demonstrativum akceptovatelné jedině tehdy, když odkazuje k nějakému konkrétnímu, už ustavenému individuu; jakmile by mělo evokovat pouhou roli v konvenčním rámci popisované situace, jeho užití selhává. Hawkins (1978: 154) popisuje tuto vlastnost demonstrativ jako *matching constraint*: demonstrativum vždy vyžaduje *přirazení (matching)* konkrétního referentu z bezprostředního situačního nebo diskursního kontextu. A Himmelmann (1997) tuto podmínku dále rozvádí: určité výrazy nejsou určitými členy vytvářeny, pouze označovány, jinými slovy:

pokud nějaký výraz na základě své inherentní sémantiky, modifikujících výrazů nebo kontextu odkazuje k referentu, který je pro posluchače identifikovatelný, pak je [...] „automaticky“ značen určitým členem. (Himmelmann 1997: 41, překlad a zdůraznění MZ)

Demonstrativum naproti tomu může daný výraz skutečně „udělat určitým“.

První z distinktivních významových vlastností demonstrativ je tedy odkaz do bezprostředního kontextu situace nebo diskursu. Posluchač je demonstrativem vždy instruován k tomu, aby hledal příslušný referent v tom, co bylo řečeno, nebo v přímo v mluvní situaci.

1.3.2.2 Kontrast s jinými potenciálními referenty

Zatímco první z definičních rysů demonstrativ je vyvoditelný z kontextů, kde se demonstrativum na rozdíl od členů nemůže (v identickém významu) objevit, druhý z nich nejlépe zachytí analýza kontextů, kde si demonstrativa a členy obecně konkurují. Připomínám, že pragmaticky určité kontexty jsou principiálně otevřené oběma typům značení. Přesto se i zde nacházejí případy, kde je jedna z forem očividně nepřipustná, viz (50–52).

- (50) a. [V galerii. Mluvčí ukazuje na jeden z obrazů:]
**The painting is beautiful.*
- b. [V galerii. Mluvčí ukazuje na jeden z obrazů:]
This/that painting is beautiful. (Ioninová et al. 2012: 73)
- (51) a. [Na jeviště vešla zleva žena. Vzápětí vešla další žena zprava.]
**The woman was carrying a basket of flowers.*
- b. [Na jeviště vešla zleva žena. Vzápětí vešla další žena zprava.]
That/this woman was carrying a basket of flowers. (Ioninová et al. 2012: 73)
- (52) a. [Opona se zvedla. Na jeviště vešli muž a žena.]
Then the woman started singing and dancing.
- b. [Opona se zvedla. Na jeviště vešli muž a žena.]
*Then *that woman started singing and dancing.* (Ioninová et al. 2012: 75)

V (50) odkazuje mluvčí k jednomu z řady předmětů přítomných v konkrétní situaci, z nichž každý by mohl být potenciálním referentem odkazovacího aktu. Doprovodné ostenzivní gesto demonstrativní povahu poukazu přitom dále podtrhuje. Podstatné je, že v dané situaci spolu kontrastuje více potenciálních referentů, a tedy více kandidátů na určitost. Demonstrativum zde funguje jako „silný“ prostředek značení určitosti, přičemž ona síla spočívá právě v explicitním kontrastu vůči dalším možným předmětům reference. Tentýž princip se projevuje i v (51), zde transponován do anaforického odkazování. V momentě dilematického referenčního aktu jsou v povědomí posluchače aktivovány dvě ženské postavy a vzhledem k tomu, že obě příslušejí k téže pojmové i jazykové kategorii (žena), jsou obě potenciálními kandidáty na další referenci. Opět je třeba užít „silnějšího“ prostředku – silnějšího právě tím, že jedním z jeho významových rysů je implikace kontrastu s dalšími potenciálními referenty. Ostatně je to právě tento rys – (implicitní) kontrast, který zapovídá užití demonstrativa v (52). Kontrast se totiž ustavuje vůči členům téže skupiny, resp. vůči možným referentům daného označení. Zde je ovšem reference jednoznačná už

z lexikálního výrazu: jedná se o ženu a na jevišti žádný jiný možný referent, který by tomuto označení odpovídal, není. Demonstrativum sem vnáší příliš silný nárok kontrastu, kterému daná diskursní situace nedostává.

1.4 Nezodpovězené a nezodpověditelné otázky

1.4.1 Otázka preference

Co ovšem s případy typu (53), kde jsou přípustné obě varianty?

- (53) a. *The curtain rose. A woman came onto the stage. Then **the woman** started singing and dancing.*
b. *The curtain rose. A woman came onto the stage. Then **that woman** started singing and dancing.*
(Ioninová et al. 2012: 75)

Případy, jako je tento, jsou v jazyce naprosto běžné, a přesto jim bylo doposud v tradici popisu určitosti věnováno pozoruhodně málo místa. Dahl (2015) v této souvislosti operuje s analogickou větou, viz (54).

- (54) a. *Last year, I saw a film by Ingmar Bergman. I would like to see **the film** again.*
b. *Last year, I saw a film by Ingmar Bergman. I would like to see **that film** again.* (Dahl 2015: 31)

Dahl zároveň podotýká, že věty podobného znění jsou ve skutečnosti pro rodilého mluvčího často nepřirozené (přirozenější by bylo užít zájmeno), přesto se v relevantní literatuře stále opakují. Ba co víc, už Christophersen (1939) si všiml, že určitý člen není ve skutečnosti s demonstrativem v těchto, anaforických kontextech plně zaměnitelný, srov. (55).

- (55) *There's a cat in a yard. ?**The cat** is eating a mouse.* (Christophersen 1939: 29)

Podle Christophersena existuje „určitá averze k užití formy *the* okamžitě poté, co je dané slovo uvedeno do diskursu“ (1939: 29; překlad MZ).

Jakkoli jsou Christophersenův postřeh a další úvahy na toto téma cenné, jsou příliš kusé na to, aby konkurenci obou forem objasnily. Lze se například domnívat, že roli zde bude hrát syntaktická funkce výrazů (zde v obou případech subjekt), charakter uvozující věty (zde existenční), prominence uvedeného referentu v dalším diskursu atd. To všechno jsou faktory, které v tradici gramatikalizačních analýz zůstávají v zásadě neprozkoumány, přitom jsou pro pochopení funkce určitého členu a demonstrativa ve velké části souvislých jazykových projevů klíčové.

1.4.2 Formulace diagnostických kontextů

Další okruh problémů spjatých s typologickou a gramatikalizační popisnou tradicí představuje formulace definičních užití. Dahl (2015) ilustruje anaforické odkazování na větě (56) a následně připojuje velmi případný komentář k formě dokladů, které bývají v souvislosti s anaforickou funkcí tradičně uváděny:

Je příznačné, že příklady anaforického užití určitých jmenných frází, které se v literatuře objevují, obsahují zpravidla antecedenty, které jsou součástí několikanásobné jmenné fráze: při odkazování k bezprostředně předcházejícímu antecedentu upřednostňujeme totiž v přirozeném projevu zájmena před plnými lexikálními frázemi. Potřebujeme tedy strukturu, jako je několikanásobná NP odkazující ke dvěma referenčně stejně přijatelným antecedentům, aby bylo užití určité NP skutečně motivované. (Dahl 2015: 30; překlad MZ)

(56) *In the street, I saw a cat and a dog. The dog was barking furiously.* (Dahl 2015: 30)

Ostatně i na ilustračních větách dokládajících jednotlivá užití členů i demonstrativ je jednoznačně patrná jejich „vykonstruovanost“. Je jistě pravda, že mají-li fungovat jako diagnostické kontexty, musí stát na jasném kategoriálním základě, na druhou stranu však hrozí, že některé posuny v jazyce zůstanou v takto hrubě nastaveném diagnostickém rastru nepovšimnuty.

1.4.3 Obligatornost a gramatičnost užití

V obdobném duchu argumentuje i Laury (1997) ve své studii věnované gramatikalizaci finského demonstrativa *se*. Většina lingvistů se při posuzování statusu tohoto výrazu v současné finštině doposud odvolávala na kritérium obligatornosti a z faktu, že daný výraz není v klíčových kontextech (sémantické určitosti) ve finštině doposud závazný, popř. že jeho přítomnost je v těchto kontextech dokonce negramatická, dovozují, že *se* doposud není určitým členem. Problém ovšem spočívá v tom, že soudy rodilých mluvčích finštiny o gramatičnosti/přijatelnosti demonstrativa ve vybraných kontextech jsou nutně ovlivněny normou spisovné formy finštiny. To je však jiná varieta jazyka. Diagnostické věty jsou tak vytrženy z běžného sociolingvistického a žánrového kontextu a vnímány jako součást jazykového registru, který je vůči distribuci *se* mnohem restriktivnější (spisovná finština). To, co je pro mluvčího finštiny nepřijatelné v jednom žánru/útvary, může být plně přijatelné v jiném. Spisovný registr je navíc v rámci daného jazykového společenství ve většině případů prestižnější variantou, lze se proto vcelku oprávněně domnívat, že mluvčí jednoduše vyhodnotí jako gramatičtější tu, která je jeho součástí (neboť je prestižnější), viz Laury (1997: §4.4).

Obligatornost je vůbec velmi diskutabilním a v poslední době stále kontroverznějším nárokem vznášeným na kategorii určitého členu (Dryer 2013b s ním např. vůbec nepracuje). Laury (1997) velmi pěkně formuluje zásadní námitku:

Otázku, zda lze nějaký výraz ve spontánním jazyce vypustit, či nikoli, považuji za poněkud problematickou, neboť mluvčí říkají, co říkají, a nemohou zpětně „vypustit“ něco, co už řekli.

(Laury 1997: 253)

Alternativou ke strategiím založeným na posuzování gramatičnosti jazykových vyjádření poukazy na jejich obligatornost tak podle ní zůstávají popisy reálného užití dané formy ve shromážděném jazykovém korpusu. Konkrétně hledání týchž typů užití definovaných jako klíčové pro určitý člen v reálném jazykovém materiálu, nikoli poměrování demonstrativ prefabrikovanými instancemi diagnostických kontextů.

1.4.4 Variabilita užití

Konečně poslední problematickou stránkou, která si v souvislosti s posuzováním kategoriálního statusu výrazů skrze diagnostické kontexty zaslouží být zmíněna, je velká proměnlivost v reálném použití daných forem. Táž variabilita, kterou lze pozorovat v synchronním užití členů v jednotlivých evropských jazycích, je doložena i ve vývoji členu v každém z těchto jazyků, pro který máme písemné doklady. Ba co víc, tato proměnlivost se z hlediska předpokládaného postupu gramatikalizace členu zdá často nesystematická. Anglický určitý člen je např. ve srovnání se španělským považován za spíše méně gramatikalizovaný, mimo jiné proto, že v současné angličtině jej nelze užit ve spojení s vlastním jménem a jen omezeně v plurálovém tvaru s generiky. Ve starších vývojových fázích angličtiny to ovšem bylo pokud ne běžné, pak alespoň možné (Epstein 1993). Neustálenost užití jazykových výrazů, zvláště v raných stádiích gramatikalizace, je tak dalším argumentem ve prospěch analýz věnovaných reálnému užití gramatikalizovaných výrazů v diskursu.

1.5 Shrnutí

V této kapitole byly popsány základní formální, a zejména distribuční vlastnosti demonstrativ a určitých členů. Každá z forem byla primárně vymezena skrze svůj definiční okruh užití.

Demonstrativa i členy společně sdílejí dvě klíčová užití: situační a anaforické. Demonstrativa se navíc vyskytují ještě ve funkci diskursnědeiktické (charakteristické pro pronominální tvary), a zejména ve funkci připomínací.

Určité členy se na rozdíl od demonstrativ běžně objevují při asociačněanaforickém odkazování, při odkazování abstraktně situačním a odkazech k jedinečným předmětům, při referenci generické a ve spojení se sémanticky jedinečnými výrazy. Všechna tato užití jsou určitá *sémanticky*, tj. jejich referenty jsou interpretovány jako určité na základě našich konvencionalizovaných znalostí a zkušeností s rámcem, v nichž se typicky vyskytují. Sémanticky určitá užití se vymezují vůči užití anaforickému a situačnímu, jejichž určitost je povahy pragmatické, tj. jejich referenty jsou interpretovány jako určité na základě konkrétního kontextu promluvy.

Z konfrontace pragmatické a sémantické určitosti zároveň vyplynul i klíčový rozdíl ve způsobu, jakým každý z prostředků fakticky identifikuje referent: určitý člen coby prvek určitého stereotypního rámce, resp. coby roli, demonstrativum coby konkrétní entitu (vznáší nárok na přiřazení konkrétního referentu / *matching constraint*). V kontextech, ve kterých si oba prostředky konkurují, vnáší demonstrativum do referenčního aktu prvek (implicitního) kontrastu vůči dalším potenciálním referentům. Právě kontrastivnost a odkaz do bezprostřední situace promluvy, a nikoli signalizace deiktických významů, se tak zdají být klíčovými vlastnostmi demonstrativ, jejichž primární funkcí je podle soudobých názorů zacílování a řízení společné pozornosti (mluvčího a posluchače) na předmět komunikace.

2. Distribuce demonstrativ a určitých členů v diskursu

2.1 Nedostatečnost diagnostických kontextů

S postupujícím výkladem v rámci první kapitoly bylo stále zřejmější, že analýza demonstrativ a členů skrze diagnostické kontexty má své limity. I když bylo srovnání demonstrativ s určitými členy založeno na tom, jak se chovají, tedy k jakému účelu jsou v diskursu používány, reálně sestával jazykový materiál z jedné, maximálně dvou vět. Takové *atomické propozice* (Givón 2001: 437) k zachycení jejich funkce v jazyce nestačí, zvláště pokud je cílem postihnout přechodové případy, jakým je právě transformace určitého výrazu v jiný. Je spíše třeba se ptát po rozvržení obou forem v uceleném diskursu³¹, tj. v kontextualizovaných promluvách, po jejich obecné frekvenci v jazyce nebo dílčím jazykovém žánru a po okolnostech preference jedné z nich.

Diagnostická kritéria, tak jak byla představena v první kapitole, jsou nejen nedostatečná, nýbrž i vnitřně problematická, a to z několika důvodů:

(i) jednotlivé propozice nedovolují systematicky zhodnotit míru obeznámenosti posluchače s referentem. Přitom právě předpoklad jednoznačné identifikovatelnosti referentu posluchačem je podle řady koncepcí vlastním základem kategorie určitosti. Je nepochybné, že schopnost jednoznačné identifikovatelnosti záleží mimo jiné i na míře a způsobu aktivace příslušného referentu v bezprostředně či vzdáleněji přítomném kontextu promluvy. Na jednotlivých propozicích ovšem nelze vystavět žádný systematický výkladový rámec opřený o charakter posluchačovy znalosti referentu. Jinými slovy je třeba takový model fungování referenčních prostředků, který dovolí popsat a odstupňovat posluchačovu předpokládanou znalost referentu.

(ii) Demonstrativa jsou vymezena víceméně převahou negativně, tedy výčtem užití, kde je nelze použít (sémanticky určité kontexty). Základní funkční okruhy obou prostředků se nicméně stále z velké části překrývají, diagnostické kontexty nepodávají informaci o tom, kdy je který z nich v těchto kontextech preferován. Je třeba zachytit fungování demonstrativ i určitých členů nejen v konkurenci jednoho s druhým, ale i s ostatními určitými referenčními prostředky.

(iii) Referenční prostředky si sice konkurují, ovšem za různých podmínek v různé míře. Rozdíly mezi podmínkami, za kterých mluvčí preferují jednu formu před druhou, přitom budou graduální a jak demonstrativum, tak určitý člen, zde budou součástí širší škály referenčních prostředků, se kterými mluvčí při odkazování k různým entitám pracují. Bylo by ochuzující vyjmout z celé šíře výrazů organizovaných podle určitého principu, pouze dva z nich a sledovat je od počátku v izolaci. Přínosnější je sledovat dynamické odstupňování konkurujících si prostředků z hlediska jejich zapojení do struktury diskursu.

³¹ Termín *diskurs* chápu ve shodě s jeho běžným, terminologicky nespécifickým významem obecně jako komplexní promluvu v širokém smyslu, tedy promluvu tvořící nějak koherentní celek. Tato koherence přitom nemusí být garantována pouze tematicky, ale – z mého pohledu především – i pragmaticky: komunikační situací a konkrétněji komunikačním cílem. Podle druhu komunikačního cíle lze pak rozlišit jednotlivé diskursní typy (narativní vs. přesvědčovací/argumentativní vs. výkladový/explikační ad.) S těmiž kategoriemi, pouze se silnějším akcentem jejich formálních rysů, pracuje i textová typologie, která je chápána jako druhy textů (Karlík et al. 2002: 117–118). Diskurs v tomto širokém pojetí zahrnuje projevy jak psané, tak mluvené, monologické i dialogické, projevy připravené i v různé míře spontánní, formální i neformální ad.

Ve stejném smyslu jako diskurs bývá někdy vymežována *text*, jeho (jazykově sugerovaná) vazba na psanou formu je nicméně příliš handicapující. Vzhledem k tomu, že mi jde v této práci výlučně o projev mluvený, preferuji obecnější termín *diskurs*.

2.2 Distribuce demonstrativ v diskursu

2.2.1 Poměrové zastoupení referenčních funkcí v diskursu

Základní představu o rozvržení demonstrativ v diskursu poskytuje Himmelmann (1996), srovnávající funkce a formu demonstrativ v ucelených diskurzech v různých jazycích.

Analýza se opírá o data z pěti jazyků³²: angličtiny, ičtiny (Uganda; nilosaharský, kuliacký), nungubujštiny (Austrálie; nepamanyunganský), tagalogštiny (Filipíny; austronéský) a indonéštiny (Indonésie; austronéský). Jedná se o jazyky genealogicky i strukturně odlišné; pro sledované téma je nicméně podstatné, že dva z jazyků vzorků disponují více či méně gramatikalizovaným určitým členem: angličtina (určitý člen) a tagalogština (specifický člen provázející všechny referenční NP). Ostatní jazyky určitý člen nemají.

Složení vzorku bylo dáno především dostupností jazykových dat. Jednotlivé jazykové korpusy se tak liší rozsahem i typem, spojuje je nicméně jejich široce narativní charakter. Pro angličtinu byl vybrán známý korpus *The Pear Stories* (Chafe 1980) sestávající z převyprávěných verzí krátkých videopříběhů o celkovém rozsahu 1 798 interpauzálních jednotek. Podkladem pro analýzu demonstrativ v ičtině byly dva orální narativy (745 interpauzálních jednotek), rozbor nungubujštiny se zakládá na analýze šesti mýtů o délce pouhých 422 interpauzálních jednotek, tagalogská data pocházejí z obdobně malého souboru narativů (489 interpauzálních jednotek), zahrnujících ovšem navíc i psané texty, a korpus indonéštiny sestává ze tří mluvených narativů (jeden osobní příběh, vyprávění o dvou příhodách ze školních let a jeden procedurální text) o délce 769 interpauzálních jednotek. Je evidentní, že srovnávání tak rozdílných dat je riskantní, a je třeba mít na paměti, že výsledky provedené analýzy mohou být diverzitou materiálu částečně ovlivněny (na jednotlivé případy upozorním níže).

Jak bylo řečeno, Himmelmannova ústřední otázka je otázka po univerzálním užití demonstrativ, přičemž jeho zájem zahrnuje jak adnominální, tak pronominální formy. Sleduje tedy oba tvary ve čtyřech základních funkčních kategoriích: situační, anaforické, připomínací a diskursnědeiktické. Tři z jazyků vzorku přitom rozlišují v adnominálním i pronominálním užití pouze dvě hodnoty: proximální a distální, zbylé dva, nungubujština a tagalogština, mají v obou užitích systém tříhodnotový – spolu s mediální formou (v nungubujštině je ovšem distální adnominální tvar interpretován Himmelmannem jako *anaforický*, rozlišuje tedy hodnoty *proximální* – *mediální* – *anaforický*³³).

Vzhledem k tomu, že můj zájem se omezuje principiálně na adnominální tvary, představím Himmelmannova data ve zjednodušené a přehlednější podobě s tím, že podrobné složení pronominálních demonstrativ uvádím pouze pro angličtinu. U ostatních jazyků postačí pro pronominální formy jejich celkový počet, viz tabulka 2.1.

³² Méně běžné názvy uvádím v anglickém znění: Ik (= ičtina), Nunggubuyu (= nungubujština), Kuliak (= kuliacký), non-Pama-Nyungan (= nepamanyunganský).

³³ Což se může zdát poněkud matoucí, protože se zde tentýž termín používá pro označení dvou různých jevů: jednak formálně distinktivního tvaru, jednak způsobu užití. Himmelmann ovšem pro označení typu užití volí termín *tracking*.

Tabulka 2.1: Formální variabilita a funkční distribuce demonstrativ ve vzorku jazyků světa

ANGLIČTINA	adnominální (122)				pronominální (52)		
	prox	dist		celkem	%	prox	dist
situační	41	2		43	35%	4	
diskursnědeiktické	11	8		19	16%	13	19
anaforické	40	3		43	35%	5	6
připomínací		17		17	14%		5
celkem	92	30		122	100 %	22	30

IČTINA	adnominální (89)				pronominální (8)		
	prox	dist		celkem	%		
situační	10	9		19	21%		
diskursnědeiktické	17			17	19%		
anaforické	37	1		38	43%		
připomínací		15		15	17%		
celkem	64	25		89	100 %		

INDONÉŠTINA	adnominální (73)				pronominální (27)		
	prox	dist		celkem	%		
situační	9			9	12%		
diskursnědeiktické	2	9		11	15%		
anaforické	9	22		31	42%		
připomínací		22		22	30%		
celkem	20	53		73	100 %		

TAGALOGŠTINA	adnominální (42)				pronominální (27)		
	prox	dist	medial	celkem	%		
situační	2	1		3	7%		
diskursnědeiktické	4	2		6	14%		
anaforické	6	17	2	25	60%		
připomínací		8		8	19%		
celkem	12	28	2	42	100 %		

NUNGUBUJŠTINA	adnominální (26)				pronominální (0)	
	prox	dist	medial	anafor	celkem	%
situační	6		1		7	27%
diskursnědeiktické					0	0%
anaforické				1	1	4%
připomínací				18	18	69%
celkem	6		1	19	26	100 %

Převzato z Himmelmana (1996: 252–254), upraveno. Pozn.: prox = proximální demonstrativum, dist = distální demonstrativum, medial = mediální demonstrativum, *anafor* = anaforické demonstrativum (formálně distinktivní).

V popředí mého zájmu stojí dvě základní otázky:

- i. Jaké je poměrové zastoupení anaforické a připomínací funkce v jednotlivých jazycích?
- ii. Jaké tvary jsou v těchto užitích (anaforickém a připomínacím) převahou využívány: proximální, nebo distální?

Pouze zběžně se dotknu rozdílu v distribuci mezi adnominálními a pronominálními formami.

Údaje v tabulce 2.1 svědčí o výrazných mezijazykových rozdílech, a to prakticky v každém ze sledovaných ohledů. Celkově se zdá víceméně platit představa adnominálních tvarů coby jádrového užití demonstrativ – adnominální tvary jsou ve čtyřech z pěti srovnávaných jazyků v přibližně dvou- až třinásobné převaze, v ičtině dokonce ještě mnohem výraznější. Pouze v nungubujštině jsou poměry mezi oběma formami vyrovnané. Výrazné rozdíly se dále projevují i v užití proximálních a distálních tvarů a v celkovém zatížení jednotlivých funkcí.

V angličtině jsou (v adnominálním užití) proximální tvary v trojnásobné převaze nad distálními (92 : 30), přičemž většina z nich odkazuje do situace a do předcházejícího diskursu. Situační – a co je podstatnější – i anaforické odkazování se vůbec zdá být realizováno téměř výhradně tvary proximálními. Případů, kdy k odkázání do situace nebo do předchozího diskursu zvolili mluvčí distální tvar, je velmi málo (ovšem existují). Naopak připomínací reference je realizována výhradně tvary distálními – ani jedinkrát se v této funkci neobjevil proximální tvar. Nález, který nápadně koresponduje s obecným předpokladem o formách připomínacího užití.

Co se týká celkového rozložení funkcí, nejčastěji jsou anglická adnominální demonstrativa (tentokrát bez ohledu na tvar) užívána situačně a anaforicky (obě z 35 %), zbytek je rovným dílem rozložen mezi užití diskursnědeiktické a připomínací.

Zde je ovšem na místě opatrnost v generalizacích. Za prvé, relativně bohatě zastoupená situační reference může být částečným produktem Himmelmanna poměrně liberálního pojetí této kategorie; spadá sem např. spojení *this way*, které se v textu vyskytlo sedmkrát. Ani vysoká četnost anaforického odkazování nemusí spolehlivě odrážet objektivní poměry v angličtině. *The Pear Stories* jsou relativně specifický druh materiálu: jedná se o (v sobě) uzavřené příběhy, bez výrazné vazby na biografii mluvčích. Z tohoto hlediska je pochopitelná nejen relativní dominance odkazování anaforického, ale i poměrně nízké zastoupení funkce připomínací – mluvčí zde má jen omezený prostor k přirozené interakci s posluchačem. Podstatné nicméně zůstává, že anaforické odkazování je v tomto typu materiálu realizováno téměř výlučně proximálními tvary.

Silnou preferenci proximálních forem v anaforické referenci vykazuje ještě ičtina: 37 z celkových 38 anaforických odkazů bylo realizováno proximálním tvarem. V indonéštině i v tagalogštině naopak převládají formy distální (v tagalogštině jsou poměry komplikovanější o další tvar), v nungubujštině není anaforické odkazování prakticky zastoupeno ani jedním z tvarů. Naopak připomínací užití je ve všech jazycích bezvýjimečně spojeno výlučně s distální formou (resp. s její variantou v nungubujštině).

Lze tedy shrnout: (i) k anaforickému odkazování je v celkovém srovnání využíváno obou forem, nicméně v každém jazyce převažuje pouze jedna z nich: v angličtině a v ičtině jednoznačně proximální, v indonéštině a v tagalogštině naopak distální. Převaha proximálních forem nad distálními je ovšem mnohem přesvědčivější než naopak; (ii) připomínací odkazování je realizováno výlučně distálními formami (nebo jejich variantami).

Co se týká celkového zastoupení jednotlivých referenčních funkcí (opět už pouze v adnominálním paradigmatu), relativně silný podíl anafory na celkové referenci demonstrativ, který vykazuje anglický materiál, je ve skutečnosti v ostatních jazycích až na jeden případ ještě překonán. V ičtině a indonéštině je anafora obsazena z 43 %, resp. 42 %, v tagalogštině dokonce ze 60 %. Pouze nungubujština se opět vymyká: anafory je v ní minimálně, pouze 4 %. Připomínací funkce naproti tomu dosahuje obecně mnohem nižších hodnot, ve srovnání s anaforickou třetinových až polovičních, opět pouze nungubujština se vyznačuje úplně opačným poměrem: připomínací funkce je absolutně dominantní a mnohonásobně častěji realizovaná než anaforická.

Opět tedy shrnuji: (i) zastoupení anaforické funkce je ve všech jazycích až na jeden relativně vysoké: od 35 do 60 %, naopak (ii) zastoupení připomínací funkce je ve všech jazycích až na jeden (tentýž) znatelně nižší: od 14 do 30 %.

V této souvislosti je zářezující, s jakou interpretací vlastních dat pracuje Himmelmann ve výkladové části své studie. Navzdory důkazům z jednotlivých jazyků, které sám shromáždil a zpracoval, autor v samotném textu tvrdí, že anafora nepatří v jeho materiálu k dominantním funkcím.³⁴ Jak je ovšem z výsledků patrné, kromě nungubujštiny náleží naopak k funkcím nejvyužívanějším, pouze v angličtině shodně se situačním odkazováním. Převahou proximální formy pak volí mluvčí dvou z pěti zkoumaných jazyků. Spojení anafory s proximálními tvary je tedy slaběji vyhraněné, než naznačuje Himmelmann, nicméně v každém případě těsnější než spojení s odkazováním připomínacím. Zatímco u anafory vždy určité procento proximálních tvarů nacházíme, u připomínací reference nejsou proximální formy vůbec doloženy.

Rozpor mezi Himmelmannovým tvrzením a jím prezentovanými fakty o zastoupení anafory jako takové není ovšem třeba interpretačně přeceňovat. Lze se domnívat, že silné postavení anafory mezi ostatními funkcemi v analyzovaných korpusech je důsledkem zaměření na narativní diskursní žánr, jak o tom už byla řeč dříve. Nejslabší postavení má ostatně anafora v jazyce, jehož korpus je výrazně jiné povahy – zahrnuje sice projevy široce narativní, sestává ovšem jako jediný z mýtů. Diskursní rysy mýtických příběhů, které představují jakýsi centrální sebeinterpretační formativ každé kultury, mohou být velmi specifické, mohou podléhat různým konvencionalizovaným pravidlům narace, velmi vzdáleným od principů běžné, „profánní“ mluvy daného společenství. Nungubujština se koneckonců vymyká pozorovaným trendům prakticky ve všech sledovaných ohledech. Usouvztážnění její „výjimečnosti“ se specifičností analyzovaného diskursu se tak přímo nabízí (nemusí být ovšem jediným vysvětlením). Typem materiálu lze ostatně zaštitit i frekvenci funkce připomínací: v korpusu „nebiografických“ *The Pear Stories* relativně slabě zastoupená (14 %), naopak v převážně biografických narativech, tvořících základ indonéského korpusu, už 30procentní.

³⁴ „Jak je zřejmé z tabulek v příloze, anaforické [tracking] užití není ve srovnání s ostatními užitími zdaleka většinové. Z tabulek plyne, že anaforické užití je obecně realizováno speciálním (většinou proximálním) demonstrativem.“ (Himmelmann 1996: 226)

2.2.2 Demonstrativa v anaforické funkci

Demonstrativa jsou anaforicky využívána v zásadě za třech signifikantních okolností:

- i. je-li identita referentu nejednoznačná,
- ii. při uvádění nového významného referentu do diskursu,
- iii. při znovuvvádění významného referentu do diskursu.

2.2.2.1 Referenční ambivalence

Vzhledem k tomu, že toto užití patří k centrálním užitím demonstrativ a je vepsáno přímo do jejich sémantiky, není třeba se u něj příliš zdržovat. Významově se opírá o rys kontrastivnosti, který je jednou z definičních sémantických vlastností demonstrativ jako takových, viz §1.3.2.2. Mluvčí volí demonstrativum tehdy, figuruje-li v diskursu (většinou v bezprostředně předcházejícím) více referentů, které by při užití zájmena nemusely být dostatečně rozlišeny nebo by jejich rozlišení mohlo být pro posluchače kognitivně příliš náročné. Demonstrativum v takových situacích signalizuje a zároveň řeší referenční problém tak, že pomocí (implicitní) ostenze nesené demonstrativem zaciluje na příslušný referent. Demonstrativum zde funguje jako nástroj k řešení referenční dvojznačnosti.

2.2.2.2 Uvádění referentu do diskursu

Demonstrativum ovšem může hrát i aktivnější roli – objevuje se běžně i tam, kde referenční jednoznačnost nehrozí: při uvádění nového referentu do diskursu, resp. techničtěji uchopeno, při druhých zmínkách referentů. Tato strategie je častá v jazycích, které nedisponují určitým členem, ovšem i v jazycích se členy mají v tomto směru demonstrativa privilegované postavení (Christophersen 1939; Himmelmann 1996; Diessel 1999). Narážím zde vlastně z druhé strany na již jednou zmíněnou resistenci určitých členů přebírat referenci bezprostředně poté, co byl referent poprvé představen (viz §1.4.1). Zvláště hraje-li uváděný referent v následujícím diskursu významnou roli, je v této situaci preferováno demonstrativum, viz (1).

(1) tagalogština

May kasaysayan sa isang manlalakbay

EXIST³⁵ tvrzení LOC jeden cestovatel

ang manlalakbay **na ito** ay si Pepito.

SPEC cestovatel LK DEM³⁶ PRED PROPER.NAME³⁷ Pepito

„(Řeknu vám historku) o jednom cestovateli. Jmenoval se Pepito.“ (Diessel 1999: 98)

³⁵ Zkratky užitých lingvistických termínů: EXIST = existenciální marker; LOC = lokativní marker; SPEC = neurčitý specifický člen; LK = linker; PRED = predikační marker.

³⁶ Pramen neuvádí explicitně, zda se jedná o adnominální, nebo pronominální demonstrativum. Ze struktury věty usuzuji na druhou možnost a volím zkratku DEM.

³⁷ Diessel nepodává k uvedenému označení žádné bližší vysvětlení, ponechávám ho v původní formě.

Tato užití lze chápat jako realizace bezprostředně následující anafory. Prototypem takového užití jsou právě diskursní strategie otevírání narativů pomocí demonstrativa, typicky jsou tedy ilustrovány víceméně konvencionalizovanými narativními formullemi typu (2).

(2) *Once upon a time there was a king. This king had three sons. vs. ?The king had three sons.*

(Himmelman 1996: 229)

Jiný doklad pochází z to'aba'ičtiny³⁸. Diessel (1999: 97) cituje úryvek z příběhu, ve kterém vystupují muž, žena a jejich dítě (data původně pocházejí od Lichtenberka 1996: 387–388). V první větě narativu jsou všechny hlavní postavy poprvé jmenovány (bez určitého značení), v dalších větách je sledována pouze postava dítěte. To je při druhé zmínce provázeno demonstrativem, jakmile je ovšem ustaveno jako předmět hlavní narativní pozornosti, tj. při třetí a dalších kontinuálních zmínkách, je referováno prostřednictvím 3SG. Stejnou strategii mluvčí daného jazyka uplatňují ovšem i v případě, kdy je referovaná postava jediným aktérem. I Lichtenberk upozorňuje na spojitost mezi užitím demonstrativa a rolí referentu v příběhu: demonstrativum se objevuje častěji s hlavními postavami příběhů.

Lze tedy shrnout: demonstrativum v těchto užitích slouží jako nástroj upevnění prominentního referentu v diskursu, mluvčí jeho pomocí signalizuje význam role, kterou bude referent v následujícím příběhu hrát.

2.2.2.3 Znovuvádění referentu do diskursu

Prominence referentu nicméně zaštiťuje i *znovuuvádění* prominentního referentu do diskursu. Zde se typicky jedná o případy, kdy se určitá významná postava příběhu vrací po určité době, kdy v příběhu nefigurovala, zpět do děje, aby v něm nadále hrála významnou roli.

Obě posledně jmenovaná užití rovněž spojuje to, že demonstrativa v nich – ve srovnání s ostatními referenčními prostředky – odkazují k referentům v dané situaci méně očekávaným, často pro příběh nějak překvapivým. Demonstrativa tak fungují jako nástroje manipulace s ohniskem pozornosti: mají potenciál přeorientovat posluchačovu pozornost jiným směrem. Diessel (1999) ilustruje tento moment příkladem z němčiny, viz (3).

³⁸ V anglickém znění To'aba'ita.

(3) němčina

Der	Anwalt _i	sprach	mit	einem	Klienten _j .
DEF	právník	mluvil	s	INDEF	klient

Da	er_i/der_j	nicht	viel	Zeit	hatte,
protože	PRO/DEM	ne	moc	čas	měli

vereinbaren	sie	ein	weiteres	Gespräch	nächste	Woche.
domluvili se	oni	INDEF	další	rozhovor	příští	týden

‚Právník hovořil s klientem. Protože **0/ten** neměl moc času, domluvili se na dalším setkání příští týden.‘ (Diessel 1999: 96)

Očekávaný, diskursně ustálený referent v tematické pozici je referován pomocí zájmena, naopak referent, který tento ustavený referenční řetězec narušuje, je provázen demonstrativem.

Společným rysem všech aspektů anaforického odkazování je v každém případě skutečnost, že referent za těchto okolností vyžaduje zvláštní pozornost a tu mu zajišťuje právě demonstrativum. I zde – při anaforickém odkazování – si tedy demonstrativum podržuje svůj principiálně ostenzivní charakter a distribuuje danému referentu zvláštní míru pozornosti.

2.3 Distribuce určitých členů v diskursu

Jestliže je obtížné postihnout zobecnitelné tendence v diskursním rozvržení demonstrativ, pro určité členy to platí dvojnásob. Kategorie členů je po všech stránkách diverzifikovanější než kategorie demonstrativ: formálně, významově (co do počtu a druhu funkcí, které v jazyce plní) i evolučně (zahrnuje ve skutečnosti více evolučních fází členu, viz §1.2.2, §1.2.4.5, §1.4.4). I proto prakticky neexistují (mezijazykové) analýzy diskursního užití členů: korpusy poskytují představu pouze o celkových frekvencích, informace o funkci členu nicméně není v korpusech z pochopitelných důvodů anotována. Opřu se proto opět o několik dílčích analýz diskursního chování členů, provedených tentokrát na švédštině a angličtině.

2.3.1 Užití určitých členů ve švédštině (Fraurudová 1990)

Jedním z prvních příspěvků do diskuse o diskursním fungování určitých členů byla analýza určitých NP ve švédštině (Fraurudová 1990). Fraurudová vycházela z analýzy psaných švédských textů (novinových článků, úryvků z učebnicových textů atd.) o celkovém rozsahu 10 355 slov, na nichž zkoumala, nakolik je referent určitých NP *známý*. Jeho známost přitom poměřovala jednoduše tím, zda se už předtím v textu někdy vyskytl, nebo zda je v textu zmíněn poprvé. Všechna určitá pojmenování tak rozdělila buď na první, nebo opakované zmínky referentu. Tím prakticky dosáhla nejen snazší proveditelnosti klasifikace, ale zejména svého primárního cíle: postihnout podíl neanaforických užití určitých NP, a podpořit tak svoje přesvědčení o mnohem silnější roli neanaforických, zejména sémantických faktorů v užití určitých členů. Její očekávání byla naplněna:

celých 60,9 % určitých NP představovalo první výskyty v textu. Na takto zřetelné převaze prvních zmínek má samozřejmě podíl Fraurudová rozhodnutí zahrnout do opakovaných zmínek skutečně pouze anaforické odkazy ve striktním slova smyslu; případy asociační anafory už spadají pod první zmínky. I s vědomím, že se do výsledných proporcí nutně promítají metodologická rozhodnutí, lze výsledky považovat za silný argument proti klíčové funkci anaforického odkazování při užití určitých členů. Určité NP jsou častěji využívány při odkazování k referentům identifikovatelným na méně bezprostřední (sémantické) bázi, než je jeho předchozí výskyt v diskursu.

2.3.2 Užití určitých členů v angličtině (Poesio & Vieirová 1998)

Fraurudová (1990) se stala jedním z inspiračních zdrojů další ze studií věnovaných rozvržení členů v diskursu, tentokrát v textech anglických (Poesio & Vieirová 1998). I když o pouhých 8 let později, publikovali autoři svůj příspěvek už v odlišném vědeckém klimatu, navíc v časopise *Computational linguistics*. Analogicky tomu silněji akcentovali procedurální stránku analýzy, dokonce tak, že právě metodologická uchopitelnost, resp. proveditelnost klasifikace se stala jednou z hlavních otázek studie. Kromě faktických zjištění o zastoupení jednotlivých funkcí určitých NP v textu je zajímala realističnost navrženého klasifikačního modelu z hlediska jeho možného využití při manuální i automatické anotaci korpusů. Plauzibilitu jednotlivých klasifikačních koncepcí ověřovali mírou anotační shody mezi jednotlivými anotátory.

Poesio & Vieirová pracovali stejně jako Fraurudová s psanými texty, tentokrát ovšem homogennější povahy. Jejich korpus tvořilo 14 kompletních novinových článků, které obsahovaly celkem 464 určitých NP. Důvodem pro tuto volbu, jak uvádějí autoři, byla zejména snaha redukovat obtížně klasifikovatelné případy, jako přímé deiktické (situační) užití demonstrativ a opravy v referenci. Pro svou analýzu použili zjednodušenou klasifikaci Hawkinsovu (1978), kterou v průběhu experimentu dále upravovali.³⁹ Finální členění vypadalo následovně:

- i. anaforické užití = zahrnovalo všechny NP s dohledatelným antecedentem v předchozím textu, ať už lexikálně shodným, nebo odlišným (*Victorian home – the house; has changed – the change*),
- ii. asociační anafora,
- iii. abstraktně situační užití (*larger situational use*) = sdružuje případy odkazování k referentům identifikovatelným na základě konvencionalizované znalosti sdílené v rámci určitého kulturního společenství, stejně jako obecné, encyklopedické znalosti o světě (*the Querecho Plains of New Mexico, the Iran-Iraq war*),
- iv. sémanticky jedinečná užití (*unfamiliar use*) = určité NP, které jsou identifikovatelné „samy ze sebe“, resp. z informace, kterou samy přinášejí. Jsou formálně komplexní a klasifikovány primárně podle syntaktické struktury na NP se vztažnou větou, genitivním přívlaskem atd.
- v. Nerozhodnutelné případy.

Představenou klasifikaci autoři předložili třem lingvisticky nevzdělaným subjektům (rodilí mluvčí angličtiny, vysokoškolští studenti nelingvistických oborů) s podrobnými instrukcemi, jak ji aplikovat na textový materiál. Respondenti měli kategorizovat každý (vyznačený) výskyt určité NP

³⁹ Autoři ve skutečnosti postupovali ve dvou krocích, se dvěma typy klasifikace, které aplikovali na dva různé korpusy a ověřovali na dvou skupinách subjektů. Zde se omezím pouze na prezentaci druhého z nich, který pracoval právě se 14 články.

podle předloženého schématu a u prosté a asociační anafory navíc v textu vyznačit jejich antecedent. Analýze předcházela zácvičná fáze, v níž se respondenti seznámili s procedurou a pravidly. Kompletní analýza trvala subjektům zhruba 8 hodin (sic!). Výsledky jsou shrnuty v tabulce 2.2.

Tabulka 2.2: Funkční klasifikace určitých NP v angličtině

	subjekt I		subjekt II		subjekt III	
	#	%	#	%	#	%
anaforické užití	205	44 %	211	45 %	201	43 %
asociační anafora	40	8,5 %	29	6 %	49	11 %
abstraktně situační užití	119	25,5 %	115	25 %	93	20 %
sémanticky jedinečná užití	92	20 %	82	18 %	121	26 %
nerozhodnutelné případy	8	2 %	27	6 %	0	0 %
celkem	464	100 %	464	100 %	464	100 %

První okruh zjištění se týká poměrového zastoupení jednotlivých kategorií. V obecných rysech se detekovaná distribuce zdá zhruba odpovídat poměrům doloženým Fraurudovou na švédštině. Oproti jejím 60 % je sice zastoupení prvních zmínek v anglických textech nižší (průměrně kolem 45 %, při sečtení kategorie abstraktně situačního a sémanticky jedinečného užití), nicméně stále vysoké a jen o málo nižší než podíl zmínek diskursně známých (anaforických a asociačněanaforických). Referenty identifikovatelné víceméně na základě struktury NP (sémanticky jedinečné) jsou přitom v textech reprezentovány zhruba stejným dílem jako referenty identifikovatelné na základě obecné znalosti o světě (abstraktně situační). Naopak případy prostě anaforického užití NP jsou výrazně četnější než asociačněanaforické odkazování: asociační anafora tvoří v průměru necelou pětinu široce anaforické reference. Zčásti za to zřejmě může záměrně široké vymezení kategorie anafory, která pojímá i odkazy se slabším referenčním poutem, resp. s neúplnou referenční shodou mezi oběma NP. Z předcházející verze klasifikace, která rozlišovala anaforu ve striktním smyslu (s identickým pojmenováním) a v širokém smyslu (pojmenování skrze hypo-/hyperonymický, synonymický aj. vztah), plyne, že striktně anaforických je zhruba 30 % všech zmínek v textu. V každém případě lze tuto otázku uzavřít s tím, že první a opakované zmínky jsou v analyzovaném korpusu početně přibližně vyrovnané.

Druhý okruh zjištění se soustřeďuje kolem výše anotátorské shody. Autoři v tomto ohledu konstatují nízkou úspěšnost evaluovaných klasifikací: anotátoři se shodli celkem v 61 % případů. Z lingvistického hlediska nicméně stojí za pozornost, ve kterých kategoriích se anotátoři lišili nejvíce a které mezi sebou nejčastěji zaměňovali. Autoři v této souvislosti zdůrazňují, že s vyloženě „chybnými“ rozhodnutími se setkali jen výjimečně. Většina případů rozdílného hodnocení vycházela z vnitřní ambivalence samotné povahy odkazu.

Zdaleka nejproblematictější se ukázala být identifikace asociační anafory – zde se respondenti shodli v pouhých 31 % případů (oproti 86procentní shody u anaforického užití, 71 procentní abstraktně situačního užití a 64 procentní sémanticky jedinečného užití).⁴⁰ Nejčastěji přitom byla zaměňována za prostou anaforickou vazbu. Rozlišit mezi referenčně nebo sémanticky volnějším

⁴⁰ Pouze u kategorie *nerozhodnutelné*, kterou ovšem respondenti prakticky nevyužili, byla shoda minimální – pouhá 3 %.

poutem, založeném na hyponymických nebo synonymických vztazích (které podle definice stále spadá pod anaforický odkaz), a volnější asociací, když ani literatura nepodává zjevné bližší vodítko, se ukázalo jako velmi obtížné. Ještě prostupnější se ukázala hranice mezi abstraktně situačním a sémanticky jedinečným užitím, zejména v úvodních určitých zmínkách běžných v novinových příspěvcích: *the Illinois Commerce Commission*. Jak upozorňují autoři, ve většině případů hodnocených ambivalentně funguje určitá NP prakticky jako vlastní jméno (*the world-wide supercomputer law, the new US trade law, the face of personal computing*).

Spletitost referenčních vazeb a průchodnost jednotlivých kategorií dobře ilustruje příklad z první části experimentu, viz (4), kde jeden ze (dvou) anotátorů volil kategorii *abstraktně situační* a druhý anaforu (v drobně odlišné klasifikaci, se kterou pracovala první část analýzy), přitom obě možnosti jsou zcela přijatelné:

- (4) *For the Parks and millions of other young Koreans, the long-cherished dream of home ownership has become a cruel illusion. For the government, it has become a highly volatile political issue.*

(Poesio & Vieirová 1998: 198)

Referent určité NP *the government* může být identifikován na základě obecné znalosti o světě (Korea má vládu), ale stejně dobře na základě asociačního pouta s Koreou a Korejci, o nichž byla zmínka dříve. Nejpravděpodobněji se zde oba identifikační rámce prolínají.

2.3.3 Užití v určitých členů v angličtině – mezižánrové rozdíly (Wahidová 2013)

I poslední ze zmiňovaných studií (Wahidová 2013) stojí primárně na Hawkinsově klasifikaci. Od svých předchůdců se nicméně Wahidová liší mnohem větším objemem analyzovaných dat. Primárním cílem Wahidové je totiž komparace jednotlivých variet angličtiny, čerpá proto z rozsáhlejších a žánrově vyváženějších korpusů, které jsou pro každou z variet k dispozici. Oproti Poesiovi & Vieirové (1998) tak nejen výrazně rozšiřuje materiálovou základnu, ale obohacuje výsledky o informaci týkající se mezižánrové variability, která je i z mého pohledu významná.

Wahidová (2013), stejně jako Poesio & Vieirová (1998), přejímá Hawkinsovo (1978) dělení určitých NP na čtyři centrální kategorie:

- i. anaforické užití,
- ii. asociačněanaforické užití,
- iii. abstraktně situační užití (*larger situational use*),
- iv. sémanticky jedinečná užití (*structural*),

a doplňuje je o tři další:

- v. nereferenční užití (*He is the leader*),
- vi. generické užití (*The computer is a wonderful thing*),
- vii. idiomatické vazby (*Grab the bull by its horns*).

Analýza se opírá o data z multivarietního korpusu angličtiny (*International Corpus of English*). Pouze pro americkou angličtinu, která v tomto korpusu není zahrnuta, byla namixována data

z mluveného *Santa Barbara Corpus of Spoken American English* a psaného *Freiburg-Brown Corpus of Written American English*. Vybraný vzorek jazykových dat se skládá z variety americké, britské, australské, novozélandské, singapurské, indické, filipínské a keňské angličtiny.

V každé varietě jsou reprezentovány tři velmi obecné diskursní typy: soukromé konverzace, odborný diskurs (*academic writing*) s vyrovnaným zastoupením humanitních a přírodovědných oborů a reportáže. Více k popisu korpusových zdrojů viz Wahidová (2013: 29–30). Distribuce určitých NP ve specifických funkcích napříč jednotlivými žánry je zachycena v tabulce 2.3.

Tabulka 2.3: Funkční distribuce určitých členů v různých žánrech angličtiny

	konverzace		odborný diskurs		reportáž		celkem	
anaforické	797	21%	873	16%	1036	22%	2706	19 %
asociačněanaforické	232	6%	166	3%	134	3%	532	4 %
abstraktně situační	1428	37%	1770	32%	2101	44%	5299	38 %
sémanticky jedinečné	1027	27%	2441	45%	1313	28%	4781	34 %
nereferenční	206	5%	70	1%	80	2%	356	3 %
generické	113	3%	100	2%	38	1%	251	2 %
idiomatické	65	2%	49	1%	26	1%	140	1 %
celkem	3868	100%	5469	100%	4728	100%	14065	100 %

Převzato z Wahidové (2013), upraveno. Pozn.: Údaj o celkovém počtu položek a některých součtů uvedených ve Wahidové (2013) se mírně liší od hodnot, které jsem při součtu obdržela já. V prezentaci výsledků vycházím z vlastní verze.

Wahidová v souladu se svým zaměřením na mezivarietní rozdíly celkové hodnoty příliš nekomentuje, pouze konstatuje jejich blízkost hodnotám naměřeným Fraurudovou (1990) a Poesiem & Vieirovou (1998). Ve skutečnosti zde však zastoupení prvních zmínek hodnoty zjištěné Poesiem a Vieirovou výrazně převyšuje, a překonává dokonce i procento uváděné Fraurudovou (72 % oproti 60 % u Fraurudové a necelých 50 % u Poesia & Vieirové). Naopak anaforická reference je překvapivě nižší než v předchozím měření: 19 % oproti 43 % u Poesia & Vieirové. Wahidová bohužel nepodává žádné bližší informace o způsobu, jakým vyhodnocovala členství v této kategorii, takže o důvodech tak nízkého zastoupení (nízkého oproti Poesiovi & Vieirové) lze jen spekulovat. (Nabízelo by se souvztažit tento nále z tím, že vzorek obsahuje i konverzační data, nicméně podrobnější pohled na podíl určitých NP na každém z žánrů naopak ukazuje sice drobnou, ovšem přeci jen převahu anafory v konverzačním diskursu.) Nižší než u Poesia & Vieirové je rovněž celkový podíl asociační anafory (pouhá 4 %). Nereferenční, generické a idiomatické užití určitých NP jsou celkově velmi řídká a dosahují napříč všemi varietami pouze jednotek procent.

Rozdíly v užití určitých NP mezi jednotlivými varietami angličtiny se sice ukázaly (dokonce jako statisticky významné), ovšem bez patrného lingvisticky relevantního trendu. Autorka sama přiznává, že významnější vliv na distribuci určitých NP má pravděpodobně žánrové vymezení (rozdíly v registru). V tomto ohledu lze pozorovat zejména silnější zastoupení členů v sémanticky jedinečném užití v odborném diskursu a abstraktně situační užití členů v reportážích. Oba trendy jsou přitom pochopitelné: odborný diskurs se vyznačuje vyšší mírou strukturně komplexních pojmenování, s referenty identifikovatelnými z podané informace samotné; reportáže jsou naopak

typicky věnovány místům, událostem či tématům sdíleným určitým širším společenstvím (čtenáři periodika, ve kterém vycházejí) a adekvátně tomu jsou zasazeny do komplexu znalostí o „širší situaci“ mluvčích.

Okrajové funkce – asociačněanaforická, generická a nereferenční – se zdají být větším dílem soustředěny spíše do soukromých neformálních konverzací. Bez dalších informací o složení dat nebo jen ilustračních příkladů je opět obtížné tuto tendenci přesvědčivě interpretovat; intuitivně pochopitelná se mi nicméně zdá v případě asociační anafory, kde právě nepřímost spoje mezi pojmenováním a jeho antecedentem, resp. rámcem, který je spojuje, koresponduje s inherentní implicitností neformálního rozhovoru.

Za pozastavení konečně stojí žánrová distribuce anaforicky užitých členů. V tomto směru je, jak už jsem předeslala, z mého pohledu zarážející vyšší podíl anafory v soukromých konverzacích a naopak nižší v odborném diskursu. Je možné, že spíše než zvolené žánrové kategorie hrají v distribuci členů roli širší žánrové postupy charakteristické pro jednotlivé typy diskursu, jako právě narativní, popisný atd. Uvážíme-li, že reportáže dosahují ve výsledcích srovnatelného zastoupení anafory jako konverzace a že reportáže, stejně jako konverzace, často obsahují určité narativní pasáže, zdá se drobná převaha anafory v těchto dvou oblastech pochopitelná.

2.4 Modely anaforických vztahů v diskursu

V plodném období studia anafory, přibližně od poloviny 70. let do poloviny let 90. dvacátého století, vzniklo postupně několik velmi vlivných modelů diskursně anaforických vztahů. Sdíleným cílem všech návrhů bylo popsat a vysvětlit distribuci referenčních prostředků (osobních zájmen, demonstrativ, určitých a neurčitých členů atd.) v diskursu, konkrétně zodpovědět otázku po tom, co v daném okamžiku promluvy určuje preferenci určitého anaforického prostředku před jiným. Většina teorií zároveň pracovala s představou graduálního přechodu mezi jednotlivými lingvistickými kategoriemi, resp. s jejich hierarchickým uspořádáním. Odlišnosti spočívaly zejména v charakteru explanace pozorovaných distribučních principů. Z tohoto hlediska lze vymezit tři hlavní směry, v nichž byla diskursní anafora v tomto období promyšlena:

- i. teorie akcentující kognitivní ukotvení anaforických prostředků (Chafe 1976; Arielová 1988; Gundelová et al. 1993),
- ii. modely založené na syntakticko-pragmatických zákonitostech výstavby diskursu (Givón ed. 1983),
- iii. koncepce zohledňující vnitřní strukturu diskursu (Foxová 1987).

Je třeba zdůraznit, že uvedené modely se nevyklučují, naopak na sebe explicitně reagovaly a formovaly se ve vzájemné souhře.

2.4.1 Kognitivní modely: Accessibility Scale (Arielová 1988)

Základy kognitivně orientovaného a zároveň empiricky podloženého výzkumu referenčních prostředků položila Mira Arielová svou teorií o mentální dostupnosti referentu. Arielová (1988; 2001) chápe referenční výrazy jako koreláty stupně mentálního úsilí, které musí posluchač vynaložit na to, aby si vybavil příslušný referent. Referenční prostředky tedy fungují jako nápovědy toho, kde v paměti a v jakém typu paměti má posluchač po referentu pátrat. Např. užitím osobního zájmena mluvčí signalizuje, že jeho referent je vysoce přístupný a stačí po něm pátrat v krátkodobé paměti, naopak užitím určitého členu mluvčí signalizuje, že k vybavení referentu je třeba vynaložit většího úsilí a je třeba ho hledat v paměti dlouhodobé. Slovy Arielové jsou referenční prostředky „guidelines for retrievals“ (Arielová 1988: 68) a informace o dostupnosti referentu, kterou každý z nich prostředkuje, je podle jejího přesvědčení přímo kódována v mentálním lexikonu.⁴¹

Referenční prostředky jsou škálovitě uspořádány na tzv. škále přístupnosti (*Accessibility Scale*). Přestože Arielová nabízí posléze detailnější kategorizaci jednotlivých referenčních forem, na nejobecnější rovině rozřazuje jednotlivé formy do tří velkých kategorií:

- i. markery vysoké přístupnosti referentu (*High Accessibility Markers*),
- ii. markery střední přístupnosti referentu (*Middle Accessibility Markers*),
- iii. markery nízké přístupnosti referentu (*Low Accessibility Markers*).

Do první skupiny spadají zájmena, do druhé demonstrativa a do třetí výrazy provázené určitými členy. Arielové hrubé rozlišení je pro účely této práce dostačující, protože umožňuje snadné srovnání forem, o které se mi jedná: demonstrativ a určitých členů.

Největší přínos teorie Miry Arielové z hlediska tématu předkládané práce spočívá jednak v identifikaci faktorů podílejících se na dostupnosti referentu, a tedy na distribuci referenčních prostředků v diskursu, jednak ve vlastní analýze jazykového materiálu. Studie, o kterou se její raný výzkum opírá, pochází z roku 1988, a přestože Arielová v dalších letech svoji teorii dále rozpracovávala a podpořila řadou dalších dílčích analýz, představím zde pouze její raný výzkum, který je pro mé potřeby dostačující.

Faktory, které konstituují mentální přístupnost referentu, jsou čtyři (Arielová 1988: 65):

- i. vzdálenost mezi antecedentem a postcedentem,
- ii. počet potenciálních kandidátů na antecedent,
- iii. zda, případně jak silným je antecedent diskursním tématem (nakolik je diskursně prominentní),
- iv. role asociačních rámců při identifikaci antecedentu.

Každý ze jmenovaných faktorů má v pozdějším výzkumu anaforických vztahů své pevné místo (ať už přímo v Arielové práci, nebo v práci jejích kolegů), třebaže jednotlivé koncepce se liší ve

⁴¹ Právě na práci Miry Arielové se ukazuje nejzřetelněji, že diskursně anaforický rámec úvah nepřinesl jen nové nasvícení studovaného tématu, ale skutečně v jistém smyslu paradigmatickou změnu v přístupu k referenčním prostředkům. Arielová v úvodu své studie explicitně zdůrazňuje, že referenční prostředky nekódují přímo druh kontextuální znalosti (pramenící z obecné znalosti o světě, ze situace promluvy, nebo z diskursní historie), jak předpokládala dosavadní tradice uvažování o kategorii určitosti, nýbrž právě stupeň přístupnosti daného referentu v paměti. Význam jejího přehodnocení tkví v tom, že daný referenční prostředek už není primárně svázán s určitým typem znalosti jako spíš s obtížností vybavení referentu, a má tedy širší užití: každý referenční prostředek může být principiálně použit v každém ze tří jmenovaných kontextů, i když pro každý referenční prostředek stanovuje Arielová určitou preferenci.

způsobech jeho objektivizace, resp. kvantifikace. Z pochopitelných důvodů se obecně největší pozornosti těší parametr anaforické vzdálenosti (vzdálenost mezi antedecedentem a postcedentem): i přes jisté těžkosti s volbou vhodné měrné jednotky (viz §2.4.2.3 a §5.3.10.2) je jeho formalizace nejjednodušší. I když ve svých pozdějších pracích Arielová explicitně trvá na tom, že pro adekvátní postižení distribuce referenčních prostředků je třeba zohlednit všechny jmenované (případně další) faktory, v citované studii (Arielová 1988) se rovněž zaměřuje pouze na anaforickou vzdálenost.

Výsledky, které obdržela analýzou několika anglických psaných textů (explicitně: Arielová nepracovala s mluvenými narativy, nýbrž s psanými texty), jsou shrnuty v tabulce 2.4. Arielová bohužel k analyzovanému materiálu nepodává žádné podrobnější informace, není tedy jisté, jaké povahy jsou zkoumané beletristické úryvky (zda pouze narativní, nebo i popisné atd.) ani jakému žánru odpovídají texty neliterární (jsou deskriptivní, výkladové, instruktážní atd.). Stejně úsporná je Arielová i v představení metodologie zpracování dat: z faktu, že pracovala s psanými texty, lze usuzovat, že základní jednotkou analýzy byla komplexní věta, není ovšem jasné, jak byla vyhodnocována demonstrativa: zda všechna dohromady (nominální i adnominální), nebo zda byla některá ze skupiny vyčleněna stranou. Vzhledem k hrubosti základního třídění je ovšem pravděpodobnější první možnost.⁴²

Tabulka 2.4: Distribuce referenčních prostředků podle pozice v textu

	pozice v textu				celkem
	táž věta	předchozí věta	týž odstavec	předchozí odstavec	
zájmeno	110 (20,8 %)	320 (60,5 %)	75 (14,2 %)	24 (4,5 %)	529 (100 %)
demonstrativum	4 (4,8 %)	50 (59,5 %)	17 (20,2 %)	13 (15,5 %)	84 (100 %)
určitý člen	4 (2,8 %)	20 (14,1 %)	65 (45,8 %)	53 (37,5 %)	142 (100 %)

Převzato z Arielové (1988: 70), upraveno. Pozn.: Materiál tvořily jednak texty beletristické (úryvek ze začátku románu a krátká povídka), jednak texty neliterární.

Rozvržení hodnot v tabulce 2.4 potvrzuje předpoklad škálovitého uspořádání referenčních prostředků podle stupně přístupnosti referentu, resp. podle vzdálenosti od jeho poslední zmínky: zájmena odkazují k diskursně nejbližším referentům, určité členy (a vlastní jména) k diskursně nejvzdálenějším referentům, demonstrativa k referentům ve středové vzdálenosti. Žádný ze zkoumaných prostředků není přitom ve své distribuci omezen pouze na jednu kategorii – existují případy zájmeného odkazování do předchozího odstavce, stejně jako výskyty určitého pojmenování s referencí v rámci téže věty. Obecně lze ovšem říci, že distribuce každého ze zkoumaných výrazů je z více než 80 % soustředěna do dvou sousedních pozic (vyznačených tučně v každém řádku) s tím, že jedna z pozic zahrnuje obvykle více než polovinu výskytů. Pouze rozvržení NP s určitými členy (a vlastních jmen) není tak jednoznačně vyprofilované ve prospěch

⁴² Zajímavé je, že Brownová (1983), která analyzovala rovněž psané texty (viz §2.4.2.4), naměřila pro tytéž kategorie výrazně jiné frekvence: pro zájmena (nepřízvučná a nevyjádřená) 1477, pro demonstrativa (nominální a adnominální) 77 a pro určité členy 1023 výskytů. Zběžné srovnání s hodnotami extrahovanými Arielovou (zájmena (529) – demonstrativa (84) – určité členy (142); viz Arielová (1988: 70)) ukazuje, že v Arielové vzorku jsou výrazně silněji zastoupena demonstrativa a naopak poměr mezi určitými členy a zájmeny je oproti Brownové výrazněji vychýlen ve prospěch zájmen. Vysvětlení bude třeba hledat v povaze analyzovaného materiálu, v „sevřenosti“ vyprávěných příběhů (méně okrajových postav, méně popisných informací => méně určitých členů), přítomnosti přímé řeči (početnější odkazování do situace promluvy => více demonstrativ) atd. Bez možnosti přímého náhledu do materiálu ovšem zůstáváme nevyhnutelně pouze u hypotézy.

jedné z kategorií a poměry mezi referencí do téhož odstavce a do odstavce předchozího jsou vyrovnanější.

Ačkoli psané texty skýtají výraznou výhodu ve snadném uchopení vyšších strukturně-tematických jednotek, než je komplexní věta, Arielová této možnosti plně nevyužívá: její členění do odstavců představuje sice další, vyšší rovinu strukturace, ale funguje pouze jako jedna ze základních kategorií měření anaforické vzdálenosti. Nicméně jak už bylo řečeno, Arielová sama si je relevance dalšího strukturně-tematického členění diskursu velmi dobře vědomá a v pozdějších studiích mu věnuje adekvátní pozornost.

Poslední poznámka patří procentuálnímu zastoupení demonstrativ a zájmen. Z tabulky 2.4 je patrné, že centrální oblast užití demonstrativ a zájmen se shoduje: těžiště obou výrazů leží v odkazování do předchozí věty – teprve zohlednění širší distribuce dovolí stanovit vyhraněnější preferenci pro každou z referenčních forem. Zde se zřetelně vyjevuje slabina lineárních (škálovitých) modelů založených na jediné měřené vlastnosti (případně komplexu vlastností), které nedokážou integrovat jiné, ortogonální faktory vstupující do složitých vztahů referenčního značení jinak než jako v principu aditivní vysvětlení.

2.4.2 Modely rozvíjení diskursního tématu: Givón ed. (1983)

2.4.2.1 Historický kontext a teoretická východiska

Odlisný způsob explanace užití referenčních, a širěji jazykových prostředků nabízí Talmy Givón v sérii svých prací z širokého časového období (Givón ed. 1983; Givón 2001). Ačkoli se Givón s dosud představenými modely v základních předpokladech shoduje (korespondence mezi jazykovým výrazem a stupněm aktivace jeho referentu, škálovitost jejich upořádání), jeho teoretická východiska jsou odlišná. Givón je předně mnohem pevněji zakotven v *lingvistickém* (nikoli *psycholingvistickém*) zázemí, konkrétně ve funkčně typologickém rámci lingvistického popisu. Jeho ambicí tedy není v první řadě vysvětlit psycholingvistické pozadí užívání jazyka – tak jako je tomu v kognitivních modelech, nýbrž právě popsat strukturu jazyka na základě jeho užívání. Jeho práce jsou proto znatelně empiričtější, opírají se vždy důsledně o jazyková fakta, a teprve z nich rozvíjejí spekulace o možných psycholingvistických korelátech pozorovaných dat.

Právě tento moment ostatně stojí za Givónovou volbou stěžejního výkladového konceptu jeho modelu: *tematická kontinuita* (*topic continuity*). Givón při jeho rozvíjení vychází z linie popisu informační struktury věty – v podání Firbasově (1964; 1966), Hallidayově (1967) a dalších, viz (Givón 1983a: 5), kterou posléze aplikuje na rovinu diskursu, čímž doposud statické a kategoriální koncepty *topic* a *comment* získávají dynamiku a graduálnost. S ohledem na kognitivně lingvistické uchopení téže problematiky nicméně Givón explicitně zdůrazňuje, že to, co fakticky zkoumáme, je *text* (v širokém slova smyslu), tedy *jazyk*, nikoli mysl mluvčího nebo posluchače:

Text sám neodhaluje nic z předpokladů, které mají mluvčí či posluchači o identifikovatelnosti tématu, a stejně tak neříká nic o tom, nakolik snadné nebo obtížné je pro mluvčí a posluchače zpracovávání a evidování [,filing'] diskursních témat. (Givón 1983a: 12–13; překlad MZ)

Centrálním principem jeho výkladu tedy není *identifikovatelnost* ani *aktivace* referentu, nýbrž právě *kontinuita tématu (topic continuity)*⁴³ v diskursu. Otázkou tedy už není, nakolik silně je referent evokován v mysli mluvčího nebo posluchače, ale nakolik silně, tedy „jak hluboce“ je téma vkořeněno do předcházejícího a následujícího diskursu.⁴⁴ Kontinuita tématu tak koreluje na jedné straně s tím, jak dlouho se o něm v daném momentu hovoří, na straně druhé s tím, jak dlouho se o něm ještě hovořit bude. Čím kontinuálnější téma je, tím je prediktabilnější a tím minimalističtěji může být formálně kódováno.

2.4.2.2 Škála tematické kontinuity

V popředí Givónova zájmu stojí, jak už bylo řečeno, gramatická struktura jazyka. Ta je přitom – bezpochyby vlivem funkční perspektivy, kterou Givón zaujímá – chápána skutečně komplexně, jako síť prostředků různých rovin (morfologických, syntaktických ad.), které jsou v různých jazycích různým způsobem využívány k týmž pragmatickým funkcím. Právě důraz na pragmatickou dimenzi jazykových prostředků, která je leitmotivem Givónova uvažování, poskytuje rámec pro integrální uchopení formálně variabilních prostředků jazyka a zároveň otevírá cestu k mezijazykovému (různé jazyky naplňují téže komunikační cíle různými prostředky) a diachronnímu zkoumání („pragmatická agenda“, kterou mluvčí v komunikaci řeší, se postupem času „vepisuje“ do gramatické struktury jazyka). Úměrně tomu věnuje Givón patřičnou pozornost propojení pragmatických a syntaktických konceptů jazykové struktury (infomační struktury věty se sémantickou organizací propozice a se syntaktickým uspořádáním klauze).

Nepřekvapí proto, že škála, se kterou Givón – v různých modifikacích – pracuje, v sobě na rozdíl od verzí Arielové (1988) či Gundelové et al. (1993) obsahuje kromě morfologických prostředků i syntaktické konstrukce, přičemž mezi morfologickými a syntaktickými prostředky je postupný přechod. Raná, komplexní verze Givónovy škály tematické kontinuity je představena v tabulce 2.5.

⁴³ Termínem *téma* zde překládám Givónův pojem *topic*. Protože si oba koncepty víceméně odpovídají, budu dále namísto *topic* užívat jeho v českém prostředí známějšího (a rovněž snáze skloňovatelného) ekvivalentu.

⁴⁴ Že Givón na psycholingvistickou explanaci programově nerezignuje, je jasně patrné z toho, že paralelně s termínem *topic continuity* užívá termín *topic accessibility*, kde je nárok na psycholingvistickou interpretaci zřetelný. Givón psycholingvistickou dimenzi pozorovaných zákonitostí neupozaduje, pouze trvá na tom, že je třeba psycholingvistická pozorování jasně oddělovat od popisu jazyka, resp. být si při interpretaci jazykových a psycholingvistických faktů vědom jejich odlišnosti.

Tabulka 2.5: Škála tematické kontinuity

prostředek	příklad
„nulová anafora“ (OPRO)	<i>John picked up his hat and 0 left.</i>
nepřízvučná zájmena (PRO)	<i>John picked up his hat and then he smiled.</i>
přízvučná zájmena	---
určité výrazy v pravé dislokaci (PD)	<i>They sold most of it to the miners, the cheesemakers.</i>
určité výrazy ve standardní pozici	<i>John put the hat / that hat / that / his head etc. on his head.</i>
určité výrazy v levé dislokaci (LD)	<i>The cheese they made there, they sold most of it to the miners.</i>
témata zdůrazněná přízvukem	<i>The CHEESE they sold mainly to the miners.</i>
témata zdůrazněná syntaktickou konstrukcí	<i>It was the cheese which they sent to the miners.</i>
referenční neurčité výrazy (INDEF-N)	<i>John picked up a hat which wasn't his.</i>

Převzato z Givóna (1983a: 17), upraveno; příklady doplněny. Pozn.: Pravá/levá dislokace = vynětí větného členu za, resp. před hranice klauze s tím, že v klauzi jej zastupuje zájmeno, více v §5.3.7 a §6.6.3. Kategorie nepřízvučných zájmen (PRO) zahrnuje i zájmena přivlastňovací, viz příklad.

Nejkontinuálnější témata jsou tedy nejčastěji formálně ztvárněná minimem fonologického materiálu, „nulovou anaforou“, afixy, osobními zájmeny (v daném pořadí), naopak nejméně kontinuální témata jsou realizována referenční NP (vztahující se k určitému referentu v diskursu) s neurčitým členem.

V pozdějších pracích (viz Givón 2001) je navržená škála dekomponována do různých dílčích stupnic, z nichž každá představuje vlastní dimenzi. Kromě škály „fonologického materiálu“ (škály morfologických referenčních prostředků) a škály slovosledné (*comment* > *comment – topic* > *topic – comment* > *topic*⁴⁵) vymezuje Givón dále škálu syntakticko-sémantických funkcí (*agens* > *recipiens/beneficiens* > *patiens*, resp. *subjekt* > *přímý objekt* > *ostatní*⁴⁶) – silně korelující s životností referentu. Všimá si rovněž umístění tématu v typu věty (hlavní vs. vedlejší, v rámci vedlejších ještě dalších rozdílů). Givón tak na rozdíl od předchozích koncepcí mapuje celou řadu faktorů, které ve značení tematické kontinuity hrají roli, nikoli pouze typ formálního jazykového prostředku.

⁴⁵ Jednotná verze implikačních škál zahrnujících speciální syntaktické konstrukce z původní hierarchie (levá a pravá dislokace, kontrastivní konstrukce) spolu s variantami slovosledného uspořádání (VS > SV, VO > OV). Všem je jim přitom společný základní operační princip: nejkontinuálnější témata jsou elidována (proto pouze *comment*), nejméně kontinuální (nejméně prediktabilní) jsou (samostatně) opakována (tj. pouze *topic* bez *comment*). *Topic – comment* představuje standardní uspořádání (s levou dislokací a kontrastivními konstrukcemi na přechodu k pouhému *topic*) a *comment – topic* uspořádání s prioritou jádra sdělení (s pravou dislokací na přechodu mezi *comment* a *comment – topic*). Navržená škála je přitom odrazem hlubšího psychologického principu: „Věnuj se vždy nejdříve nejnaléhavějšímu úkolu“ (Givón 1983a: 20; překlad MZ). Tím se fakticky ruší, resp. relativizuje předpokládaná priorita uspořádání *topic – comment*, neboť naléhavost úkolu je vyhodnocována vždy s ohledem na kontext. Givónův postřeh formalizovaný do představené škály považuji za velmi cenný, protože jasně postihuje širší zákonitosti komunikace a mnohem lépe odpovídá pozorováním z běžné spontánní konverzace, kde jsou témata převahou daná (situačně, sdílenými znalostmi) a velmi často elidována. Koneckonců i z tohoto důvodu nacházíme např. pravé dislokace (s dodatečnou „dospecifikací“ části tématu) rovněž právě ve spontánních mluvených projevech (konstrukce favorizující *comment* před *topic*).

⁴⁶ Je příznačné, že Givón nerozlišuje striktně mezi sémantickými a syntaktickými rolemi, resp. přesněji: jeho pojetí syntaktických rolí je výrazně sémantické.

2.4.2.3 Ukazatele tematické kontinuity

Konečně poslední z výrazných – a z mého pohledu klíčových – předností Givónovy analýzy je kvantifikovatelná metodologie. K objektivizaci tematické kontinuity navrhuje Givón tři základní parametry:

- i. anaforickou vzdálenost (*look-back*),
- ii. potenciální referenční dvojznačnost (*ambiguity*),
- iii. persistenci referentu (*decay*).

(i) Anaforická vzdálenost (AD) prostředkuje pohled do diskursní minulosti tématu. Prakticky v předchozím diskursu dohledává, kde naposledy se objevilo právě zmíněné téma, kvantifikuje tedy „mezeru“ mezi současnou zmínkou a bezprostředně předcházející. Předchozí zmínka přitom může být ztvárněna jakýmkoli výrazem, rozhodující je referenční shoda (např. *muž* = předchozí zmínka – *0 / on / ten chlápek* = současná zmínka).⁴⁷ Čím větší tato mezera je, tím větší anaforická vzdálenost a tím diskontinuálnější (méně přístupné, méně prediktabilní) téma; naopak čím menší mezera, tím nižší AD a tím kontinuálnější (přístupnější a prediktabilnější) téma. Anaforická vzdálenost je přitom v Givónově aplikaci kvantifikována prostřednictvím klauzí; vyčísluje tedy, před kolika klauzemi se dané téma objevilo naposledy. Volba klauze není zdaleka přímočará ani neproblémová, možným nevýhodám se věnuji v §5.3.10.2. S prvními zmínkami (které nemají antecedent) se Givón vyrovnává tak, že všem přisuzuje paušální hodnotu 20. Všechny jsou tedy interpretovány tak, jako by se jejich předpokládaný antecedent v diskursu vyskytl před 20 klauzemi. Hodnota 20 klauzí je arbitrární, podpořena nicméně zkušeností se standardním a maximálním anaforickým dosahem diskursních témat.

(ii) Potenciální referenční dvojznačnost vyhodnocuje pravděpodobnost intervence jiného referentu do přístupnosti tématu. Prakticky funguje tak, že „skenuje“ bezprostředně předcházející kontext (1–5 klauzí) z hlediska přítomnosti sémanticky kompatibilního referentu, který by mohl zpochybňovat příslušné referenční pouto, a znesnadňovat tak identifikaci daného referentu. Sémantická kompatibilita je přitom posuzována z hlediska životnosti, osobovosti, míry agentivity a kompatibility s predikátem. Potenciální dvojznačnost je skórována „trestnými body“ od 1 do 3 (1 pro jednoznačnou referenci, 3 pro dvojznačnou).

Je evidentní, že parametr ambivalence je metodologicky problematický. Navržená bodová škála je nutně arbitrární nejen v celkovém vymezení možného bodového zisku, ale zejména z hlediska vyhodnocování míry nejednoznačnosti referentu, které spočívá z velké míry na individuálním posouzení analyzátorů.

(iii) Persistence je na rozdíl od předchozích parametrů orientována do diskursní budoucnosti. Postihuje dobu, po kterou dané téma bez přerušení přetrvává do následujícího diskursu (počítáno opět v klauzích). Čím vyšší počet klauzí, tím déle téma v diskursu po současné zmínce přetrvává (opět bez ohledu na typ užitého referenčního prostředku). Na rozdíl od AD ovšem persistence neměří mezeru mezi zmínkami, nýbrž naopak kontinuitu referenčního řetězce.

⁴⁷ Givón nicméně měří AD, ostatně stejně jako persistenci představenou níže, pouze u (sémantických) argumentů. I proto je jeho syntaktická škála tak minimalistická.

Zatímco vztah anaforické vzdálenosti a referenční dvojznačnosti k míře kontinuity tématu je vcelku přímočarý, spojitost mezi persistencí a kontinuitou je komplikovanější. Givón sice persistenci s kontinuitou usouvztažňuje, ovšem s výhradou, že a) persistence je pouze jedním z aspektů kontinuity a že b) jejich korelace zdaleka neplatí vždy. Povaha této korespondence vyplývá z následujícího předpokladu:

Důležitější diskursní témata se v registru objevují častěji, tzn. pravděpodobnost, že od zvoleného bodu v registru přetrvají déle, je u nich vyšší. (Givón 1983a: 15; překlad MZ)

Jinými slovy, témata kontinuální z minulosti (s nízkou AD) budou mít vyšší potenciál přetrvat i do budoucnosti (budou mít vysokou persistenci). Na jedné straně je pravděpodobné, že diskursně prominentní téma, které bylo doposud v diskursu často zmiňováno, bude zmiňováno i nadále, na straně druhé i doposud prominentní, silně přístupné téma může být opuštěno, nebo naopak v daném momentu diskontinuální/nepřístupné téma s nízkou AD přetrvá dalece do následujícího diskursu (do diskursu vstupuje nový, důležitý referent). Givón ve skutečnosti všechny tyto varianty eviduje a staví na nich typologii tematických řetězců (*chain initial – chain medial – chain final*, viz Givón 1983a: 9). V každém případě dokazuje pozorovaná tendence, že tematická kontinuita je komplexní koncept, složený na jedné straně z historie, na druhé straně z budoucnosti příslušného tématu. Aby byly věci ještě komplikovanější, obě dimenze se promítají do míry celkové prominence tématu v diskursu (na které se podílejí další faktory jako životnost referentu, jeho agentivita ad.).

2.4.2.4 Analýza tematické kontinuity v psaném anglickém narativu: Brownová (1983)

Jednou z prvních ukázek aplikace vyvinuté metodologie na jazykový materiál je analýza tematické kontinuity provedená na 9 narativech z 8 typologicky různých jazyků (každý jazyk zastoupený jedním narativem, pouze angličtina dvěma: jedním mluveným, jedním psaným), viz Givón ed. (1983). Analyzovanými jazyky jsou: japonština, amharština (semitský; Etiopie), utština (utoaztécký; USA – Colorado, Utah), biblická hebrejštiny, hovorová španělština, hauština (afroasijský; Niger, Nigérie), chamorština (austronéský; Mariánské ostrovy) a (psaná a mluvená) angličtina.⁴⁸ Všechny jazyky přitom potvrzují základní principy kódování tématu představené výše ve formě komplexní škály a jejích dílčích variant. Vzhledem k tomu, že právě tato monografie je jedním ze stěžejních inspiračních zdrojů této práce, představím jednu studii z ní podrobněji, konkrétně analýzu psaného narativu angličtiny.

Podklad pro tuto studii tvoří beletristická novela *Doctor No* (jeden z dílů Jamese Bonda) od Iana Fleminga. Volba byla motivována jednak žánrem (narativ), jednak „neuměleckostí“ textu: předpokládaným autorovým záměrem bylo právě „jen“ vyprávět (dobrý) příběh (Brownová 1983: 318). Z analýzy byly vyloučeny všechny konverzační pasáže. Vzhledem k době vzniku je pochopitelné, že anotována byla pouze část příběhu (prvních 50 stránek čítajících 1 513 klauzí) s tím, že hodnoty AD, dvojznačnosti a persistence byly pro každou ze zkoumaných kategorií měřeny pouze u části výskytů (prvních dvou až tří stovek).

Kromě kategorií představených v rámci základní škály výše rozšiřuje autorka okruh zkoumaných prostředků o několik dalších případů, přičemž většina z nich představuje detailnější rozvedení skupiny prostředků určitosti, viz tabulka 2.6.

⁴⁸ Utština = v anglickém znění Ute, chamorština = Chamorro.

Tabulka 2.6: Referenční prostředky v Brownové (1983)

prostředek	příklad
fráze s určitým členem (DEF-N)	<i>John put the hat on his head and strode out of the noisy room.</i>
fráze s adnominálním demonstrativem <i>this/that/these/those</i> (DEM-N)	<i>John smile at Mary as he strode out of the room. That smile bothered her weeks afterwards.</i>
fráze tvořené pouze (pronominálním) demonstrativem <i>this/that/these/those</i> (DEM)	<i>John smiled at Mary as he strode out of the room. That seemed inconsistent with his previous actions.</i>
fráze tvořené vlastním jménem (jméno)	<i>John smiled at Mary as he strode out of the room. He had to catch a plane to London within the hour.</i>
fráze s posesivem (POSS-N)	<i>For weeks Mary was bothered by John's smile and his inconsistent manner.</i>
generické fráze (GEN-N)	<i>Hats seem unnecessary; The roseate spoonbill is a rare bird.</i>
existenciální fráze (EXIST-N; fráze ve větách typu <i>there is</i> nebo větách obsahujících předložkové fráze indikující místo)	<i>There were several secretaries in the room when John left; By the hat rack stood John.</i>

Tabulky 2.7, 2.8 a 2.9 zachycují, jakým způsobem se do tematické kontinuity obecně (zatím bez rozlišení jednotlivých konstrukcí) promítá vliv tří sledovaných faktorů: životnosti (resp. osobovosti), syntaktických rolí a typu klauze.⁴⁹

Tab. 2.7: Osobovost jako faktor tematické kontinuity

	#	AD	pers	ambi
osoby	838	4,45	1,78	1,38
ne-osoby	1337	16,22	0,2	2,02

Převzato z Brownové (1983: 324), upraveno. Pozn.: AD = anaforická vzdálenost, pers = persistence, ambi = referenční ambivalence.

Jak podotýká autorka, rozdíl v AD mezi osobami a ne-osobami (viz tabulka 2.7) může být sice zarážející ve své velikosti, jako takový je ovšem očekávatelný. Osoby jsou hlavními postavami příběhu, jako takové tedy častěji zmiňovány, takže vzdálenosti mezi jejich jednotlivými výskyty jsou přirozeně kratší. Týž princip operuje v pozadí hodnot pro persistenci. Nižší ambivalence osob je odrazem naší běžné zkušenosti s okolím, které se z principu vyznačuje menším počtem osob než neživých předmětů. I z kognitivního hlediska je ostatně obecně snazší zaměnit neživý předmět za předmět než osobu za osobu.

⁴⁹ V tabulkách 2.7–2.9 byly hodnoty ambivalence ve všech případech počítány pouze z části skupiny, a to z cca 2/3 objemu celkových dat.

Tabulka 2.8: Syntaktické funkce jako faktor tematické kontinuity

	#	AD	pers	ambi
subjekt	940	6,36	1,42	1,56
dativ	8	8,25	1	2
objekt	244	15,97	0,23	2,21
genitiv	116	3,51	1,47	1,32
<i>ostatní</i>	867	17,09	0,22	1,98

Převzato z Brownové (1983: 326), upraveno. Pozn.: AD = anaforická vzdálenost, pers = persistence, ambi = referenční ambivalence; *ostatní* = fráze v jakékoli jiné funkci.

Převaha osob nad neživými předměty se odráží i v početní dominanci subjektu nad ostatními vymezenými kategoriemi: nad objekty převládají subjekty téměř čtyřnásobně, viz tabulka 2.8. Vysoké zastoupení má nicméně zbytková kategorie. Na druhé straně je zarážející, jak minimálně je zastoupen dativní předmět (zvláště vezmeme-li v úvahu, že role dativního objektu je obsazována prakticky výhradně právě osobami).

Nejkratší vzdálenost dělí od předchozí zmínky témata v genitivu. Ta většinou vystupují jako součást kategorie objekt, jejíž členy mají naopak jednu z nejvyšších AD, a vztahují se k referentům figurujícím často v těžce klauzi či souvětí. Genitivy tak fungují jako spojnice mezi kontinuálními subjekty (AD = 6,36) a diskontinuálními objekty (A = 15,97). Výrazný rozdíl v AD i persistenci mezi subjekty, dativní objekty a genitivy na jedné straně a objekty spolu s ostatními větnými členy na straně druhé je přirozeným odrazem rozdílu mezi osobami a ne-osobami: první skupina kategorií je typicky obsazována lidskými referenty, druhá neživými předměty.

Tabulka 2.9: Typ klauze jako faktor tematické kontinuity⁵⁰

	#	AD	pers	ambi
hlavní	1848	11,97	0,81	2,01
vedlejší	170	7,59	0,95	1,5
vztažné	157	12,75	1,5	1,81

Převzato z Brownové (1983: 325), upraveno. Pozn.: AD = anaforická vzdálenost, pers = persistence, ambi = referenční ambivalence.

Výrazná početní převaha hlavních vět (viz tabulka 2.9) je pravděpodobně důsledkem volby žánru (narrativu) a projevem jeho konkrétních stylových specifíků. Příznačná je zejména vysoká AD vztažných vět. Ty na rozdíl od vět adverbálních a komplementových překračují hranice bezprostředního vyprávění směrem ke vzdálenému místu či osobě, aby její pomocí blíže definovaly aktuální téma. Zajímavá je jejich afinita k větám hlavním, která naznačuje, že hlavní a vztažné věty

⁵⁰ Kategorie vět vedlejších (*subordinate*) ani vztažných (*relative*) nejsou v textu bohužel blíže vymezeny. Z jednotlivých příkladů nicméně plyne, že pod *subordinate* spadají i věty ve formě participiální (*Having finished, he left*) nebo infinitivní (*I did it to attract attention*). Vztažné věty (*relative*) zahrnují i věty „nominální“ (*noun clauses*), jejich přesný status je ovšem nejasný. Vzhledem k jejich nízkému počtu a naměřeným hodnotám se nezdá pravděpodobné, že by se jednalo o větné substituenty jmenné fráze, nejčastěji v pozici subjektu, objektu nebo jiného komplementu, tedy věty komplementové. (Takové třídění by ostatně bylo značně protiintuitivní.) Komplementové věty budou pravděpodobně zahrnuty ve třídě *subordinate*.

jsou ve skutečnosti velmi podobné z hlediska typu prostředkované informace (Brownová 1983: 325). Nízká AD, vysoká persistence a nízká ambivalence podřadných vět naproti tomu svědčí o jejich těsném formálním i obsahovém poutu k hlavním větám, s nimiž často sdílejí téže participanty.

Podrobné výsledky pro jednotlivé kategorie prostředkují v plné formě (včetně kategorií, které nejsou primárním předmětem zájmu této práce) tak, aby vynikly celkové poměry a funkce každého z prostředků, viz tabulka 2.10.

Tabulka 2.10: Frekvence a hodnoty referenčních prostředků v psaném anglickém narativu

	#	analyzováno #			AD			pers			ambi		
		hm	non-hm	celkem	hm	non-hm	celkem	hm	non-hm	celkem	hm	non-hm	celkem
0PRO	314	234	80	314	1	1	1	2,13	0,78	1,78	1,08	1,25	1,12
PRO	1163	264	51	315	1,78	1,43	1,72	1,98	0,2	1,69	1,24	1,22	1,23
DEM	27	0	27	27		2,27	2,27		0,33	0,33		1,7	1,7
DEM-N	44	16	28	44	8,25	10,75	9,84	0,81	0,39	0,56	1,82	1,87	1,85
jméno	483	226	104	330	6,47	17,63	9,99	1,63	0,17	1,17	1,59	1,85	1,67
PD	21	3	18	21	1,33	12,83	11,19	0,33	0,44	0,43	2	2,89	2,67
DEF-N	1023	39	254	293	11,1	17,51	16,66	1,03	0,18	0,29	1,35	1,38	1,38
EXIST-N	102	12	90	102	10,5	19,18	18,16	1,75	0,12	0,31	1,8	2,32	2,25
POSS-N	370	7	222	229	20	18,28	18,34	0	0,09	0,08	1,75	2,1	2,09
INDEF-N	514	16	222	238	18,81	19,19	19,17	0,88	0,13	0,18	3	3	3
GEN-N	337	22	240	262	19,18	19,23	19,23	0,59	0,18	0,21	1,92	1,5	1,53
celkem	4398	839	1336	2175	4,45	16,22	1,68	1,78	0,2	0,81	1,38	2,02	1,78

Převzato z Brownové (1983: 328), upraveno. Pozn.: Sloupec (#) zachycuje celkový výskytů jednotlivých kategorií v analyzovaném materiálu, pro všechny zkoumané parametry nicméně byla vyhodnocena pouze ta část výskytů uvedená ve sloupci *Analyzováno #*; hm = osoby (*human*), non-hm = ne-osoby (*non-human*); AD = anaforická vzdálenost, pers = persistence, ambi = referenční ambivalence.

Pohled na tabulku 2.10 prozrazuje, že nejčastějšími referenčními prostředky jsou PRO a DEF-N. 0PRO není v angličtině tak využívána jako v jiných jazycích, např. v češtině – což je ovšem dáno odlišnou typologickou konfigurací angličtiny a rovněž (z toho plynoucí) rozdílností v uchopení dané kategorie, viz §5.3.1.3. Zajímavý je velmi sporý výskyt demonstrativ, a to jak v pronominální (DEM: 27), tak v adnominální funkci (DEM-N: 44). Otázka je, jestli zde (a šířeji v jazycích s určitým členem) existuje mezi užitím demonstrativ a členů nějaký kompenzační vztah. Zdá se oprávněné předpokládat, že v jazycích s nevyprofilovaným členem bude zastoupení demonstrativ vyšší o některá z užití spadajících zde pod určitý člen. Za pozastavení stojí i relativně nízké zastoupení INDEF-N oproti DEF-N: prakticky pouze poloviční. Nález, který velmi dobře koresponduje s typologickými a diachronními fakty: určité členy jsou mezijazykově čtenější a diachronně primární (Lyons 1999: §2.1.1). Adekvátně tomu jsou v jednotlivých jazycích více využívány než členy neurčité. Na nízkém obsazení této kategorie se dále podílí i relativně jemné dělení neurčitých prostředků: zvláště jsou vyčleněny existenciální a prezentativní konstrukce, ve kterých rovněž figurují převahou neurčité referenční NP, a pod neurčité NP by při hrubším dělení pravděpodobně spadala i část výskytů započtených zde pod fráze generické.

Dosud pozorované tendence dále prokreslují poměry mezi zastoupením osob a ne-osob v rámci každé z kategorií: zatímco PRO, OPRO a vlastní jména jsou jasnou převahou využívána k referenci k osobám, všechny ostatní prostředky slouží primárně k referenci k ne-osobám. Prakticky absolutně to platí pro POSS-N (osoby jsou jen málokdy vlastněny), prakticky stejně silně ovšem i pro prostředky z „neurčitého pólu“ škály: INDEF-N, EXIST-N a (s obligátní výhradou k ne-určitosti) pro GEN-N. Ne-osoby jsou ovšem v narativu v převaze, poměry jsou tedy celkově vychýleny v jejich prospěch. Z hlediska mnou sledovaných cílů je nicméně významnější, že i DEF-N referují výrazně častěji k ne-osobám než k osobám, a DEM dokonce absolutně. V kontextu úvah o zdrojových užitích gramatikalizujících se členů je to nález, který vrhá další otázky na ústřední roli prominentních referentů, předpokládanou zastánci anaforické hypotézy (viz §3.2.1). V každém případě absolutní soustředěnost pronominálních demonstrativ do reference k ne-osobám koreluje jasně s jejich dominantní funkcí, kterou v diskursu plní: diskursnědeiktické odkazování k celým částem diskursu, propozicím a tvrzením. Adnominální demonstrativa jsou naproti tomu v referenci k osobám vs. ne-osobám vzhledem k celkovému rozvržení poměrově vyrovnaná; z hlediska obecnějších úvah je opět podstatné si uvědomit, že zastoupení osob je v jejich referenci mnohem silnější než v referenci DEF-N (ve která se postupně, samozřejmě nikoli v současné angličtině, vyvíjejí).

Jednotlivé kategorie jsou seřazeny podle hodnot anaforické vzdálenosti. OPRO odkazuje vždy k subjektům v předcházející (méně častěji následující) klauzi, PRO a DEM rovněž operují přes velmi krátké vzdálenosti. Dále ovšem následuje poměrně hluboký přerýv: průměrná AD všech zbylých prostředků nesáhá pod 10 klauzí. Z hlediska přístupnosti tématu se tak DEM a DEM-N chovají odlišně: DEM se řadí k zájmenům, DEM-N se mnohem spíše blíží plným lexikálním frázím. Mezi DEM-N a DEF-N je přitom stále výrazný rozdíl: DEF-N vyzvedávají témata ze vzdálenosti cca o třetinu až polovinu větší než DEM-N. Rozdíly mezi DEF-N a zbývajícími kategoriemi se už nezdají nijak zásadní.

Všechny kategorie, až na jednu, přitom kopírují tentýž vzorec: AD je kratší při referenci k osobám než k ne-osobám. Výjimkou jsou pouze PRO. Brownová nabízí možné vysvětlení: výhodou zájmen odkazujících k osobám je jejich genderová distinkce, jejíž pomocí dokážou překonat delší vzdálenosti než jednotný tvar zájmena středního rodu.

Zatímco hodnoty AD postupně stoupají, persistence souběžně klesá. Plynulost řady narušuje jen pár případů, všechny s dovoditelnou motivací (vlastní jména jsou persistentnější než sousední DEM na základě reference k osobám, naopak POSS-N jsou ze stejného důvodu prakticky na nule; DEM přetrvávají minimálně, neboť se většinou nejedná o diskursní referenty). Inverzní vzorec k AD vykazuje i poměr mezi persistencí osob a ne-osob: osoby přetrvávají prakticky ve všech formách reference déle než neživé předměty.

Zde se ovšem vyplatí se na chvíli zdržet. Srovnávané prostředky se tu totiž rozpadají do dvou skupin: PRO, vlastní jména, DEF-N a INDEF-N (včetně existenciálních konstrukcí), které vykazují v persistenci osob a ne-osob skutečně výrazné rozdíly, a zbylé kategorie, kde jsou hodnoty vyrovnanější. Příznačné je právě seskupení PRO a vlastních jmen na jedné straně (coby prostředků těsně spjatých s referencí k osobám) a určitých a neurčitých frází na druhé straně (coby prostředků, jejichž reference směřuje většinou k ne-osobám). Svědčí to o tom, že pokud už je DEF-N (a případně INDEF-N) užito k referenci k osobě, jedná se o osobu prominentní, pro příběh podstatnou. DEM-N jsou naproti tomu ve srovnání s DEF-N celkově persistentnější, ovšem nikoli s lidskými referenty. Pokud jde o osoby, ty jsou rozhodně „neseny dále“ určitými členy než demonstrativy.

Poslední komentář patří hodnotám ambivalence. Nejnižší je riziko záměny referentů při užití PRO (tam je referent relativně pevně ustaven na základě předchozích výskytů), nejvyšší u INDEF-N (kde se může principiálně objevit jakýkoli referent). Překvapivá je nízká ambivalence GEN-N, které se v jiných ohledech párují spíše s neurčitými výrazy. Z hlediska potenciální referenční ambivalence se v každém případě řadí spíše po bok určitých výrazů, jako jsou PRO a – velmi příznačně – rovněž DEF-N (pravděpodobně proto, že odkazují k úplné třídě předmětů, viz Brownová 1983: 339). Právě DEF-N mají fakticky jednu z nejnižších hodnot ambivalence, jen o málo vyšší než PRO. Brownová to komentuje lakonicky: „určité členy jsou určité“ (Brownová 1983: 336; překlad MZ). Jejich referenty jsou známé (identifikovatelné), riziko referenční záměny je adekvátně tomu malé. I v tomto ohledu DEF-N kontrastují s DEM-N, jejichž hodnota ambivalence je výrazně vyšší. Opět se zde potvrzuje, že (adnominální) demonstrativa jsou prostředkem inherentně kontrastním: slouží k výběru jednoho konkrétního referentu ze skupiny stejně možných.

Z analýzy anglických narativních dat tedy vyplynuly následující rozdíly mezi DEF-N a DEM-N: DEM-N jsou v diskursu celkově velmi řídké zastoupená (tvoří zhruba 1 % použití všech zkoumaných referenčních prostředků). Z hlediska reference k (ne)-osobám jsou indiferentní. Mluvčí je volí především tehdy, hrozí-li riziko referenční nejednoznačnosti, tedy k vyjádření kontrastu; na to poukazují jednak vyšší hodnoty ambivalence, jednak nižší hodnota persistence lidských referentů. DEF-N se naproti tomu řadí k nejfrekventovanějším referenčním prostředkům v diskursu – spolu s PRO tvoří zhruba rovným dílem přibližně polovinu všech odkazů v korpusu. Preferují referenci k neživým předmětům. Pokud už odkazují k osobám, jsou to osoby pro následující diskurs významné; propůjčují jim silnější persistenci. Své referenty obecně vyzvedávají z poměrně velkých vzdáleností (přes 16–17 klauzí), přesto jsou ovšem poměrně snadno identifikovatelné (nízká ambivalence). To naznačuje, že identifikovatelnost referentů DEF-N musí být většinou zaštitěna jinou než diskursní znalostí. Z hlediska vazby DEF-N na prominentní referenty je významné zjištění, že DEF-N jsou převahou soustředěny do jiných rolí než do subjektu nebo objektu.⁵¹ I v subjektu a v objektu přitom překvapivě převažují odkazy k ne-osobám: v objektu 37 : 6 a – ještě překvapivěji – v subjektu 39 : 20.

2.4.2.5 Přednosti a slabiny lineárních anaforických modelů

Anaforické modely výrazně prohloubily kontext uvažování o demonstrativních a určitých frázích v diskursu a zejména dovolily zpřesnit/objektivizovat jejich dosud identifikované diskursní funkce. Studie věnované tematické kontinuitě zároveň naznačily relevanci dalších faktorů, jako je sémantická povaha referentu (osobovost, agentivnost) a jeho syntaktický status (syntaktická role a pozice v klauzi). A konečně se ukázalo, že o kontinuitě tématu rozhoduje mnohem víc než jen jeho historie. Koncept tematické kontinuity je komplexem o více dimenzích, přičemž jeho aktivace v mysli posluchače (jak předpokládaly kognitivní modely), případně kontinuita z předchozího diskursu (v reformulaci Givónově), jsou pouze jednou z nich.

Slabina Givónova modelu, stejně jako všech modelů kognitivního ražení, nicméně tkví v tom, že operuje na implicitním předpokladu linearity diskursu. Všechny představené modely v zásadě odvozují stupeň aktivace referentu / míru kontinuity tématu od doby, která uplynula od poslední zmínky, měřené v rámci jedné, lineární a graduální dimenze (čas, klauze ad.). Referent zmíněný

⁵¹ V dílčí analýze uvádí Brownová (1983: 337) pro DEF-N následující frekvence: subjekt (59) – objekt (43) – dativ (2) – genitiv (6) – ostatní (183).

naposledy před 3 klauzemi tak bude na základě takového modelu aktivovanější než referent zmíněný před 20 klauzemi a tento rozdíl se bude odrážet ve zvolených referenčních prostředcích: první z nich bude kódován minimalističtěji než druhý.

Vyvstávají zde dva propojené problémy: (i) diskurs není vždy lineární, resp. některé typy diskursu jsou výrazně méně lineární než jiné, (ii) mluvčí vždy nekódují referenty podle míry aktivace. Referent zmíněný před 3 klauzemi tak může být a často bývá ztvárněn pomocí komplexnějšího výrazu než referent zmíněný před 20 klauzemi. Zejména na (i) upozorňují Givónovi následovníci v rámci studia diskursní anafory, na (ii) reagují spíše koncepce mimo hranice anaforického zkoumání.

2.4.3 Hierarchické modely: Foxová (1987)

Proti předpokladu linearitě diskursu se vymezila Barbara Foxová ve své dnes už klasické studii založené na analýze konverzační i psané angličtiny (Foxová 1987). Charakteristické jsou pro ni dva zásadní momenty:

(i) na rozdíl od přechozích teorií chápe Foxová diskurs jako vnitřně organizovanou strukturu s komplexními, hierarchizovanými vazbami mezi jednotlivými diskursními jednotkami. Anaforické prostředky fungující v rámci vnitřně strukturovaného diskursu proto nelze vyložit pouze lineární vzdáleností mezi anaforickým výrazem a jeho referentem, je třeba vzít v úvahu vnitřní členitost textu/rozhovoru.

(ii) V souvislosti s tím poukazuje na rozdílné založení typického psaného a typického mluveného projevu (kterým je (nenarativní) konverzace dvou a více mluvčích). Tradiční modely anafory selhávají zejména v aplikaci na spontánní konverzaci, která je nejen nemonologická, ale zároveň se vyznačuje komplexní a často obtížně zmapovatelnou vnitřní strukturou. Vědomí žánrové specifičnosti anaforického odkazování je ve Foxové pohledu zásadní a určuje celkovou, komparační perspektivu analýzy: principy anaforického odkazování, které identifikuje na reálném materiálu spontánních konverzací, jsou posléze konfrontovány s principy, které se projevují v rámci psaných textů.

Za reprezentanty psaných textů navíc Foxová nevolí narativní díla, nýbrž popisnou prózu (*expository prose*), která sestává z poměrně širokého okruhu žánrů. Konkrétně se jedná o články z novin, univerzitních bulletinů informujících o akademických a fakultě, dále esejistickou prózu, články z populárních týdeníků o známých osobnostech ad.

Naproti tomu konverzační složku materiálu tvoří různorodé projevy zahrnující jak telefonní rozhovory, tak přímou interakci mezi mluvčími různého pohlaví, převážně mladšího věku, kteří jsou v přátelském nebo příbuzenském vztahu. (Počet účastníků se pohybuje od dvou do sedmi.) Jedním z explicitních požadavků na vybrané úryvky byla přítomnost jejich nenarativnosti (kvůli srovnatelnosti s popisnou, nenarativní prózou).

V úhrnu je tak ve zkoumaném vzorku zastoupena široká paleta stylů a žánrů: žurnalistické vs. pseudoliterární, vědecké vs. nevědecké, formální vs. neformální, informační vs. emocionální atd.

Příznačným metodologickým rysem Foxové analýzy je její detailnost, resp. šířeji její kvalitativní povaha. Foxová postupuje v podstatě po jednotlivých případech detailním rozbořením kontextuálních

faktorů, které spolurozhodují o užití příslušného referenčního prostředku. Pochopitelným důsledkem takového postupu je zúžení spektra analyzovaných výrazů: Foxová bohužel srovnává pouze osobní zájmena s lexikálními frázemi (bez ohledu na to, zda jsou určité, či neurčité), navíc pouze u osob referovaných ve třetí osobě. I s tímto omezením (kompenzovaným samozřejmě větším interpretačním prostorem věnovaným jednotlivým výskytům) přináší její studie zobecnitelné a zčásti i kvantifikované výsledky.

Provedená analýza předně potvrzuje, že použití anaforických prostředků je skutečně v řadě ohledů závislé na diskursním typu. V první řadě se ukázalo, že konverzace jsou mnohem bohatší na pronominální odkazování než psané texty: zatímco v konverzaci užíli mluvčí zájmeno v 78 % případů (ve 306 z 393), v psaném textu se za týchž podmínek objevilo zájmeno pouze v 53 % (v 608 z 1 156 případů) (Foxová 1987: 141). Vysvětlení je zde nasnadě: neformální konverzace v přátelském kolektivu je zpravidla koncentrována kolem menšího okruhu referentů, navíc vzhledem ke společné znalosti dobře identifikovatelných.

Méně očekávatelná už je ovšem skutečnost, že principy anaforického odkazování jsou v konverzaci výrazně silněji navázány na vnitřní strukturu rozhovoru než v psaných textech. Podle Foxové dokonce tak, že klasické popisné modely jsou zde téměř bez užitku. Konverzační diskurs je totiž v uplatňování distančních omezení na užití zájmen mnohem liberálnější. Zatímco v psaných textech operuje pronominální anafora pouze přes velmi krátké úseky, v konverzaci je běžná i přes dlouhé vzdálenosti. Foxová rozdíl mezi nimi v zájmu srovnatelnosti s předchozími studii vyčísluje i v klauzích: v konverzačním materiálu $AD = 2,52$, v psaném $AD = 1,21$ (Foxová 1987: 141). Neobvyklé ovšem nejsou ani delší úseky. Foxová dokonce zmiňuje případy pronominálního odkazování na vzdálenosti až půl hodiny (ne ovšem ve svém materiálu). Psaný text je naproti tomu ve shodě s predikcemi klasického anaforického modelu poměrně konzervativní: pronominalizaci referentu přes dlouhé vzdálenosti v něm prakticky nenalezneme.

Zájmena ovšem v konverzaci běžně překonávají nejen dlouhé vzdálenosti, ale i strukturně komplexní diskursní celky – opět na rozdíl od zájmen v psaných textech. Pronominalizace referentu je v konverzaci možná i ve vložených výpovědích, a to i při vícestupňovém zanoření. Zájmena tak v konverzaci dokážou úspěšně referovat i napříč rozvinutou hierarchickou strukturou, v psaných textech naproti tomu proniknou maximálně přes jednu rovinu vložení.

Lexikální jmenné fáze jsou ovšem často užívány bezprostředně poté, co byl referent zmíněn (tedy v případě, kdy bychom očekávali referenci pronominální). Ze 720 případů, kdy se referent vyskytl v předcházející klauzi, jich bylo v psaném textu vyjádřeno lexikální NP celých 29 %, zatímco ve stejných podmínkách v konverzačním diskursu pouze 6 % (10 ze 161) (Foxová 1987: 143). Lexikální fráze zde mají zjevně jinou než pouze anaforickou funkci: neodkazují k diskursně identifikovatelnému referentu, nýbrž vymezují novou strukturní jednotku, napomáhají členění textu do tematických úseků. Tyto *rhetorical-breaks*, jak je Foxová nazývá, přitom nemusejí nutně odpovídat odstavcům.

Lze tedy shrnout: zatímco na psaných textech operuje jednoduchý lineární model poměrně úspěšně, na konverzačních datech nedokáže detekovat prakticky žádné systematické vzorce. Co do vzdálenosti reference je pronominální anafora v konverzaci prakticky neomezená a i strukturně je mnohem pervazivnější než anafora v textech psaných. Pro Foxovou je to jednak argumentem ve prospěch strukturně orientovaných přístupů, jednak důkazem, že mezi konverzačním diskursem a typicky psanými texty jsou natolik zásadní rozdíly, že je třeba pro každý z nich vyvinout specifické explanační modely.

2.5 Performativita prostředků určitosti

Vrátím se nyní k druhé ze slabin identifikovaných v Givónově modelu: předpokladu, že mluvčí kóduje referent podle míry, v jaké je s ním posluchač obeznámen. Mluvčí posluchačovu znalost samozřejmě pouze odhaduje, a to na základě společné diskursní i mimodiskursní historie. Důležité je přitom uvědomit si, že to je automatický a v podstatě axiomatický předpoklad společný všem koncepcím usouvztažňujícím užití referenčních prostředků s typem paměti, mentálním stavem, ale i diskursní minulostí. Nejdůsledněji se ho drží modely kognitivní. Foxová ho naproti tomu programově zpochybňuje, když anaforické prostředky chápe nikoli pouze jako důsledek specifického nastavení kontextuálních faktorů (*context-determines-use*), ale i naopak: jako prostředky, které samy ovlivňují a spoluurčují rámec, v němž mají být interpretovány (*use-determines-context*). Právě v tomto momentě se Foxová stýká s přístupy, které v jistém smyslu otáčejí paradigma dosavadního výzkumu výrazů určitosti: od přístupů orientovaných na posluchače (*hearer-oriented models*) k perspektivě orientované na mluvčího (*speaker-oriented model*).

Modely představené v rámci předchozího oddílu chápou referenční výrazy, určité i neurčité, jako prostředky identifikace, popř. aktivace referentu. Rozhodující role ve vyhodnocení toho, zda referent je, nebo není identifikovatelný a v jaké míře je aktivovaný, přitom připadá posluchači, jehož mentální prostor mluvčí v podstatě „kopíruje“ ve vlastním vědomí a podle něj řídí volbu určitých a neurčitých prostředků. Referenční výrazy jsou tak vlastně jakési pomůcky k identifikaci, z nichž mluvčí vybírá tu, která nejlépe odráží jeho předpoklady o stavu posluchačova vědomí.

Existuje ovšem řada důkazů, že mluvčí zacházejí s určitými prostředky svobodnějším a tvořivějším způsobem, než jak tento v zásadě mechanistický popis naznačuje. Ne náhodou se přitom optika výzkumu referenčních prostředků proměňuje souběžně s obecným přesunem pozornosti ke konverzačnímu materiálu. Právě v konverzaci, za faktické a aktivní přítomnosti posluchače, sílí i aktivita mluvčího, který je postaven před nutnost kooperativně vyjednávat své vlastní komunikační cíle. Konverzace je dynamickým komunikačním prostředím, kde je nutné reagovat na aktuální změny poměrů mezi komunikačními partnery, přesvědčovat, bránit se, nebo naopak podporovat, soucítit atd. Tím nemá být řečeno, že tyto cíle jsou nekonverzačnímu diskursu cizí, pouze to, že běžný hovor je v sobě koncentruje ve větší míře a větší šíři. Mluvčí volí celou škálu interakčních strategií, zacílených na úspěšnou komunikaci jako takovou, jeho cíle jsou komplexnější než zprostředkovat posluchači jasnou informaci (a tedy i přesnou identifikaci referentů): úspěšně komunikovat (ohleduplně, kooperativně, přesvědčivě atd.).

K tomu samozřejmě využívá i prostředků určitosti. Jednu z úspěšných, široce uplatňovaných strategií přitom představuje využití konvencionalizované sémantiky určitosti (identifikovatelnost referentu) k argumentačním účelům. Mluvčí v takových situacích užitím určitého členu předkládá posluchači referent jako identifikovatelný, přestože si je vědom toho, že je ve skutečnosti pro posluchače nový. Tím fakticky implicitně vyjednává jeho status jako daný, jako něco, co je *součástí předpokladu*, nikoli *předmětem tvrzení*. Posluchači se tak zužuje prostor pro argumentaci jednoduše tím, že některá fakta mu k argumentaci vůbec nejsou předložena. Konkrétní doklady z finštiny na toto užití uvádí Laury (2001: 404–405) a ostatně i Foxová (1987: §3.6.1) poznamenává, že (určité) lexikální fráze se v jejím materiálu často objevují v kontextech komunikačního sporu – tam, kde spolu mluvčí nesouhlasí.

Možnosti tvůrčího užití prostředků určitosti rozebírá Richard Epstein v řadě studií věnovaných určitosti a prostředkům jejího vyjádření (Epstein 1993; 1995; 2002). Epstein svými postřehy

o některých méně standardních (a přesto příznačných) funkcích určitých členů zároveň zpochybňuje tradiční teorie určitosti pracující s definičním významem jedinečnosti, popř. identifikovatelnosti. Přitom dokazuje, že oba výkladové rámce jsou příliš úzce vymezené na to, aby stačily vysvětlit všechna užití určitých členů. Z evidovaných funkcí určitého členu přitom stojí za zvláštní pozornost případy, kdy mluvčí jeho užitím propůjčuje referentu větší diskursní relevanci.

Epstein (2002) cituje několik příkladů, většinou ze zpravodajských a esejisticky laděných novinových článků, ovšem i z konverzací, kdy mluvčí volí určitý člen pro odkaz k referentu, který v žádném případě není pro posluchače na základě standardních vodítek identifikovatelný, jako např. v úryvku z narativu o životě psychiatra Jamese Halla v (5).

(5) *Hall has been thinking about God, psychiatry, analysis, fairy tales, dreams and **the monkey trap**. As a boy he saw a picture of a monkey trap in a book, and he has used it as a basis for a theory on human behavior. A monkey trap is a hollowed gourd with bait inside. The monkey reaches in and wraps his fist around the bait but can't remove his hand unless he drops the bait. The monkey never does. Hall believes the stroke got him out of the monkey traps in his life and freed him to do what he really wanted to do—read and write and think.* (New York Times Magazine, 18. srpna 1996: 22, 24)

(Epstein 2002: 349)

Pojmenování *the monkey trap* se v textu vyskytlo poprvé, přičemž neexistuje žádný ustálený rámec pro jeho identifikaci. Funkce, kterou zde určitý člen plní, je jiná: je to signál pro posluchače, že daný referent je pro příběh podstatný a vyplatí se mu už při první zmínce věnovat pozornost. Podstatné je, že určitý člen se zde neodvolává na žádný konvenčně ustavený rámec, určitý člen sám takový rámec *vytváří*, nikoli ovšem rámec znalostní, nýbrž „informační“. Otevírá cestu k prezentaci důležité informace o diskursně stěžejním tématu. Substituce určitého členu neurčitým by tento efekt zrušila: *monkey trap* by byla jen jednou z položek výčtu Hallových představ.

Zajímavé přitom je, že zatímco v některých případech lze určitý a neurčitý člen principiálně zaměnit (samozřejmě se ztrátou právě identifikovaného významu), v jiných, viz (6), se taková substituce zdá násilná.

(6) M. *Did you hear about **the fight**?*

A. *What fight?*

M. *Between Bob and Grandpa ...* (Epstein 2002: 354)

Přestože M ví, že A o hádce neslyšel (úryvek je vyňat ze skutečné konverzace mezi autorem a jeho matkou), prezentuje ji jako známou a pro posluchače identifikovatelnou skutečnost. Ba co víc, užití neurčitého členu by zde působilo neadekvátně, podle Epsteina by totiž neslo příliš malou informační zátěž (Epstein 2002: 355).

Autor upozorňuje na to, že tento fakt je ve světle teorií, které zaštitují užití určitého členu identifikovatelností referentu, nevysvětlitelný: v kontextu, kdy nelze referent identifikovat, je třeba užít určitý člen, jehož úkolem je značit právě identifikovatelné referenty? Epstein argument dále rozvádí a dovozuje z něj, že podstatou určitosti není identifikovatelnost, nýbrž obecněji *přístupnost* referentu. Přístupný může být referent nejen jako prvek už předchozí znalosti, ale i jako prvek právě

avizovaného tématu. Posлуhač získává prostřednictvím členu informaci, že referent mu bude dále ozřejměn, a toto ujistění funguje jako znak jeho přístupnosti.

2.6 Shrnutí

Tato kapitola se zaměřila na postižení distribuce demonstrativ a určitých členů v souvislém diskursu, se zvláštním zřetelem k funkci anaforické.

Z komparativní analýzy demonstrativ v několika jazycích světa vyplynulo, že demonstrativa v narativním materiálu slouží z největší části právě vnitrodiskursnímu, tedy anaforickému odkazování (35–60 %) a jsou k němu využívána jak v proximálních, tak v distálních formách s tím, že v každém jazyce převažuje právě jedna z nich. Anaforicky se demonstrativa uplatňují především za následujících okolností: (i) při referenční ambivalenci, (ii) při uvádění nového (významného) referentu do diskursu, (iii) při znovuuvádění nového (významného) referentu do diskursu.

Analýzy diskursního užití určitých členů (ve švédštině a angličtině) naproti tomu ukázaly, že více než polovina frází s určitým členem odkazuje k referentu identifikovatelnému na základě jiné než diskursní znalosti, tedy k referentu diskursně novému. Jejich identifikovatelnost je přitom z největší části zaštitěna znalostí o světě, resp. o daném kulturním společenství (abstraktně situační užití) nebo vyplývá ze sémantické jedinečnosti referentu, resp. strukturní (a informační) komplexnosti fráze, kterou je označen.

Na profilaci jednotlivých funkcí demonstrativ i určitých členů se výrazně podílí i diskursní žánr, resp. obecněji typ diskursu. Silné postavení anaforické funkce se přitom zdá jak u demonstrativ, tak u určitých členů korelovat s žánrem monologického narativu, kde typicky nedochází k interakci mluvčího a posluchače a sdílení společného znalostního pozadí v tak velké míře jako např. v neformální přátelské konverzaci.

Demonstrativa i určité členy jsou součástí širšího spektra referenčních prostředků, které figurují v rámci diskursního odkazování a jsou komplexně zkoumány v rámci různých koncepcí diskursní anafory. Ta zahrnuje (i) modely kognitivní (Arielová 1988), (ii) modely tematické kontinuity (Givón ed. 1983) a (iii) modely hierarchické (Foxová 1987). (i) Kognitivní přístupy chápou jednotlivé anaforické výrazy jako prostředky signalizace stupně mentálního úsilí vynaloženého na vybavení referentu a modelují vztahy mezi nimi na variantách škály přístupnosti referentu s tím, že kognitivně nejpřístupnější jsou formy zájmenné a kognitivně nejméně přístupné formy lexikální (určité a dále neurčité). (ii) Model tematické kontinuity sleduje jednotlivé výrazy z hlediska jejich role při rozvíjení diskursního tématu. Významným metodologickým příspěvkem této koncepce jsou objektivizované ukazatele aktivace a diskursní relevance referentu: anaforické vzdálenosti (k poslední předcházející zmínce referentu) a persistence (doba jeho přetrvání v následujícím diskursu). (iii) Hierarchické modely zdůrazňují nelineární charakter diskursu, tj. jeho vnitřní členění do menších tematických/strukturních jednotek, a rovněž odlišné strukturní založení psaného textu a konverzačních výměn. Volba anaforického prostředku tak nezávisí pouze na lineární vzdálenosti od poslední zmínky referentu k aktuální, ale i na vnitřní struktuře textu, resp. konverzaci.

Určité členy (a širěji prostředky určitosti) mají i performativní potenciál – mluvčí jimi může sám vytvářet znalostní rámce a aktivně tak manipulovat s očekáváními a perspektivou posluchače. Tato strategie nachází uplatnění v přesvědčovacím diskursu, v diskusích a argumentačních sporech, ale svou roli má i při vytváření narativního napětí.

3. Gramatikalizace demonstrativ v určitý člen

3.1 Gramatikalizační cyklus nominálních markerů

Gramatikalizace určitých členů z demonstrativ je proces běžný a bezpečně doložený z mnoha geneticky různých jazyků, zvláště důkladně – včetně dynamiky a jednotlivých fází přerodu – v řadě jazyků evropských. Zatímco pro demonstrativa je zdokumentováno plných 10 gramatikalizačních strategií – mimo jiné v zájmena 3SG, uvozovací výrazy komplementových a vztažných vět, časové a kauzální spojky vedlejších vět, markery superlativu ad. (podrobně viz Heine & Kutevová 2002), určité členy se rekrutují prakticky výlučně pouze z demonstrativ. Jako alternativní zdroj bývají zmiňována slovesa *říct* a *vidět*, doloženo je rovněž substantivum *ruka* (De Mulder & Carlierová 2011: 523).

Výchozím textem, na nějž se odvolávají prakticky všechny podrobnější studie vztahující se k tématu gramatikalizace, je článek Josepha Greenberga z roku 1978 věnovaný gramatikalizaci genderových markerů: *How does a language acquire gender marker?* Už sám název přitom naznačuje, že Greenbergův vlastní zájem ležel jinde než v popisu přerodu demonstrativa v určitý člen. Greenbergovi šlo primárně o to, zmapovat strategie, kterými se v jazycích ustavují genderové markery, a objasnit zdroj konkordančních vazeb v rámci nominální fráze. V této souvislosti je pozoruhodné, jakého zájmu se Greenbergově studii dostalo ze strany lingvistů zabývajících se vznikem určitých členů.

Několik rysů zmiňované studie stojí za zvláštní pozornost, neboť jsou v kontrastu se způsobem, jakým totéž téma (tj. gramatikalizaci členů) tradičně zpracovává evropská linie výzkumu: (i) Greenbergův pohled je makrolingvistický, postupuje komparací celých jazykových rodin a jazykových oblastí; v analýzách té doby naproti tomu převažovaly spíše případové studie z vývoje konkrétních jazyků. (ii) V souladu se svou expertízou čerpá Greenberg data z afrických jazyků, což je v době sedmdesátých let 20. století v Evropě nápadným exotikem. A konečně (iii) navzdory formulaci výzkumné otázky není Greenbergova studie v klasickém smyslu diachronní (nečerpá z historických dat). Důvody jsou pochopitelné: pro africké jazyky nejsou dochovány žádné písemné památky (a je na místě pochybovat, že vůbec kdy existovaly), historii těchto jazyků lze pouze rekonstruovat ze srovnání příbuzných jazykových variant. Greenberg tedy přistoupil k tématu gramatikalizace z evropského pohledu velmi novým způsobem, a možná proto si jeho text, ač má k vlastnímu přerodu demonstrativ v určitý člen jen málo co říct, vysloužil tak velký a přetrvávající zájem lingvistické obce.

Stěžejní prvkem Greenbergova příspěvku je model, který představuje komplexní proces evoluce demonstrativ až po genderové, resp. nominální markery⁵², viz obrázek 3.1.

Obrázek 3.1: Gramatikalizační cyklus nominálních markerů

Převzato z De Muldera & Carlierové (2011: 525), přeloženo.

⁵² Genderové markery jsou druhem markerů nominálních.

V širší evoluční perspektivě představuje přerod demonstrativ v určité členy (přechod z fáze 0 do fáze I) pouze část celkového procesu, charakteristického postupným formálním oslabováním výrazu (ztráta formální samostatnosti, ztráta případné prozodické prominence, potenciální ztráta schopnosti signalizovat další gramatické významy, fonologická redukce až po absolutní zánik výrazu) a sémantickou generalizací.

Ta spočívá v neustálém rozšiřování kontextů, ve kterých se původní demonstrativum může a dále musí objevit. Podle Greenberga se určitým členem demonstrativum stává v momentě, kdy:

je jeho užití *závazné* a běžné v kontextech, ve kterých označuje obecně „*identifikovatelné*“ referenty, tedy referenty zahrnující věci známé z *širšího kontextu*, z *obecné znalosti o světě* nebo – jako v případě ‚slunce‘ [‚the sun‘] v neodborném diskursu – entity identifikovatelné na základě toho, že jsou jedinými členy dané třídy. (Greenberg 1978: 252, zvýraznění MZ)

Status určitého členu je zde prakticky beze zbytku odvozen z definičních užití členů, jak byla vymezena v §1.2.4. Navíc je zde ovšem akcentována obligatornost užití – v široké komparativní perspektivě to je zcela pochopitelné, v jednotlivých případech analýzy subtilnějšího užití už problematictější (viz §1.4.3).

Další gramatikalizační stadium členu (fáze II) je charakteristické tím, že se člen začíná objevovat i v kontextech specifické reference. Jestliže určitost postihuje případy, kdy je referent obecně identifikovatelný, ať už na základě bezprostředního kontextu, nebo všeobecné znalosti, specifická (v Greenbergově terminologii *non-genericity*, resp. *non-generic article*) zahrnuje navíc odkazy k referentům neidentifikovatelným, ovšem specifickým, tedy takovým, které v diskursu existují jako svébytné jednotliviny (jsou zaštitěny předpokladem reference), nikoli jako druh nebo nespecifikovaná entita. Specifickou interpretaci může mít reference výrazu *a book* v (1).

(1) *I am looking for a book.* (Greenberg 1978: 253)

Mluvčí může mínit buď určitý konkrétní titul (= specifická reference), nebo jakýkoli libovolný exemplář knihy, např. na vypodložení vratkého stolu (= nespecifická reference). Specifické užití tvoří tedy všechna referenční užití jmenných frází, včetně těch, která se vážou k neidentifikovatelným referentům – ta bývají v jazycích v první fázi běžně vyjadřována neurčitým členem, případně prostou formou. Není bez zajímavosti, že v češtině koresponduje s rozlišením mezi specifickou a nespecifickou referencí užití výrazů *jeden* a *nějaký*, viz (2).

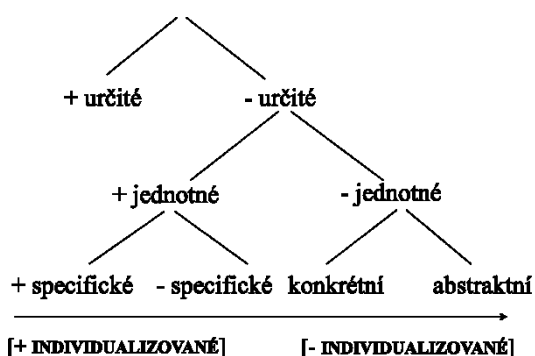
(2) a. *Hledám jednu knihu.* (= specifická reference)

b. *Hledám nějakou knihu.* (= nespecifická reference)

Do poslední fáze (fáze III), završující celý cyklus, vstupuje výraz tehdy, když začíná provázet všechna jména bez ohledu na charakter jejich reference (zahrnuje i užití široce nereferenční). Výraz nyní ztrácí svoji původní sémantickou náplň a stává se prakticky pouhým markerem nominálnosti (případně markerem jmenného rodu, podle toho, zda vyjadřuje nějaké další gramatické distinkce).

Greenberg nicméně připouští, že hranice mezi II. a III. fází je neostrá, zastřená mnoha idiosynkratickými vzorci užití. Proto připojuje dvě praktické pomůcky pro identifikaci markeru specifičnosti: (i) uživateli jazyka bývá uváděn jako součást citační formy jména a (ii) gramatiky jazyků, které jimi disponují, už nepodávají výčet okolí, kde se tento prostředek objevuje, nýbrž naopak výčet kontextů, kde se **ne**objevuje.

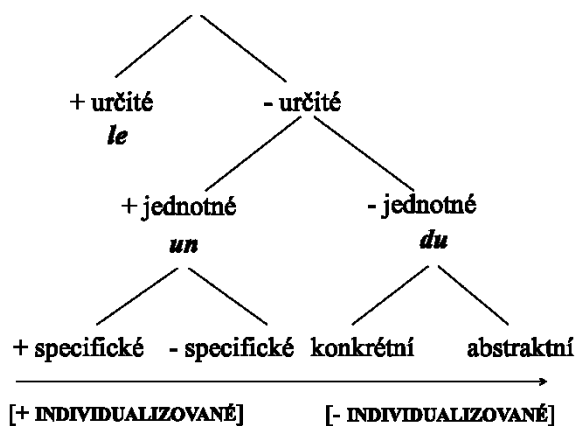
Oslabování referenčního pouta nepostupuje přirozeně u všech výrazů stejně, některé jsou v tomto ohledu progresivnější než jiné. Klíčová je konceptuální povaha označované entity: čím snáze jsou označované jevy konceptuálně vymezitelné jako individuální jednotky, tím spíše a tím dříve získávají určité/specifické značení. Obecně: snazší konceptuální uchopitelnost označované jednotky se promítá i do snazší operovatelnosti s výrazem samotným. De Mulder & Carlierová (2011) považují právě míru individualizovanosti referentu za klíčový explanační princip a projektují průběh gramatikalizačního procesu, tak jak byl navržen Greenbergem, na tzv. škálu individualizovanosti, viz obrázek 3.2.

Obrázek 3.2: Škála individualizovanosti

Převzato z De Muldera & Carlierové (2011: 524), upraveno.

Na tomto pozadí se určitý člen etabluje nejdříve a nejsystematičtěji u určitých, vysoce individualizovaných referentů a teprve postupně se prosazuje ve spojení s méně individualizovanými, nejprve jednotlivými specifickými (konkrétní, byť pro posluchače neidentifikovatelná kniha), posléze jednotlivými nspecifickými entitami (jakýkoli exemplář knihy) a konečně s plurálovými/hromadnými konkréty a abstrakty. Rozšíření členů k abstraktním pojmům, stejně jako nepočitatelným konkrétům představuje poslední článek v celém gramatikalizačním řetězu, charakteristický krajním oslabením původní referenční funkce členu a jeho definitivní formalizací. Zajímavá je přitom explanační obecnost navržené škály: nevysvětluje pouze extenzi určitého členu, nýbrž extenzi jakéhokoli referenčního značení. Příkladem může být evoluce francouzských členů: určitého *le*, neurčitého *un* a partitivního *du*. Určitý člen je historicky primární (a odpovídá tak pozorovaným zákonitostem) a omezen na konkrétní identifikovatelné referenty. Neurčitý člen se vyprofiloval později a sdružuje pod sebou specifickou a nspecifickou singulárovou referenci. Konečně historicky nejmladší, partitivní člen operuje v nejméně individualizované oblasti spektra, viz obrázek 3.3.

Obrázek 3.3: Rozvržení francouzských členů na škále individualizovanosti

Převzato z De Muldera a Carlierové (2011: 524).

3.1.1 Neartikulované formy

Často se stává, že některá distribuční omezení nebo naopak inklinace k obsazení určitých kontextů, definičně spojovaných až se závěrečnou fází, se profilují už v některém z ranějších stádií. Řada specifických členů se pojí i s výrazy nereferenčními⁵³ a naopak se brání spojení s řadou přirozeně referenčních výrazů, jako jsou vlastní jména, posesivní výrazy, jména ve vokativu atd. Je pochopitelné, že s ohledem na ohnisko Greenbergova zájmu, jímž jsou nominální markery, je nejvíce pozornosti věnováno právě precizaci hranice mezi II. a III. gramatikalizační fází, tedy finálním gramatikalizačním krokem. Greenberg podává v této souvislosti poměrně detailní a systematický výčet okolí, v nichž si jmenné fráze až do druhé fáze gramatikalizačního procesu uchovávají značnou autonomii a vystupují zpravidla v prosté, *neartikulované (non-articulated)* formě. Jestliže je ovšem specifický člen vůči určitým kontextům rezistentní, znamená to, že vůči nim byl rezistentní po celou dobu svého předcházejícího vývoje. Svá současná distribuční omezení si tedy podržel z minulosti. Nepreferované kontexty specifických členů jsou tak zároveň automaticky i nepreferovanými kontexty členů určitých.

Prosté neboli neartikulované formy se rekrutují v podstatě ze dvou oblastí, které představují opačné póly referenčního spektra. Na jedné straně stojí (i) jména inherentně určitá (např. vlastní jména) nebo určená jiným určitým výrazem (např. demonstrativem), na straně druhé (ii) obecně nereferenční užití (v Greenbergově terminologii označovaná souhrnným názvem *generická* užití, kterého se zde ovšem pro jeho nemístně obecnou interpretaci vyvarují): jména v predikačních nebo negativních konstrukcích.

3.1.1.1 Inherentně určité výrazy

Kromě vlastních jmen a zmíněných frází s demonstrativy spadají do této skupiny dále jména ve vokativu a výrazy provázené posesivy.

⁵³ Mnohé jazyky se členem prvního stadia, tj. „klasickými“ určitými členy, jako je francouzština, sice touto formou neznačí neurčitou specifickou referenci, zato generickou referenci ano.

Greenbergova data v tomto směru vykazují větší systematickosti než údaje, které jsou k dispozici byt' jen z evropských jazyků: Greenberg např. zcela pozoruhodně nenachází žádnou výjimku z pravidla, že specifický člen (tedy člen ve II., předposlední fázi!) **neprovází vlastní jména**. Vlastní jména tak představují mezi všemi inherentně určitými formami kontext s nejstriktnějším omezením na výskyt členů. Prakticky stejně vyhraněná je i distribuce členů ve vokativních kontextech. Až na jediný případ alternace artikulované a neartikulované formy jsou všechna jména ve vokativu neartikulovaná. Vysvětlení je přímočaré: oslovovány jsou typicky účastníci komunikační situace, tedy osoby známé a jednoznačně identifikovatelné. Explicitní značení určitosti je zde z principu nadbytečné. Distribuce členu v kontextech s demonstrativy a posesivy už je o něco volnější. Velká část jazyků se členem ve II. fázi souvšykut demonstrativa se členem připouští. Drobné významové rozdíly mezi oběma alternativami lze předpokládat, Greenberg ovšem tyto případy v tak detailní míře nekomentuje. Táž tendence se projevuje i u posesiv. Tu lze ostatně pozorovat už v některých jazycích se členem v I. fázi, např. v italštině, viz (3). Příbuzenské termíny a předměty nezczizitelného vlastnictví jsou ovšem vůči členu výrazně rezistentnější, viz (4).

(3) italština

la mia casa
 DEF můj dům
 ‚můj dům‘ (Greenberg 1978: 256)

(4) italština

a. *mio padre*
 můj otec
 ‚můj otec‘

b. **il mio padre*
 DEF můj otec
 ‚můj otec‘ (Greenberg 1978: 256)

V první fázi je přitom v obou spojeních na místě předpokládat obecně striktnější omezení.

3.1.1.2 Nereferenčně užitá výrazy

Jádrem užití neartikulovaných forem jsou negativní a predikační konstrukce. Kromě nich zůstávají dále běžně neznačeny adverbialní fráze vyjadřující místo a čas a objekty nereferenčních sloves.

Stejně jako v případě inherentně určitých výrazů se mnohé z vyjmenovaných distribučních omezení zřetelně rýsují už v předcházejícím stadiu. Ilustrovat to lze na predikačních větách ve francouzštině, viz (5), kde se predikované jméno, užitá jasně nereferenčně, vyskytuje bez členu.⁵⁴

⁵⁴ Pokud ovšem predikované jméno plní identifikační funkci, je referenční a značeno určitým členem (případy typu *He is the boss* nebo *To on je ten zloděj*).

(5) francouzština

Il est tailleur
on je krejčí
,Je krejčí(m).‘

Oproti poměrně konzistentnímu značení jmen v predikátu podléhá vyjadřování negace v různých jazycích s pokročile gramatikalizovaným členem o poznání komplexnějším pravidlům. V první řadě záleží na syntaktické funkci negovaného jména. Neartikulovaná jsou zpravidla jména v objektu a dále jména v subjektu existenciálních vět. Jinými slovy v jakékoli jiné negativní větě kromě existenciální je určitý člen prakticky obligatorní, viz (6).

(6) *The girl did not pick the flowers.*⁵⁵ (Greenberg 1978: 256)

Zatímco rozdíl mezi určitou a neurčitou interpretací výrazu v subjektu je v řadě jazyků ztvárnitelný, stejné rozlišení u výrazů v objektu existuje jen v minimu jazyků. Většina jich absolutizuje jednu z forem, artikulovanou, nebo neartikulovanou, do obou kontextů, referenčně určitého a nereferenčního. Převaha neartikulovaných forem v negativních větách je každopádně jasně explanačně zaštitěná: popření akce nebo stavu připravuje tento stav nebo akci o „realnost“: události se nestaly, situace neexistovaly, neexistovaly tedy ani referenty v nich zahrnuté.

Dalším typem kontextu, kde převládají neartikulované formy, jsou adverbiální konstrukce korespondující s anglickými spojeními *by hand, on foot, at home, at night* ad. I v této oblasti se přitom projevuje specifická gramatikalizační tendence spočívající ve fixaci artikulované formy v prosté předložkové frázi, zatímco rozvitá fráze je už provázena členem. Příkladem může být rumunština (opět jazyk v ranější gramatikalizační fázi), viz (7).

(7) rumunština

a. *în grădină*
v zahrada
,v zahradě‘

b. *în grădină cea mare*
v zahrada DEF velký
,ve velké zahradě‘ (Greenberg 1978: 258)

Ani tato na první pohled nahodile působící výjimka není bez vnitřní motivace: v prostém předložkovém spojení jsou jména užita nereferenčně, nejsou vázána ke konkrétním místům nebo ke konkrétní době, spíše podávají informaci o charakteru místa nebo doby, spíše klasifikují než lokalizují. U rozvité předložkové fráze už je ale mnohem vyšší pravděpodobnost referenčního významu; modifikujeme především ty výrazy, které označují nějaký konkrétní předmět. Proto jsou

⁵⁵ Existenciální interpretace (‘Nebyla tam žádná dívka, která by trhala květiny’) nebo kontrastně predikační (‘Nebyla to dívka, kdo trhal květiny’) bývají v jazycích zpravidla vyjádřeny prostřednictvím příslušných konstrukcí, tedy existenciální a predikační, a spadají tedy pod užití, kde jsou jména pravidelně neartikulovaná. (Greenberg 1978: 256–257)

převahou určité. Obligatorní vyjádření určitosti u rozvitých frází, nejen předložkových, není ostatně jevem typologicky výjimečným, viz dvojité značení v norštině (§1.2.3).

Poslední výraznou skupinu, která až do pozdních stadií gramatikalizace členu preferuje neartikulované formy, tvoří objekty s velmi obecnou referencí („generic noun objects“ v terminologii Greenberga), např. výraz *care* ve spojení *take care*. Greenberg bohužel tuto kategorii pouze načrtává a dále se detailněji věnuje spřízněnému jevu slovesně inkorporovaných objektů (jako např. *babysit*), přitom se jedná o velmi podstatný okruh užití, ve kterém se nominální výrazy spojeny se členem už od samého počátku jeho gramatikalizace systematicky brání. Velmi případně nicméně tuto oblast vymezuje a podrobněji analyzuje Dahl (2015: §3.6.1) na užití určitých forem ve švédštině. Dahl v první řadě v rámci této skupiny dále jemněji rozlišuje: vedle případů zmíněných výše vyděluje ještě tzv. nízkoreferenční užití (*low-referential uses*) a tzv. nevymezená užití (*non-delimited uses*). Obě skupiny se přitom podle všeho profilují jako jazykově univerzální, a Dahlov postřeh je tak dalekosáhlého významu.

Pro nízkoreferenční užití je charakteristické, že je při nich upozaděna identita referentu, resp. na jeho identitu v daném kontextu nezáleží, není důležitá. Důraz naopak leží na celé akci nebo spíš vztahu. Dahl o těchto užitích hovoří totiž v souvislosti s posesivními větami a na nich také toto užití ilustruje, viz (8).

(8) švédština

Vi har häst
my máme kůň

„Máme (jednoho) koně, tj. jsme majitelé koně.“ (Dahl 2015: 83)

Švédština přitom disponuje jak určitým, tak neurčitým členem, přičemž varianta s neurčitým členem by byla rovněž přijatelná. Dahl ilustrační větu příznačně překládá jako „Máme koně, tj. jsme majitelé koně“, právě s důrazem na fakt vlastnění. A dodává, že neartikulované užití je dále časté v případech, kdy se vlastněné objekty běžně vyskytují právě v jednom exempláři dané entity: auto, telefon, ovšem nikoli třeba kniha (kniha má majitel běžně více). Zajímavé rovněž je, že neurčitý člen je zde nejen gramatický, ale přímo preferovaný za podmínky, že referent hraje v následujícím diskursu výraznější roli – formálně se to projevuje např. tak, že neurčitým členem jsou pravidelně provázána jména rozvitá vedlejší větou.

Nevymezená užití neupozadují na rozdíl od nízkoreferenčních relevanci referentu, nýbrž jeho kvantitu – implikují tedy vždy nějaké množství něčeho, ovšem množství blíže nespecifikované. Lexikální NP obsahuje buď nepočítatelné jméno, nebo počítatelné jméno v plurálu bez jakéhokoli explicitního signálu o kvantitě. V angličtině a ve skandinávských jazycích jsou tato užití vyjádřena typicky bez členu, viz (9–10).

(9) *I am drinking beer.* (Dahl 2015: 50)

(10) *I pick berries in summer.* (Dahl 2015: 52)

3.2 Hypotézy o zdrojové funkci gramatikalizace demonstrativ v určitý člen

Gramatikalizační proces demonstrativ v určité členy a posléze v nominální/genderové markery se v perspektivě Greenbergova výkladu jeví jako jakýsi nevyhnutelný evoluční fakt, který je třeba akceptovat jako danost, podobně jako třeba proces stárnutí živých bytostí a jejich konečného zániku. Je to proto, že mu chybí vnitřní zdůvodnění pozorovaných změn, které by reflektovalo motivace samotných mluvčích k užití daného výrazu v nových kontextech. Greenberg sice postihl širší zákonitosti tohoto procesu, nikoli už jeho lokální motivace. Co mluvčí vede k tomu, že v určitých kontextech začínají demonstrativum de facto nadužívat? Ze kterých funkcí, jež demonstrativum plní, se rodí určitý člen? A je vůbec na místě předpokládat, že je to vždy a všude jeden jediný způsob užití, ze kterého se člen profiluje? Jsou předpokládané zdrojové kontexty gramatikalizace univerzální?

V dosavadních diskusích na toto téma se největšímu zájmu těší dva koncepty: (i) historicky starší představa, podle které se určité členy vyvíjejí primárně z anaforického odkazování, (ii) představa, podle které je naopak klíčové odkazování ke komplexu společně sdílených znalostí mezi mluvčím a posluchačem (připomínací odkazování). Obě hypotézy jsou stále živé a jsou doposud největšími rivaly na diskusním poli gramatikalizačních scénářů. Připomínací hypotéza se nicméně profiluje jako „progresivnější“, zrodila se ze silné (a v mnoha bodech oprávněné) kritiky anaforického modelu. Ve hře jsou ovšem i další návrhy na možné kandidáty zdrojových užití orientované na dosud spíše přehlížené, zdánlivě okrajové funkce demonstrativ. Společný je pro ně mnohem větší důraz na samostatnou, tvůrčí aktivitu mluvčího (Epstein 1993; 1995, 2002; Laury 2001).

3.2.1 Hypotéza anaforická

Ačkoli má anaforický model v úvahách o zdrojovém užití určitý členů historický primát, neznamená to, že by se dnes jednalo o hypotézu překonanou. Naopak. Jakkoli ostré kritiky se jí z pozic nejnovějšího výzkumu dostalo (Carlierová & De Mulder 2010; De Mulder & Carlierová 2011), má mezi badateli o gramatikalizaci členu stále své zastánce, zdaleka nejen z dob historických (Christophersen 1939; Givón 2001; Dahl 2015).

Jádrem tohoto modelu je představa, že je to právě (vnitro)diskursní odkazování, které podněcuje mluvčího k explicitnímu značení určitosti při zmínkách identifikovatelných referentů. Jinými slovy demonstrativum mluvčí začínají nadužívat ve spojení s referenty, které jsou diskursně ustaveny – jedná se o postavy a předměty právě vyprávěného příběhu nebo probíhajícího rozhovoru. Tyto postavy a předměty jsou přirozeně identifikovatelné (vyskytují se v příběhu opakovaně) a obecně aktivované (byly nutně zmíněny v relativně nedávné době v rámci téhož diskursu) a jako takové nebývají v jazycích bez členu explicitně značeny. V průběhu gramatikalizace, resp. právě v její počáteční fázi, jsou to nicméně právě tyto referenty, které jsou stále častěji provázeny demonstrativem. V zásadě redundantní referenční prostředek tedy usnadňuje posluchači proces identifikace příslušného referentu. Teprve poté, co se demonstrativum plně exponuje v anaforických zmínkách, proniká i do dalších, pro určitý člen konstitutivních kontextů, pokrývajících oblast sémantické určitosti. Klíčová je přitom představa prvotního nárůstu anaforického značení. Himmelmann ji – s patrným kritickým odstupem – formuluje následovně:

Dosavadní příspěvky k tomuto tématu [tj. k počátku gramatikalizačního procesu] se neurčitě odvolávají na ‚anaforické užití‘ jednoho z demonstrativ [tj. proximálního nebo distálního] a předpokládají, že frekvence tohoto ‚anaforického užití‘ dramaticky stoupá, až dá vzniknout buď určitému členu, nebo zájmenu 3SG. (Himmelman 1996: 243; překlad MZ)

Ne všechny anaforické zmínky jsou nicméně k explicitnímu značení stejně náchylné. Mluvíci tuto možnost volí především tehdy, kdy je referent dostatečně význačný a zároveň není plně aktivovaný ve vědomí posluchače. Volba explicitního značení je tedy motivována komplexní potřebou: potřebou reaktivace pro diskurs důležitého referentu. Prakticky všechny studie podporující anaforickou hypotézu se shodují na tom, že demonstrativa se v počátečním stadiu gramatikalizace typicky objevují s referenty, které patří k hlavním postavám příběhu a vracejí se po určité době zpět do děje (Laury 1997; Dahl 2015). Právě zde je nárok na správnou identifikaci a současně její potřeba nejsilnější (referent je pro příběh významný a zároveň nějakou dobu nebyl zmíněn).

V tomto momentě se vyjevuje těsné sepětí anaforického odkazování s prominentními referenty – sepětí, které má zásadní důsledky pro konkrétní představu o gramatikalizaci členu. Anaforické odkazování je převahou nesené prominentními referenty a prominentní referent získává svou diskursní prominenci právě opakovanou referencí. Jedná se o dvojsměrnou podmíněnost. Z tohoto pohledu je logické předpokládat, že zastánci anaforické hypotézy budou zároveň prosazovat ústřední roli prominentních referentů při evoluci určitých členů.

3.2.1.1 Argumenty ve prospěch anaforické hypotézy

Zastánci anaforické hypotézy se odvolávají v zásadě na dva typy empirických důkazů: (i) existenci anaforických demonstrativ a (ii) výsledky jednotlivých případových studií vývoje určitého členu v jazycích, které jím disponují a pro které máme dochované písemné prameny – převahou tedy v jazycích indoevropských.

3.2.1.1.1 Anaforická demonstrativa

Kategoriální status anaforických výrazů je z povahy věci sporný, záleží na tom, která kritéria zvolíme jako definiční základ pro určitý člen.⁵⁶ V každém případě existují jazyky, které disponují formálně specifickými prostředky značení určitosti, jejichž distribuce je omezena pouze na anaforické odkazování. Tyto anaforické formy jsou pak oproti typickým demonstrativům výrazně častější, jejich frekvence běžně dosahuje frekvence určitých členů (Lyons 1999). Klasickým příkladem uváděným v literatuře je latinské demonstrativum *is*, jehož užití bylo jasně limitováno hranicemi anaforického odkazování (Harris 1978; 1980). Z živých jazyků lze jmenovat např. hauštinu nebo lakotštinu (Lyons 1999: 53–54). Profilace výhradně anaforického značení (i když už ne nutně výrazem formálně distinktivním od demonstrativa) je ostatně jevem mezijazykově nikoli řídkým: Dryer (2013b) podobné prostředky (markery anaforických vazeb) registruje v plných 69 ze 620 jazyků, viz tabulka 1.2. Stále je tedy drží stranou skutečných určitých členů (nevystupují běžně v jiných než anaforických kontextech), nicméně s tím, že mají k členům výrazně blíže než standardní demonstrativa. Kromě specializace na anaforické kontexty je pro zařazení těchto výrazů

⁵⁶ V této práci považuji za klíčovou vlastnost členů značení sémantické určitosti, proto chápu příslušné výrazy jako specifický typ demonstrativ.

do příslušné skupiny zásadní, zda se v anaforických kontextech vyskytují zhruba ve stejné míře, jako by v týchž kontextech vystupoval v angličtině určitý člen.

3.2.1.1.2 Vývoj francouzského určitého členu z latinského anaforického demonstrativa

Z historických analýz vývoje určitého členu v jednotlivých evropských jazycích patří stěžejní místo v gramatikalizačním výzkumu studiím Martina Harrise věnovaným vývoji určitého členu ve francouzštině (Harris 1978; 1980). Harris ve svých analýzách nabízí popis vývoje demonstrativa ve člen v moderních románských jazycích, zejména francouzštině, založený na primátu anaforické funkce. Vzhledem k významu, jaký má tento text v historii gramatikalizačních úvah, ho zde představím podrobněji.

Systém demonstrativ v klasické latině byl poměrně přímočaře strukturovaný podle osobní deixe: demonstrativa *hic* – *iste* – *ille* korespondovala s první, druhou a třetí osobou, takže *hic* označovalo zhruba referenty v blízkosti mluvčího, *iste* referenty v blízkosti posluchače a *ille*, ze kterého se posléze vyvinul do francouzštiny určitý člen, referenty od mluvčího i posluchače vzdálené (Harris 1978). Navíc klasická latina disponovala výlučně anaforickým, deikticky neutrálním demonstrativem *is* a dále demonstrativem *ipse*, které vyjadřovalo identitu referentů a odpovídalo tak nejspíše významu českého *sám* nebo anglického *self*. Do moderních románských jazyků se nicméně dochovaly jenom tři z těchto výrazů: *iste*, *ille* a *ipse*, proximální *hic* a striktně anaforické *is* zaniklo. Harris zánik těchto forem vysvětluje jako důsledek jejich postupného fonologického oslabování. Zbylá demonstrativa navíc prošla významovými posuny, kdy *iste* převzalo funkci zaniklého *hic*, na jeho místo proniklo *ipse* a *ille* se rozšířilo i do kontextů, které předtím příslušely anaforickému *is*. Proběhlá restruktura celého systému je schematicky zachycena na obrázku 3.4.

	klasická latina	pozdní latina
blízko mluvčího	hic	iste
blízko posluchače	iste	ipse
daleko od mluvčího a posluchače	ille	ille
obecně anaforický vztah (distančně neutrální)	is	ille
důraz nebo kontrast	ipse	

Obrázek 3.4: Vývoj systému demonstrativ z klasické do pozdní latiny podle Harrise (1978)

Převzato z Ferrazzanové (2013: 21), upraveno.

Několik momentů je v Harrisově výkladu klíčových: (i) hlavní zodpovědnost za přestavbu demonstrativního systému nesou fonologické faktory, konkrétně proces fonologického oslabování forem *hic* a *is* až k bodu jejich zániku; (ii) zájmeno *ille* tak postupně převzalo anaforickou funkci zanikajícího *is*, ustálilo se v ní jako ve své nové hlavní doméně a *teprve odtud* začalo pronikat do nových, sémanticky určitých kontextů; (iii) zájmeno *is* už přitom v době, kdy k této postupné expanzi *ille* do nových kontextů docházelo, prakticky neexistovalo. Harrisovo přesvědčení o primátu anaforické funkce v gramatikalizačním procesu se přitom zdá být vlastním, apriorním východiskem jeho úvah, v zásadě nezávislém na provedené rekonstrukci demonstrativního systému:

„pokud by *is* přežilo, jistě by se stalo zdrojem jak určitých členů, tak zájmen třetí osoby v románských jazycích“ (Harris 1980: 78; překlad MZ).

Prakticky tatáž východiska zastává i Ritva Laury ve své diachronní analýze finského demonstrativa *se* (Laury 1997). Laury nejen argumentuje ve prospěch postupné gramatikalizace tohoto zájmena, ale nepřímou potvrzuje i Harrisovy předpoklady ohledně stěžejního vlivu anaforické funkce v první fázi formování určitého členu. Laury není ve svých soudech tak vyhraněná (nejedná se jí primárně o rozřešení tohoto sporu, nýbrž o faktický popis vývoje příslušného výrazu), z jejího výkladu nicméně poměrně zřetelně plyne, že právě nárůst anaforického značení diskursně prominentních referentů pokládá za prvotní příznak celého gramatikalizačního procesu.

3.2.1.2 Argumenty proti anaforické hypotéze

Proti Harrisovu výkladu byly vzneseny mnohé výhrady a i proti interpretaci procesů ve finštině v podání Laury (1997) se ozývají skeptické hlasy (Juvonenová 2000). Ba co víc, jako silně problematický se ukazuje samotný explanační potenciál anaforické hypotézy jako takové.

3.2.1.2.1 Empirické protiargumenty

Harrisovu interpretaci vývoje francouzského určitého členu podrobili v relativně nedávné době důkladné kritice Carlierová & de Mulder (2010). Autoři upozorňují na to, že Harris postavil svůj model přestavby demonstrativního systému a dále vývoje určitého členu do románských jazyků na pouhé komparaci stavu v klasické latině se stavem v latině pozdní, bez přihlídnutí ke konkrétnímu historickému materiálu z příslušného období. Sami se opírají právě o analýzu historických pramenů z doby, kdy se kriticky diferencovala společná psaná norma latiny a její mluvené variety (cca 7. až 8. století), a na jejím základě vyvracejí klíčové prvky Harrisova modelu. V první řadě dokazují, že zájmena *hic* a *is*, která Harris prohlašuje v pozdní latině za zaniklá, v dochovaných textech z tohoto období stále figurují. Z textové analýzy navíc plyne, že *ipse* plnilo dále funkci (emfatického) anaforického zájmena. Ba co víc, bylo v této funkci – oproti Harrisovu předpokladu – velmi frekventované a představovalo velmi silnou konkurenci souběžně se etablujícím *ille*. Proti sobě tedy stojí dva velmi odlišné scénáře. Tam, kde Harris předpokládal tou dobou už kompletní stažení zájmena *ipse* z (emfaticky) anaforických kontextů a jeho plnou substituci demonstrativem *ille*, které se pak bezproblémově, jako jediný kandidát, rozšířilo do všech sémanticky určitých kontextů coby určitý člen, předpokládají Carlierová & De Mulder (2010) dvě souběžně existující formy, z nichž evolučně slabší je výrazně častější. Jak je možné, že z takového stavu přesto vyšlo nakonec vítězně právě *ille*, a nikoli *ipse*, ptají se autoři? Zjevně muselo mít *ille* nad *ipse* nějakou výraznou výhodu, která nakonec rozhodla v jeho prospěch.

Ani vývoj finského demonstrativa není tak přímočarý, jak by se ve světle anaforické hypotézy mohlo zdát. Ferrazzanová (2013) si na načrtnutém vývojovém scénáři povšimla jistého zarážejícího rysu (aniž by ho ovšem dále problematizovala): souběžně s tím, jak se demonstrativum *se* postupně etabluje ve spojení s diskursně neidentifikovatelnými referenty, dochází k redukci anaforického značení. Demonstrativum, které v předchozí fázi svého vývoje pronikalo ke všem anaforickým zmínkám, se z nich v další fázi opět stahuje. Laury tuto tendence sama konstatuje, pokles určitého značení v kritickém období ovšem nijak nekomentuje, takže působí jako přirozená součást celého gramatikalizačního procesu. Ústup z kontextů, ve kterých se už demonstrativum ustálilo a které

zároveň sdílí s určitým členem, je ovšem překvapivý. Proč k němu dochází, je-li právě anafora oním přemostovacím kontextem?

Zpochybňovaná je ostatně i argumentace odvolávající se na bohatě doloženou existenci anaforických demonstrativ: právě anaforické demonstrativum *is* v latině, které bývá uváděno jako emblematický příklad svého druhu, se v určitý člen nikdy nevyvinulo. Osud latinského *is* je přitom podle Himmelmanna (1997) a dalších pro anaforická zájmena charakteristický: anaforická demonstrativa se v určité členy dále nevyvíjejí, a pokud určitý jazyk disponuje zvláštní formou demonstrativa pro anaforický typ odkazování, je v této funkci stabilní a zůstává i v dlouhodobé perspektivě omezena pouze na ně (Himmelman 1997: 98).⁵⁷

A konečně drtivá většina určitých členů se vyvinula z distálních forem demonstrativ. V anaforickém odkazování ovšem běžně fungují demonstrativa distální i proximální. Proximální jsou dokonce mnohdy ve výrazné převaze: v *The Pear Stories* je např. ze 43 evidovaných anaforických zmínek realizovaných pomocí demonstrativ plných 40 provázeno právě proximální formou (viz §2.2.1). Načrtnutou distribuci nelze přirozeně považovat za univerzální, dokazuje nicméně, že proximální formy hrají v rámci anaforické reference významnou roli. Právě absenci členů s pozitivně dohledatelným původem v proximálním demonstrativu považují přitom mnozí lingvisté za vůbec klíčový argument empirické povahy proti primátu anaforické reference v gramatikalizačním procesu (De Mulder & Carlierová 2011).

Silnou výzvou pro anaforickou hypotézu jsou konečně i hromadící se poznatky o skladbě referenčních funkcí a o preferencích určitého členu v současném užití. Fraurudové zjištění (1990), viz §2.3.1, o poměrně nízkém zastoupení anaforického užití určitých členů (necelá třetina výskytů) je přitom podstatné i z hlediska složení korpusu: autorka do něj nezahrnula klasicky narativní texty, nýbrž novinové články, excerpta z učebnic ad., tedy psané texty, u nichž lze předpokládat stále poměrně silně zastoupenou anaforickou referenci (většina informací bude omezena na příslušný text a „proodkazována“ primárně v jeho hranicích), nikoli už však s tak silnou fixací na prominentní referenty, jakou se vyznačují právě narativy. Další empirické studie v tomto směru se zdají tento předpoklad potvrzovat:

Předestřený empirický výzkum zároveň naznačuje, že určité členy nejenže nevyžadují maximální prominenci [„salience“] svých antecedentů, ale že jsou dokonce – za předpokladu, že užití zájmena nevede k referenční víceznačnosti – s prominentními referenty nepreferované. Z toho důvodu můžeme použít určité členy zcela adekvátně při referenci k neprominentním, ale známým entitám, jako např. ‚slunce‘ [‚the sun‘], i na začátku konverzace s cizincem.

(Robertsová 2003: 323; překlad MZ)

A Laury (1997) připomíná:

Du Bois (1980: 236) poznamenává, že v anglickém narativním materiálu, který analyzoval, byly referenty provázené při první zmínce určitým členem převahou sémanticky i syntakticky perifernější než referenty uvedené do narativu prostřednictvím neurčitého členu. Určité členy odkazovaly většinou k částem těla, neživotným předmětům a geografickým prvkům a objevovaly se mnohem spíše v předložkových frázích než v jádrových syntaktických rolích.

(Laury 1997: 212; překlad MZ)

⁵⁷ Existují nicméně některé protipříklady: do sardštiny se např. určitý člen nevyvinul – tak jako v převažující většině románských jazyků – z formy *ille*, nýbrž právě z anaforického *ipse* (De Mulder & Carlierová 2011: 523).

Nálezy zmíněných studií staví anaforickou hypotézu do pochybného světla: (i) v reálném užití slouží členy převahou k evokaci **mimodiskursní** znalosti, tedy ke značení sémantické určitosti (objevují se převahou v prvních zmínkách), (ii) charakter anaforické reference je minimálně do určité míry závislý na diskursním žánru, přičemž v narativech pozorujeme mnohem těsnější vazbu na prominentní referenty než v jiných žánrových formách.

3.2.1.2.2 Teoretické a metodologické protiargumenty

Himmelman (1996; 1997) se k roli tradičně přisuzované anaforické funkci staví skepticky. Předpoklad gramatikalizačního primátu je podle Himmelmanna ve velké části literatury prostě nekriticky přijímán („fragelos angenommen“; Himmelman 1997: 93), není však v nejmenším patrné, kde přesně by měly být lokalizovány ony spojnice mezi demonstrativem a určitým členem. Himmelman je v tomto bodě krystalicky jasný: jestliže přijmeme za definiční vlastnost členů vyjadřování sémantické určitosti, pak je třeba vysvětlit, jakým způsobem se prostředky vyjadřující původně pragmatickou určitost rozšíří do sémantických kontextů. Anaforická hypotéza v tomto ohledu nic nevysvětluje, pouze konstatuje vzestup anaforického, tedy stále pragmatického značení. Může tedy věrohodně popsat strategie, kterými se demonstrativum silněji prosazuje v kontextech pro něj příznačných, nevysvětluje už ovšem, jak demonstrativum proniká do kontextů nových: do těch, které jsou pro jeho přerod ve člen klíčové.

Ostatně není vůbec jasné, jak přesně anaforické odkazování vymezit. Neboť kde vlastně končí současný diskurs a začíná předchozí? A kde končí předchozí diskurs a začínají všechny další diskursy, které ve svém celku tvoří pozadí společných znalostí? Jak rozhodnout, zda znalost umožňující identifikaci příslušného referentu je *ještě* diskursní, nebo *už* mimodiskursní povahy? Naše konverzační výměny jsou zasazeny do bohaté diskursní historie, ze které povstává rámec našich společných znalostí. Téměř všechno už bylo někdy tematizováno, a tedy zmíněno – leckdy je obtížné rozhodnout, zda v současném, či předchozím diskursu. Prakticky a realističtěji: anaforické odkazování bude v reálných podmínkách přirozených konverzačních výměn jen velmi málokdy „čisté“, nebude „jen vyzvedávat“ již zmíněné referenty, ale bude nutně pracovat i s jejich hlubší, mimodiskursní historií.

Právě pro tyto důvody se v lingvistických analýzách těší takové oblibě narativní materiál. Narativní diskurs je pro práci s anaforickými vazbami ideální: uvádí posluchače do svébytného narativního světa, nezřídka přímo ustavuje specifické diskursní universum, které nemá prakticky žádné referenční vazby ke světu reálnému (mýty, pohádky, legendy ad.). Navíc právě takové narativní žánry jsou nejnázem dostupné. Ze starších historických období se nám dochovaly především příběhy, mýty, lokální historie, nikoli útržky běžných každodenních konverzací. Právě narativní žánr ve všech svých variantách umožňuje mapovat anaforickou referenci do nebývalé hloubky a zároveň garantuje její „ryzí“ povahu. Anafora běžné konverzace je naproti tomu principiálně „mělká“ a provázená odkazem k nediskursní znalosti.

Pak je ovšem na místě otázka, nakolik reprezentativní je narativní diskurs pro běžnou každodenní komunikaci, která tvoří většinu našich verbálních projevů. Jak velký objem běžných verbálních (inter)akcí, které vedeme, tvoří ucelené diskursy s jasně delimitovanými anaforickými vztahy? A v tázání lze pokračovat: jak velkou vypovídací hodnotu pak mají koncepty gramatikalizace postavené právě na anafore? Podle Ferrazzanové (2013) jsou spíše důsledkem způsobu analýzy, resp. vedlejším produktem převládající metodologie zkoumání:

Lyons (1999: 334) upozorňuje na to, že „vzhledem k faktu, že důkazy pro tyto rané vývojové procesy v románských jazycích pocházejí nutně z textů, nikoli z mluveného diskursu, nelze očekávat, že nalezneme vůbec nějakou informaci o odkazování do bezprostřední situace, a to může zkreslit naše závěry.“ Protože nemáme z daného období k dispozici žádný dialog, jsme odkázáni pouze na narativní/literární texty a historické dokumenty, které obsahují jen velmi málo přímé konverzace. Přesvědčení, že určitý člen je odvozen z anaforického užití, tak může být pouze vedlejším produktem metody zkoumání, nikoli pravdivým odrazem skutečného užití jazyka v daném časovém období. (Ferrazzanová 2013: 23; překlad MZ)

3.2.2 Hypotéza připomínací

Připomínací užití má ve srovnání s ostatními jmenovanými funkcemi demonstrativ několik významných předností. V první řadě se připomínacím užitím demonstrativa vymykají svým definičním vlastnostem, neboť předmět, který má posluchač identifikovat, není k dohledání v kontextu promluvy. Zároveň je zde zřetelně patrná blízkost k oblasti referenčních funkcí běžně pokryté určitým členem. Určitý člen jako by dále umocňoval známost informace, na kterou se mluvčí při instrukci k přiřazení odpovídajícího referentu odvolává: určitý člen ve větě (11) vyrůstá z obecně rozšířeného (tedy nikoli privátního) povědomí o existenci jedinečné instituce v rámci daného jazykového/kulturního společenství.

(11) *I joint the navy for two years.* (Diessel 1999: 106)

Připomínací užití se navíc vymyká všem ostatním typům reference v tom, že je jako jediné ztvárňováno výhradně adnominálními demonstrativy, což je v kontextu gramatikalizačních úvah pochopitelně jeho velmi významnou devízou, neboť členy se gramatikalizují pouze z adnominálních forem.

A konečně ze všech zmíněných funkcí je to pouze funkce připomínací, skrze niž do diskursu mohou pronikat sice identifikovatelné, nicméně diskursně nové zmínky, bez jejichž vysvětlení se žádná gramatikalizační teorie neobejde. Prostupnost diskursních hranic, prohloubení a rozvolnění anaforické reference je nutným předpokladem k ustálení demonstrativ v prvních zmínkách tak, aby jejich distribuce reflektovala typické diskursní rozvržení určitých členů v jazycích, které jimi disponují.

Toto zprůchodnění hranice mezi diskursní a mimodiskursní referencí zároveň otevírá cestu k analýze jiných, pro vývoj určitých prostředků podstatnějších typů diskursu, než jsou narativy: neformálních každodenních konverzačních výměn mezi navzájem si blízkými komunikačními partnery, drobných interakcí mezi přáteli na známá témata, která jsou mnohem čitelněji řízena pragmatickými faktory. Právě zde, ve strategiích evokace a tematizace sdílených zkušeností v běžných spontánních rozhovorech, lze předpokládat nejširší variabilitu v motivacích, které jednotlivé mluvčí vedou k užití demonstrativ, potažmo referenčních prostředků jako takových. Připomínací hypotéza se tedy poměrně obstojně vyrovnává s obecně problematickými momenty anaforického modelu gramatikalizace. Odpovědi nicméně nabízí i na výhrady empirické povahy.

Předně z gramatikalizačního procesu vylučuje proximální formy demonstrativ, které mají v anaforickém odkazování poměrně silné postavení. Zatímco anaforicky odkazujeme k referentům

slabě i silně aktivovaným, přičemž reference k silně aktivovaným je realizována často právě proximálními formami, připomínací užití se z povahy váže na referenty pouze velmi slabě aktivované, resp. – je-li aktivovanost posuzována výlučně na základě výskytu v daném diskursu – na referenty neaktivované. Připomínací užití je ze své podstaty diskursně nové, postava či objekt jsou tedy zmíněny poprvé, což znamená, že reference v tomto případě překonává vzdálenost principiálně větší než v případě odkazu k referentu anaforickému (byť velmi vzdálenému). Adekvátně tomu volí mluvčí většiny jazyků k připomínacímu odkazování distální formy.

Připomínací odkazování zároveň není navázáno na prominentní referenty, respektive je z hlediska prominence indiferentní: nepreferuje žádný typ referentů. Vzhledem k tomu, že uvádí právě první zmínky referentů, je ovšem přirozenější očekávat, že bude do diskursu uvádět spíše okrajové prvky diskursu než jeho hlavní protagonisty.

Největší evoluční výhodou připomínacího užití každopádně zůstává jeho schopnost uvádět do diskursu první zmínky provázené demonstrativem. Právě tato vlastnost mohla rozhodnout o konečném vítězství formy *ille* nad *ipse* v pozdní latině. Podle Carlierové & de Muldera (2010) *ille* nekomunikovalo tak striktní význam identity referentu jako *ipse*. Zájmeno *ipse* se používalo typicky tam, kde bylo třeba zdůraznit, že se jedná právě o určitý referent, akcentovalo tedy fakticitu anaforického vztahu. *Ille*, které v sobě tento nárok na identifikaci neneslo, zpočátku umožňovalo odkázat k referentům, které sice již byly dříve zmíněny, ovšem tentokrát prostřednictvím nového pojmenování, viz (12)⁵⁸.

(12) latina

*Quando Deo conplacuit, Aubedo ligatarius dirictus a Chlodoueo regi causam legationes usque ad Chrotharium regem Langobardorum, Pavia coinomento Ticino ciuitatem Aetaliae peruenisset, cernens regina, quam sepius in legationem ueniens uiderat et ab ipsa benigne semper susceptus fuerat fuisse retrusam, quasi iniunctum habens exinde inter citera Chrothario regi suggessit quod **illam parentem Francorum** quam reginam habuerat, per quem etiam regnum adsumserat, non dibuisset umiliare;*

‘In God’s good time, Aubedo, sent by King Clovis on an embassy to the Lombard King Rothari, reached the Italian city of Pavia, or Ticinum. Realizing that the Queen, whom he had often seen during his missions and who had always received him well, was incarcerated, he put it in the course of the conversation to King Rothari, as if on instructions, that it would have been better not to humiliate **that relative of the Franks** who had been given to him as Queen and who had been instrumental in obtaining the throne for him.’ (Carlierová & de Mulder 2010: 258–259)

Demonstrativum *ille* zde provází opakovaný odkaz ke královně (při první zmínce *regina*), ovšem prostřednictvím nového pojmenování, které čtenáři nabízí o královně novou informaci, resp. *připomíná* mu informaci, která je pro adekvátní porozumění popisované situaci relevantní (totiž že je příbuzná Franků). Ferrazzanová (2013) shrnuje funkci každé z forem pregnantně:

Zatímco *ipse* prostředkuje sdělení, že daná NP je ve skutečnosti identická s dříve zmíněnou NP (navzdory faktu, že referenční řetězec je neočekávaný), *ille* přisuzuje dříve ustavené NP novou vlastnost, a staví tak před posluchače referent do nového světla. (Ferrazzanová 2013: 29)

⁵⁸ Příklady z latiny (12–13) uvádím pouze v převzatém, anglickém překladu.

A právě z relativní volnosti pojmenování, kterou *ille* původně v anaforických kontextech disponovalo, se postupně vyvinula možnost odkazovat prostřednictvím *ille* i k dosud nezmíněným referentům. Doklady tohoto užití už jsou údajně v pozdní latině relativně četné, viz (13).

(13) latina

Hic sunt carctas de illi thellenio de illo mercatho.

‘Here are the documents of the toll of **the [litt. that] market**’ (= of our market, of the well-known market organized on the day of the Patron Saint).’ (Carlierová & de Mulder 2010: 263–264)

Lze tedy shrnout: (i) obě anaforická zájmena, *ipse* a *ille*, byla v pozdní latině stále živá a velmi frekventovaná (zatímco podle Harrise bylo tou dobou *ipse* už dávno na ústupu), *ipse* dokonce častější než *ille*; (ii) *ille* ovšem na rozdíl od *ipse* nesloužilo k akcentaci identity referentu a jako takové mohlo být a také stále častěji bylo užíváno při odkazování k neanaforickým, třebaže identifikovatelným referentům, (iii) určitý člen se tedy nevyvinul z anaforické funkce *ille* (jak soudí Harris), nýbrž z funkce připomínací.

3.2.2.1 Argumenty proti připomínací hypotéze

Připomínací hypotéza se velmi dobře vyrovnává s problémy, se kterými si anaforická hypotéza nedokáže poradit (evoluce členů výlučně z distálních forem, přechod k sémantické určitosti, promíšenost diskursní a mimodiskursní reference, nesoulad v koncentraci anaforických demonstrativ v druhých, případně opakovaných zmínkách a určitých členů ve zmínkách prvních ad.). Přínejmenším rušivé – a někdy i zavádějící – je nicméně poměrně nejasné vymezení toho, co je pod připomínací užití běžně zahrnováno, a nedořešeny zůstávají i některé obecnější otázky ohledně motivací mluvčích k užití určitých prostředků.

3.2.2.1.1 Nejasné vymezení připomínací funkce

Pod připomínací užití bývají řazeny jevy různého druhu, přičemž mnohé z nich vzbuzují pochybnosti o tom, zda se z nich mohl vyvinout určitý člen. Většina autorů se shodne na tom, že připomínací zmínky jsou často doprovázeny vztažnou větou, která dále upřesňuje identitu referentu (viz (7) v §1.1.5.4; Diessel 1999; Carlierová & De Mulder 2010). Znamená to, že v takových případech demonstrativum samotné ke spolehlivé identifikaci referentu nestačí a musí být podpořeno dodatečnou identifikací. Podle Himmelmanna (1996; 1997) jsou navíc tyto výskyty často provázeny pauzou, která má „ověřovací“ funkci: mluvčí sonduje, zda posluchač příslušný referent identifikoval, nebo zda jej bude třeba ještě upřesnit.

Tak velký nárok na posluchačovo porozumění, kterým je demonstrativum v těchto užitích zatíženo, je ovšem v rozporu s ustálenou, konvencionalizovanou znalostí, na kterou se odvolává určitý člen. Určitý člen evokuje v zásadě neproblematicky identifikovatelné referenty. Cesta od tak složitého interakčního vyjednávání ohledně identity referentu, jakým se vyznačuje podle autorů typická realizace připomínacích zmínek, ke zcela neproblematické identifikaci, se jeví příliš dlouhá a klopotná. Znalost, která je natolik zasutá ve vědomí posluchače, že je třeba ji evokovat pomocí tak složité konstrukce, jako je připomínací demonstrativum + pauza + vztažná věta, jednoduše není

součástí širšího vědomostního pozadí, na něž se mluvčí může odvolávat. Referenty, na které mluvčí odkazuje, musejí být posluchačem relativně spolehlivě, automaticky identifikovatelné, aby se z takového odkazování mohl vyvinout člen. Znalost zakládající připomínací užití tedy může být privátní, ovšem pevná, silná, zautomatizovaná, aby se na ni oba partneři mohli relativně neproblematicky odvolávat. To, co se v literatuře pokládá za typické instance připomínacího užití, by bylo zejména v kontextu gramatikalizačních úvah vhodnější chápat spíš jako jeho krajní případy.

Za velmi problematickou považuji dále představu, že připomínací užití dalo vzniknout tzv. užití determinativnímu, případně determinativním konstrukcím⁵⁹, viz (14).

- (14) *...provision was made for payment for unemployment relief by nation-wide taxation rather than by a levy only on **those states** afflicted with manpower surplus.* (Himmelman 1997: 78)

Demonstrativum *those* v tomto případě nepřipomíná dříve zmíněný referent ani určitou informaci o něm, nýbrž vymezuje okruh referentů, pro které platí podané tvrzení, pomocí specifikující informace. Podle Himmelmanna (1997) a Diessela (1999) se jedná pouze o sémanticky vyprázdněné formy uvozující vztahnou větu. Determinativně mohou být užitá jak adnominální, tak pronominální demonstrativa. Doklad na pronominální demonstrativum v determinativní funkci viz (15).

- (15) ***Those** who backed a similar plan last year hailed the message.* (Himmelman 1997: 78)

Propojení užití determinativního s užitím připomínacím, ať už sémanticky, či přímo evolučně, nepovažuji za přesvědčivé. Už jen skutečnost, že determinativum funguje i v pronominální formě, svědčí pro jeho odlišnou funkci. Zatímco v případě připomínacího užití je vztahná věta pouze opcionální, užitá pouze tehdy, „selže-li“ při identifikaci demonstrativum, v determinativním užití je vztahná věta obligatorní součástí konstrukce. V prvním případě spočívá hlavní váha identifikačního úkolu na demonstrativu, ono primárně aktivuje posluchačovy znalosti, v druhém případě je demonstrativum interakčně zcela prázdné a hlavní váhu identifikačního úkolu nese právě vedlejší věta (či jiný druh přívlastku). Pro rozdílnost obou užití hovoří i fakt, že se budou lišit v přízvuku: v češtině je demonstrativum v determinativním užití převahou přízvukované, připomínací naopak bez přízvuku (Zíková & Volín 2012).

Z tohoto hlediska vzbuzuje největší pochybnosti evoluční model propojující vývoj připomínacích demonstrativ zároveň s determinativy a s určitými členy. Podle Ferrazzanové (2013), která je obecně zastánkyní připomínací hypotézy, představovalo právě determinativní užití přechodový stupeň k určitému členu. Ferrazzanová obsáhle komentuje scénář navržený Carlierovou & de Mulderem (2010) pro vývoj latinského *ille* a podotýká, že v jisté fázi pozdní latiny bylo *ille* ve spojení s vedlejší větou velmi časté, dokonce natolik, že někdy morfologicky splynulo se vztahným zájmenem. Ferrazzanová pak všechny tyto případy označuje za determinativa a tvrdí, že teprve z nich se *ille* rozptýlilo do dalších kontextů příznačných pro určitý člen. Z předchozího výkladu je

⁵⁹ Termín je přímým ekvivalentem anglického *determinatives* (Diessel 1999; Ferrazzanová 2013) a nemá žádný vztah k tomu, co se jím běžně označuje v české lingvistické tradici.

ovšem evidentní, že rozhodně ne všechna spojení demonstrativem uvedené jmenné fráze se vztažnou větou jsou determinativa. I vzhledem ke konceptuální odlišnosti obou užití (připomínací užití specifikaci vedlejší větou pouze umožňuje, determinativum ji ze své podstaty vyžaduje, jeho vlastní deskriptivní obsah je nulový) je obtížné Ferrazzanové představu akceptovat.

3.2.2.1.2 Pasivní role mluvčího

I když připomínací hypotéza staví na silnější interakci obou komunikačních partnerů než hypotéza anaforická, ani zde mluvčí nepřekračuje v zásadě instrumentální roli, kterou v procesu odkazování k referentu má. I zde stále odhaduje míru znalosti o referentu, jakkoli bohatěji strukturovanou, na straně posluchače a vybírá adekvátní prostředky. Jinými slovy stále „pouze referuje“.

Tváří v tvář bohatým pragmatickým odstínům, které demonstrativum – nejen v češtině – prostředkuje, je ovšem na místě otázka, zda takové pojetí role mluvčího není zjednodušující. Skutečně mluvčí usiluje pouze o náležitou identifikaci referentu? Skutečně pouze vybírá z prostředků, které má k dispozici, ten, který podle něj nejlépe odpovídá jím předpokládanému stavu vědomostí na straně posluchače?

3.2.3 Emfatická hypotéza

Určitý člen má v některých svých užitích ustavující, performativní funkci: příslušný referent nebo referenční rámec neevokuje, nýbrž ustavuje, viz §2.5. Určitý člen tak funguje jako (spolu)strůjce vztahů, ve kterých má být referent a priori uchopen, resp. perspektivy (hodnotové, informační), ze které má posluchač referent nahlížet. Jednou z motivací k manipulaci s posluchačovou perspektivou je přítom signálizace relevance referentu pro následující příběh. Užití členu v takovém případě napovídá, že pozornost věnovaná v daném momentu příslušnému referentu je z hlediska pozdějšího informačního zisku „dobrou investicí“. Ten, kdo rozhoduje o tom, do kterého z referentů se investice vyplatí, je přitom samozřejmě mluvčí, jehož perspektiva a hodnocení referentů je určující. Mluvčí tedy rozhoduje o užití členu aktivněji, než jak navrhuji kognitivní modely, podle nichž mluvčí prakticky pouze uhadují míru a povahu posluchačovy předchozí znalosti.

3.2.3.1 Aktivní role mluvčího v procesu gramatikalizace

Otázka ovšem je, jaké místo, pokud nějaké, má aktivita mluvčího v průběhu gramatikalizace. Nemohou být oněmi prvotními podněty k přehodnocování demonstrativa ve člen právě ona užití se silným pragmatickým nábojem, kdy mluvčí aktivně konstruuje informační perspektivu, z níž má být určitý referent vnímán, a přitom posluchači prostředkuje vlastní hodnocení situace nebo vlastní postoj k referentu? Vždyť jazykový posun obecně vzniká z nových, neustálených, nekonvenčních akcí, sice motivovaných, ale v zásadě nepredikovatelných rozhodnutí použít určitý výraz jinak, než je běžné. Toto *jinak* ovšem musí být stále v nějakém vztahu k obecnému významu výrazu (aby bylo posluchači srozumitelné) a zároveň k tomuto kroku musí být mluvčí něčím motivován: posílením posluchačova zájmu, síly svého argumentu, a tím upevněním vlastní pozice ve sporu ad. Jinými slovy, už z čistě teoretických pozic se zdá oprávněné předpokládat, že mluvčí musí hrát v počátcích jakékoli jazykové změny klíčovou úlohu.

Existují však i argumenty empirické. Rozbor užití rodících se členů v raných francouzských textech (11. až 12. století) naznačuje, že evoluce francouzských demonstrativ v určité členy nebyla zdaleka tak přímočará, jak sugeruje Greenbergův cyklus. Členy se z hlediska navrženého vývojového schématu objevovaly nesystematicky, jejich užití bylo rozkolísané a z hlediska dominantních výkladových modelů, založených na referenční povaze jmen, obtížně postižitelné. Skutečnost, že se členy v této době teprve formovaly, přitom není důvodem k rezignaci na hledání příčin pozorované variability.

Ve staré francouzštině (z doby analyzovaných textů) se určitý člen objevoval nejčastěji před jmény, která označovala individuální/individualizovatelné, tj. počítatelné entity a byla konkrétně určena, buď předchozí zmínkou v diskursu, nebo širším kontextem. Označení substancí a látek (*zlato, stříbro*), neurčitých jmen v plurálu (*příkrývky a ručníky*) a abstrakt (*spravedlnost*), stejně jako jedinečných entit (*slunce, měsíc*) zůstávalo většinou bez členu (Epstein 1993). Neznačena rovněž zůstávala jména, která následovala po předložkách, jména v negativních konstrukcích, v komparativních konstrukcích, v otázkách, vokativu a podmínkových větách. (Všem posledně zmíněným případům je společná jejich nízká referenčnost.) V současné francouzštině je přitom ve všech těchto kontextech jeden ze tří členů: určitý, neurčitý nebo partitivní. Ne všechny výskyty členů a ne všechny formy jmenných frází jsou ovšem v souladu s detekovaným principem.

Členy se totiž často objevovaly i s generickými jmény (16), ba co víc, chyběly ve spojení se jmény s jedinečnou referencí (17–18). Zarážející je rovněž zjevně nekonzistentní užití členů, které se projevuje ve spojení několika jmenných frází se stejným typem reference, z nichž ovšem pouze některá provází člen (19–20).

(16) stará francouzština

Si cum li cerfs s'en vait devant les cheins, | Devant Rollant si s'en fuient paiens.

„Tak jako [DEF] **zvěř** prchá před [DEF] **psy**, prchají pohané před Rolandem.“

(Epstein 1993: 67)

(17) stará francouzština

Tant vus avrai en curt a rei portee!

„Tak daleko Vám jej [jeho meč] nesu na **dvůr krále!**“ (Epstein 1993: 67)

(18) stará francouzština

Es vous Nichole au peron, | trait viele, trait arçon.

„Na schodech stojí Nichole, vytahuje **housle**, vytahuje **smyčec.**“ (Epstein 1993: 68)

(19) stará francouzština

La combati vers Corsolt l'amiré,

Le plus fort home de la crestienté.

N'en paiennisme que l'en peüst trover.

„Tam jsem bojoval proti emíru Korsoltovi, nejsilnějšímu muži, kterého lze mezi [DEF] **křesťany** i **pohany** [v [DEF] **křesťanství** i v **pohanství**] nalézt.“ (Epstein 1993: 68)

(20) stará francouzština

Femme ne puet tant amer l'oume con li hom fakt le fenme.

„Žena nemůže milovat [DEF] muž tak, jako [DEF] muž miluje [DEF] ženu.“ (Epstein 1993: 69)

Z hlediska tradičního výkladového schématu se jedná o odchylky od převládajícího principu: *zvěř* a *psi* v (16) nevystupují ve specifickém smyslu, jména referují k celým třídám, a navíc zde fungují pouze jako přirovnání; *dvůr* i *král* v (17) jsou naopak jedinečné entity, které už byly v textu zmíněny; stejně tak *housle* a *smyčec* v (18); *křesťanství* a *pohanství* v (19) jsou obě abstrakta, výrazy *žena* a *muž* jsou v (20) užity ve stejném, obecně referujícím smyslu.

Otázka je, zda jsou tyto odchylky od predikovaného (a v té době se formujícího) užití prostými výjimkami, danými celkovou rozkolísaností dobového úzu, nebo zda je lze chápat jako projev nějaké hlubší tendence. Podle Epsteina (1993) lze tato zdánlivě nekonzistentní užití vysvětlit jako součást prezentační strategie mluvčího (vypravěče), konkrétně strategie „nasvěcování scény“ (toto není Epsteinův termín). Pro jejich postižení je přitom třeba zohlednit širší diskursní kontext a obecně přiznat mluvčímu větší autonomii v signalizaci různých pragmatických významů.

Podle Epsteina mluvčí vědomě či nevědomě využívá možností, které skýtá konflikt ve významu jména a rodícího se členu k tomu, aby posluchači prostředkoval diskursní relevanci a/nebo vlastní hodnocení líčených událostí, postav a předmětů. Strategie, které má mluvčí k dispozici, jsou různé:

- i. referencí k jedinečným, identifikovatelným entitám prostřednictvím neznačené fráze signalizuje posluchači, že tyto referenty, ač referenčně určité, zde tvoří spíše pozadí scény než centrální postavy a předměty dané situace (*královský dvůr* v (17), *housle* a *smyčec* v (18)).
- ii. Užitím členu s nereferenčními výrazy naopak situuje referenty do určitého stereotypního rámce, jako prvky známé scény (*hon na zvěř* v (16)).
- iii. O propojení diskursní perspektivy s hodnotovou svědčí úryvek v (19): vypravěč je příslušníkem křesťanského tábora, silně angažovaný v boji za ideje křesťanství. Užitím členu ve spojení s křesťanstvím vyjadřuje svoje přesvědčení o tom, že pohanství a křesťanství si nejsou rovny, křesťanství je akcentováno jako význačnější, významnější a pohanství nadřazené. Týž princip operuje i v pozadí (20): žena není v perspektivě autora schopna citu ve stejné míře jako muž, žena je užitím neznačené formy v kontrastu k ostatním výrazům diskursně, a v důsledku i hodnotově upozaděna.

Právě v počátečních stádiích gramatikalizačního procesu, kdy je úzus celkově rozkolísaný a v žádném z krystalizujících užití zatím plně ustálený, může mluvčí sám svobodněji rozhodovat o tom, zda člen v určité situaci užije, nebo neužije. Protože přítomnost členu není doposud v žádném kontextu pocíťována jako závazná, může s jeho významem pružněji manipulovat a naplňovat ho různými pragmatickými, hodnotovými a expresivními rysy.

Podle Epsteina jsou to navíc právě tato užití, která uvádějí gramatikalizační proces do pohybu, resp. bez nichž by k žádnému obecně akceptovanému funkčnímu přehodnocení určitého výrazu ani

nemohlo dojít. Mluvčí volně manipuluje s formou sdělení tak, aby efektivněji dosáhl svých cílů: zaujmout posluchače, komunikovat své vidění situace, přesvědčit ho o oprávněnosti svého postoje. Určitý člen je jedním z prostředků akcentace/upozadování referentu, v diskursním i v hodnotícím ohledu. Mluvčí jeho pomocí aktivně rozhoduje o distribuci posluchačovy pozornosti jednotlivým referentům a o jejich implicitním hodnocení.

V této souvislosti je třeba zdůraznit, že Epstein (1993; 1995; 2002) tradiční popisy určitosti založené na typu reference neodmítá, pouze upozorňuje na to, že nejsou schopny pokrýt všechna užití určitých členů. Jeho zájem přitom patří právě hraničním, obecnému pravidlu se vymykajícím případům, mimo jiné proto, že v nich spatřuje silný evoluční potenciál. V této perspektivě je třeba vnímat i jeho komentáře ke gramatikalizaci členů. Epstein neusiluje o to zdiskreditovat předchozí gramatikalizační hypotézy a substituovat je výkladem založeným na emfatické síle původně demonstrativního výrazu. Proto ani nemá potřebu vyrovnávat se se všemi tradičně problematickými momenty gramatikalizačních hypotéz, na které by měl poskytnout odpověď v případě, že by předestíral komplexní výkladový model gramatikalizace: omezení členů na distální formy demonstrativ (která nutně zůstává v jeho perspektivě nevysvětlená, neboť emfaticky lze užít jak formy distální, tak formy proximální), přesný mechanismus přechodu od pragmatické určitosti k sémantické atd. Epstein předchozí modely gramatikalizace nezavrhuje, pouze je doplňuje o imenzi, kterou podle něj postrádají.

3.3 Případová studie: gramatikalizace finského demonstrativa v určitý člen

Ze studií věnovaných gramatikalizaci členů v současných jazycích získala zřejmě největší ohlas disertační práce Ritvy Laury mapující proměnu užití finského demonstrativa *se* v mluvených projevech za posledních sto let (Laury 1997). Za svou popularitu vděčí bezpochyby nejen šíři časového rozpětí, v jaké vývoj finského demonstrativa v tomto typu diskursu zdokumentovala,⁶⁰ ale především detailnosti a systematičnosti jeho zpracování a v neposlední řadě faktu, že se jedná o jednu z mála prací, která dává nahlédnout do gramatikalizačního procesu, který ještě není dokončen, nýbrž právě probíhá.

To této studii garantuje další nespornou výhodu: na rozdíl od většiny existujících popisů obdobných procesů není autorka odkázaná na psaný materiál, ale může čerpat z materiálu nepoměrně živějšího a pro postižení aktuálních jazykových změn vhodnějšího – z mluvené řeči. Laury toho využívá, ovšem s patřičnou pozorností věnovanou výběru dat. Kvůli srovnatelnosti se staršími obdobími, z nichž jsou dochovány pouze narativní žánry, omezuje svou volbu i v moderní době výlučně na narativy.

⁶⁰ 100 let není rozhodně zanedbatelné období, vezmeme-li v úvahu, že z nejstarších mapovaných fází existuje jen velmi málo pramenů, z nichž by bylo možné čerpat informace o orální podobě jazyka.

3.3.1 Materiál a parametry

Celkově její korpus sestává z mluvených narativů reprezentující tři historická období finštiny: 1. cca 1880–1930, 2. cca 1930–1940, 3. cca 1960–1990. Materiál z nejstarší fáze představují povětšinou pohádky vyprávěné zkušeným lidovým vypravěčem a zaznamenané lingvistou, další období už obsahují i osobní příběhy respondentů, některé z nich elicitované, některé zaznamenané v rámci spontánní konverzace.

Jak už bylo řečeno, širše analyzovaného materiálu dovolila Laury překonat obzor čistě kvalitativní analýzy, zaměřené na kontextuální rozbor jednotlivých výskytů, směrem ke kvantitativní studii. Narativy byly rozděleny do intonačních úseků a celkem 1 968 jmenných frází anotováno pro parametry uvedené v tabulce 3.1.

Tabulka 3.1: Parametry sledované v Laury (1997)

parametr	hodnoty
typ NP	zájmeno lexikální NP
referent a počet zmínek	
sémantická třída	osoba – zvíře – neživý objekt – substance – událost – časová jednotka – místo – část těla – text
identifikovatelnost referentu	identifikovatelnost z předchozího diskursu identifikovatelnost na základě sdílené znalosti identifikovatelnost na základě situace
aktivace referentu	aktivizovaný/daný (<i>given</i>) neaktivizovaný/nový (<i>new</i>) semiaktivizovaný/přístupný (<i>accessible</i>)
referenčnost fráze	referenční nereferenční
pád a syntaktická funkce fráze	subjekt transitivních vět (A) – subjekt intransitivních vět (S) – objekt (O) – oblique – predikát – genitivní přívlástek – levá dislokace – pravá dislokace – samostatná fráze
slovosledná pozice	preverbální postverbální

3.3.2 Zjištění

Podle Laury se funkce finského demonstrativa *se* v průběhu sledovaného období posunula od značení diskursně identifikovatelných (konkrétně přístupných/semiaktivovaných) referentů, nejčastěji hlavních postav příběhů nebo význačných míst či pomůcek, které hrají v příběhu zásadní roli a vracejí se po nějakém čase zpět do děje, ke značení neprominentních, v příběhu doposud nezmíněných referentů, identifikovatelných na základě nediskursní znalosti.

Souběžně s jejich posunem od anaforického značení k mimodiskursnímu narůstá i celková frekvence užití demonstrativ. Laury nevyčísluje podíl NP provázených demonstrativem (dále jen *značených NP*) vůči celkovému podílu lexikálních NP, nýbrž právě vůči podílu identifikovatelných lexikálních NP, přičemž identifikovatelnost vyhodnocuje sama podle výše uvedených kritérií. Srovnání sledovaných období přináší tabulka 3.2.

Tabulka 3.2: Poměr značených NP k identifikovatelným NP

období	se NP	NP
1880–1930	54 (33 %)	162
1930–1940	68 (48 %)	142
1960–1990	97 (54 %)	178

Převzato z Laury (1997: 220, tabulka 4.15), upraveno. Pozn.: se NP = značené NP, NP = (pouze) identifikovatelné lexikální NP.

Zatímco v prvním období bylo explicitně značeno pouze 33 % všech identifikovatelných referentů v diskursu, v moderní době už je jich více než polovina (pokud by demonstrativum plnilo funkci určitého členu beze zbytku, je samozřejmě na místě očekávat angažmá téměř sto procentní).

Za pozornost dále stojí rozložení značených NP v jednotlivých syntaktických funkcích. V každém období se projevuje tentýž trend: podíl značených NP narůstá od subjektu tranzitivních vět přes subjekt vět netranzitivních, dále objekt až po oblique. Distribuci v jednotlivých obdobích zachycuje tabulka 3.3.

Tabulka 3.3: Poměr značených NP k identifikovatelným NP v jednotlivých syntaktických funkcích

období	A		S		O		oblique	
	se NP	NP	se NP	NP	se NP	NP	se NP	NP
1880–1930	3 (15 %)	20	10 (21 %)	48	18 (49 %)	37	15 (34 %)	44
1930–1940	2 (25 %)	8	7 (27 %)	26	15 (60 %)	25	35 (55 %)	64
1960–1990	3 (30 %)	10	19 (51 %)	37	14 (74 %)	19	40 (62 %)	65

Zdroj: Laury (1997: 214, tabulka 4.14 a 230, tabulka 4.19), upraveno. Pozn.: se NP = značené NP, NP = (pouze) identifikovatelné lexikální NP.

Data svědčí o tom – na první pohled možná překvapivě –, že nejsilněji jsou značeny ty NP, které figurují v typicky neprominentní roli (objekt a oblique), naopak referenty v typicky prominentních funkcích (A a S) jsou explicitně značeny výrazně méně často. Vysvětlení je ve skutečnosti jednoduché: pozice objektu a oblique jsou charakteristické tím, že do diskursu uvádějí nové, tedy neidentifikovatelné, neurčité referenty. Mluvčí si je této konvenční vazby, která určuje posluchačovo očekávání, vědom, a proto její narušení provází explicitním signálem identifikovatelnosti referentu. Obecný pragmatický princip v pozadí: čím méně predikovatelná informace, tím explicitněji je komunikována; čím predikovatelnější informace, tím implicitněji formulována. A protože subjekty jsou typicky obsazovány identifikovatelnými referenty, není třeba je jako identifikovatelné explicitně značit.

Zatímco ve starších obdobích je podle Laury přítomnost demonstrativa ze syntaktického statusu NP poměrně spolehlivě odvoditelná, v moderní době se v jednotlivých kategoriích začíná silněji prosazovat konkrétní typ NP. I přes celkový nárůst značených NP zůstávají určité třídy jmen bez demonstrativa, zejména následující:

- i. NP s vlastními jmény,
- ii. NP označující sociální role – příbuzenské termíny a povolání,
- iii. NP s jinými demonstrativy,
- iv. posesivní NP,
- v. NP s částmi těla,
- vi. NP ve funkci obliqueu.

Kategorie (i–iv) sdružují případy, kdy je referent buď inherentně identifikovatelný ze své vlastní povahy (osoby označené vlastním jménem, osoby v blízkém příbuzenském vztahu k mluvčímu, jako otec, dědeček), nebo určený prostřednictvím jiného určitého výrazu (příklady (iii–iv)). Kategorie (v–vi) zahrnuje NP, které nejsou typickými představiteli diskursních referentů (a pro Laury ani referenty ve striktním slova smyslu nejsou), jejich identita je irelevantní.

V užití demonstrativa s vlastními jmény a sociálními rolemi se nicméně projevuje rozdíl mezi případy, kdy mluvčí i posluchač osobu dobře znají (pak zůstává NP většinou neznačena), a případy, kdy identita osoby není samozřejmá a oba partneři o ní musejí „vyjednávat“ (pak mluvčí většinou odkáže k NP demonstrativem). V těchto případech se míra obeznámenosti s referovanou osobou u mluvčího a posluchače liší, jeden ji zná méně než druhý (a oba tento fakt reflektují), případně jeden ji zná pouze zprostředkovaně, např. pouze na základě předchozí zmínky v rozhovoru. Zdá se ostatně, že na stejném principu funguje i užití lexému *ten* v češtině, stejně jako určité členy v řadě jiných jazyků než angličtina; angličtina je svým restriktivním užitím členu, co se vlastních jmen týká, spíš mezijazykovou výjimkou (Krámský 1972).

Nejpádňjším důkazem posunu funkce finského demonstrativa je podle Laury proměna ve značení referentů podle míry jejich aktivace, viz tabulka 3.4.

Tabulka 3.4: Poměr značených NP k identifikovatelným podle stupně aktivace referentu

období	neaktivovaný/nový		semiaktivovaný/přístupný		aktivovaný/daný	
	se NP	NP	se NP	NP	se NP	NP
1880–1930	0 (0 %)	14	42 (40 %)	106	12 (29 %)	42
1930–1940	21 (60 %)	35	41 (44 %)	93	5 (33 %)	15
1960–1990	30 (45 %)	66	36 (47 %)	76	29 (88 %)	33

Převzato z Laury (1997: 224, tabulka 4.18), upraveno. Pozn.: *se NP* = značené NP, NP = (pouze) identifikovatelné lexikální NP. Procenta se v některých případech liší od údajů v Laury. Při prezentaci výsledků vycházím z vlastních výpočtů.

Relevantní je zde samozřejmě zastoupení diskursně nových, popřípadě opakovaných, ovšem neaktivovaných zmínek. Naopak dané referenty jsou ty, o kterých se právě hovoří, jsou tedy aktivované a jednoznačně diskursně identifikovatelné.

Zde se ovšem už zřetelně ukazuje jedna ze slabin analýzy: číselná data se nezdají vždy přesvědčivě podporovat provedenou interpretaci. Největší nárůst ve značení NP je patrný právě v kategorii plně aktivovaných NP (což předkládanou tezi ani nezpochybnuje, ani nepodporuje; Laury tento fakt nicméně explicitně nekommentuje), v klíčových kategoriích zůstává buď prakticky stejný stav (u semiaktivovaných), nebo dokonce částečný úbytek. Laury vysvětluje pokles v posledním ze zkoumaných časových úseků právě vysokým zastoupením inherentně identifikovatelných NP

(vlastních jmen, příbuzenských termínů atd.) v korpusu. Pak se ovšem pochybnosti nutně stácejí k reprezentativnosti zvoleného materiálu.

3.3.3 Zhodnocení

V první řadě lze mít výhrady k výběru materiálu, konkrétně vůči srovnatelnosti dat napříč sledovanými obdobími. Žánr pohádek, navíc v podání profesionálních lidových vypravěčů, který reprezentuje nejstarší stav vývoje finského demonstrativa, je natolik specifický, konvencionalizovaný a zejména referenčně limitovaný, že ho lze stěží považovat za spolehlivý odraz běžného užití demonstrativa. Pohádky jsou nejen zvláštním narativním žánrem, ale zároveň vymezují vlastní universum, bez faktické vazby na reálný svět, v němž mluvčí a posluchač žijí. Pochopitelné je tak nejen velmi nízké zastoupení prvních zmínek (pouhých 14) oproti opakovaným, ale i skutečnost, že žádná z nich není značena jako identifikovatelná (Laury tuto třídu kupodivu vůbec nekomentuje): jejich povaha je pravděpodobně jednoduše jiná než povaha obdobných zmínek v osobních životních příbězích navázaných na konkrétní lokalitu a společenství, které tvořily větší část dat druhého období. V prvním případě nemá mluvčí pravděpodobně vůbec ambici signalizovat identifikovatelnost referentu, ve druhém je nárok na jejich identifikaci mnohem silnější: vždyť se jedná o prvky jemu blízkého prostředí. Navíc tyto příběhy byly povětšinou elicitovány (nebo prostě získány) během sezení v rámci etnografického výzkumu, kde výzkumníkem byl zároveň členem dané komunity. Je proto zcela přirozené, že respondent se bude jednak častěji odvolávat na místa, osoby, předměty ad. v okolí, jednak k nim bude odkazovat pomocí prostředků určitosti, protože u svého partnera rovněž předpokládá (a s ním vyjednává) jejich znalost. To ostatně potvrzuje sama autorka, když přiznává, že nové, ale značené zmínky byly v datech z druhého období zvláště časté právě v otázkách, které výzkumník směřoval na informanta. V neposlední řadě do narativů spolu s aktivním zapojením výzkumníka proniká prvek interakce, který je v zacházení s prostředky určitosti klíčový. Řečeno obecně, reálné nebezpečí této studie spočívá v reinterpretaci odlišností mezi jednotlivými typy komunikačních situací coby odlišností mezi různými vývojovými fázemi, tedy v reinterpretaci žánrových rozdílů coby vývojových rysů.

Z hlediska obecných zjištění je podstatné, že pozorované změny v užití finského demonstrativa chápe Laury jako příznak jeho gramatikalizace, a to navzdory některým zpochybňujícím nálezům. Hlavními protiargumenty jsou neobligatornost a nemožnost užití v některých klasických diagnostických kontextech, jako ve spojení s jedinečnými referenty, v rámci asociační anafory a s generiky, které jsou ve spisovné finštině nepřipustné. Laury nicméně namítá, že diagnostické příklady jsou umělé, navíc konstruované právě ve spisovné varietě finštiny, která je vůči užití demonstrativa mnohem restriktivnější než jiné, běžně užívané variety. Je tedy třeba hledat analogické příklady v běžném jazykovém užití a ty podle autorky existují (na druhé straně dokladů, které Laury uvádí, není příliš, navíc nejsou jednoznačné). Přímocharým faktem je každopádně frekvence užití. Laury ji vyčísľuje na pozadí studie srovnávající zastoupení určitých členů a demonstrativ v 7 různých jazycích (Cyrová 1993), podle níž provází určitý člen ve všech jazycích minimálně 39 %, maximálně 55 % všech lexikálních NP. Demonstrativa jsou oproti členům zastoupena minimálně: do 7 %. V Laury (1997) se demonstrativum *se* objevuje u 27 % všech (tedy nikoli pouze identifikovatelných) NP. Navíc, jak se ukázalo, mladší generace finských mluvčích využívá demonstrativum ještě mnohem častěji: v mluvených projevech třináctiletých dětí dosahovala frekvence demonstrativa až 43 %.

Otázka přínosnosti představené studie pro potřeby mé práce není jednoznačně zodpověditelná. Laury bohužel svoji analýzu zatížila příliš silnou vstupní interpretací dat na to, aby číselné výsledky, které přináší, byly srovnatelné s jinými: rozhodnutí vyčíslovat podíl značených NP vůči identifikovatelným nepovažuji z tohoto důvodu za příliš šťastné. Inspirativní je tak spíše systematická zpracování pomocí jednoznačných a alespoň částečně kvantifikovatelných parametrů a samozřejmě samotné rozhodnutí sledovat rozvržení demonstrativa přímo v diskursu, v reálných podmínkách užití. Spolu se zaměřením na živý, právě probíhající gramatikalizační proces jsou to právě tyto přednosti, které provedenou analýzu staví do popředí mnoha dalších případových studií gramatikalizace členů a které z ní činí jeden z hlavních inspiračních zdrojů mého výzkumu.

Je přitom třeba ještě jednou zdůraznit, že Laury svou analýzou nesleduje žádné jiné cíle než argumentaci ve prospěch gramatikalizace finského demonstrativa. Její práce je v tomto smyslu výrazně „neideologická“. Nesnaží se rozkrýt obecné principy gramatikalizačního procesu, nýbrž popsat jeden jeho konkrétní případ. Stěžejním otázkám obecných gramatikalizačních úvah se ovšem ani tak nevyhne: roli prominentních referentů ve značení NP, způsobům jejího vymezení, roli privátní znalosti vnášené do komunikace mluvčím a posluchačem a její „propisování“ do podoby jmenných frází. Hlavní pozornost je ovšem i v představené studii věnována změnám v poměru anaforického/diskursního a nediskursního značení a (kognitivnímu, sociálnímu i pragmatickému) charakteru diskursních referentů – otázkám, které tvoří hlavní osu předkládané práce.

3.4 Shrnutí

Tato kapitola představila proces gramatikalizace demonstrativ v určité členy a podrobně prozkoumala tři konkrétní hypotézy o zdrojové funkci gramatikalizačního procesu: anaforickou (demonstrativa se přehodnocují v určité členy původně v anaforickém užití), připomínací (určité členy vyvstávají původně z „připomínání“ společných soukromých, nediskursních znalostí) a emfatickou (členy se primárně objevují tam, kde jimi mluvčí signalizuje diskursní relevanci referentu).

Vývoj demonstrativ v určité členy je součástí širšího evolučního procesu ustavování nominálních, resp. genderových markerů, charakteristického postupným rozšiřováním okruhu výrazů, se kterými se původní demonstrativum pojí. Přitom dochází nejprve k přehodnocení demonstrativa v určitý člen (referent je v širokém smyslu pro posluchače identifikovatelný), dále ve specifický člen (referent je individualizovaný, ovšem není pro posluchače identifikovatelný) a konečně v nominální marker (výraz se pojí se všemi jmény ve všech užitích). Některé typy výrazů si uchovávají do relativně pozdních fází procesu autonomie a vystupují v prosté, neznačené formě (tzv. neartikulované výrazy). Jsou to jednak výrazy inherentně určité (vlastní jména, jména ve vokativu ad.) nebo určené jiným výrazem (demonstrativem, posesivem ad.), jednak výrazy nereferenční (jména v predikačním užití, v negativních větách ad.) nebo slabě referenční, kdy je identita referentu v dané situaci upozaděna (tzv. nízkoreferenční užití).

Ve prospěch anaforické hypotézy hovoří zejména některé doložené historické scénáře přerodu demonstrativa v určitý člen. Exemplárním příkladem je vývoj francouzského určitého členu z latinského demonstrativa *ille*, dedikovaného původně anaforickému odkazování. Existují ovšem alternativní výklady francouzského členu, podle nichž se tato forma vyvinula z neanaforického, resp. neplně anaforického užití demonstrativa *ille* (Carlierová & De Mulder 2010). Proti anaforické

hypotéze nicméně hovoří i další argumenty: (i) určité členy se vyvíjejí výlučně z distálních forem demonstrativ, zatímco v anaforickém odkazování vystupují běžně i proximální tvary, (ii) anaforickými demonstrativy je odkazováno primárně k prominentním referentům diskursu, zatímco určité členy odkazují převahou k referentům diskursně okrajovým, (iii) značení anaforických vztahů stojí v případě demonstrativ i členů pouze na pragmatické určitosti, anafora nevysvětluje přechod ke značení určitosti sémantické, která je pro určité členy definiční, (iv) hranice mezi anaforickým a neanaforickým odkazováním je z principu nejasná, proto bývají za podklad k výzkumu volena jazyková data sestávající z neosobních příběhů, která umožňují jasnější vydělení referenčních vazeb. Anaforická hypotéza přitom odráží specifickou povahu těchto dat.

Připomínací hypotéza má oproti anaforické několik výhod: připomínací užití demonstrativ (i) uvádí do diskursu první zmínky referentů, a otevírá tak cestu ven z diskursu, (ii) prezentuje tyto referenty jako identifikovatelné, čímž překračuje hranice pragmatické určitosti k určitosti sémantické, (iii) neváže se primárně na prominentní referenty, (iv) odvolává se na diskursně neaktivované znalosti, pročež využívá (pouze) distálních forem demonstrativ. Připomínací užití není ovšem v literatuře dostatečně jasně vymezeno, resp. některé instance připomínacího užití, případně jeho vývojové deriváty (determinativní konstrukce) si lze jako zdroj gramatikalizace ve člen představit jen obtížně. Ani připomínací hypotéza navíc nepřekonává představu, že gramatikalizace je řízena pouhým ohledem na posluchače, kdy demonstrativum pouze reflektuje míru znalosti, kterou mluvčí na straně posluchače předpokládá.

Emfatická hypotéza přisuzuje silnější roli právě aktivitě mluvčího, který užitím či neužitím demonstrativa rozhoduje o tom, jakou diskursní či hodnotovou relevanci referentu přisoudí. Emfatická hypotéza zejména vysvětluje kolísání v užití členů v počátečních fázích gramatikalizace, kdy není jejich distribuce ještě pevně ustavená.

V závěru kapitoly byla detailně představena studie věnovaná právě probíhající gramatikalizaci finského demonstrativa *se* ve člen (Laury 1997). Na narativním materiálu z období posledních dvou set let se podle autorky ukázalo, že mluvčí postupně přecházejí od značení opakovaně zmiňovaných, prominentních diskursních referentů ke značení referentů diskursně marginálních v prvních zmínkách, a tedy identifikovatelných na základě jiné než diskursní znalosti. Výsledky mohou ovšem odrážet specifika analyzovaného materiálu.

4. Lexém *ten* v češtině a jeho reflexe v lingvistickém popisu

4.1 Kategorizace lexému *ten* v českých lingvistických pracích

4.1.1 *Ten* v českých mluvnicích

Přestože povědomí o „problematičnosti“ lexému *ten* je v české lingvistické tradici historicky relativně hluboce zakořeněno a je minimálně od počátku její moderní éry příležitostně tematizováno (viz už Zubatý 1917), české mluvnice řadí prakticky bez výjimky výraz *ten* mezi zájmena, a to zájmena ukazovací (demonstrativa). U gramatik školských, určených primárně pro středoškolskou, případně vysokoškolskou praxi, je to pochopitelné. Výklad je v tomto typu publikací ostatně stručný a akcentuje spíše formální stránku zájmen než významovou či funkční. Sem spadají mluvnice Havránka & Jedličky (1981), Šmilauera (1972), z novějších Karlíka et al. (1995) či Čechové et al. (2000). Práce cílící primárně na akademické publikum už specifickou povahu výrazu *ten* reflektují, a to převážně formou výhrad vůči jeho deiktčnosti. Starší, Trávníčková mluvnice (1951) je sice v kategorizaci a užití terminologii konzervativní (řadí *ten* mezi ukazovací zájmena), prostor věnovaný popisu užití tohoto výrazu a detailnímu vymezení jeho distribučních podmínek vzhledem ke konkurenčním referenčním prostředkům⁶¹ nicméně svědčí o tom, že si je funkčních specifik výrazu *ten* vědom.

Mluvnice češtiny II (Petr ed. 1986) vymezuje výraz *ten* jako sice deiktický, ovšem bez vlastnosti pro deiktika typické, kterou je vyjadřování vzdálenosti předmětu od mluvčího. Absence této vlastnosti mu ovšem v pojetí autorů mluvnice neupírá nárok na členství v kategorii demonstrativ ani mu v ní nepropůjčuje výjimečné postavení. Ne všechna demonstrativa totiž vyjadřují vzdálenost, aniž by ztratila něco ze své demonstrativnosti nebo deiktčnosti (např. *takový*). Ke stejnému pojetí se hlásí i pojednání demonstrativ v Encyklopedickém slovníku češtiny (Karlík et al. 2002), kde je *ten* standardně zahrnuto mezi demonstrativa, pouze s tou výhradou, že – spolu s *takový* – nevyjadřuje vzdálenost referentu od mluvčího.

Jedinou mluvnicí, která explicitně reflektuje nejasný slovnědruhový status výrazu *ten* v rámci samotné slovnědruhové kategorizace, je relativně nejmladší Mluvnice současné češtiny (Cvrček et al. 2010). Teprve tato práce, příznačně programově a systematicky postavená na korpusových datech, se v interpretaci výrazu *ten* odklání od dosavadního způsobu výkladu, když jej (spolu s některými dalšími zájmeny a kvantifikátory) řadí současně mezi determinátory určitosti a pojednává o něm v rámci gramatických kategorií substantiv (je to tedy zájmeno plnící rovněž funkci determinátoru). Navíc je tu výslovně zmíněna afinitu *ten* k určitému členu (aniž by byly obě formy ztotožňovány):

[v] mluvené češtině má determinátor *ten* v pozici před substantivem podobnou frekvenci i podobné funkce jako určitý člen *the* v angličtině, v psané češtině se ale k určení substantiv užívá zřídka. Obě formy češtiny se ovlivňují, a patrně proto není determinace zájmenem *ten* v mluvené češtině ustálena jako v jazycích s určitým členem. Pokud je určenost substantiva jasná z kontextu, není v češtině, ani v té mluvené, explicitní determinátor povinný. (Cvrček et al. 2010: 142–143)

⁶¹ Trávníček podrobně konfrontuje užití *ten* s dalšími referenčními prostředky, zejména s osobním zájmenem *on* a dále s proximálním *tento*, přičemž dochází k velmi zajímavým jednotlivým zjištěním (Trávníček 1951: 1030–1054). Ostatně i Trávníčková metoda spočívající v systematické substituci výrazu *ten* za alternativní formy zaslouží – zejména vzhledem k výsledkům, které přináší – i z dnešního pohledu pozornost.

Ze způsobu, jakým se uvedené mluvnické vyrovnávají s „demonstrativností“, resp. deiktivností výrazu *ten*, plyne, že jeho různá hodnocení se odvíjejí od pojetí pojmu *deixe*. Konflikt mezi různými interpretacemi konceptu deiktivnosti, představený v §1.1.2.1 a §1.1.2.2, se přirozeně projevuje i v českém prostředí a promítá se do způsobu, jakým je výraz *ten* v českých pracích nazírán. Z hlediska dalšího výkladu, zejména pro účely funkčního vymezení výrazu *ten*, je pak důležité od sebe oddělit především termíny/koncepty *deiktické – situační – ukazovací*.

4.1.2 Pojetí *deixe* v české lingvistice

V prvním kroku se jedná o vyjasnění toho, co všechno je pod deiktickou funkcí zahrnováno, tedy vymezit širší deiktického užití. Některé koncepce používají termín *deixe* jako souhrnné označení celé třídy deiktických prostředků ve všech jejich funkcích, tj. i ve funkci anafory (textové/kontextové *deixi*). V této maximální širší operuje s *deixi* především Mluvnice češtiny II (Petr ed. 1986). Naproti tomu jiní autoři chápou *deixi* pouze jako jednu z funkcí demonstrativ, a to konkrétně funkci situační. *Deixe* je tedy v tomto pojetí ztotožňována s ukázkou v doslovném slova smyslu: ukázkou nikoli do projevu/textu, nýbrž právě a pouze mimo projev/text (Adamec 1983; Štícha 1999). V této perspektivě jsou termíny *deiktická – ukazovací – situační* záměnné. Problém ovšem nastává, je-li zpochybňována deiktivnost některých demonstrativ: znamená to, že tato demonstrativa nemohou fungovat při situačním odkazování? Nebo v něm fungovat mohou, ovšem nemají schopnost přímo ukazovat, navádět pozornost směrem k určitému referentu, tj. jistým způsobem suplovat neverbální ostenzivní gesto? Ovšem pokud je tato ostenzivní schopnost nějak oslabena při odkazování do situace, neplatí totéž i pro odkazování diskursní (textové)?

V druhém kroku je tedy třeba jasně specifikovat, ve kterém z uvedených významů (situační, nebo ukazovací, případně další, viz §1.1.2.1 a §1.1.2.2) je termín *deiktický* používán. V českých pracích o demonstrativech se lze setkat v zásadě se třemi variantami:

i. deiktické = situační

Ačkoli jsou oba koncepty významově těsně provázány, pro orientaci v problematice je velmi užitečné mezi nimi rozlišovat. Pokud se sobě rovnají, pak schopnost lexému *ten* ukazovat k předmětu v situaci splývá se schopností *ten* vůbec figurovat v situačním odkazování. Pokud se ovšem jedná skutečně pouze o to, zda se *ten* používá při odkazování k předmětům v situaci, většina lingvistů se shodne na tom, že ano (§4.3.3). Problematická je pouze otázka, zda k těmto předmětům samo o sobě ukazuje, viz (iii).

ii. deiktické = distantní

V tomto náhledu je nedeiktivnost, příp. oslabená deiktivnost výrazu *ten* interpretována jako neschopnost, příp. snížená schopnost prostředkovat informaci o vzdálenosti referentu od mluvčího. V této souvislosti se často a většinově upozorňuje na to, že výraz *ten* stojí mimo klasické třídy proximálních a distálních zájmen a sám o sobě, bez dalšího určení, vzdálenost předmětu vyjádřit nedokáže. Jiného názoru je Trávníček (1951), podle něhož „*ten* označuje někoho nebo něco v blízkosti mluvčího“ (Trávníček 1951: 1112), a pozoruhodně rovněž Karlík et al. (1995), řadí *ten* k zájmenům, kterými se v komunikační situaci ukazuje „na blízké a nejbližší objekty“ (bez dalšího komentáře či příkladu; Karlík et al. 1995: 291).

Z tohoto hlediska spadá čeština mezi tzv. trojčlenné demonstrativní systémy, a liší se tak od jazyků se systémy dvojčlennými. Toto rozdělení je běžné zejména ve slavistické literatuře (viz např. Adamec 1983; Vychodilová 2008) a zřejmě nejdůsledněji jej formulovala Křížková (1971). Slovanské jazyky se z hlediska distantních opozic dělí na ty, které kontrastují pouze demonstrativa proximální a distální (dvojčlenný systém), a ty, které navíc disponují ještě třetím, deikticky nepříznačným prvkem (trojčlenný systém). Do první skupiny spadají jazyky východoslovanské spolu s bulharštinou, do druhé jazyky západoslovanské a jihoslovanské mimo bulharštinu. Poněkud zvláštní postavení má v tomto pohledu polština, která sice operuje s pouhou dvojicí zájmen *ten* – *tamten*, a náleží tak k dvojčlenným systémům, ovšem s tím, že *ten* je ve dvojici deikticky nepříznačové. Systém je tedy asymetrický (*tamten* ukazuje ke vzdáleným předmětům, *ten* k blízkým i vzdáleným). Svou distantní nepříznačovostí se polské *ten* blíží témuž výrazu v češtině a dalších jazycích s trojčlenným systémem.

Čeština se slovenštinou jsou naproti tomu charakteristickými představiteli trojčlenných demonstrativních systémů: *tento* vyjadřuje blízkost, *tamten* vyjadřuje vzdálenost a *ten* je deikticky neutrální.⁶²

iii. deiktické = ukazovací

Otázka, zda je výraz *ten* schopen k nějakému (situačně danému) předmětu ukazovat, je v domácí tradici řešena mnohem náruživěji než otázka předchozí (koresponduje ostatně s převládajícím, tj. ostenzivním pojetím deixe v českém prostředí). Řada lingvistů je přitom přesvědčena, že ano; explicitně Schneiderová (1993); Zimová (1994), Vychodilová (2008), implicitně rovněž všechny koncepce, které řadí *ten* mezi ukazovací zájmena a přiznávají jim situačně odkazovací funkci.

Opačného názoru je Berger (1993), který se tak shoduje s Mathesiovým tvrzením z jeho původního článku:

Předně je důležité vytknouti, že v hovorové češtině přívlastkové zájmeno *ten* nemá už schopnosti samostatně ukazovati ve vnější situaci. V tom úkolu je zcela zatlačily tvary složené (*tenhle*, *tenhle ten*, *tuhle ten*, *tadyhle ten*, dial. i *tu ten*, *tam ten*, *tamhle ten*). Prostému zájmenu *ten* zbývá toliko oslabená funkce ukazovací. Jde-li o ukazování ve světě vnějším (deixe vnější), užívá se ho vždy ve spojení s určením pomocným []: *Ten obraz u dveří, to je staré hejtmanství. – Podívej se, vidíš toho pána v cylindru? – Vidíš ten strom až na konci?* (Mathesius 1926: 39)

K Bergerovu pojetí se v zásadě kloní i Štícha (1999), ve svých soudech nicméně není tak vyhraněný. Hlavní argument ve prospěch nedeiktičnosti *ten* spatřují oba shodně (a dodávám, že vzhledem k pojetí deixe vcelku pochopitelně) ve faktu, že *ten* nebývá typicky provázeno ostenzivním gestem („ukázáním“) a ani takové gesto na rozdíl od deiktika *tenhle* neimplikují.⁶³ I když je Štícha k ukazovací schopnosti výrazu *ten* celkově skeptický,⁶⁴ ztotožnění deiktické funkce

⁶² S uvážením Křížkové poznámky, že v rámci anaforického odkazování se na rozdíl od dalších slovanských jazyků s trojčlenným systémem „výrazně [...] uplatňuje nepříznačové *ten*“ (Křížková 1971: 20), nelze si nevšimnout, že Křížková v podstatě v jiném výkladovém rámci potvrzuje pro české *ten* rysy tradičně chápané jako prerekvizity určitého členu (aniž by o nich takto sama uvažovala): deiktickou nepříznačovost a „výrazné uplatnění“ *ten* v rámci anafory.

⁶³ Otázka samozřejmě je, nakolik typické je pro standardní ukazovací zájmena být provázena ukazovacím gestem a zda je implikace gestické ostenze u *ten* skutečně vyloučena (např. u věty *Vidíš ten strom (vzadu)?* je zcela přirozené, že mluvčí k předmětu nějak neverbálně poukáže).

⁶⁴ Štícha z tohoto pohledu velmi přesně problematizuje samotné označení lexému *ten* jakožto ukazovacího zájmena a upozorňuje na to, že přetrvává spíše s ohledem na tradici.

se situační ho vede k tomu, aby *ten* „určitou míru“ deiktčnosti přiznal: „Přesto však soudím, že je opodstatněné a smysluplné rozlišovat v systémově-komunikativním fungování lexému *ten* komplex funkcí anaforických od komplexu funkcí deiktických“ (Štícha 1999: 124). V odpověď na toto dilema se objevuje představa *slabšího ukazování* (u Mathesia explicitně, u Štíchy implicitně): *ten* je ukazovací zájmeno, které však ukazuje slaběji než ostatní ukazovací zájmena. Ve stejných intencích je ostatně vykreslen i jeden z významů výrazu *ten* v Slovníku spisovné češtiny:

ukazuje (oslabeně) na přítomnou (blízkou či vzdálenější) osobu nebo věc: *kdo je ten pán a co tu chce?; kam s tím kufrem?; ten obraz u okna je originál; hovorově dejte mi kilo těch jablek.*“

(Kroupová & Filipec 2005: 446)

Z čeho ovšem ono „slabší ukazování“ plyne – zda skutečně z (v některých případech možné/částečné?) implikace doprovodného gesta, nebo prostě z faktu, že výraz *ten* prokazatelně figuruje v situačním odkazování, není dořešeno.

Aniž bych chtěla tuto otázku dále rozvádět, celkově je příznačné, že distinkce mezi slabší a silnější formou ukazování koresponduje s distantně příznakovými a nepříznakovými formami demonstrativ. Jedná se v podstatě o dva stupně rozlišení postihující výjimečnost fungování demonstrativa *ten*, přičemž oba se vztahují na situační odkazování. Paralelnost obou rozlišení je tak těsná, že si nelze nepoložit otázku, zda *lze vůbec ukazovat* a současně neprostředkovat informaci o vzdálenosti, obecněji řečeno, zda tato dvě rozlišení nejsou jen dvěma uchopeními téhož. I když se nedomnívám, že by na sebe obě distinkce byly beze zbytku převeditelné,⁶⁵ je to rozhodně směr úvah, který by stál za důslednější promyšlení.

4.2 Frekvence *ten* v porovnání s distančními zájmeny v psané a v mluvené češtině

Frekvence užití je považována za jeden ze základních korelátů procesu gramatikalizace demonstrativa ve člen. V jazycích s vyprofilovaným určitým členem se tyto gramatické formy řadí mezi nejfrekventovanější slova vůbec. V (americké) angličtině zaujímá určitý člen přímo první příčku frekvenčního žebříčku, s výrazným náskokem před lemmaty *be* a *and*. Demonstrativa *this* a *that* naproti tomu spadají až do třetí desítky slov, na 20. (*this*), resp. 27. pozici (*that*), přičemž určitý člen je přibližně 12x častější.⁶⁶

Nápadně vysoká frekvence je rovněž charakteristickým rysem lexému *ten*. Určující je přítom frekvence výrazu v mluvené, neformální češtině, která má největší potenciál odrážet aktuální vývojové tendence v jazyce. I v psané češtině je ovšem užití *ten* velmi časté.

4.2.1 *Ten* vs. distanční zájmena v psané češtině

Frekvenční seznam současné psané češtiny potvrzuje, že výraz *ten* skutečně patří mezi slova absolutně nejužívanější, viz tabulka 4.1. Nedosahuje sice na první příčku jako anglický určitý člen,

⁶⁵ Srov. (při pohledu na vzdálený horizont): *Vidíš ten strom?* vs. (při předávání odpadků): *Vynes ty odpadky.* – V obou případech mluvčí ukazuje k předmětu v situaci, ale nesignalizuje vzdálenost.

⁶⁶ Údaje založeny na 520milionovém reprezentativním korpusu americké angličtiny Corpus of Contemporary American English.

nicméně i tak je jeho pozice jednou z nejvyšších. Řadí se na 6. místo za tvary slovesa *být*, spojku *a* a další s tím, že nejfrekventovanější lemma (*být*) je více než dvakrát četnější než *ten*.

Tabulka 4.1: Pořadí lemmat podle frekvence v korpusu SYN2015

pořadí	lemma	frekvence
1	být	4,06%
2	a	3,14%
3	se	3,08%
4	v	2,31%
5	na	1,87%
6	ten	1,77%
7	s	0,98%
8	ž	0,96%
9	on	0,95%
10	z	0,86%
30	tento	0,30%
117	tenhle	0,08%
5004	tenhleten	0,0008%
5097	tamten	0,0007%
5454	támhleten	0,0004%
5595	tendle	0,0002%
5737	tuhleten	0,0001%

Pozn.: Zachycena první desítka slov spolu s dalšími, distančními demonstrativy. Sloupec *frekvence* udává procentuální zastoupení daného slova v žánrově vyváženém stomilionovém korpusu.

Zajímavé je ovšem rovněž rozvržení zbylých demonstrativ. Do první stovky se z nich vešlo pouze zájmeno *tento* (na třicáté pozici) a lehce za stovkou jeho varianta *tenhle* (na 117. příčce). Další distanční formy, ať už odvozenější varianty proximálních zájmen, nebo varianty zájmen distálních, následují až s nepoměrně větším odstupem v páté tisícovce slov, přičemž všechny tvoří jen nepatrný zlomek celkového slovního objemu daného korpusu. Za povšimnutí stojí především ohromná ztráta distálního *tamten* na jeho proximální protějšek, která ho v podstatě řadí na uzuální periferii českého demonstrativního systému. Na pozadí těchto zjištění se pak nabízí přehodnotit zmiňované pojetí demonstrativního systému češtiny coby systému trojčlenného: minimálně z hlediska užití máme spíše co do činění se systémem dvouprvkovým, kde proti sobě stojí distančně neutrální tvar (*ten*) a tvar proximální. (Je ovšem třeba mít na paměti, že zmiňovaná konceptualizace je založena nikoli na užití, nýbrž na významových opozicích.) Lze si přirozeně klást (zde nezodpověditelnou) otázku, zda neutrální *ten* nějak supluje funkce distálního *tamten*. V každém případě se zdá, že minimálně v psané češtině, a tedy převahou v rámci anaforického odkazování, se distální demonstrativum uplatňuje naprosto minimálně.

V komparativní perspektivě se český a anglický systém zčásti shodují: distančně neutrální *ten* je z hlediska absolutní frekvence prakticky srovnatelné s anglickým členem *a* a proximální zájmena v obou jazycích následují s přibližně stejným odstupem. Markantní je pouze rozdíl v užití distální formy.

4.2.2 *Ten* vs. distanční zájmena v žánrech psané češtiny

Korpusová data sice nedávají blíže nahlédnout do funkční distribuce jednotlivých forem (jak jsou jednotlivá demonstrativa zastoupena v různých typech odkazování), prostředkují nicméně pohled na zastoupení demonstrativ v různých žánrech psané češtiny, alespoň nepřímo odrážející některé funkční tendence (relativně nejsilnější postavení situačního odkazování v rámci beletrie ad.). Proximální *tento* a *tenhle*, stejně jako distančně neutrální *ten* se přitom z hlediska žánrové profilace poměrně výrazně liší: zatímco v beletrii (která se z daných žánrů nejvíc blíží spontánní konverzační češtině) je *ten* prakticky dominantní formou odkazování, v odborných publikacích a v publicistice sice rovněž převládá, zároveň se ovšem zřetelně prosazují i proximální formy, zejména *tento*, viz tabulka 4.2. Poměrně silné postavení má *tento* především v odborném stylu, v publicistice je jeho zastoupení zhruba poloviční. Co se formy *tenhle* týká, v psané češtině se užívá pouze minimálně, a to – možná překvapivě – i v beletrii. Přestože je beletrie jedinou žánrovou oblastí, kde *tenhle* (mírně) převyšuje *tento*, celkový podíl této formy na realizaci demonstrativní reference je velmi malý. Naopak příznačně nejsilněji je v beletrii zastoupeno distální *tamtén*. Ač celkově reprezentované zcela marginálně, právě v beletrii, kde lze předpokládat relativně nejsilnější podíl situačního odkazování, dosahuje svého frekvenčního maxima.

Tabulka 4.2: Poměrové zastoupení vybraných demonstrativ v jednotlivých žánrech psané češtiny v korpusu SYN2015

	<i>ten</i>	<i>tenhle</i>	<i>tento</i>	<i>tamtén</i>
beletrie	91%	6%	4%	0,06%
odborný styl	67%	1%	31%	0,01%
publicistika	84%	3%	14%	0,01%

Pozn.: Procenta odpovídají zastoupení daného slova v žánrově vyváženém stomilionovém korpusu.

4.2.3 Rozrůznění *ten* a distančních zájmen podle jednotlivých tvarů v psané češtině

Dosavadní analýza vycházela z dat prezentujících jednotlivá zájmena podle lemmat. Lemmatické řazení zájmen je ovšem v řadě ohledů problematické a bez souběžného zohlednění slovních tvarů podává o užití jednotlivých demonstrativ zavádějící obraz. Největší riziko zkreslení faktického stavu vyvstává právě u lemmatu *ten*, jehož větší část je reprezentována slovním tvarem *to*, realizovaným v řadě různých, i nedemonstrativních funkcí nebo ještě častěji „vágně demonstrativních“ (s vágním, popř. žádným referentem). Z tabulky 4.3 plyne, že je to příznačně právě a pouze tvar *to*, který při diferencovanějším pohledu na výraz *ten* přetrvává v první desítce nejfrekventovanějších slovních tvarů (na 7. místě).

Tabulka 4.3: Pořadí slovních tvarů podle frekvence v korpusu SYN2015

	word	frekvence
1	a	2,90%
2	se	2,47%
3	na	1,72%
4	v	1,66%
5	je	1,07%
6	že	0,94%
7	to	0,87%
8	s	0,76%
9	z	0,66%
10	do	0,65%
98	ten	0,07%
196	ta	0,04%
260	tento	0,03%
1259	tenhle	0,007%
5546	tamten	0,000%

Pozn.: Sloupec *frekvence* udává procentuální zastoupení daného slova v žánrově vyváženém stamilionovém korpusu.

Jeho rodové protějšky (v nominativu singuláru) naproti tomu uzavírají až první, resp. druhou stovku (*ten* na 98. pozici a *ta* na 196. pozici). Vzhledem k tomu, že oproti tvaru *to* mají formy *ten* a *ta* charakteristicky vyhraněnější referenci (mají specifický referent), jejich pozice podává o četnosti odkazovací funkce výrazu *ten* ve mnou sledovaném významu realističtější obraz než slovní tvar *to*, případně celé lemma, tímto tvarem silně zatížené.⁶⁷

4.2.4 Demonstrativa v psané a v mluvené češtině

Zohlednění distribuce slovních tvarů otevírá zároveň cestu ke srovnání poměrů v psané a v mluvené češtině, viz tabulka 4.4. Korpus ORAL2013 není totiž v základní dostupné verzi (zatím) lemmatizován, lze v něm tedy vyhledávat právě pouze podle tvarů.⁶⁸

⁶⁷ Vychodilová (2008) reflektuje ve své monografii výjimečné postavení tvaru *to* jeho úplným vydělením z lexému *ten*. Každý z výrazů je tak pro ni samostatným lexémem.

⁶⁸ Získat lemmatizovanou verzi je možné, nicméně vzhledem k tomu, že korpusová analýza zájmen není mým primárním cílem, spokojila jsem se s defaultní verzí.

Tabulka 4.4: Pořadí slovních tvarů podle frekvence v korpusu ORAL2013

pořadí	word	frekvence
1	to	5,51%
2	a	3,41%
3	no	2,80%
4	tak	2,18%
5	je	2,08%
6	jo	1,80%
7	jako	1,62%
8	tam	1,60%
9	se	1,48%
10	na	1,41%
24	ten	0,57%
42	ta	0,30%
995	tento	0,01%
1696	tenhle	0,0033%
2238	tamten	0,0023%

Pozn.: Zachycena první desítka spolu s dalšími vybranými tvary. Sloupec *frekvence* udává procentuální zastoupení daného slova v celém korpusu (frekvence daného slova dělená počtem všech slovních tvarů v korpusu (2 785 189)).

S přesunutím pozornosti k mluvené češtině se v desítce nejfrekventovanějších výrazů objevuje řada nových slov s různě vyprofilovanými kontaktními významy (*no, tak, jo, jako*) a příznačně rovněž demonstrativní příslovce *tam*, poukazující na silnější prostorově-časové ukotvení spontánní komunikace v konkrétní situaci. Z mého hlediska je podstatná pozice výrazu *to*, který se ze sedmé příčky přesunul na první, a představuje tak zdaleka nejfrekventovanější slovo mluvené češtiny vůbec. Směrodatnější je ovšem pozice tvarů *ten* a *ta*: ty oproti psané formě vystoupaly do první padesátky, na 24. místo (*ten*), resp. na 42. pozici (*ta*), a jsou zároveň cca 8x četnější než tytéž tvary v psaném korpusu. Zajímavé je, že převaha zbylých tvarů v paradigmatu (*toho, tomu, tom, tím, ale i tu*) v mluvené češtině nad psanou zdaleka není tak velká, průměrně zhruba 2–3násobná. Důvodů bude více: formální shoda maskulinních pádových tvarů a tvarů neutra a jejich masivní využití při odkazování k diskursním jednotkám nebo propozicím, tvarová homonymie (*tu* = akuzativ odkazovací adjektivní/substantivní formy *ta* vs. *tu* = ‘tady’), které se promítají do jejich univerzálně četného užití bez ohledu na jednotlivé módy komunikace.

Z distančních tvarů stojí za pozornost relativní četnost proximálního *tento* (995. pozice) ve srovnání s alternativním *tenhle* (1696. pozice), na níž se zřejmě podepisuje regionální vyváženost mluvených dat a úměrně tomu náležité zastoupení moravských mluvčích. Ve srovnání s psanými daty jsou nicméně obě proximální formy, *tento* i *tenhle*, na celkově nižších pozicích, což opět potvrzuje, že proximální výrazy jsou vlastní jednak psané formě s převahou anaforického odkazování, jednak a především odbornému stylu (zároveň to neznamená, že ve spontánní mluvené konverzaci anaforické odkazování nelze nalézt, celkově ho bude ovšem méně). S těmito pozorováními koresponduje i relativně vyšší (i když stále v absolutních hodnotách velmi nízké) zastoupení distálního *tamten* v mluvené (2238. pozice) a v psané češtině (5546. pozice). Distální *tamten* už bylo dříve představeno jako zájmeno fungující – pokud vůbec někde, pak – při odkazování k prvkům situace.

Závěrem ještě dodávám, že prezentované nálezy zhruba odpovídají zjištěním Slezákové (1999), která na vlastním mluveném materiálu (diskusní televizní pořad) vyčíslila zastoupení ukazovacích zájmen jako celku, a to s výsledkem cca 12 %. V tom jsou nicméně zahrnuty všechny tvary distančních i distančně neutrálních zájmen. Jí naměřený rozdíl mezi mluvenou a psanou formou jazyka činí zhruba 10 %, jinými slovy demonstrativa (včetně výrazu *ten*) jsou podle autorky v mluveném projevu asi 10x častější než v projevu psaném.

4.3 Funkce výrazu *ten*

V české tradici funkční klasifikace výrazu *ten* je poměrně pevně ustálena distinkce mezi funkcemi *primárními* a *sekundárními* (Adamec 1983; Berger 1993; Štícha 1999). Primární funkce jsou zhruba řečeno funkce *identifikační*, příp. *rozlišující* (termín Mathesius 1926), sekundární funkce obnášejí signalizaci různých odstínů pragmatických významů. Pod primární funkce tak spadají funkce *situační* (s různými výhradami) a *anaforická*, příp. *kataforická* (s většími či menšími odlišnostmi v rozsahu jejich vymezení), pod sekundární funkce *expresivní*, případně *emocionální*, *zvýrazňovací* či *intenzifikační* (s rozdíly ve vymezení užitých termínů i jejich konkrétního naplnění), ale bývá pod ně řazena i funkce *připomínací* (Mathesius 1926; Adamec 1983; Vychodilová 2008). Jsou to přitom právě funkce sekundární, které v rámci celkové reflexe výrazu *ten* především poutají pozornost českých lingvistů, resp. zahraničních bohemistů. Mnohé slavistické komparativní studie dokazují, že české *ten* má právě v širší signalizovaných pragmatických významů v porovnání se svými slovanskými kognáty prokazatelně výjimečné postavení (Křížková 1971; Adamec 1983; Trovesi 2002; Nédolužko 2004).

Podrobný přehled všech existujících funkčních klasifikací nepovažuji za účelný; většina z nich se v základních funkčních okruzích shoduje, držíce se víceméně představeného vymezení. Zvláště mezi školskými gramatikami jsou jen malé rozdíly a zdá se, že případné odlišnosti jsou dány spíše rozsahem a detailností pojednání než odlišností pojetí. Na tomto místě nastíním pouze základní funkce, se kterými domácí tradice standardně pracuje. Základní klasifikační schéma přitom přebírám z Adamce (1983), jehož analýza vyniká mezi ostatními přístupností, úplností, a zejména systematičností. Představenou klasifikaci pak stručně konfrontuji s některými dalšími verzemi tak, aby lépe vynikly rysy a tendence příznačné pro domácí uchopení této otázky.

4.3.1 Klasifikace funkcí výrazu *ten* (Adamec 1983)

I Adamec odlišuje v souladu s převládající tradicí v prvním přiblížení funkce primární od sekundárních. Pod primární, spočívající ve „ztotožňování daného jména s určitým jedinečným objektem v denotátu“ (Adamec 1983: 155), řadí dále funkci deiktickou, anaforickou a kataforickou. Deiktickou funkci tedy Adamec výrazu *ten* neupírá, i když podotýká, že v této funkci je „zájmeno *ten* do značné míry vytlačováno specializovanějšími zájmeny typu *tento*, *tenhle*, *tenhleten*, *tamten*, *tamhleten* apod.“ (Adamec 1983: 156), a shoduje se tak s původním postřehem Mathesiovým (1926). Příkladem deiktického užití výrazu *ten* jsou výpovědi (1a,b). Vydělení kataforického odkazování proti anaforickému jako samostatné kategorie je v domácí lingvistice poměrně běžné. Anaforické odkazování pak zahrnuje pouze odkazy zpět do textu/projevu (2a,b), kataforické odkazuje k tomu, co bude teprve řečeno (3). I tak jsou Adamcovy kategorie anaforického

a kataforického odkazování oproti mému pojetí širší: spadá pod ně i odkazování diskursnědeiktické, přičemž směr odkazování není zcela jasný, viz ilustrace katafory větou ve (4).

- (1) a. Podej mi **ten** sešit!
b. Za **tou** skříň jsou nějaké papíry. (Adamec 1983: 156)

- (2) a. [Vypůjčil jsem si dvě knížky, román a detektivku.]
Ten román byl dobrý, ale **ta** detektivka se nedá číst.

b. [Vlasta neprijela.] **To** je mrzuté. (Adamec 1983: 156)

- (3) Jsem pro **to** řešení, které by pro nás bylo nejsnáze realizovatelné. (Adamec 1983: 156)

- (4) **To**, o čem jsi prve mluvil, je velmi důležité. (Adamec 1983: 156)

Pro všechny sekundární funkce je naproti tomu charakteristické „obracení pozornosti na celé skutečnosti“ (Adamec 1983: 157). Velmi cenný je Adamcův postřeh, že zájmena se zde nevztahují pouze ke svým substantivům, nýbrž přes ně k výpovědi jako celku, mají charakter jakýchsi „adpropozičních komentorů“ (Adamec 1983: 157), podobně jako některá větná adverbia, vsuvky atd. Jsou to ostatně právě sekundární funkce, které přispívají k vysoké frekvenci zájmena *ten* v běžně mluvené češtině.

Vzhledem k rozmanitosti a prostupnosti pragmatických významů výrazu *ten* bude každý pokus o jejich klasifikaci nutně jen přibližný. Adamcova klasifikace sešněrovává tuto variabilitu možná až do příliš těsných kategorií, nabízí ovšem možnost se v širší tradičně vydělovaných významů relativně přehledně zorientovat. Sekundární funkce tedy mohou být jednak připomínací, jednak zvýrazňovací. Připomínací funkce výrazu *ten* spočívá v připomínání společných zkušeností a znalostí mluvčího a posluchače, dřívějších úmluv, slibů, společného plánování apod., viz (5a–c).

- (5) a. Tak do **toho** Brna jsem nakonec nejel.
b. Nezapomeň, že dnes večer jdeme do **toho** divadla.
c. Tak jsem koupil **ty** lístky do **toho** kina. (Adamec 1983: 157)

Zvýrazňovací funkce dále nabývá dvou základních podob: buď směřuje k vyjádření různých emocí mluvčího, jako obdivu, překvapení, spokojenosti, rozhořčení, touhy apod., viz (6a–d), nebo cílí na upoutání větší pozornosti, zvyšování působivosti sdělení, naléhavosti výzvy, varování apod., viz (7a–c). V prvním případě se jedná o funkci emocionalizační, ve druhém o funkci intenzifikační. Autor ovšem vzápětí dodává, že ani intenzifikační funkce nebývá prosta určitých emocí, jako obavy, strachu, netrpělivosti apod.

- (6) a. **Ten** Honza, to je ale drzoun!
 b. **Ty** děti, **ty** děti!
 c. Jen kdyby mě **ta** hlava přestala bolet!
 d. **Ta** naše maminka, ta umí vařit! (Adamec 1983: 156)
- (7) a. Ať **ten** Jiříček nevypadne z **toho** okna!
 b. **Ten** Mirek by už měl vstávat!
 c. Vem si jinou čepici, nebo ti **ty** uši na **tom** mrazu omrznou! (Adamec 1983: 156–157)

Smysl základního rozlišení mezi primárními a sekundárními funkcemi se v Adamcově pojetí naplňuje v jejich vývojovém usouvztažení: zvýrazňovací funkce (v obou variantách) se postupně vyvinula z funkce deiktické, připomínací funkce je pokračovatelem funkce anaforické. Svou tendenci k (snad až přílišné) systematizaci pozorovaných vztahů zde opět autor vyvažuje upozorněním, že v řadě případů je výraz *ten* obdařen současně jak primárními, tak sekundárními významy. Přehled všech rozlišených funkcí zachycuje tabulka 4.5.

Tabulka 4.5: Primární a sekundární funkce výrazu *ten* podle Adamce (1983)

funkce primární	funkce sekundární
P1 deiktická	S1 zvýrazňovací S1a emocionalizační S1b intenzifikační
P2 anaforická	S2 připomínací
P3 kataforická	

Pozn.: P = primární, S = sekundární. Primární funkce P1, resp. P2 jsou vývojovými předstupni sekundárních funkcí S1, resp. S2.

Zajímavá je konečně i Adamcova rovněž velmi přehledně pojednaná konfrontace poměrů v češtině a v ruštině. Srovnatelná je situace v rámci primárních funkcí, i když i zde se české *ten* objevuje mnohem častěji než jeho ruský ekvivalent. Naopak v realizaci funkcí sekundárních už ruština češtinu prakticky nenásleduje. V ruštině se lze nanejvýš setkat s příležitostným vyjádřením emocionálních významů, ovšem ani zde v takové míře jako v češtině. Připomínání známých skutečností zájmem je už výhradní devízou češtiny.

4.3.2 Klasifikace funkcí výrazu *ten* – srovnání alternativních koncepcí

Širší pohled na otázku klasifikace funkcí výrazu *ten* v domácí tradici přináší srovnání Adamcovy koncepce s některými z dalších existujících návrhů. Tabulka 4.6 syntetizuje stěžejní pokusy o funkční vymezení výrazu *ten* v chronologickém uspořádání od klasifikace Mathesiovy (1926) až po jednu z nejsoučasnejších (Vychodilová 2008). Konfrontace alternativních návrhů dává dobře vyniknout oblastem vzájemných shod, stejně jako specifikům některých řešení.

Tabulka 4.6: Srovnání vybraných návrhů na klasifikaci funkcí lexému *ten* v české lingvistice

funkce	Mathesius (1926)	Trávníček (1951)	Křížková (1971)	Adamec (1983)	MČ II (1986)	Štícha (1999)	Vychodilová (2008)
deiktická	rozlišovací vnější	ukazovací	deiktická	deiktická	situační deixe	deiktická (ukazovací)	deiktická a determiničně-identifikační
anaforická	rozlišovací vnitřní	odkazování k budoucímu (výčet, přímá řeč...)	preparativní	kataforická	textová deixe	kontextově-diskurzivní kataforická	anaforické (=koreferenční)
diskursně-deiktická	připomínací	odkazování k minulému na substantivum	anaforická	anaforická	expresivní	kontextově-diskurzivní anaforická	připomínací
připomínací	emocionální	odkazování k minulému na větu		připomínací	zdůrazňující	expresivní funkce přídavné	expresivní
		citové <i>ten, ta...</i>		emocionalizační	vytýkací	speciální funkce komunikativní	<i>ten</i> jako retardační výraz
		<i>ten</i> ve spojení se jmény času		intenzifikační	zesilující		syntaktická funkce: kataforické odkazování k vedlejší větě
		<i>to</i> jako neurčitý podmět					

Pozn.: Sloupec *funkce* zachycuje dělení na čtyři základní funkce, o které se opírá tato práce. Shodné barevné podbarvení buněk napříč sloupci odráží shody v uchopení dané kategorie. MČ II = Mluvnice češtiny II.

Všechny představené návrhy se shodují ve vyčlenění funkce deiktické. Jakkoli se k ní někteří autoři staví skepticky či s výhradami (Mathesius 1926; Štícha 1999), přiznávají jí stále místo mezi ostatními funkcemi. Na rozdíl od zahraniční tradice není v českém prostředí natolik běžné zvláštní vymezování funkce diskursnědeiktické. Z představených schémat to explicitně činí pouze Trávníček (1951) a Křížková (1971) – oba ji ovšem chápou jako variantu funkce anaforické. Stejně pojetí lze vyčíst i z uváděných příkladů či logiky výkladu i v dalších případech, jako v Adamcovi (1983) nebo v Mluvnici češtiny II (Petr ed. 1986). Mathesius (1926) diskursnědeiktické odkazování vůbec nezmiňuje, zřejmě proto, že se od počátku zaměřuje na „přívlastkové“ *ten*, které na rozdíl od pronominálního protějšku odkazuje k diskursním celkům jen okrajově. Dalším shodným momentem, zřetelně vystupujícím na pozadí barevného rozvržení tabulky, je už zmiňovaný důraz na expresivní funkci a její různé varianty (emocionální, intenzifikační atd.). Z představených koncepcí je to pouze Křížková (1971), která expresivní funkce v žádném významu nekommentuje a soustředí se pouze na okruh funkcí primárních. Které významy expresivní funkce přesně zahrnuje, zda jsou jí podřazené, nebo rovnocenné či zda jsou pouhými drobnými významovými obměnami, či svébytnými funkcemi, se u různých autorů liší a mnohde není ani v rámci dané koncepce zcela jednoznačné (viz nejasný status zdůrazňující, vytýkací a zesilující funkce v Mluvnici češtiny II (Petr ed. 1986: 93), rozdíl mezi expresivní a komunikativní funkcí u Štíchy (1999) ad.).

Výraznější rozdíly se projevují v chápání funkce anaforické. V podstatě se lze setkat se všemi variantami pojetí od nejužšího, minimalistického, kdy anafora nepřekračuje rámec textu (Vychodilová 2008), až po nejširší, kdy je pod anaforu řazeno nejenom odkazování ke

známému referentu přes hranice aktuálního diskursu, ale i odkazování k jen implicitně sdílenému tématu některého z předchozích rozhovorů (viz *difúzní anafora*, Štícha 1999). Často jsou tak pod anaforu zahrnovány i odkazy k soukromé společné znalosti, tedy funkce připomínací. Vyčleňovány jsou naopak odkazy do budoucna, tedy krátkodistanční kataforická reference, chápaná navíc často jako funkce čistě gramatická (syntaktická), spočívající v pouhém odkazu k následující závislé větě (Mathesius 1926; Křížková 1971; Vychodilová 2008), viz (8).⁶⁹

(8) Šli jsme zase **tou** cestou, kterou jsem šel ráno. (Vychodilová 2008: 173)

Atypicky široká je z tohoto hlediska Mathesiova funkce *rozlišovací vnitřní*, kam kromě NP rozvitých vedlejší větou spadají i superlativní konstrukce, navíc jí ovšem autor zastřešuje i funkce připomínací a emocionální. Poněkud nešťastná je ilustrační věta připomínací funkce v (9), kde výraz *ten* neodkazuje ke společně sdílené znalosti, ale k právě pojmenované činnosti – jedná se tedy o typ anaforického vztahu.

(9) Lidé musí je hlídat, a **tím** hlídáním se to zdraží. (Mathesius 1926: 40)

Kromě základních funkcí se příležitostně a spíše okrajově objevují další vyznačené významy (např. retardační funkce, viz Vychodilová 2008 ad.). Svérázný je přístup Trávníčkův (1951), jehož klasifikace se převažující tradici vymyká. Kromě běžně zmiňovaných funkcí Trávníček vyděluje do zvláštních kategorií řadu specifických případů, jako je *ten* ve spojení s časovými výrazy, *to* jako neurčitý podmět ad.

4.3.3 Odkazování situační

V §4.1.2 byly nastíněny pochybnosti některých autorů o tom, zda a jakým způsobem výraz *ten* funguje při odkazování k předmětům přítomným v komunikační situaci. Z provedeného rozboru vyplynulo, že při pečlivém rozlišování termínů se položená otázka redukuje na pouhé *jakým způsobem*, neboť o tom, že výraz *ten* se při situačním odkazování nejen uplatňuje, ale často je přímo obligatorní, nelze mít pochyb. Obligatornost užití *ten* v některých situačních užitích reflektoval mimo jiné Adamec (1983), Štícha (1999) či Vychodilová (2008), a to zejména v kontrastu s některými dalšími slovanskými (typicky „nečlenovými“) jazyky, jako je ruština. Všichni uvedení autoři přitom akcentují viditelnost referovaného předmětu, přesněji jeho začlenění do zorného pole mluvčího: „předmět figurující *v zorném poli* účastníků komunikace“ (Adamec 1983: 158; zvýraznění MZ); „něco, co spolu s adresátem sdělení *vidí* [mluvčí] *před sebou*“ (Štícha 1999: 124; zvýraznění MZ); „předmět mimojazykové skutečnosti, na který se ukazuje, je *v zorném poli* mluvčího i posluchače“ (Vychodilová 2008: 133; zvýraznění MZ).

Uvedená zobecnění jdou sice správným směrem, nejsou však dostatečná. Vychodilová (2008) v jiné souvislosti konfrontuje dvě varianty téže výpovědi (10a,b) s tím, že obě jsou komunikativně

⁶⁹ V §1.2.4.4 byly tyto případy interpretovány jako instance sémanticky jedinečných pojmenování, viz *Jak se jmenuje ten sklenář, kterého jsem si spletl s Raddou?* (Mathesius 1926: 40)

přijatelné (liší se ovšem významem). Případný významový rozdíl nechávám stranou – podstatná je skutečnost, že *ten* zde není obligatorní, přestože obvaz je (může být) v zorném poli mluvčího a posluchače.

- (10) a. Podej mi obvaz!
b. Podej mi **ten** obvaz! (Vychodilová 2008: 142)

Stejné podmínky by platily i pro referenci k individualizovanějším předmětům, jako nůž, lžice atd., nezáleží zde tedy na sémantické/referenční povaze jména. To, co rozhoduje o obligatornosti užití *ten*, je totiž sémantika slovesa. Věty (11a) a (12a) obsahující významově odlišné sloveso jsou na rozdíl od variant s *ten* v (11b) a v (12b) pro českého rodilého mluvčího obtížně akceptovatelné.

- (11) a. *Nech obvaz!
b. Nech **ten** obvaz!

- (12) a. *Pust' obvaz!
b. Pust' **ten** obvaz!

Nejedná se totiž o zorné pole, nýbrž o *přímý* smyslový (vizuální, taktilní) *kontakt* s daným předmětem. Obsaženost předmětu v zorném poli účastníků komunikace je relevantním kritériem pouze při vizuálním kontaktu s předmětem. Ten je přitom zpravidla jedním z nejběžnějších, proto je užití *ten* běžně vymezováno právě s poukazem na jeho viditelnost.

Závěrem chci zdůraznit skutečnost, že právě obligatorním užitím v řadě případů situačního odkazování (případů, které lze nazvat „jádrovým“ situačním užitím) se výraz *ten* zřetelně odklání od modelu běžného demonstrativa. Potvrzují to ostatně i četná srovnání s jeho ruským protějškem. K předmětům, které se vyskytují v bezprostředním dosahu mluvčího a jsou jednoznačně identifikovatelné (neboť je s nimi mluvčí v přímém, smyslovém kontaktu), musí být v češtině referováno výrazem *ten*. Není pochyb o tom, že *ten* se v této specifické funkci chová jako determinátor.

4.3.4 Odkazování anaforické

Popis principů vnitrotextového odkazování patří v domácí lingvistické tradici k nepropracovanějším, rozvíjeným především v rámci textové lingvistiky a stylistiky. Pozornost je věnována nikoli pouze anafoře realizované prostřednictvím výrazu *ten*, nýbrž celému komplexu diskursních vztahů (přesněji textových, neboť analýzy jsou postaveny převahou na psaných textech) a podmínkám ovlivňujícím užití jednotlivých odkazovacích prostředků (osobních zájmen, plných lexikálních pojmenování s determinátorem nebo bez něj atd.).

Ve vymezení pojmu anafory se v rámci české tradice shodují s minimalistickým pojetím Vychodilové (2008: 147), která za anaforický vztah považuje pouze *ten*, který nepřekračuje rámec daného textu.⁷⁰ Mezdiskursní (mezitextové) odkazy už řadí pod odkazování připomínací.

Z hlediska tématu této práce jsou zvláště podstatné podmínky, za kterých se při odkazování k diskursnímu antecedentu uplatňuje výraz *ten*. Tyto podmínky byly v dosavadní linii výzkumu sledovány z hlediska tří typů vztahů mezi antecedentem a postcedentem: (i) významového, (ii) formálního a (iii) a informačně-dynamického. Pro žádnou z pozorovaných rovin nelze stanovit jednoznačná pravidla, nicméně obecně se zdá, že čím volnější vztah (formální, sémantický i informačně-dynamický) mezi oběma členy anafory je, tím silnější je tendence použít lexém *ten*. Na formální rovině se tato tendence projevuje zřetelně při slovních transpozicích (tedy ve formálně značně volném vztahu), kdy na sloveso v antecedentu navazuje substantivum (např. *spal – ten spánek*; pravidelně s *ten*), na významové rovině např. tehdy, kdy postcedentní pojmenování přináší oproti antecedentnímu nějakou specifikující informaci nebo nad antecedentem generalizuje (*Kuba – tento ostrovní stát*; *prchlivost – tato vlastnost*, v obou případech pravidelně s *ten*). Konečně na informačně-dynamické chování *ten* (tedy na to, jakou roli hraje pozice antecedentu a postcedentu v tématu nebo rématu věty) nepanují jasné názory: někteří shledávají, že výraz *ten* se důsledněji uplatňuje u postcedentu v tématu (Nědolužko 2004), jiní naopak považují *ten* za obligatorní u postcedentu v rématu (Meyersteinová 1972; Štícha 1999).

4.3.4.1 Sémantický vztah mezi antecedentem a postcedentem

Významový vztah mezi oběma členy anaforického vztahu může nabývat mnoha podob: od naprosté identity (*slyšel hlas – ten hlas utíchl*) přes úzce synonymní opakování (*žena – manželka, zajíc – ušák*), dále vztahy významové nadřazenosti/podřazenosti, tj. hyponymum – hyperonymum (*přívěsek s kresbou Kremlu – ten dar*) i hyperonymum => hyponymum (*nebezpečné látky – chemikálie*), až po výrazně volnější metonymická/metaforická pojmenování (*mor – metla středověku*) či pojmenování synonymní pouze kontextově, viz (13).⁷¹

(13) Také jsem někdy **zalehl do brázd**. A jaké to bylo **krásné spaní**. (Vychodilová 2008: 83)

Uvedené uspořádání přitom zhruba koresponduje s rostoucí tendencí postcedentu vystupovat spolu s identifikátorem *ten*. Při ilustraci prostých opakování (14a,b) či blízkých synonym (15a,b) tak ve studiích na toto téma převažují doklady bez *ten*, i když užití identifikátoru je explicitně připouštěno jako možná varianta, viz (14b), (15b).

- (14) a. Pak přidáme **mouku**. **Mouku** předem prosijeme na papír.
b. Mícháme, až se utvoří kaše. **Tuto** kaši.../Do **této** kaše pak... (Daneš ed. 1987: 696)

⁷⁰ Sama Vychodilová se hlásí k pojetí Adamcovu (1983). Naopak velice široce chápe anaforu Štícha (1999).

⁷¹ Podrobnou klasifikaci sémantických vztahů se zohledněním dalších typů nabízí Vychodilová (2008), odkud jsou rovněž převzaty ilustrace vyjmenovaných kategorií.

- (15) a. (V tom čase přesídlil do Prahy dvůr **Rudolfa II.**)
Panovník měl na Hradčanech jednu z největších sbírek...
- b. (V tom čase přesídlil do Prahy dvůr **Rudolfa II.**)
Tento panovník měl na Hradčanech jednu z největších sbírek... (Daneš ed. 1987: 696)

Naopak „[t]éměř vždy se identifikátoru užije“, jestliže je následné pojmenování hyperonymem předcházejícího (Daneš ed. 1987: 696), viz (16). Stejně rozhodně se ve prospěch identifikátoru v těchto případech vyjadřuje i Vychodilová (2008: 80), Uhlířová (2004) a Nědolužko (2004) („[užití *ten*] pro zachování koreference s antecedentem je nezbytné“; Nědolužko 2004: 218).

- (16) Karpov sám má rád **bridž**. Přestože je **tato hra**, jak známo, dost složitá...“ (Daneš ed. 1987: 696)

Při opačném pořadí usouvztažňovaných pojmenování, tj. v následnosti *hyperonymum* – *hyponymum* je ovšem situace složitější. Uhlířová (2004) takový sled považuje za nemožný, a větu (17) proto hodnotí jako negramatickou.

- (17) Před kostelem stojí **strom**. **Ta(to) lípa** je památná. (Uhlířová 2004: 157)

Jiní tento typ vztahu (bez pozastavení) připouštějí a dokládají řadou příkladů, ať s identifikátorem, nebo bez (Daneš ed. 1987: 703; Vychodilová 2008: 80–81). V Mluvnici češtiny III (Daneš ed. 1987) jsou tyto řetězce řazeny mezi legitimní strategie anaforického navazování sémanticky obohacujícím pojmenováním a ilustrovány příklady s *ten*, viz (18).

- (18) Počátkem listopadu utrpěl **úraz při autonehodě**. **Tato zlomenina** se mu velmi těžko hojila.
(Daneš ed. 1987: 703)

Anaforická pojmenování ve volnějším vztahu mezi ante- a postcedentem (metafora a metonymie, kontextová synonyma) vykazují jednoznačnou tendenci být provázena *ten*. Vychodilová (2008) se o užití *ten* v této souvislosti vyjadřuje jako o „účelném“; Mluvnice češtiny III má za to, že „aby se čtenář v textu dobře orientoval, je dobré, je-li identita signalizována nějakým formálním prostředkem“ (Daneš ed. 1987: 696).

Na závěr je třeba podotknout, že jakkoli různé sémantické vztahy mezi oběma členy jsou, pro jejich zařazení do jmenované kategorie je podstatné, že je zachována podmínka koreferenčnosti. Případy, kdy koreferenčnost zachována není, eviduje §4.3.7, věnovaný asociační anafoře.

Poslední poznámka patří četnosti využití jednotlivých sémantických relací v textu. Uhlířová (2004) na vybraných 201 větách z Českého národního korpusu ukazuje, že významově neidentické pojmenování provázené lexémem *ten*, ať už založené na synonymickém/metaforickém, nebo hyperonymickém vztahu, je v rámci anaforického navazování překvapivě časté – tvoří téměř polovinu všech anaforických odkazů, viz tabulka 4.7.

Tabulka 4.7: Poměrové zastoupení jednotlivých sémantických relací v textu

anaforická NP je vyjádřena:	#
identickým lexémem	111
synonymem/metaforou	34
hyperonymem/generalizátorem	56

Převzato z Uhlířové (2004: 156), upraveno.

4.3.4.2 Formální vztah mezi antecedentem a postcedentem

Pod tento typ vztahů spadají případy plného nebo částečného opakování antecedentního výrazu bez (nápadného) sémantického posunu, ovšem s různou mírou formální (slovnědruhově) transpozice. Vychodilové (2008) klasifikace formálních vztahů, ač detailní, není pro prezentační účely vhodná, neboť se do značné míry prolíná s klasifikací sémantickou. Nejpřínosnější jsou v tomto ohledu postřehy a následná zobecnění Uhlířové (2004): (i) pokud je antecedentem sloveso, postcedent je převahou vyjádřen nominálně, viz (19a,b); (ii) pokud je antecedentem celá věta nebo textový úsek, postcedentem bývá generalizující hyperonymum (20a,b).

- (19) a. **Varoval** mě, abych se tam nepouštěl na vlastní pěst. **To varování** bylo opodstatněné.
b. Formálně a důstojně [...] mi oznámila, že **si přeje**, abychom ji pohřbili pod růžovým houštím. Novinkou na **tomto přání** byl fakt, že tentokrát si zvolila pro uložení svých ostatků místo tak snadno dostupné... (Uhlířová 2004: 158)
- (20) a. Tamhle prej postavíme elektrárnu, tamhle továrnu na secí stroje, zde na traktory [...] Ano, vidím **ten sen**... (Uhlířová 2004: 158)
b. Seznámili se netradičně. Angličanka Minnie Sharpová poslala Lukeovi svou fotografii v krajkové podprsence a připojila telefonní číslo... [...] Vztah byl brzy korunován sňatkem a šťastné manželství teď už trvá tři troky. **Tento příběh** však... (Uhlířová 2004: 158, zkráceno)

I když jeho přítomnost autorka explicitně nekomentuje, všechny doklady, které uvádí, obsahují výraz *ten*. Identifikátor (nejčastěji *ten*) vystupuje rovněž ve všech relevantních dokladech druhoé transpozice zmiňované Vychodilovou (2008), viz (21a,b).

- (21) a. „Pane Dvořák,“ pan Kopfrkingl se shovívavě **usmál**, a byl **v tom úsměvu** spíš soucit a smutek než nadřazenost...
b. Nad naleštěnými střechami vozidel svítila oranžovou žlutí budova divadla, která před sedmdesáti lety, při otevření, **byla nazvána** stánkem múz. **Ten** dobový **název** ulpěl na jejím vzhledu, i když jí už nikdo tak neříkal. (Vychodilová 2008: 52)

4.3.4.3 Informačně dynamický vztah mezi antecedentem a postcedentem

Pozici anaforického pojmenování v informační struktuře věty ve vztahu k užití či neužití výrazu *ten* reflektuje zřejmě nejsystematičtěji a nejúplněji Štícha (1999).⁷² Ve svém rozboru dochází k následujícím závěrům:

- i. pokud postcedent vystupuje v tématu věty na jejím začátku, a nelze ho chápat genericky, je užití *ten* fakultativní, viz (22).
- (22) Ležel jsem na trávniku, slyšel **hlas**, (**ten**) **hlas** pak utichl a bylo slyšet jen šumění vody a praskání ohně. (Štícha 1999: 128)
- ii. Pokud postcedent vystupuje v tématu věty na jejím začátku, a lze ho chápat genericky, je užití *ten* nutné, viz (23)⁷³.
- (23) Byl tam **klid** a **ten klid** ji utěšoval. (Štícha 1999:128)
- iii. Pokud postcedent vystupuje v tématu věty na jejím konci, je užití *ten* nutné, viz (24).
- (24) Měla krásnou Figuru v **těch šatech**. (větný přízvuk je na slově *figuru*; Štícha 1999: 129)
- iv. Pokud postcedent vystupuje v rématu věty, je užití *ten* nutné, viz (25)⁷⁴.
- (25) Kavárník přišel oznámit, že za deset minut přinese **ta játra**. (Štícha 1999: 130)

Do užití výrazu *ten* v rámci rematického navazování se dále promítá vzdálenost mezi postcedentem a antecedentem. Štícha oba faktory, užití *ten* a vzdálenost mezi anaforickým výrazem a jeho referentem, víceméně staví do přímé úměry: „Lze snad dokonce říci, že právě velká textová vzdálenost koreferenčních výrazů je jednou z příčin obligatorního užívání daného anaforika.“ (Štícha 1999: 130).⁷⁵ Fakultativní status výrazu *ten* při odkazování přes krátké vzdálenosti ilustruje ovšem z mého hlediska trochu problematickým příkladem (26).

- (26) Naše **talíře** byly prázdné a po kachně nezbylo stopy. Už opět se nad nás skláněl číšník, aby odnesl **talíře**. (Štícha 1999: 131)

⁷² Zajímavá, i když pro mé téma nikoli bezprostředně relevantní, je i drobná studie Adamcova (1997).

⁷³ Štícha explicitně upozorňuje na to, že věta bez *ten* (*Byl tam klid a klid ji utěšoval*) má jiný význam.

⁷⁴ Opět je významový rozdíl mezi větou v (23) a variantou bez *ten*: *Kavárník přišel oznámit, že za deset minut přinese játra*.

⁷⁵ Štícha (1999) nezůstává v české reflexi užití výrazu *ten* s tímto cenným postřehem jediný. I Zimová (1994) si všimla, že „[k] užití identifikátoru v rematickém postavení postcedentu přispívá [...] zejména velká vzdálenost mezi antecedentním a postcedentním pojmenováním...“ (Zimová 1994: 159)

Štícha podotýká, že kontextová zapojenost rématu výpovědi zde není relevantní. K této „nerelevantnosti“ ovšem přispívá skutečnost, že mluvčí popisuje děj opakovaný (viz výraz *opět*), kdy se číšník znovu a znovu sklání pro nové a nové talíře. Nejsou to tedy tytéž talíře a nejedná se tu striktně vzato o vztah koreference.

Štíchou rozlišované případy jsou pro přehlednost shrnuty v tabulce 4.8.

Tabulka 4.8: Tendence v užití výrazu *ten* podle Štíchy (1999)

postcedent v tématu		užití <i>ten</i>	postcedent v rématu	užití <i>ten</i>
na začátku věty	v negenerickém významu	fakultativně	vzdálenost	fakultativně
	v generickém významu	obligatorně	antecedent – postcedent	obligatorně
na konci věty		obligatorně		

Ačkoli tabulka operuje pouze se dvěma hodnotami užití výrazu *ten* (fakultativní vs. obligatorní), jak plyne z přechodného výkladu, je výskyt *ten* v rámci rématu graduální a úměrný vzdálenosti mezi postcedentem a antecedentem. Navíc je celkově míra jeho „obligatornosti“ vyšší právě v rématu než v tématu, srov. (27a), kde je postcedent v rématu, s (27b), kde je v tématu.

- (27) a. Kavárník přišel oznámit, že za deset minut přinese **ta játra**.
 b. Kavárník přišel oznámit, že za deset minut **(ta) játra** přinese. (Štícha 1999: 130)

Se Štíchovým přesvědčením o obligatornosti výrazu *ten* v rématu se shodují i závěry Meyersteinové (1972). Naopak Nédolužko (2004) shledává na vlastním materiálu (v porovnání s poměry v lužické srbštině) důslednější výskyt *ten* v češtině zvláště při anafoře v tématu věty a v pravé dislokaci (kterou lze ztotožnit se Štíchovým koncovým postavením v tématu). Roli zde jistě hraje odlišné založení materiálu.

4.3.4.4 Komplexní analýza anaforických vztahů v diskursu

O formě anaforického pojmenování nerozhoduje ovšem jen povaha jeho vztahu k bezprostředně předcházejícímu referentu, na němž byly dosud jmenované klasifikace založeny, ale i jeho zapojení do celkové struktury diskursu. Relevantní jsou tedy otázky po místě dané NP v dosavadním řetězci, konkrétně to, zda stojí výraz spíše na jeho začátku, a pomáhá tak referent v diskursu teprve ustavovat, nebo naopak na jeho konci. Do formy postcedentu se pak samozřejmě promítá i forma antecedentu, který přirozeně nemusí být vyjádřen pouze plnou lexikální frází.

I v českém kontextu existuje řada studií, které se této komplexní otázce věnovaly. Vzhledem k rozsahu mapované oblasti je příznačné, že se jedná spíše o studie monografického formátu: za všechny jmenuji Zimovou (1994), Vychodilovou (2008), přehledově je toto téma pojednáno i v Mluvnici češtiny III (Daneš ed. 1987).

Zejména práci Zimové (1994) lze považovat za domácí paralelu k zahraničním analýzám diskursní anafory. Předností Zimové je její výchozí přesvědčení, že k popisu distribuce anaforik v textu je třeba opustit hranice věty a soustředit se na referenční vazby v rámci diskursu. Nutno ovšem zároveň podotknout, že její pohled je silně filtrován optikou textového zkoumání, materiálově

(čerpá výlučně z psaných – beletristických, a to původních i překladových – textů a publicistiky), ale i metodologicky (anaforika jsou chápána jako prostředky textové koheze) a postojově (zdůrazňovány jsou stylové faktory, osobní vkus autora atd.).

Z anaforických výrazů se Zimová soustředí na (i) lexikální pojmenování s *ten* a bez *ten*, (ii) osobní zájmena, (iii) *ten* v pronominálním postavení a (iv) nulové formy (které v subjektu 3SG nazývá „elizí“). Nezobecňuje ovšem nad celkovou distribucí jednotlivých forem, ale zkoumá možnosti jejich substituovatelnosti a elize v jednotlivých syntaktických funkcích (subjektu, objektu a příslovečném určení), tedy za jakých okolností lze např. nahradit pronominální *ten* za zájmeno v subjektu, za jakých je lze zcela vypustit atd. Přitom analyzuje vždy příslušný úsek mezi anaforikem a výrazem, ke kterému se vztahuje (většinou dvě věty), a původní výraz nahrazuje alternativními s tím, že posuzuje, nakolik je taková substituce přijatelná.

Zobecnění, ke kterým tímto způsobem dospívá, jsou nutně dílčí, neboť platná pouze pro danou dvojici, případně trojici vybraných forem v dané syntaktické pozici (a často i v daném lexikálním či gramatickém kontextu). Možnosti substituce přitom posuzuje sama autorka, stejně jako volbu konkurujících si forem; nezřídka jsou některé formy označeny za „nevhodné“.

Zejména ve srovnání se zahraničními paralelami tak vyniká absence obecnějšího výkladového rámce, který by dokázal z dílčích postřehů abstrahovat obecnější pravidlo či pravidla. Zimové uchopení problematiky je bohužel od počátku kategoriální: už počátečním rozvržením sugeruje kategoriální rozdíly mezi sledovanými prostředky i pozicemi a nereflexuje graduální povahu analyzovaných jevů. A konečně, přestože deklaruje vzdálenost mezi antecedentem a postcedentem jako jeden z důležitých faktorů ovlivňujících volbu příslušného anaforika, prakticky pracuje pouze s vágním rozlišením mezi krátkou a dlouhou vzdáleností bez pokusu tyto vzdálenosti objektivizovat. Zdá se ovšem, že autorka se v zásadě soustředí převahou na případy, kdy je antecedent v bezprostředně předcházející klauzi či větě, takže přes delší vzdálenosti stejně nejsou anaforika stopována.

Ze stejného teoretického rámce a konceptuálního zázemí (z textové lingvistiky) vychází i Vychodilová (2008), kterou se Zimovou spojuje řada shodných konceptů a (zčásti) i analogická strukturace analýzy. Vychodilové studie je nicméně komparativní (srovnává poměry v češtině a v ruštině) a spadá spíše do slavistického okruhu lingvistického bádání. Na rozdíl od Zimové dále překračuje rámec anaforického odkazování, když si všímá (opět v komparativní perspektivě) i dalších funkcí lexému *ten*, zejména připomínací a expresivní.

Vychodilové analýza je poměrně komplexní. Jejím jádrem je systematický přehled různých možností anaforického navazování z hlediska formálního i sémantického, přičemž každému ze jmenovaných aspektů je věnován samostatný a relativně podrobný oddíl. Za materiálový základ své analýzy autorka volí rovněž beletrii – zde původní českou i ruskou spolu s odpovídajícími překlady, spadající do období 60. let do současnosti. Ačkoli je Vychodilové analýza svým komparativním záběrem i zohledňovanými aspekty širší, působí z hlediska mnou sledovaného tématu sevřeněji, neboť vyděluje zájmeno *to* stranou analýzy funkcí výrazu *ten* jakožto samostatný lexém.

Komparativní aspekt není pro účely mé práce relevantní, omezím se proto pouze na obecné zhodnocení prezentovaných zjištění, resp. analytických postupů. Primárně zde opět – stejně jako u Zimové (1994) – chybí nějaký jasný explanační princip, který by dovolil sjednotit roztroušené (jakkoli inspirativní) postřehy do pevného rámce. Výklad je převahou popisný, často postavený pouze na konstatování a ilustraci několika doložených variant. Navíc je přisuzována příliš velká

váha (často metonymicky, často skutečně) postavě autora či překladatele, takže místy analýza překračuje hranice do stylistiky textu, směrem k překladatelské praxi atd. (ilustrace námátkou: „Renominované jméno může být užito jak bez identifikátoru (*pokud je autor výpovědi přesvědčen o tom, že koreferenční vztah je jednoznačný i bez užití identifikátoru*), tak s identifikátorem.“ (Vychodilová 2008: 62; zvýraznění MZ). V neposlední řadě i Vychodilová pracuje s kategoriálním pojetím vzdálenosti mezi antecedentem a postcedentem (kontaktní vs. distantní anafora), zachází s ním však volně, jako s příležitostným, nikoli systematickým explanačním principem. Kategoriálnost přístupu se ostatně projevuje i ve výchozím kontrastu lexikálního pojmenování (s *ten* nebo bez něj) na jedné straně a pronominalizovaným vyjádřením na straně druhé, od něhož se odvíjí celá klasifikace. Moment graduálnosti ve vzdálenosti antecedentu a postcedentu, resp. korespondujícího škálovitého uspořádání jednotlivých anaforik, které je tak inspirativní v zahraniční tradici, v této perspektivě chybí.

Solidní, i když pochopitelně mnohem omezenější popis pravidel, resp. tendencí k použití různých anaforických prostředků, přináší i Mluvnice češtiny III v rámci výkladu o prostředcích textové soudržnosti. Výklad je orientován primárně podle formy antecedentu (explicitní pojmenování – zájmeno – elipsa) a teprve v dalším rozlišení u každé z těchto forem sledována forma postcedentu. Nejinformativnější (a nejrozsáhleji pojednána) je přitom první ze sledovaných kombinací (antecedent vyjádřen lexikálně). Ta obsahuje následující možnosti:⁷⁶

i. postcedent vyjádřen rovněž lexikálně (příklady viz §4.3.4.1):

- plným opakováním výrazu (s identifikátorem nebo bez něj),
- synonymem (s identifikátorem nebo bez něj, častěji s ním),
- hyperonymem (téměř vždy s identifikátorem).

ii. Postcedent je elidován:

- v roli subjektu, viz (28),
- v roli komplementu, viz (29).

(28) Jana přišla domů. **0** Umyla se a pustila rádio. (Daneš ed. 1987: 697)

(29) Mícháme, až se utvoří kaše. Do prochládlé **0** zamícháme žoutky. (Daneš ed. 1987: 697)

iii. Postcedent je vyjádřen 3SG:

- v roli subjektu: běžné, mluví-li se o osobách; o neživých předmětech se ho „užívá méně“ (Daneš ed. 1987: 697),
- v jiných rolích: běžné u osob i u neživých předmětů.

iv. Postcedent je vyjádřen zájmenem *to*:

- neutrum odkazuje mimo předměty i k dějům, vlastnostem, událostem a situacím,

⁷⁶ Prezentované členění je mé vlastní. Původní strukturace je pouze jednostupňová.

- maskulinum a femininum: při možné dvojznačnosti odkazuje k poslední jmenovanému referentu.

v. Postcedent je vyjádřen místním, časovým či způsobovým adverbiem, viz (30).

(30) Pod horními místnostmi bylo obrovské sklepení. **Tady** nocovali... (Daneš ed. 1987: 698)

vi. Postcedent je vyjádřen vztahnými zájmeny a příslovci, viz (31).

(31) Někteří umělci se pokusili vytvořit nový sloh, **kteřý** byl nazván secesí. (Daneš ed. 1987: 698)

Odkazování prostřednictvím vztahných zájmen je přitom realizovatelné pouze v rámci souvětí. Zajímavé je nejen to, že tento způsob navazování je v mluvnici zmíněn, ale zároveň i to, že je zařazen mezi (a explicitně proklamován jako) legitimní strategie textového navazování, a to přesto, že vůči němu „bývají vyslovovány námitky“ (Daneš ed. 1987: 698).

Představená klasifikace je sice mnohem stručnější verzí klasifikací, které nabízejí obě předchozí monografie, nicméně ve svých základních rysech reprezentativní pro všechny zmíněné studie. Jak je vidět, kategorizace je sice přehledná, postrádá ovšem dynamičnost a výchozím omezením pouze na vztah antecedent – postcedent i referenční hloubku, která by dokázala osvětlit některá jinak pouze přibližně formulovaná zjištění (tendence k „elipse“ subjektu, k užití osobních zájmen ad.). Žádné z domácích studií se tak – přes cenné postřehy – nepodařilo pojednat danou problematiku v koncepční ucelenosti tak jako zahraničním studiím v rámci konceptu diskursní anafory.

4.3.5 Odkazování připomínací⁷⁷

Stejně jako v otázce vymezení funkce anaforické, shodují se s Vychodilovou (2008) i v pojetí funkce připomínací jakožto funkce „vnětextové“, tj. překračující rámec textu/diskursu. Vychodilová (2008) ji přibližuje charakteristicky komplexní, nicméně významově adekvátní definicí: připomínacím způsobem funguje výraz *ten* v případech, kdy je „signalizátorem pragmatické presupozece adresanta, že adresát s ním má určité společné povědomí o předmětu řeči“ (Vychodilová 2008: 147). Presupoziční charakter sdělení, který *ten* prostředkuje, zdůrazňuje i Adamec (1983): mluvčí užitím *ten* apeluje na posluchačovu obeznámenost s pozadím referovaného předmětu. S tím souvisí už zmiňovaný rys připomínacího užití *ten*: výraz neodkazuje (pouze) k danému referentu, nýbrž k celé události, resp. k celému kontextuálnímu pozadí (viz §4.3.1). Připomínací význam výrazu *ten* lze nejspíš parafrázovat formulacemi typu „*jak jsme o tom mluvili, jak jsme byli domluveni, jak jsme to naplánovali, jak si vzpomínáš*“ (Adamec 1983: 165, zvýraznění původní; Nědolužko 2004) se zřetelně apelativní funkcí.

⁷⁷ Způsobu, jakým česká tradice traktuje odkazování diskursnědeiktické, nemá smysl věnovat zvláštní oddíl. Jak bylo řečeno výše, je tento typ reference převahou chápán jako součást reference anaforické a je mu věnována jen okrajová pozornost.

Vychodilová (2008) i Adamec (1983) dále akcentují kontinuitu funkce připomínací a anaforické. Adamec navíc v připomínací funkci identifikuje podstatný rozměr intersubjektivní, spočívající v „prohlubování psychických kontaktů mezi mluvčím a posluchačem“ (Adamec 1983: 165). Posílením implicitní vazby (znalostní a postojové) mezi mluvčím a posluchačem se *ten* vzdaluje čistě referenčním funkcím a směřuje k významům pragmatickým, zároveň si ovšem uchovává vazbu na nutnou „privátní znalost“ o referované skutečnosti spojující oba členy komunikujícího páru.

Připomínací funkci reflektuje i Kresinová (2008) ve své studii věnované užití *ten* ve spojení s vlastními jmény v mluvené češtině. Nenazývá ji ovšem funkcí připomínací, ale chápe ji jakožto variantu ústřední funkce demonstrativ, která spočívá v přesné identifikaci referentu, resp. ve výběru z vícera možných referentů, viz (30).

(32) to dneska, jak sme byli **u toho Milana**, jak mluvil **vo tý Říši** a **vo tom Slávovi**... (Kresin 2008: 244).

Užití výrazu *ten* je zde vysvětlitelné obecnými principy distribuce demonstrativ, resp. identifikátorů, nezávisle na tom, že referenty jsou v tomto případě jedinečné: všechny jsou, řečeno s Kresinovou, „referenčně mělké“ (*low referential depth*), patří mezi první zmínky v rozhovoru a mluvčí předpokládá, že posluchač s nimi (zatím) není náležitě obeznámen.

Všechny studie, které připomínací funkci *ten* analyzují z komparativního hlediska, se shodují na tom, že toto užití nemá v žádném z dalších slovanských jazyků – v tak širokém rozsahu – obdoby. V ruštině se týž význam vyjádří nejspíš prostřednictvím různých pragmatických partikulí (Adamec 1983; Vychodilová 2008), v lužické srbštině se *ten* v připomínací funkci neuvádí (Nědolužko 2004).

4.3.6 Významy pragmatické

Do této kategorie lze zařadit všechny zbývající funkce identifikované v obecném přehledu. Jejich základem je v českém pojetí funkce expresivní, resp. emocionální a dále různé varianty funkcí intenzifikačních, viz §4.3.1, speciální funkce komunikativní (Štícha 1999) ad.

Aktuálnější uchopení této otázky se projevuje u mladších lingvistů. Ti rezignují na tradiční koncepty spojené s expresivitou či emocionalitou a otevírají domácí popis zahraniční inspiraci. Přitom se příznačně soustředují silněji na funkce postižitelné v širším diskursním kontextu a zároveň silněji akcentují komparativní, popř. typologické zázemí analýzy. Podle Trovesiho (2002), který konfrontoval poměry v češtině s poměry v lužické srbštině a slovinštině, tak české *ten* na rozdíl od svých jinoslovanských protějšků „explicitně zdůrazňuj[e] důležitost a centrálnost míněného referentu v textu“ (Trovesi 2002: 136). Někdo (2004) Trovesiho v řadě zjištění podporuje, přisuzuje ovšem silnější roli komunikačnímu dynamismu *ten*: ve srovnání s lužickou srbštinou „plní české zájmeno častěji funkce komunikační (tj. označuje téma výpovědi, komunikační zapojenost rématu nebo vyjadřuje k objektu jakýkoliv emocionální vztah)“ (Někdo 2004: 158).

K podobným závěrům dochází i Kresinová (2008) ve své sondě do fungování výrazu *ten* ve spojení s vlastními jmény. Kresinová zjišťuje, že ve spontánní komunikaci se výrazu *ten* užívá často jako prostředku, který osvětluje centrální/prominentní referenty v diskursu. Na ústředním ilustračním

příběhu, který pojednává o ději filmu s hlavními hrdiny Batmanem a Nicholsonem, demonstruje typickou distribuční strategii tohoto prostředku: poprvé se obě hlavní postavy objeví v příběhu ve formě prostého vlastního jména (bez *ten*), všechny další zmínky už jsou ovšem výrazem *ten* důsledně provázeny. Druhé výskyty lze sice interpretovat jako instance „klasické“ demonstrativní funkce (identifikace již jmenovaného referentu na anaforické bázi), třetí a všechny další zmínky už je ovšem třeba vysvětlit jinak: podle Kresinové signalizují diskursní prominenci obou postav. Kresinová přitom tuto funkci explicitně usouvztažňuje s funkcí počínajícího určitého členu (více v §4.4.3.3).

4.3.7 Asociační anafora

Kromě okruhu standardních demonstrativních funkcí, které byly doposud pro výraz *ten* prezentovány, reflektuje dosavadní literatura i funkce tradičně spojované spíše s určitým členem. První z nich je užití *ten* v případech asociační anafory (viz §1.2.4.1).

Nad možnostmi užití *ten* v „nekanonických“ anaforách se zamýšlí Uhlířová (2004). Soustředí se přitom na případy, které sice formálně (prostřednictvím *ten* nebo *tento*) odkazují k dříve uvedené NP, ovšem „nepřesně“, s nějak narušeným předpokladem referenční identity. Sem pak spadá i asociační anafora, kdy známost referentu „nevyplyvá z předchozího zmínění, ale ze znalosti o typickém (obvyklém, zjevném) vztahu“ mezi usouvztažňovanými entitami (Uhlířová 2004: 159), viz (33).

(33) Včera jsem si koupil **knihu**. **Autor** je známý spisovatel detektivek. (Uhlířová 2004: 159)

Uhlířová v tomto bodě konstatuje rozdíl mezi češtinou, kde je vztah známosti standardně buď formálně nevyjádřen, nebo ztvárněn posesivně (*její autor*), a jazyky, v nichž je určenost kategorií gramatickou (angličtina, bulharština) a kde se v těchto případech užívá obligatorně určitého členu, případně rovněž poseliva. Zároveň ovšem podotýká, že s výrazem *ten* se v těchto případech zejména v mluvených jazykových projevech setkáváme běžně. V takových užitích pak *ten* odkazuje ke znalosti nevyvoditelné z kontextu, je v této funkci (v češtině) fakticky redundantní a „tím se více či méně blíží funkci členové“ (Uhlířová 2004: 159).

Jednotlivé instance asociační anafory nacházíme i v Mluvnici češtiny III (Daneš ed. 1987: §2.2.2.3.2). Termín *asociační anafora* se sice explicitně nikde neobjevuje, odpovídá ovšem případům pojednaným v rámci vztahu sémantické přináležitosti/sounáležitosti mezi antecedentem a postcedentem. Zahrnuje:

- i. vztahy *část – celek* a další těsné souvislosti, viz (34a–c).

- (34) a. Uviděla tam stát **černé auto**. **Jeho majitel** právě...
- b. Dostal jsem podivný **dopis**. **Známka** na obálce byla nalepená vzhůru nohama a adresa byla sotva čitelná.
- c. Jendo, dojdi **pro pivo!** **Džbáněk** najdeš na polici. (Daneš ed. 1987: 704)

ii. Vztahy symptomatické, viz (35).

(35) K večeru se dostavila **horečka**. Přesto však hlásící se **nemoc** nepropukla v plné míře.

(Daneš ed. 1987: 705)

iii. Vztahy mezi predikátem a jeho participanty (*štěkat – pes*).

Z mého pohledu je přitom podstatné, že v žádném z uvedených příkladů se neobjevuje výraz *ten*.

Možnou oprávněnost (implicitně) spíše rezervovaného postoje v Danešovi et al. (1987) k užití *ten* za účelem signalizace asociačněanaforických vztahů se zdá potvrzovat i minimalistická analýza porovnávací četnost užití *ten* a anglického určitého členu právě při odkazování na dosud nezmiňené, ovšem všeobecně známé skutečnosti (odkaz ke zkušenostním rámcům, jako je spojení postele a příkrývky; dárku a balícího papíru, ve kterém je dárek zabalen), tedy v případech asociační anafory (Souček 2011). Autor v ní (mimo jiné) vyčíslil, v kolika procentech těchto případů zacházejí mluvčí češtiny s výrazem *ten* analogicky anglickému členu. Ukázalo, že – na rozdíl od jiných kontextů (viz §4.4.3.4) – se výraz *ten* v tomto významu prakticky vůbec neobjevuje. Je ovšem třeba mít na paměti, že autor vycházel z psaných korpusů, kde je na místě zejména v těchto typech kontextů očekávat na užití *ten* silnější restriktce.

4.3.8 Generické odkazování

Dalším z užití, které je vázáno na (silně gramatikalizovaný) určitý člen, je odkaz k celému druhu referovaných předmětů (viz §1.2.4.3). V pracích českých lingvistů, kteří se zabývali generickými frázemi (Hlavsa 1975; Adamec 1980; Palek 1988; Štícha 1999), se (přímo či nepřímě) opakuje tvrzení, že generické fráze se ve spojení s *ten* nevyskytují. Výjimkou je práce Andrea Trovesiho (2002), který v mluvené češtině takové doklady nachází, viz (36).

(36) no potom když někdy šel **na to pivo** tak šel pozdě spát (Trovesi 2002: 133)

Tradovaná tvrzení podrobuje empirické zkoušce Nědolužko (2006). Na vzorku ze SYN2000 zkoumá, zda, resp. za jakých podmínek se generické NP vyskytují s výrazem *ten*, a zběžně porovnává poměry v psané (na korpusu SYN2000) a mluvené češtině (na Pražském mluveném korpusu). Přitom shledává, že ačkoli většina generických NP v psaném jazyce je vyjádřena prostě (bez *ten*), nezanedbatelná část jich *ten* obsahuje, a to především tehdy, (i) je-li (generický) postcedent k antecedentu v anaforickém vztahu (37), (ii) je navíc jeho hyperonymem (38) nebo (iii) je nositelem expresivních významů (39).

(37) ...protože se podceňuje rychlost letu **kůrovce**. [...] „Už se blíží zastávka, tak co mi ještě zajímavého **o tom kůrovci** povíte?“ končila pomalu odborný rozhovor novinářka, která měla již poznámkami popsanou značnou část bloku. (Nědolužko 2006: 219)

(38) S příchodem jara sníh odtál a Vítězslav mohl nechat dřevo konečně odvézt, než do něj nalétne **kůrovec**. Byl začátek května, teplého května a již se **ten malý brouček**, ale velký škůdce lesa, začínal rojit. (Nědolužko 2006: 218–219)

(39) Ach, **ty ženy**, čert aby se v nich vyznal. (Nědolužko 2006: 220)

Lze tedy zobecnit, že v psaném jazyce obsahují generické fráze *ten* zejména tehdy, kdy jsou samy prostředníkem významů výrazem *ten* standardně vyjadřovaných (anaforických a pragmatických). Naopak v mluveném jazyce je tendence k užití *ten* v rámci generické fráze výrazně silnější a není vázána pouze na ustálené kontexty, viz (40).

(40) a já tam blábolila, rozumíš, jak **ten blb**, no. no konec absolutní (Nědolužko 2006: 224)

4.3.9 Superlativní konstrukce

Poslední z formálně-významových kontextů charakteristických pro určité členy, které v této práci zohledňuji, jsou superlativní konstrukce (viz §1.2.4.4). Nápadně vysoká frekvence *ten* v superlativních konstrukcích je v české literatuře reflektována od nejstarších dob: už Zubatý (1917) v prvním ročníku *Naší řeči* upozorňuje na běžnost spojení v (41a,b).

(41) a. Růže jest **ta nejkrásnější květina**.

b. Máme na skladě **ty nejnovější vzorky**. (Zubatý 1917: 291)

Zatímco Zubatý tyto formulace – adekvátně dobovému naladění – ještě odsuzuje jako germanismy, Mathesius (1926) je ani o deset let později – ovšem ve zcela jiných společenských podmínkách – už pouze uvádí jako doklady kontextů, kde zájmeno *ten* už prakticky plní funkci určitého členu (Mathesius 1926: 41). V otázce interpretace přesné funkce a odpovídajícího statusu výrazu *ten* v superlativech nicméně nedosáhla česká lingvistika nikdy absolutního konsensu. Z krátké noticky v Havránkovi & Jedličkovi (1981) plyne, že *ten* ve spojení se superlativem adjektiv „jen odkazuj[e] nebo upozorňuj[e] na něco, o čem byla nebo bude řeč“ (Havránek & Jedlička 1981: 199), viz (42). Je evidentní, že toto vymezení lze vztáhnout jen na část superlativních konstrukcí, a to na tu rozvitou vedlejší větou.

(42) To je **ta nejlepší jakost**, která se vyrábí. (Havránek & Jedlička 1981: 199)

Novější analýzy pracující s reálnými jazykovými daty pro češtinu nápadně vysokou frekvenci *ten* v superlativech potvrzují, a to jak na psaném, tak na mluveném materiálu. Vychodilová (2008) ve svém materiálu (psaných beletristických textů) konstatuje mnohem častější užití *ten* se superlativem než v ruštině a považuje toto spojení za českou analogii konstrukce s určitým členem v němčině (Vychodilová 2008: 157). Souček pak na datech z Interkorpu dovozuje, že čeština užívá v rámci

superlativních konstrukcí výrazu *ten* v celé polovině případů, kdy se v angličtině objevuje určitý člen (oproti pouhým 10 % ve finštině, která rovněž aspiruje na jazyk s incipientním určitým členem; Souček 2011).

Vzhledem k jejich vysoké frekvenci i faktu, že významový rozdíl (včetně jemných pragmatických odstínů) mezi prostým vyjádřením a vyjádřením s *ten* je skutečně často nepatrný, představuje právě forma superlativních konstrukcí v českém prostředí poměrně plodný podnět k úvahám o gramatikalizaci výrazu *ten*. Jsou to ostatně superlativní NP, které řada lingvistů považovala – a dodnes považuje – za určující pro argumentaci ve prospěch gramatikalizace *ten* ve člen (§4.4.4).

4.4 Reflexe gramatikalizace výrazu *ten*

4.4.1 Úvahy o gramatikalizaci výrazu *ten* v českém prostředí

I když se gramatikalizací *ten* v určitý člen česká odborná literatura až donedávna nikdy skutečně důsledně nezabývala, afinitu *ten* k určitému členu nejpozději od dob Mathesiových registrovala. Mathesius krátkou poznámkou v samém závěru své drobné črty o funkcích výrazu *ten* (Mathesius 1926) vnesl do české lingvistiky nebyvalý impuls, který v ní silně rezonoval po několik dalších desetiletí a rezonuje prakticky dodnes (pozoruhodného vlivu Mathesiovy studie na celou následující tradici si všímá i Berger 1993).⁷⁸ Na ohlasu, kterého se Mathesiovi dostalo, není přitom pozoruhodný jen skromný rozsah jeho původního komentáře, ale i skutečnost, že Mathesiův postřeh nebyl v podstatě ani v jeho době ničím novým. Mathesius pouze znovu konstatoval to, co v tehdejší jazykově-kulturním ovzduší bylo všeobecně známým faktem: v důsledku dlouhodobé koexistence češtiny s němčinou se v některých ohledech užívá českého ukazovacího zájmena obdobně jako určitého členu v němčině (viz už Zubatý (1917) a odkazy v něm uvedené). Mathesius nicméně toto téma dokázal postavit do nového světla – jednak tím, že v souladu se svou profesní specializací orientoval příští srovnání silněji na anglický jazyk (nebo alespoň oslabil primát, který v dosavadních komparacích hrála němčina), jednak a především tím, že definitivně zbavil užití výrazu *ten* nádechu epigonství německého členu. V neposlední řadě položil základy jeho funkční klasifikace (viz §4.3).

Od té doby prakticky nevznikla na toto téma studie, která by alespoň stručně afinitu výrazu *ten* k určitému členu nezmínila – téměř jako by každý cítil povinnost se k této kruciální otázce nějak původně vyjádřit. Většinou je ovšem pojednána jen fragmentárně, formou mimochodného komentáře, případně opatrného soudu, jen někdy podloženého soustavnější analýzou (Slezáková 1999; Vychodilová 2008).

Oživení, resp. skutečné ustavení explicitně gramatikalizační perspektivy přichází až v relativně nedávné době, v posledních dvaceti třiceti letech, kdy se české prostředí – kulturní, jazykové i badatelské – otevírá více západní inspiraci. Pro úvahy o blízkosti výrazu *ten* ke členu je přitom klíčový intenzivní kontakt s (převahou) západními jazyky s vyprofilovanými určitými členy – jak laický, tak odborný – a samozřejmě kontakt s aktuálními lingvistickými trendy, zejména s teorií

⁷⁸ „Hojné užívání přívlastkového *ten*, *ta*, *to* v hovorové češtině může vésti k otázce, nenabývá-li již v některých případech povahy určitého členu. Že oslabení deiktického významu tu postoupilo leckdy hodně daleko, je patrné z toho, že při překladu do cizí řeči, na př. do angličtiny, mnohdy stačí za české zájmeno *ten* užití určitého členu. Je to zejména při rozlišujícím zájmeně *ten*, u výrazů komparativních, u superlativů a před diferencujícími větami relativními.“ (Mathesius 1926: 41)

gramatikalizace, ale i typologií a areálovou lingvistikou. Z vykreslených poměrů pak lze vyvodit i obecné rozvržení silnějšího zájmu o otázku gramatikalizace výrazu *ten* a jeho obecného hodnocení v české (a částečně i zahraniční) bohemistice. Je zde patrný rozdílný postoj (i) starší a (ii) mladší generace lingvistů.

(i) Starší domácí tradice, zakotvená spíše ve slavistické perspektivě, a tedy v jazycích bez členu, nepociťovala otázku gramatikalizace jako nějak palčivou. Pokud se k ní vyjadřovala, byla v hodnocení *ten* coby členu spíše skeptická. Jistě i pod vlivem dlouho přežívajícího odkazu Pražské školy se soustředila spíše na klasifikaci jednotlivých funkcí výrazu *ten*, ovšem bez přímé vazby na funkce určitého členu. Nápadný je přitom prostor věnovaný analýze tzv. expresivních funkcí (už od Mathesia). Materiálově studie z této oblasti vycházely z excerpty (soudobých) textů, víceméně s omezením na beletristické žánry (pokud se nejednalo o práce výlučně spekulativního založení). Spadaly by sem práce Křížkové (1971), Adamce (1980; 1983), Zimové (1994), ale i Vychodilové (2008). Výjimku z tohoto okruhu představují práce lingvistů, kteří se vzdělili českému prostředí (Krámský 1972; Meyersteinová 1972), nebo prakticky zaměřené pedagogické publikace, učebnice češtiny pro anglické mluvčí nebo naopak edukačně zaměřené popisy angličtiny pro české studenty.⁷⁹ Už zde je vidět, že silnější kontakt s jinojazyčným prostředím, konkrétně s jazykem, který určitým členem disponuje, nejenže podporuje zájem o tuto otázku, ale i posiluje tendenci po funkčním usouvztažňování obou forem.

(ii) Mladší domácí tradice, obeznámená se současnými lingvistickými směry, ale i se silnějším jazykovým povědomím o západních, neslovanských jazycích, se naopak ke gramatikalizační a typologicko-srovnávací perspektivě otevřeně hlásí – nejen proklamativně, ale i teoretickým a metodologickým rámcem. Celkově je v pracích z tohoto okruhu zřetelnější důraz na konkrétní materiálovou analýzu, využívání korpusů, často kvantitativní analýzy a konečně i zaměření na mluvené projevy. Závěry, ke kterým autoři v těchto analýzách dospívají, jsou různé, nicméně obecně se zdá, že v porovnání se starší tradicí jsou myšlenky gramatikalizace *ten* ve člen celkově nakloněnější. Jako příklad prací z tohoto okruhu lze uvést práce Nědolužkové (2004), Součka (2011), ze zahraničních bohemistů Trovesiho (2002), Kresinovou (2008) ad.

4.4.2 Úvahy o gramatikalizaci výrazu *ten* v zahraničním prostředí

Silným inspiračním zdrojem zahraničního původu, který dovolil syntetizovat dosavadní úvahy o povaze a vývoji výrazu *ten* a uchopit je v jasném teoreticko-metodologickém rámci, byl koncept tzv. Evropského jazykového areálu, poprvé vágně formulovaný Whorfem (1956) a od devadesátých let postupně naplňovaný pozitivním obsahem v projektu *Typology of languages in Europe* (Eurotyp). Projekt Eurotyp, zastřešovaný Institutem Maxe Plancka v Lipsku, evidoval typologické rysy charakteristické pro geneticky různé, ale strukturně blízké evropské jazyky, a v podstatě nastartoval empirický, typologicky pojatý lingvistický průzkum evropské jazykové oblasti.⁸⁰ Mezi klíčové strukturní rysy evropských jazyků (tzv. euroverzalie, viz Haspelmath 2001) se řadí mimo jiné (i) perfektum vyjádřené konstrukcí *mít* + pasivní participium (*I have done*), (ii) externí posesivní konstrukce (*stojíš mi na noze*), (iii) časté vyjádření proživatele v pozici subjektu (*Mám*

⁷⁹ Zde nacházíme opačná a poměrně vyhraněná stanoviska: např. „česká zájmena ukazovací jsou ve valné většině příkladů ekvivalenty anglických určitých členů“. (Čermák et al. 1991: 71)

⁸⁰ Výsledky byly postupně publikovány v rámci souhrnných kompendií v řadě *Empirical Approaches to Language Typology* v 8 stěžejních svazcích v letech 2008–2011, viz Bossong et al. eds. (2008–2011).

rád maso, I like meat) a (iv) v neposlední řadě právě i existence určitých a neurčitých členů (Haspelmath 2001; Heine & Kutevová 2006; van der Auwera 2011). Různé jazyky naplňují definici „standardní evropštiny“ (*Standard Average European*) v různé míře. Jádrem evropského jazykového areálu tvoří němčina s francouzštinou, resp. další západoevropské jazyky. Následují – v daném pořadí – další románské jazyky, jazyky Balkánu a jazyky Skandinávie a konečně – s větším odstupem a s menší shodou – i jazyky slovanské, případně i maďarština (Haspelmath 2001).

Právě geografický pás probíhající severojižně středovýchodní Evropou je přitom dějištěm řady jazykových změn: je to území, kde se po staletí, někdy tisíciletí setkávají jazyky západoevropské s jazyky východoevropskými, nebo přesněji a v novém uchopení je to oblast východní hranice Evropského jazykového areálu. Sem spadají zejména jazyky západo-, ale i jihoslovanské (polština, lužická srbština, slovinština ad.), jejichž mluvčí žili či žijí v dlouhodobém kontaktu s mluvčími němčiny (na jihu slovanského území rovněž italštiny), ale např. i finština, která je po staletí silně utvářena švédštinou. Změny, které v těchto jazycích probíhají, jsou podle některých autorů výslednicemi dvou faktorů: ve své podstatě se jedná o přirozené gramatikalizační procesy, pozorované v různých obměnách v různých jazycích, zde ovšem navíc podpořeny ještě kontaktem s jazyky západoevropskými, kde už jsou tyto změny dokončeny – evoluce určitého členu, složené perfektum s pasivním participiem, vytlačování instrumentálu komitativem (*krájet chleba s nožem*) ad. (Heine & Kutevová 2006). Kontakt se západoevropskými jazyky s gramatikalizovanějšími strukturami tak v jazycích středoevropského pásu akceleruje univerzální vývojové tendence.

Současné lingvistické klima má podstatné důsledky pro jazykový výzkum češtiny. Propojení gramatikalizační a areálové perspektivy v současné lingvistice staví západoslovanské jazyky, a mezi nimi češtinu, do samého středu typologických studií zabývajících se jazykovým kontaktem. Typologické popisy jsou materiálově odkázány na vhodné empirické analýzy konkrétních jazyků a ty – minimálně pro češtinu – stále chybí (viz velmi sporá data pro češtinu v Heinovi & Kutevové 2006). Analýza základních kontaktních a gramatikalizačních fenoménů na češtině v odpovídající, komparativní perspektivě se tak stává jednou z podmínek úplného typologického popisu evropských jazyků.

4.4.3 Vybrané případové studie ke gramatikalizaci *ten*

Na tomto místě zmíním jen několik studií z nejnovější doby, které se gramatikalizací *ten* nebo jeho funkční blízkostí k určitému členu explicitně zabývaly. Pro vyčerpávající přehled, ovšem omezený dobou vzniku dané práce, odkazuji na habilitaci Tilmana Bergera (1993). Většinou se jedná jen o drobné sondy, příznačně mladých autorů. Většinu z nich je zároveň společné to, že otázku po gramatikalizaci výrazu *ten* sledují v širší areálové perspektivě, ve srovnání s dalšími jazyky v podobném postavení jako čeština: s lužickou srbštinou, se slovinštinou či s finštinou.

4.4.3.1 Trovesi (2002)

Výsledky své sondy do fungování demonstrativ *ten, ta, to* v češtině, slovinštině a lužické srbštině publikoval v několika svých studiích italský bohemista Andrea Trovesi (většina z nich je v italštině, česky 2002). Výběr srovnávaných jazyků je motivován odlišností jejich demonstrativních systémů od systémů zbylých slovanských jazyků: namísto dvouprvkové distanční opozice *proximální* –

distální disponují demonstrativem distančně neutrálním, od něhož morfologicky odvozuje distančně příznakové formy (viz §4.1.2).

Trovesiho přístup zřejmě nejlépe naplňuje charakteristiku uvedenou výše: vyznačuje se jasně vyprofilovanou gramatikalizační perspektivou a obecnělingvistickým teoretickým zázemím a areálovým rámováním pozorovaného jevu: specifické rysy v distribuci i funkci demonstrativ v analyzovaných jazycích připisuje jejich kontaktu s němčinou.

Deklarovaným cílem analýzy je přitom zodpovědět otázku po možné ekvivalenci příslušných demonstrativ a určitého členu. Materiál tvoří mluvené neformální projevy (nahrané během pobytu v Lužici a ve Slovinsku, české materiály ze zásob Ústavu pro jazyk český Akademie věd; český materiál: 70 minut; lužický: 50 minut; slovinský: 60 minut).

Analýza všech tří jazyků ukázala, že zatímco v češtině a z větší části i v lužičtině *ten* z velké části kopíruje funkce určitého členu, ve slovinštině si v řadě ohledů podržuje zájmenný charakter. Zřejmě je to už z frekvence užití: ze srovnatelného počtu možných užití adnominálního *ten* jich čeština realizuje 268, lužická srbština 107 a slovinština pouhých 31. Většina slovinských demonstrativ navíc provází adjektiva v pozici hlavy NP (*ta dětská [Bible]*).

Co se týká funkční profilace demonstrativ, v češtině a v lužické srbštině se vyskytují prakticky ve všech funkcích určitého členu, s generiky je ovšem doložena jen česká varianta (*to pivo*). Na různý stupeň gramatikalizace poukazuje podle Trovesiho i skutečnost, že slovinské *ta* si na rozdíl od češtiny a lužické srbštiny údajně „zachovává značnou deiktickou hodnotu a ukazuje na blízký předmět“ (Trovesi 2002: 133). Oslabená deixe spolu s vysokou frekvencí, pokrytí prakticky celého spektra funkcí určitého členu a v neposlední řadě komunikační expresivita patrná v užití zájmen jsou pak argumentem pro to, interpretovat demonstrativa v obou jazycích, v češtině i v lužické srbštině, jako výrazy stojící „na vývojovém stupni mezi kategorií ukazovacích zájmen v užším slova smyslu a určitým členem. [...] [Tyto výrazy] plní funkci neobligatorního ukazatele na známý referent [a z]ároveň explicitně zdůrazňují důležitost a centrálnost míněného referentu v textu“ (Trovesi 2002: 135–136).

4.4.3.2 Nědolužko (2004)

Anna Nědolužko nabízí sice rovněž stručnou, nicméně jemněji odstíněnou analýzu téhož, tentokrát pouze ve srovnání češtiny s lužičtinou. Na rozdíl od Trovesiho (2002), který v obou jazycích konstatuje prakticky stejné poměry, nalézá Nědolužko (2004) v obou jazycích jasné rozdíly, které jí dovolují podívat se na otázku českého členu z poučenějších pozic než řada jiných autorů. Ačkoli její kategorizace funkcí je poměrně idiosynkratická,⁸¹ obsahuje řadu pěkných postřehů a v zásadě pokrývá celou šíři možných výskytů.

Ukazuje se, že české *ten* má silnější postavení (i) při anaforickém odkazování (zvláště při anafoře v tématu věty a pravé dislokaci) a (ii) při odkazování připomínacím. Lužická srbština je v tomto ohledu výrazněji formována němčinou, kde určitý člen sice odkazují ke známému předmětu, ovšem „nemá podobné funkce jako parentetické výrazy typu čes. *jak jsme o tom mluvili, jak jsme to naplánovali* aj.“ (Nědolužko 2004: 156), viz §4.3.5. Užití lužickosrbšského zájmena je naproti tomu

⁸¹ Nědolužko rozlišuje funkci deiktickou, anaforickou, relační unika (situační a preinformační/připomínací), užívání výrazu *ten* s různými typy substantiv a syntaktické faktory.

více ovlivněno syntaktickými faktory: téměř nikdy se neobjevuje v předložkových vazbách, jen velmi výjimečně s posesivy a je rezistentní vůči spojení s vlastními jmény, jak s místními, tak s osobními. Naopak je závazné v ustálených konstrukcích inferovaných z němčiny, srov. (43a) s (44) a dále (43b).

(43) lužická srbština

a. *To je ta sotra wod wuja Pawla.*
to je ta sestra od strýce Pavla
,To je sestra strýce Pavla.‘

b. *a tón wuslědkjo, zo...*
a ten výsledek je, že
,a výsledek je, že...‘ (Nědolužko 2004: 158)

(44) němčina

Das ist das Schwester von Onkel Paul.
to je DEF sestra od strýc Pavel
,To je sestra strýce Pavla.‘ (Nědolužko 2004: 158)

V tomto nasvícení se tedy zdá právě lužickosrbské *tón* bližší standardnímu členu, české *ten* naopak prostředkuje silnější pragmatické odstíny. Někdo (2004) shrnuje:

[Hornolužické] *tón* [se] prakticky pravidelně užívá při označování objektů v dané situaci jedinečných, zatímco české *ten* má funkci připomínání skutečností známých účastníkům komunikace. [...] [V češtině] plní české zájmeno častěji funkce komunikační (tj. označuje téma výpovědi, komunikativní zapojenost rématu nebo vyjadřuje k objektu jakýkoliv emocionální vztah). Naproti tomu UZ⁸² *tón* v horní lužičtině je omezeno spíše na rovinu formální a lexikálně-sémantickou. (Nědolužko 2004: 158)

4.4.3.3 Kresinová (2008)

Kresinová (2008) se od zbylých studií liší jednak tím, že je omezena pouze na český materiál, jednak tím, že gramatikalizace výrazu *ten* je jen průvodní otázkou jejího zkoumání. Kresinové jde v první řadě o možnosti užití *ten* spolu s vlastními jmény (osobními i místními). Gramatikalizační, resp. komparační perspektiva je však v jejím přístupu přesto zřetelná. Navíc se autorka soustředí na spontánní mluvenou češtinu, kde jsou gramatikalizační (progresivní) tendence nejsilnější.

Kresinové studie je korpusově založená a čerpá ze všech tehdy dostupných mluvených korpusů Českého národního korpusu (ORAL2006, Pražského a Brněnského mluveného korpusu). Nejedná se ovšem o analýzu kvantitativní, autorka usiluje spíše o postžení toho, jak výraz *ten* funguje v rámci kratší, ale ucelené diskursní jednotky. Přitom zjišťuje, že pro *ten* s vlastními jmény v češtině neplatí prakticky žádná kombinační omezení, s vlastními jmény se pojí ochotně ve všech svých obecných významech. Kresinová identifikuje pro tato spojení tři základní funkce: (i) identifikační (i když potlačeně a ne univerzálně), (ii) připomínací (*už jsme o tom mluvili*, viz

⁸² UZ = ukazovací zájmeno.

§4.3.5) a (iii) zdůrazňovací/osvětlovací (zdůraznění prominentních referentů v diskursu, viz §4.3.6). Poslední z nich se přitom často uplatňuje ve srovnávacích konstrukcích, viz (45).

(45) je tady v Praze... to je problém tý nevyrovnaný společnosti, **ta Praha** proudí rychlejc, než se rozvíjí **ten venkov**... (Kresinová 2008: 246)

Poslední ze jmenovaných funkcí si zaslouží největší pozornost i z hlediska svého gramatikalizačního potenciálu. Kresinová ji explicitně usouvztahuje s funkcí pozorovanou v počátečních stádiích gramatikalizace určitého členu ve francouzštině (Epstein 1993; 1995) a s funkcí, kterou podle Laury (1997) plní demonstrativum v současné finštině. Kresinová se tak jasně kloní k interpretaci *ten* coby počínajícího členu.

4.4.3.4 Souček (2011)

Součkova studie je rozsahově i metodologicky skromná, přesto přináší některé zajímavé výsledky. Souček využívá možností, které nabízejí moderní korpusové databáze a projekty, s cílem ověřit tradovaná tvrzení o možné gramatikalizaci demonstrativa *ten*. Pracuje přitom s korpusem Interkorp, který umožňuje přímé srovnání paralelních textů v angličtině s češtinou a finštinou. Volba finštiny samozřejmě není náhodná – finské demonstrativum *se* se zdá být funkčně (a vývojově) analogické českému *ten* (viz §3.3).

Srovnávací bázi všech tří jazyků jsou 2 beletristické texty (román *Žert* Milana Kundery a *Harry Potter a Kámen mudrců* od J. K. Rowlingové). Souček svou analýzu záměrně (a rozumně) omezuje pouze na tři funkčně-gramatické kontexty, které v úvahách o gramatikalizaci hrály či hrají nějakou roli: (i) anaforické odkazování (v úzkém slova smyslu mého pojetí), (ii) odkaz ke všeobecné znalosti o světě (asociační anafora) a (iii) spojení se superlativem adjektiva. Cílem je pouze porovnat frekvenci užití *ten* v každém z těchto kontextů s jeho finským protějškem a s anglickým určitým členem. Východiskem srovnání je přitom angličtina, resp. kontexty, ve kterých angličtina zapojuje určitý člen.

Prvním překvapivým zjištěním analýzy je skutečnost, že ve všech zkoumaných ohledech se čeština vyznačuje častějším užitím demonstrativa než finština, v některých přitom výrazně. V porovnání s anglickým členem je ovšem v obou „nečlenových“ jazycích frekvence demonstrativ nízká: odkazování k obecným znalostem o světě a zkušenostním rámcům (asociační anafora) zůstává zcela bez určení; z případů, kdy angličtina zapojila určitý člen anaforicky, jich čeština korespondujícím způsobem realizovala pouze 20 % (jiným určením – posesivem / speciálním pádem – 5 %), finština pouhých 10 % (jiným určením 20 %).

Výjimečné je ovšem postavení *ten* v superlativních konstrukcích, zvláště ve srovnání s finštinou: zatímco čeština zapojuje *ten* v celých 50 % případů, kdy angličtina užije určitý člen, finština v pouhých 10 %. Finština ovšem i zde absenci demonstrativního určení poměrně silně kompenzuje jiným vyjádřením určitosti: z 30 % (nejčastěji kvantifikátorem (*nejlepší*) *ze všech*). Čeština naopak sáhne k alternativním určením pouze v 10 % případů.

Souček konečně prověřuje distribuci srovnávaných prostředků i opačným směrem, když konfrontuje adnominální *ten* s paralelami v angličtině a finštině. Z případů, kdy čeština zapojuje *ten*, jich angličtina ztvárňuje určitým členem pouze 40 %, z dalších 40 % pak demonstrativem *that*

(zbylé případy posesivem, příp. dalším určením). Ve finštině jim z 50 % odpovídá demonstrativum *se*, z 10 % přivlastňovací zájmeno a z 10 % jiná reprezentace.

Už zcela elementární srovnání frekvencí mezi jednotlivými jazyky odhaluje výrazné rozdíly nejen mezi jazykem se členem a jazyky bez členů, ale i mezi „nečlenovými“ jazyky mezi sebou. Obecná korespondence mezi členem a českým *ten* je navíc poměrně slabá. Adnominální *ten* se vyskytuje jen v menší části kontextů, kde nacházíme člen (neplní zdaleka všechny funkce určitého členu), a zároveň tam, kde se objevuje, mu stejným dílem odpovídá člen, jako ukazovací zájmeno (plní další, ne typicky členové funkce).

Souček sám je tak na základě svých výsledků k hypotéze o gramatikalizaci *ten* (a stejně tak finského demonstrativa) skeptický. I když je frekvence užití při anaforické referenci, a zejména v superlativních konstrukcích v češtině relativně vysoká, resp. vyšší než ve finštině, není podle něj dostatečně systematická na to, aby ospravedlnila pojetí *ten* coby incipientních členů.⁸³

Pro úplnost obrazu je třeba dodat, že Součkovy závěry jsou nutně určeny specifickou povahou analyzovaného materiálu. Korpus Intercorp umožňuje pouze srovnání psaných textů, a ač obě analyzovaná beletristická díla obsahují i (stylizované) dialogické pasáže, nelze je považovat za reprezentativní pro mluvenou spontánní češtinu, kde bychom nestandardní (tj. nedemonstrativní) užití adnominálního *ten* nejspíše čekali. Součková analýza tak vypovídá o specifických poměrech ve specifickém vyjadřovacím modu spíše konzervativního charakteru.

4.4.4 Ústřední kontexty přehodnocování *ten* v určitý člen

I na omezeném vzorku čtyř podrobněji referovaných studií je vidět, k jak protichůdným závěrům jejich autoři dospívají. Vybrané studie jsou tak ilustrativní nejen pro aktuální uchopení otázky po funkci adnominálního *ten*, ale i pro fragmentárnost celkového obrazu, který o fungování *ten* doposud máme. Stejně jako se přitom lingvisté neshodnou v jeho kategoriální interpretaci (demonstrativum, či (počínající) člen), různí se i v názorech na to, ve které ze svých funkcí má ke členu potenciálně nejbliže (viz §3.2). V podstatě se objevuje plné spektrum možností.

i. Situační odkazování

Deiktická funkce adnominálního *ten* je konsensuálně reflektována jako (minimálně) slabá a řada autorů si všímá, že *ten* je právě při situačním odkazování často obligatorní (viz §4.3.3). Jelikož demonstrativum z podstaty své funkce při odkazování k předmětům přítomným v situaci obligatorní není, poukaz k jeho závaznosti právě v těchto kontextech se zde prakticky rovná jeho ztotožnění s funkcí určitého členu (v těchto kontextech). Vazby mezi obligatorností užití a „členovostí“ adnominálního *ten* si jsou, zdá se, vědomi všichni lingvisté, kteří ji identifikují, ať už si otázku po afinitě *ten* a členu kladou, nebo ne. Výrazná je u Adamce (1983), patrná u Štíchy (1999).

⁸³ Nutno ovšem podotknout, že systematickosti užití jako takovou Souček nezkoumá, spíše ji vyvozuje právě z frekvence, takže „nesystematické“ pro něj znamená „nedostatečně frekventované“.

ii. Anaforické odkazování

Přestože podílu adnominálního *ten* na anaforickém odkazování bylo v české literatuře věnováno hodně pozornosti, nikdo se doposud neodhodlal označit anaforické odkazování přímo za ústřední doménu gramatikalizace demonstrativa. Existují sice signály silného (až závazného, viz Štícha 1999) užití *ten* při anaforickém odkazování, zvláště v určitých větných pozicích (podle některých v tématu, podle jiných v rématu, viz §4.3.4.3), neprojevují se ovšem natolik systematicky, aby právě anaforickému odkazování připsal některý z lingvistů v otázce gramatikalizace *ten* roli zdrojového kontextu. Výjimkou z poslední doby je Slezáková (1999), která právě anaforické odkazování (reprezentované především průběžným odkazováním k diskutovanému tématu) ztotožňuje s kontextem, kde *ten* funguje jako určitý člen.

Je ovšem třeba dodat, že na celkové rezervovanosti vůči anafoře se jistě podepisuje rozkolísanost jejího vymezení a především omezení na psané texty.

iii. Připomínací odkazování

Ani připomínací užití nefiguruje v kontextu úvah o gramatikalizaci *ten* explicitně jako primární faktor, jakkoliv zvláště komparativní slavistické studie zdůrazňují jeho výjimečnost (viz §4.3.5). Jeho role v procesu případné gramatikalizace *ten* ve člen není jasná a je paradoxně o to pochybnější, oč charakterističtější tato funkce je právě a pouze pro češtinu. Tak se zdá uvažovat např. Nědolužko (2004). Naopak pro Trovesiho (2002) je i připomínací funkce jednou z náležitých funkcí určitého členu, a proto i jedním z argumentů pro postupnou gramatikalizaci *ten*.

iv. Některé gramatické struktury

Výrazně vyššího konsensu dosahují lingvisté v otázce častého užití *ten* v některých gramatických konstrukcích, zejména v superlativech. Zároveň právě v této otázce korespondují nejstarší postřehy (viz Mathesiovo původní vyjádření z roku 1926) s nejsoučasnějšími zjištěními (Součková sonda (2011) do frekvence *ten* v superlativních konstrukcích). Právě v těchto syntakticky sevřených kontextech je tendence k užití *ten* velmi silná, a to natolik, že i řada autorů k hypotéze o gramatikalizaci *ten* jinak spíše skeptická přiznává právě superlativním (případně dalším) konstrukcím s *ten* zvláštní postavení, funkčně blízké superlativním frázím ve „členových“ jazycích (Vychodilová 2008; Souček 2011).

v. Pragmatické funkce

Pozornost, kterou česká lingvistika dlouhodobě věnovala expresivní funkci adnominálního *ten*, se projevila i její integrací do gramatikalizačního procesu. Aktuálním a zároveň explicitním způsobem to provedli Trovesi (2002) a Kresinová (2008). Oba upozorňují na „zdůrazňovací“ funkci adnominálního *ten* (*highlighting function*) a chápou ji jako prerokvizitu určitého členu (po vzoru Epsteinova 1993 a Laury 1997). Naopak domácí tradice je skeptičtější: Nědolužko (2004) chápe v zásadě tutéž funkci (komunikační zdůraznění exponovaného referentu) naopak spíše jako příznak pragmatické profilace *ten*.

4.5 Shrnutí

Tato kapitola představila způsob reflexe výrazu *ten* v domácí lingvistické literatuře, zejména jeho nejasného kategoriálního statusu a možné afinity k určitému členu. V českých mluvnicích je *ten* převahou vymezováno jako zájmeno, pouze nejnovější gramatika, postavená na korpusových datech, interpretuje tento výraz současně jako zájmeno a determinátor, s explicitním poukazem na jeho blízkost určitému členu (Cvrček et al. 2010). Většina lingvistických prací upozorňuje na jeho oslabenou deiktičnost: *ten* není schopno přímo *ukazovat* ke svému referentu, popř. není schopno prostředkovat informaci o jeho vzdálenosti od mluvčího – záleží na pojetí konceptu deixe, ke kterému se autor hlásí. Zatímco o distančním a ostenzivním potenciálu výrazu *ten* existují oprávněné pochybnosti, schopnost odkazovat do situace mu většina lingvistů přiznává.

I další z faktorů gramatikalizace, frekvence, v celkovém pohledu potvrzuje oslabený demonstrativní charakter adnominálního *ten*. Lemma *ten* náleží mezi deset nejčastějších výrazů psané češtiny, s velkým nárůstem před distančními variantami *tenhle/tento* a *tamten*. Na jeho četnosti se ovšem nejvíce podílí tvar 3SG *to* v převahou neatributivních funkcích. Ve srovnání s frekvencí odpovídajících determinátorů v angličtině (*the – this – that*) je zejména nápadná extrémně nízká frekvence distálního *tamten*, a to především v psané češtině. V mluvené češtině je *ten* celkově četnější, kromě tvaru *to*, který je nejčastějším slovním tvarem vůbec, především v přímých pádech ve formě *ten* a *ta*.

Funkce výrazu *ten* se v české lingvistice tradičně dělí na primární (= identifikační) a sekundární (= pragmatické). Mezi identifikační funkce spadá funkce deiktická (situační), anaforická, případně kataforická. Diskursnědeiktická je v domácí tradici převahou chápána jako druh funkce anaforické. Pod sekundární funkce se řadí funkce zvýrazňovací (s typy intenzifikační a emocionalizační) a připomínací. Zvýrazňovací funkce je variantou funkcí expresivních, kterým byla v české literatuře věnována tradičně největší pozornost. Užitím výrazu *ten* ve všech sekundárních funkcích se přitom čeština vymyká všem ostatním slovanským jazykům, nejen v četnosti, ale i v samotné možnosti tyto funkce vyjadřovat. Připomínací užití *ten* odvolávající se ke společné znalosti „za“ referentem (ve smyslu připomínání faktů s ním spojených) je dokonce výlučným rysem češtiny. Právě častým výskytem v sekundárních významech dosahuje české adnominální *ten* tak vysoké frekvence.

V některých případech odkazování do situace je užití výrazu *ten* dokonce obligatorní. V oddíle věnovaném situační referenci ukazují, že to, co podmiňuje přítomnost *ten*, je přímý, smyslový kontakt s referovaným předmětem, nikoli pouze vizuální kontakt, jak tvrdí dosavadní studie. V těchto užitích se výraz *ten* chová jako determinátor.

Silná tendence k užití *ten* nicméně působí i při vyjadřování anaforických vztahů. Zhruba řečeno platí, že čím volnější je formální a významový vztah mezi oběma členy anafory, tím častěji je postcedent provázen adnominálním *ten*. Pravidelně se tak děje při slovnědruhových transpozicích (*spal – ten spánek*) a tehdy, kdy je postcedent hyperonymem k antecedentu (*bridž – ta hra*). Roli v užití *ten* hraje i informační struktura věty: *ten* se blíží závaznosti v rematické pozici, a to tím silněji, čím větší je vzdálenost od poslední zmínky referentu. Současně byla zachycena tendence signalizovat prostřednictvím *ten* tematickou zapojenost referentu. Adnominální *ten* se v češtině objevuje navíc i v kontextech tradičně spojovaných s určitým členem: při generickém odkazování, v asociační anafore a v superlativních konstrukcích. V posledně zmíněném kontextu je přitom jeho pozice velmi silná, a to i v psané formě češtiny.

Linie úvah o gramatikalizaci *ten* je v českém prostředí pevně spojena s Vilémem Mathesiem (1926), v dalších obdobích nicméně nebyla přímo a soustavně rozvíjena. Pozornost českých lingvistů byla po dlouhou dobu upřena spíše k přesnějšímu popisu funkcí výrazu *ten* než k jeho vývoji. V poslední době, spolu s celkovým posílením diachronního rozměru lingvistiky, s rozvojem typologie a areálových studií, se nicméně objevila řada (spíše drobnějších) studií, které gramatikalizaci, resp. blízkost *ten* a určitého členu, explicitně tematizují. Názory na míru gramatikalizovanosti výrazu *ten*, stejně jako na případný zdrojový kontext tohoto procesu se různí. Nejvitálnější se v tomto směru zdají aktuální úvahy o pragmatické funkci *ten*, spočívající v (komunikačním) zdůraznění, resp. osvětlení diskursně exponovaného referentu.

5. Anotace dat

5.1 Materiál

Analyzovaný materiál sestává z převyprávěných verzí tří krátkých videopříběhů v podání patnácti mluvčích o celkovém trvání cca 75 minut. Svým charakterem i časovým rozvrhem odrážejí zvolené příběhy prototypickou narativní strukturu – chronologickou posloupnost událostí koncentrovaných kolem několika ústředních postav, vyznačující se dramatickou zápletkou a jejím rozřešením, a představují tak vhodnou fabulační předlohu pro konkrétní syžetové zpracování.

Výběr videí byl záměrně omezen pouze na ty příběhy, které stojí výlučně na neverbální akci. Všechna videa nicméně obsahují audio stopu zachycující zvuky prováděných akcí a zvuky v pozadí, případně smích diváků. V řadě momentů je děj podbarven hudbou. Příběhy jsou srovnatelné svou délkou (od cca 2,5 až do 5 minut) i sevřeností zobrazované akce. Všechny mají víceméně jednoho hlavního protagonistu, do děje ovšem v různé míře zasahují postavy další.

5.1.1 Příběh *Bankovka*

První z příběhů (*Bankovka*; 2 min, 45 s) je humorný výjev odehrávající se na ulici anglického velkoměsta. Zachycuje elegantního džentlmena, který, kráčeje po chodníku, spatří na silnici u obrubníku desetilibrovou bankovku. Při pokusu ji zvednout zjišťuje, že bankovka je zaklesnutá pod kolem automobilu, a ani přes usilovnou snahu se mu ji nedaří vyprostit. Rozhodne se tedy počkat v kavárně naproti přes ulici, než se vrátí majitel auta a s vozem odjede. Z kavárny pozorně sleduje děj na ulici, registruje (a silně prožívá) situace, kdy hrozí, že si bankovky všimne někdo z náhodných kolemjdoucích, a když se konečně k vozu blíží jeho majitel, muž se kvapně zvedá a míří k východu. Jak se však ukazuje, není sám: spolu s ním se zvedá celé osazenstvo kavárny a ve snaze zmocnit se uvolněné bankovky se překotně žene ke dveřím.

5.1.2 Příběh *Lev*

Druhý z příběhů, *Lev* (3 min, 25 s), je klasická chaplinovská groteska. Chaplin, pracující zřejmě jako pomocná síla v cirkusovém zázemí, se shodou nešťastných okolností ocitne uzavřen v jedné z cirkusových klecí spolu se spícím lvem. V první chvíli se z klece snaží všemožně uniknout – pokusem uvolnit závoru zvenku skrze mříž, protáhnout se spojovacími dvířky do jiné klece. Nic z toho se mu ovšem nezdaří. Nezbyvá mu než chovat se co nejtišeji a doufat v brzkou pomoc. Jeho obezřetné počínání je málem zmařeno štěkajícím psem, který ho zpozoruje a hlasitě upozorňuje na jeho přítomnost. Nakonec se v dohledu objevuje dívka, která představuje naději na záchranu. Ta ovšem zřejmě v hrůze z nebezpečí, v němž se Chaplin ocitl, omdlívá. Zatímco ji Chaplin skrz mříže křísí vodou, lev se probouzí. O Chaplina ovšem nejeví valný zájem. Jeho krotké chování Chaplinovi dodá odvalu, takže když mu dívka, která se mezitím vzpamatovala, příběhne konečně otevřít dveře, Chaplin odmítá klec opustit a demonstruje před ní svoji mužnost rozličnými krotitelskými kousky. Lev ovšem brzy ztratí trpělivost, po Chaplinovi se ožene a ten konečně prchá z klece ven. V panice přitom vyšplhá na nejbližší sloup, odkud ho pak dívka láká zpět dolů na zem.

5.1.3 Příběh *Zlodějka*

Poslední snímek, *Zlodějka* (4 min, 59 s), zachycuje mladou dívku, jak spěchá na malé, venkovské nádraží. Na nástupišti zamíří k automatu na jízdenky, aby si pořídila lístek, zdržuje ji ovšem mladík, který stojí před ní. Než se dívka dostane na řadu, vlak, na který spěchala, ujíždí. Dívka se zklamaně usadí na lavičku vedle mladíka, který ji předtím zdržoval, a čeká na další vlak. Mezitím si odloží kabelku a zaobírá se svým mobilním telefonem. Její nepozornosti ovšem využije zloděj – mladý chlapec v šedé mikině s kapucí. Ten se kabelky zmocní a utíká s ní pryč. Mladík, který předtím dívku zdržoval u automatu a který doposud seděl v klidu vedle na lavičce a četl si, se okamžitě zvedá a zloděje stíhá. Po krátkém čase ho dohoní, kabelku mu vytrhne a vrací se s ní zpět k dívce. V té chvíli přijíždí další vlak. Dívka chlapce z vděčnosti obejmě a nastoupí do vlaku, chlapec zůstává stát na nástupišti a dívka mává. V závěru nicméně divák zjišťuje, že dívka závěrečného objetí využila k tomu, aby chlapci ukradla jeho vlastní peněženku.

5.1.4 Rozdíly v povaze příběhů

Všechny příběhy spojuje dramatické napětí dané akcí, výstavbou zápletky a spěním k rozuzlení. Z náčrtu jejich děje jsou nicméně zároveň patrné jisté rozdíly v komplexitě zobrazovaných událostí, o kterých lze očekávat, že se odrazí i ve způsobu zacházení s anaforickými prostředky. *Bankovka* je příběh strukturně nejjednodušší, děj je centrován kolem jediné postavy. Hlavní protagonista příběhu zde nemá srovnatelného „referenčního konkurenta“, kromě něj v příběhu defilují jen marginální postavy náhodných kolemjdoucích. Všechny ostatní klíčové referenty děje se rekrutují z neživých předmětů (bankovka, automobil, kavárna atd.), reference k hlavní, prominentní postavě je tedy neproblematická. Ve *Lvu* už se objevuje větší množství postav: kromě Chaplina jeho zachránkyně a samozřejmě samotný lev. Vzhledem k jejich odlišné povaze (zčásti reflektované i v odlišném gramatickém rodu) je reference k nim nicméně rovněž poměrně přímočará. Nejsilnější riziko ambivalentní reference tak představuje poslední příběh, *Zlodějka*, kde je děj v klíčovém okamžiku nesen dvěma konceptuálně podobnými referenty (oba jsou mladí muži), kteří ovšem v příběhu zastávají velmi odlišné úlohy. Nutnost mezi nimi v této klíčové fázi děje jasně rozlišit vyžaduje ze všech příběhů nejsilnější (nejexplicitnější) specifikaci každého z nich.

5.1.5 Přednosti a omezení analyzovaného materiálu

Shromážděný korpus dat tvoří poměrně sevřený, obsahově i formálně homogenní vzorek mluveného diskursu a jako takový má samozřejmě své výhody i nevýhody.

5.1.5.1 Srovnatelnost s předcházejícími studii, autonomie narativního univerza

Jednoznačnou výhodou narativního žánru jako takového – a zároveň i rozhodujícím důvodem pro jeho volbu – je srovnatelnost výsledků s dosavadními studii věnovanými anaforickým prostředkům, resp. s případovými studii procesu gramatikalizace zájmen v určité členy v konkrétních jazycích, které byly prakticky bez výjimky prováděny právě na narativech. Zároveň nelze popřít, že anaforické vztahy jsou mnohem průhlednější a jejich analýza nesrovnatelně snazší v rámci příběhu na mluvčím nezávislém, který v jistém smyslu představuje autonomní diskursní universum s vlastními prvky, vazbami a „zevnitř“ definovanými pravidly. Do vyprávěného příběhu

prakticky nezasahují, nebo jen velmi omezeně, složitě zmapovatelné faktory plynoucí z osobní zkušenosti mluvčího, z jeho znalostí o světě, ze znalostí a zkušeností sdílených s posluchačem atd. Právě v monologickém, nepersonálním narativu lze nejnázorněji omezit analytický záběr pouze na anaforické vztahy, které jsou hlavním předmětem mého výzkumu.

5.1.5.2 Užší spektrum referenčních typů

Další nespornou výhodou narativního materiálu, zejména ve formě vybraných příběhů, je simplifikace otázky reference: většina jmenných frází má jasnou a průhlednou referenci ke specifické postavě či předmětu. Otázka charakteru reference je nesmírně komplikovaná, přitom ji žádný popis anaforických prostředků nemůže nechat stranou. Jedním ze způsobů, jak se s ní v počátečních stádiích výzkumu vypořádat, je postavit ji na co nejelementárnějším základě: na referenci ke specifickým, konkrétním diskursním entitám, které jsou oporou typického narativu.

5.1.5.3 Segmentovatelnost v komplexní syntaktické jednotky

S autonomií „diskursního světa“, který analyzované narativy zakládají, resp. jeho „odstřížeností“ od světů mluvčího a posluchače, tvořených společně sdílenými zkušenostmi a znalostmi, úzce souvisí další nesporná přednost narativního žánru s poměrně výrazným metodologickým dosahem: jeho přímočará artikulace v kompletní syntaktické jednotky. Ve srovnání s běžnou spontánní konverzací, která se vyznačuje vysokým podílem nevětných celků, samostatných frází a proměnlivějším, pragmaticky utvářeným členěním (Miller & Weinertová 1998; Čmejrková & Hoffmannová 2011; Hoffmannová 2012), je až zarážející, jak syntakticky organizované analyzované narativy jsou: prakticky všechny mluvené projevy v korpusu bylo bez větších obtíží možné rozčlenit do celistvých klauzí. Jejich syntaktická integrace je bezpochyby i důsledkem jejich „polospontánního“ charakteru, totiž danosti narativní fabule ještě před tím, než samotné vyprávění započalo, a samozřejmě celkově i monologické traktace jako takové. Běžná konverzace mezi dvěma či více přáteli, operující na pozadí široce sdíleného kontextu, reagující na tematickou dynamičnost a aktuálně utvářené komunikační cíle, bude pravděpodobně po formální stránce roztříštěnější a náznakovitější než monologický žánr s jasným narativním půdorysem.

5.1.5.4 Vysoký podíl opakovaných zmínek

Zcela klíčovým ziskem úzce sevřených příběhů je nicméně přirozeně vysoký podíl opakovaných zmínek. Opakovaná reference je průvodním znakem omezeného prostoru, na kterém se příběh odehrává, a samozřejmě omezeného počtu postav a repertoáru narativních „rekvizit“. Verbální ztvárnění téhož příběhu v podání různých mluvčích pak dovoluje srovnat různé strategie řešení obdobného problému. Vzhledem k tomu, že právě konfrontace různých způsobů ztvárnění opakované, anaforické reference je stěžejním předmětem analýzy této práce, byl právě tento faktor pro volbu materiálu rozhodující.

5.1.5.5 Specifičnost jazykových dat

Limity takto sestaveného korpusu jsou samozřejmě nabíledni a v podstatě nejsou ničím jiným než odvrácenou stranou jeho výhod: tematická sevřenost příběhů spolu s jejich opakováním se

nevyhnutelně promítá do typově omezeného a nutně nereprezentativního okruhu referentů, takže získané výsledky budou zatížené specifickým charakterem konkrétních narativů. Toto zkresení se samozřejmě neprojevuje pouze v limitovaném spektru referentů, ale i v zatížení syntaktických kategorií, využití anaforických forem v zastoupení jednotlivých typů klauzí apod. S tím je ovšem, tak jako u každé analýzy postavené na pouhém vzorku jazykových dat, třeba počítat. Jedinou zbraní v boji se zatížeností jazykového materiálu je v tomto případě vědomí jeho limitů a obezřetnost v interpretaci získaných výsledků.

5.1.6 Nahrávání

Elicitace příběhů probíhala v soukromí kanceláře nebo prázdné seminární učebny, vždy pouze za účasti mé a daného mluvčího. Volba tohoto prostoru byla samozřejmě vedena zřetely primárně praktickými, především logistickými a technickými: jednalo se o prostor skýtající v daném prostředí relativně nejpříznivější nahrávací podmínky.

K nahrávání jsem použila přenosné zařízení s vestavěnými mikrofony (Zoom H4N). Přístroj spočíval po celou dobu nahrávání na stole přímo před mluvčím, spouštěn byl nicméně pouze na příslušné vyprávěcí pasáže. Videi mluvčí sledovali na přenosném počítači, který měli k dispozici pouze sami pro sebe. Samotného promítání jsem se záměrně neúčastnila, především proto, abych omezila riziko, že se na mě budou mluvčí při následné reprodukci děje obracet jako na svědka proběhlých událostí, a demonstrativní reference tak bude obohacena o další faktory. Při nahrávání byl počítač vždy vypnutý, takže mluvčí při reprodukci příběhu už neměli žádnou vizuální oporu. Příběhy proto byly elicitovány postupně, jeden po druhém, vždy bezprostředně po zhlédnutí jednoho každého z nich, aby měli mluvčí vyprávěný příběh vždy v čerstvé paměti. Videi byla promítána v identickém pořadí: *Zlodějka – Bankovka – Lev*.

Každé sezení trvalo zhruba 25 až 30 minut a začínalo vždy krátkým neformálním rozhovorem, během něhož byli mluvčí seznámeni s obsahem sezení, a zejména se žádaným charakterem projevu. Leitmotivem všech instruktáží byl silný akcent na „přirozenost“, uvolněnost a neformálnost podání. Mluvčí byli vždy požádáni o to, aby převyprávěli zhlédnutý příběh, jako by jeho obsah vyprávěli svému kamarádovi nebo rodinnému příslušníkovi. Po počátečních zkušenostech, kdy někteří mluvčí i přesto volili relativně formální jazykový rejstřík se spisovnou morfologií, jsem mluvčí explicitně naváděla k tomu, aby používali nespisovný jazyk, a po celou dobu konverzace dbala na to, abych se sama pohybovala ve stejném jazykovém registru. Kombinace explicitní instrukce s implicitním příkladem – spolu s tím, že řada mluvčích pocházela z řad pokročilých studentů, s nimiž jsem v přátelském/kamarádském vztahu, nebo přímo z řad mých přátel – se nakonec ukázaly jako funkční strategie elicitace neformálního modu vyjadřování.

Především za účelem uvolnění napětí byl na začátek každého sezení původně zařazen i úkol převyprávět pohádku o Červené karkulce. Předpokládala jsem, že s příběhem představujícím v našich poměrech prakticky kulturní topos nebudou mít mluvčí problémy a výsledek bude možné využít i v rámci ústřední analýzy anaforik. Bohužel se ukázalo, že pohádku nebyl schopen převyprávět takřka nikdo, jednotlivé projevy byly spíše než příběhem reflexí procesu rozpomínání na hlavní charaktery a klíčové momenty děje, příběhy velmi často zcela ztrácely narativní strukturu a běžně zůstávalo jen u jakýchsi výčtových torz matně asociovaných událostí. Získaný materiál tak z většiny nebyl pro účely anaforického odkazování použitelný; referenční vztahy v diskursu byly příliš komplexní a příliš zatížené dalšími faktory.

5.2 Mluvčí

Skupinu mluvčích tvořilo 15 osob, z toho 8 žen a 7 mužů, ve věku mezi 18 a 27 lety. Až na jednu, nejmladší mluvčí byli všichni v době nahrávání vysokoškolskými studenty, převahou filologických oborů. Předností vzorku je jeho regionální vyváženost: jsou v něm zastoupeni mluvčí z různých oblastí Čech a z Moravy. Detailní informace o jednotlivých respondentech shrnuje tabulka 5.1.

Tabulka 5.1: Údaje o mluvčích

kód	pohlaví	věk	původ	Ban	Lev	Zlo	celkem
AHA20	žena	20	Praha	1:38	2:38	1:59	6:15
AKA27	žena	27	Sokolov	1:12	2:10	2:03	5:25
BBA20	žena	20	Praha	1:02	1:22	1:15	3:39
DDZ23	muž	23	Český Těšín	1:48	2:31	2:00	6:19
JHZ21	muž	21	Hořovice	1:44	2:46	1:45	6:15
JZZ24	muž	24	Otrokovice u Zlína	1:52	1:54	2:12	5:58
KRA19	žena	19	Praha	1:52	1:58	1:18	5:08
KRZ27	muž	27	Olomouc	2:42	3:53	2:52	9:27
LZA23	žena	23	Praha	1:16	1:54	1:44	4:54
MSA18	žena	18	Roztoky u Prahy	0:42	1:23	1:06	3:11
MWZ20	muž	20	Chomutov	0:30	1:28	0:46	2:44
OVZ21	muž	23	Praha	0:54	1:20	1:02	3:16
RRZ20	muž	20	Praha (otec: Morava, matka: Praha)	0:57	1:21	1:00	3:18
TPA23	žena	23	Praha	0:46	1:04	0:49	2:39
TPA27	žena	27	Duchcov u Teplic	0:42	2:24	1:12	4:18

Struktura kódu: první písmeno = iniciála křestního jména; druhé písmeno = iniciála příjmení; třetí písmeno = žena (A) / muž (Z); číslice = věk. Sloupce *Ban*, *Lev* a *Zlo* uvádějí trvání jednotlivých projevů ve formátu *minuty:sekundy*. Pozn.: Při uvádění pramenů je kód doplněn ještě o zkratku příběhu (B = Bankovka, L = Lev, Z = Zlodějka), takže výsledná zkratka je šestimístná, např. AHA20B.

I přes maximálně vyrovnané podmínky nahrávání i srovnatelné nastavení sociálního vztahu mezi mnou a nahrávanými osobami se chování jednotlivých mluvčích lišilo. Většina z nich se chovala bezprostředně, byla uvolněná, hovořila klidně a neformálně. Jak už jsem nicméně naznačila výše, zvláště na studentech z nižších ročníků byly jasně patrné určité zábrany a neschopnost zbavit se (vcelku přirozeného) napětí a nervozity. Určitá křečovitost jejich chování se pak odrazila i v charakteru jejich projevu, a vzhledem k tomu, jak citlivé je užití demonstrativa na modus jazykového vyjadřování z hlediska formálnosti, lze předpokládat, že přímo ovlivnila i aspekty hlavní výzkumné otázky: užití lexému *ten* v mluveném narativním diskursu. Týká se to především mluvčích KRA19 a zpočátku i JHZ21. Zvláštní případ představuje mluvčí JZZ24, jehož projev působil přirozeným a uvolněným dojmem, a zároveň se celý odvíjel v rovině *standardního*, spisovného jazykového vyjadřování. Tento mluvčí nad ostatními obecně vynikal verbální kompetencí, hovořil plynule bez zadržávání, používal širší slovní zásobu, včetně některých spíše

knižních výrazů, a konstruoval komplikovanější větné celky.⁸⁴ Jedním z předjímatelných důsledků zvoleného jazykového modu je nicméně i prakticky nulový výskyt lexému *ten*.

Projevy všech zmiňovaných mluvčích byly nicméně do analyzovaného korpusu zahrnuty, a to především proto, že neexistovaly žádné přesvědčivé důvody je vyřadit. Cílem výzkumu je zmapovat užití lexému *ten* v mluveném narativním diskursu a z tohoto hlediska představují zmíněné projevy relevantní a legitimní vzorek. Navíc každý z mluvčích alespoň jednou lexém *ten* užil a prokázal tak, že i když na jiné rovině, přesto rozlišuje mezi podmínkami, za kterých považuje v daném nastavení užití lexému *ten* za adekvátní a za kterých nikoli. A konečně neexistují žádná spolehlivá a relevantní kritéria umožňující uvedené projevy vyloučit. Užití *ten* je samo o sobě sice určitým indikátorem neformálnosti projevu, nicméně vzhledem k tomu, že je zároveň samo vlastním předmětem analýzy, nemůže sloužit jako kritérium posuzování vhodnosti projevu pro daný vzorek. Metodologicky nejčistším řešením by bylo nechat jednotlivé projevy po různých stránkách posoudit nezávislou skupinu posluchačů a výsledky použít jako podklady pro konstrukci korpusu. Takový postup je ale očividně příliš pracný a ostatně vzhledem k předestřeným argumentům ani zvláště přínosný. Při interpretaci jednotlivých nálezů budu nicméně místy upozorňovat, od kterých mluvčích pocházejí. Jak ukážu, doklady některých užití se naplňují výlučně nebo drtivou převahou právě ze tří shora uvedených projevů. Tento fakt samotný považuji za přesvědčivý důkaz určité výjimečnosti zmíněných mluvčích.

5.3 Parametry

Všechn nasbíraný materiál byl (ortograficky) přepsán a nasegmentován do klauzí (k volbě výchozí diskursní jednotky viz §5.3.10.2). Dále byly v celém korpusu identifikovány všechny jmenné a pronominální fráze (plus všechny případy verbální reference) a ty anotovány pro sadu lingvistických parametrů. Celkem tak bylo označeno 3 472 položek pro 14 parametrů,⁸⁵ které budou postupně představeny ve zbylé části této kapitoly.

⁸⁴ Mluvčí v následném rozhovoru přiznal, že charakter jeho projevu je součástí jeho obecné vyjadřovací strategie, jejímž cílem je maximálně potlačit explicitní jazykové signály jeho nářečního původu. Navíc údajně strávil celý den telefonickými konzultacemi s klienty, na charakteru jeho projevu se tedy pravděpodobně podílela i jistá míra profesionální deformace.

⁸⁵ V přehledu níže jich sice představuji jen 11, ovšem s tím, že parametry *anaforické vzdálenosti* a *persistence* byly vyčíslovány ve dvou měrných jednotkách (v klauzích a komplexních větách) a stejně tak pořadí zmínek bylo evidováno jednak souhrnně pro všechny repetitivní zmínky, jednak jednotlivě pro každou zmínku zvláště, viz §5.3.9.

Ve skutečnosti bylo spektrum zpracovávaných parametrů ještě širší, ne všechny ovšem postoupily do finální analýzy. Samotnému návrhu aplikovaných parametrů předcházela fáze „mapování terénu“, ve které jsem experimentovala i s parametry, jejichž vliv se posléze neprokázal nebo se ukázal jako zanedbatelný. Všechny parametry, které nebyly do finální analýzy vůbec zahrnuty, nezmiňuji ani v rámci úvodního přehledu.

5.3.1 Referenční prostředek

Každá NP byla přiřazena k jedné ze základních kategorií představené v tabulce 5.2.⁸⁶

Tabulka 5.2: Přehled hodnot parametru *referenční prostředek*

typ referenčního prostředku	příklad
Verbální reference (0PRO)	<i>takže si tam [chlapík] sedl, poručil si čaj</i>
Osobní zájmena (PRO)	<i>tak on si oddechne; a běží s ní pryč</i>
Vztažná zájmena (REL)	<i>tak ten film je o chlapovi, ktorej jde po chodníku</i>
Pronominální demonstrativa (DEM)	
DEM-KON (kongruentní)	<i>ale ta [stará paní] si té bankovky taky nevšimne</i>
DEM-NEU (neutrum)	<i>protože zevnitř mu to [dvířka] nejde otevřít</i>
DEM-META (meta)	<i>[tak tohle byla černobílá groteska...] a začínalo to tak</i>
DEM-DISK (diskursnědeiktické)	<i>a pokouší se ho odtlačit – nicméně to se mu nepodaří</i>
DEM-DISK(KAT) (s kataforickým odkazem)	
DEM-Z (zbytková)	<i>no a to je všechno</i>
Adnominální demonstrativa (DEM-N)	<i>ale ani za téhle situace k tomu nakonec nedojde</i>
Lexikální fráze bez <i>ten</i> (N)	<i>vobjednal si kafe</i>
Lexikální fráze s adnominálním <i>ten</i> (<i>ten</i> -N)	<i>seděla tam s tim klukem</i>

5.3.1.1 Verbální reference (0PRO)

Studie, o které se ve svém výzkumu především opírám, se liší v tom, zda tento způsob odkazování evidují jako zvláštní kategorii – záleží na jejím užití v daném jazyce a samozřejmě na konkrétním účelu analýzy (Givón ed. 1983; Laury 1997⁸⁷). V češtině je to ovšem referenční forma natolik produktivní a distribučně vyhraněná, že by bez ní nebyl popis diskursní anafory úplný. Přestože se samozřejmě nejedná o formu zájmenou, při generalizacích nad jednotlivými referenčními formami ji budu k zájmeným anaforikům řadit, a to na základě jejich obecné a mnohostranné afinity. I vzhledem k této blízkosti volím pro prostředky verbální reference zkratku 0PRO⁸⁸ a alternativně ji nazývám jako *nulovou anaforu* nebo *referenci nevyjádřenou (nevyjádřenou samozřejmě zájmenem, nulovou* v témže smyslu, a tedy slabším než v angličtině, viz §2.4.2).

5.3.1.2 Vztažná zájmena (REL)

Vztažná zájmena *který, kde a kdy* byla původně součástí obecnější třídy zájmen, jejich diskursní chování se ale ukázalo natolik odlišné od ostatních, že byla vyřazena do samostatné skupiny.

⁸⁶ Referenci jsem neznačila pouze ve dvou případech: u vztažného zájmena *což* a slovesné reference k formálnímu podmětu ve větách jako *ukáže se, dojde k tomu*. Charakter reference těchto výrazů stojí zcela mimo moji pozornost, proto tyto položky nebyly vůbec anotovány, a pokud daná klauze neobsahovala žádnou další referenci, ani samy nebyly značeny.

⁸⁷ Laury (1997) ji např. ve svém výzkumu nechává stranou a soustředí se pouze na lexikální a pronominální fráze.

⁸⁸ Tuto zkratku přebírám z anglické lingvistické literatury (zejména z Givóna ed. 1983), kde jí ovšem samozřejmě není označována verbálně ztvárněná reference, nýbrž reference s chybějícím zájmenem. Přestože se význam tohoto označení v angličtině a v češtině zcela neshoduje, z hlediska toho, jak dané prostředky fungují v systému referenčních prostředků jako celku, vykazují dostatečnou paralelnost. I proto při jejich označení dále nediferencuji.

5.3.1.3 Osobní zájmena (PRO)

Tato skupina zahrnuje pouze 3SG a 3PL. Zájmena 1SG a 1PL, která odkazují k osobě mluvčího nebo k pomyslným divákům, jsou vydělena ve zvláštní skupině, která není v celkovém přehledu zohledňována. Jako zvláštní třída byla kódována i kategorie zájmen neurčitých (*někdo, něco*), záporných (*nikdo, nic*) a totalizačních (*všichni, všechno, každý*) v pozici hlavy fráze. V samotné analýze jsem s nimi sice nepracovala, jsou ovšem na rozdíl od zájmen první osoby kódována pro všechny parametry, nic tedy nebrání tomu je v budoucnu využít.

5.3.1.4 Pronominální demonstrativa (DEM)

Do této třídy spadají všechna demonstrativa, která stojí v pozici hlavy fráze, tedy v nominální pozici. Vzhledem k objemu a rozmanitosti této kategorie dělím tato demonstrativa dále do několika podtypů na základě charakteru a formy reference. Klasifikace, kterou jsem aplikovala, se v základním rozvrhu opírá o tradičně vymezované třídy demonstrativ (Himmelman 1996; 1997), navíc jsem se mezi demonstrativa snažila postihnout i jemnější rozdíly v míře a charakteru jejich zapojování do anaforických vztahů.

i. DEM-KON (= kongruentní)

Demonstrativa odkazující k jasně vyhraněným referentům pojmenovaným dříve substantivem, s nímž se zároveň gramaticky shodují, viz (1).

(1) ale **ta** [stará paní] si té bankovky taky nevšimne [RRZ20B]

ii. DEM-NEU (= neutrum)

Demonstrativa odkazující k jasně vyhraněným referentům, ovšem ve formě neutra; s dříve užitým substantivem se gramaticky neshodují, viz (2a,b).

(2) a. protože zevnitř mu **to** [dvířka] nejde otevřít [LZA23L]
b. takže **to** [tašku] tý holce vrátil [AKA27Z]

iii. DEM-META (= meta)

Demonstrativum odkazující k příběhu nebo k jeho částem, viz (3a,b).

(3) a. tak byla **to** černobílá chaplinovka [AKA27L]
b. a začínalo **to** tak [TPA23L]

iv. DEM-DISK (= diskursnědeiktické)

Demonstrativum odkazující k nějaké jednotce diskursu: popisované akci, části děje, jeho okolnostem, které jsou zároveň v bezprostředním kontextu explicitně pojmenovány, viz (4a,b).

- (4) a. a pokouší se ho odtlačit – nicméně **to** se mu nepodaří [JZZ24B]
 b. před ní si kupuje lístek nákej kluk [...] a jemu **to** hrozně dlouho trvá [AHA20Z]

v. **DEM-DISK(KAT)** (= diskursnědeiktické s kataforickou referencí)

Diskursnědeiktická pronominální demonstrativa odkazující k diskursní jednotce, která teprve následuje. DEM-DISK(KAT) jsou fakticky typem DEM-DISK vydělených v bodě (iv), vzhledem k jejich vyhraněnosti je nicméně vymezují do samostatné třídy. Referovaná diskursní jednotka prakticky ve všech případech následuje bezprostředně po demonstrativu a tvoří vlastní klauzi. DEM-DISK(KAT) se vyznačují poměrně vyhraněným a velmi pevným vzorcem diskursního chování, viz (5a,b).

- (5) a. a bylo to hlavně kvůli **tomu**, že von si kupoval lístek na vlak [LZA23Z]
 b. protože všichni evidentně čekali na **to**, až řidič odjede [MWZ20B]

vi. **DEM-Z** (= zbytková)

Demonstrativa, která nenaplnují ani jednu z výše uvedených charakteristik, jsem zařadila do dále nespecifikované skupiny zbytkových demonstrativ, jejichž reference je nejasná, rozostřená a velmi vágní; jejich role je často spíš formální: fungují nejčastěji jako formální podměty v ustálených spojeních jako *vypadá to, není to třeba, je to v pořádku*, viz (6a,b).

- (6) a. a vypadá **to** celou dobu [AHA20Z]
 b. no a **to** je všechno [RRZ20L]

5.3.1.5 Adnominální demonstrativa (DEM-N)

Tato třída obsahuje nekontroverzní, proximální nebo distální demonstrativa ve spojení s následujícím jménem. Jsou to morfologicky složená demonstrativa se základem *ten-*: *tenhle, tento, tenhleten* atd.

5.3.1.6 Lexikální označení (N)

Do kategorie lexikálních označení spadají všechny nominální fráze, jejichž řídicím členem je substantivum a které zároveň *neobsahují* lexém *ten* ani žádné z demonstrativ vymezených výše. Veškeré další rozvíjející či určující výrazy už obsahovat mohou (ty jsou pak specifikovány v rámci dalších parametrů). Zahrnují tedy jak fráze s posesivem (*její kabelka*), tak fráze s neurčitým zájmenem (*nějakej týpek*) a fráze s kvantifikátory *celý, další, dva/tři... pár, několik, první/druhý*. Ze třídy lexikálních frází jsem nakonec rozhodla vydělit zvláště všechny výskyty vlastních jmen (omezené na referenci k postavě Charlieho Chaplina). Skutečnost, že se výraz *ten* může objevit spolu s vlastními jmény, totiž ještě neznamená, že volba mezi jeho užitím a neužitím ve spojení

s vlastními jmény koresponduje s toutéž volbou u obecných jmen. Vlastní jméno je vždy už určené, nebylo by tedy metodologicky adekvátní s ním zacházet jako s obecným jménem.

5.3.1.7 Adnominální *ten* (*ten-N*)

Tato skupina zahrnuje všechny jmenné fráze, jejichž řídicím členem je substantivum a které zároveň obsahují lexém *ten*. Ten se přitom sám může pojit s dalšími, výše zmíněnými rozvíjejícími a určujícími výrazy. Jejich případná přítomnost v rámci fráze je opět evidována v rámci zvláštního parametru (*modifikátor*, *kvantifikátor*). Pro zajištění konzistence s postupem zvoleným u vlastních jmen jsem i zde vyřadila všechny výskyty *ten* spolu s vlastními jmény a separovala je do zvláštní kategorie (tak, aby mohly případně posloužit při budoucí analýze; v této práci jsem s ní dál nepracovala).

5.3.2 Referent

Každé jmenné frázi byl přiřazen příslušný referent: postava, předmět či entita, ke které daná forma odkazuje. Pokud jedna klauze obsahovala výrazy odkazující k více referentům, byl každému referentu vyhrazen zvláštní řádek, viz tabulka 5.3.

Tabulka 5.3: Značení referentů

	klauze	referent
1	tak ten film je o chlapovi	film
1	tak ten film je o chlapovi	chlap
2	kterej jde po chodníku	chlap
2	kterej jde po chodníku	chodník

5.3.2.1 K pojetí referenčnosti

Vymezení pojmu *referent* není zdaleka triviální záležitostí. Právě naopak: otázka reference, jejího rozsahu a typologie je jedním z konstantních a stále uspokojivě nerozřešených témat nejen lingvistické, ale příznačně i filozofické a logické tradice zkoumání. Protože je to jeden ze stěžejních a prakticky nejfrekventovanějších termínů mé práce a protože s ním zároveň zacházím v odlišném (širším) významu, než bývá v odborné literatuře zvykem, stručně na tomto místě představím jeho tradiční lingvistické pojetí relevantní pro můj výzkum, které vzápětí konfrontuji se svým řešením.

Jako *referent* výrazu bývá označován „reálně existující předmět“, resp. předmět mimojazykové reality (Karlík et al. 2002: 106, 369).⁸⁹ Ve své vázanosti na reálně existující entitu je tedy vymezení referentu poměrně úzké, otázka ovšem je, co je míněno oním „reálně existujícím“. Jak upozorňuje Givón (2001: §10.2.1), jazyk používá tytéž prostředky pro odkazování k entitám skutečným i neskutečným, spíše než o reálně existujících předmětech je tak vhodnější hovořit o předmětech existujících v rámci diskursu. Právě tato reformulace je přitom charakteristická pro vymezení lingvistického přístupu vůči přístupu filozofickému.

⁸⁹ V české tradici je namísto termínu *referent* v tomto smyslu běžnější označení *denotát*. *Referent* a *denotát* jsou tedy synonymní (Karlík et al. 2002: 369).

Referent je, jak název napovídá, produktem reference. Referencí je pak označován vztah mezi referujícím výrazem a entitou vně jazyka (míněno uvnitř světa diskursu ve významu výše) nebo – v jiné, „sémiotičtější“ formulaci – „vztah znaku k objektu mimojazykové reality“ (Karlík et al. 2002: 369) – opět s příslušným komentářem k povaze mimojazykové reality. Z toho plyne, že použití výrazů, které neodkazují ke konkrétnímu, autonomnímu protějšku ve světě diskursu, není referenční.

Jestliže podstatou referenčního užití výrazu je odkaz k nějaké jednoznačně vymezené entitě (jejíž identita ovšem nemusí být známá), pro nereferenční užití je charakteristický opak: zahrnují užití výrazů bez jejich vztažení k určitým entitám. Hranice mezi referenčním a nereferenčním užitím výrazů je sporná, stejně jako složení každé ze skupin. Shoda nicméně panuje v tom, že klíčovým faktorem při posuzování reference je záměr mluvčího: tentýž výraz může být referenční i nereferenční podle širšího kontextu výpovědi, který odráží intenci mluvčího, viz výraz *a rich woman* ve větě (7a) vs. (7b).

- (7) a. *John wanted to marry a rich woman but she refused him.* (= referenční užití)
b. *John wanted to marry a rich woman but he couldn't find any.* (= nereferenční užití)
(Givón 2001: 441)

Rozdíl mezi referenčním a nereferenčním užitím výrazu v pojetí některých lingvistů splývá s distinkcí mezi referencí specifickou a nespecifickou (to je právě případ distinkce mezi (7a) a (7b)). Specifické užití je přitom právě takové, kdy „mluvčí má na mysli konkrétní individuum“ jako výrazy *a student* a *a dog* ve větách (8a) a (9a). Specifická reference bývá rovněž označována jako reference extenzionální nebo reference *de re* (Lyons 1999: 168).

- (8) a. *I haven't started the class yet; I'm missing a student – Mary's always late.*
b. *I haven't started the class yet; I'm missing a student – there should be fifteen, and I only count fourteen.* (Lyons 1999: 170)
- (9) a. *A dog was in here last night – it's called Lulu and Fred always lets it sit by the fire on wet nights.*
b. *A dog was in here last night – there's no other explanation for all these hairs and scratch marks.* (Lyons 1999: 171)

Při nespecifickém užití (nebo také intenzionálním / *de dicto*, viz Lyons 1999: 168) je identita referentu nerelevantní nebo neznámá, v každém případě „beside the point“ (Lyons 1999: 171) V odlišném pojetí obsáhne kategorie nespecifičnosti i další, obtížněji vymežitelná (a o to častější) užití typu (10), ale také (11).

- (10) *He bought shirts.* (Givón 1978: 296)

- (11) *He went to the movies.* (Givón 1978: 296)

Podle Givóna (1978) by (11) spadala někam mezi referenční neurčitá a nereferenční, viz rovněž Chesterman (1991: 188). Ze skutečnosti, že uvedené jmenné fráze lze v daných větách nahradit výrazem *any*, Chesterman nicméně vyvozuje, že referenty příslušných výrazů existují, jejich skutečná identita ovšem není relevantní, řadí je tedy rovněž mezi užití nespécifická (a to navzdory přítomnosti určitého členu, která je ještě více zarážející v rámci Givónova pojetí těchto frází jako „referenčních neurčitých až nereferenčních“).

Rozdílné názory panují i na referenční status odkazování generického, spočívajícího v odkazu nikoli ke specifickému či nespécifickému individuu nebo skupině individuí, nýbrž právě k celému druhu, resp. k celé a komplexní množině individuí. Givón (2001) je prakticky ztotožňuje s referencí specifickou a generické užití chápe jako referenční. Naopak z formulací Laury (2001) plyne, že generické fráze jsou případem odkazování nereferenčního.⁹⁰ Do oblasti nereferenčního užití je nepřímou řadí i Hlavsa (1975), když připouští možnost chápat jmenné fráze *staré kroniky* a *ryby* ve větách (12a,b) jako nedenotační⁹¹.

- (12) a. *Studuje staré kroniky.*
b. *Rád loví ryby.* (Hlavsa 1975: 68)

Jak poznamenává Givón (2001: 440, 466), jako jednoznačně nereferenční vymezuje generické užití jmenných frází i celá tradice filozofická, resp. logická: generické subjekty jsou značeny pomocí univerzálního kvantifikátoru. Givón, který se – jak už bylo na mnoha místech demonstrováno – klade mnohem větší důraz na jazykové ztvárnění, nebo širěji způsob vyjádření obecných sémantických či pragmatických obsahů jazykem, toto pojetí odmítá. V jeho vidění je subjektová pozice standardně obsazována diskursně prominentním participantem a jako taková je (standardně) referenční. Jedinou zvláštností generických subjektů je, že nereferují k jednotlivci (tokenu), nýbrž k druhu (typu) (Givón 2001: 466).

Specifická i generická reference samozřejmě těsně souvisí s otázkou určitosti, jak v ohledu konceptuálním, tak v ohledu evolučním. Možnost generické interpretace frází s určitým členem je jedním z klíčových kritérií pro posuzování platnosti výrazu coby určitého členu a specificky pojaté entity jsou v gramatikalizačním cyklu jmenných markerů značeny dříve než entity nespécifické (viz §3.1).

⁹⁰ Laury komentuje následující případ:

11 *The valve cover gasket apparently cracked or whatever,*
12 *and there was oil coming out,*
13 *[...] and the oil got hot,*
14 *and you know how it gets hot and smokes?*

„Přestože se jednoznačně jedná o generickou zmínku, která – na rozdíl od antecedentu – neodkazuje k žádnému specifickému oleji, její ztvárnění a anaforický vztah k předchozí, referenční zmínce naznačují, že tato NP je referenční. Z toho plyne, že status určité entity v reálném světě (olej v motoru auta, které řídila M., vs. olej obecně) neodpovídá nutně statusu této entity v diskursu (co do anaforického vztahu a referenčnosti).“ (Laury 2001: 409)

„Although this is clearly a generic mention, and thus does not refer to any specific oil, although its antecedent does, the form of this mention and its anaphoric relation to the previous, referential mention indicate that this NP is referential. This shows that real-world status (the oil in the engine of the car M was driving vs. oil in general) does not necessarily match discourse status (in terms of anaphoric relation and referentiality).“ (Laury 2001: 409)

⁹¹ Stejně jako alternují termíny *referent* a *denotát*, v témže významu, v jakém se v zahraniční literatuře užívá označení *referenční*, je v české literatuře rovněž běžný termín *denotační*.

Bez dopadu na značení určitosti nejsou ovšem ani případy z druhého konce referenčního spektra. Analogicky k referenčním zmínkám, z nichž se obecně rekrutují kandidáti na určité značení, nereferenční užití se určitému značení spíše vzpírá. A nejen to, nereferenční zmínky vykazují i rysy nižší diskursní i morfologické senzitivity: nereferenční jmenné fráze jsou indiferentní vůči případné předchozí zmínce téhož referentu (a tedy na ni nijak formálně nereagují) a stejně tak vůči distinkci mezi singulárem a plurálem (Du Bois 1980: 210 in Laury 1997: 26, 27; Laury 2001: 406–407).

Zatímco pro odlišení referenčních zmínek od nereferenčních, jehož primárním účelem je představit právě užití referenční, se nejčastěji uvádějí příklady citované výše (specifické vs. nspecifické odkazování), pokud jde o detailnější analýzu nereferenčních užití jako takových, spočívá hlavní břemeno jejich reprezentace na užitích zcela jiného typu, a to skutečně zřetelně „méně referenčního“: predikačního, orientačního či klasifikačního (Laury 1997: §1.5.2.6; Laury 2001). Terminologie je zde bohužel značně konfúzní, překrývají se i hranice mezi jednotlivými typy. Lze ovšem zobecnit, že jádrem celé skupiny jsou ta užití jmenných frází, která referentu přisuzují určitou vlastnost tím, že ho klasifikují jako člena nějaké třídy, tedy užití predikační⁹² ve smyslu (13).

(13) Můj otec byl **řezník**.

Ne všechny výskyty jmenné fráze v predikátové pozici ovšem nutně přisuzují vlastnost. Některé z nich identifikují referent v subjektu, jsou to tedy zmínky referenční. Identifikační čtení je nicméně podmíněno přítomností formálního prostředku určitosti, viz (14) a (15).

(14) To on je **ten zloděj**.

(15) *And he saw that she was **the princess**.* (Laury 2001: 408)

Rozporuplné je nereferenční pojetí odkazování orientačního, které neustavuje autonomní diskursní referent, nýbrž místní okolnosti děje. Laury ilustruje toto užití příkladem z finštiny s anglickým překladem, viz (16). Veškeré prvky prostorového rámce popisované události tak v Lauřině pojetí spadají pod nereferenční užití (k problematičnosti tohoto pojetí viz následující oddíl).

(16) *she was **at the cottage*** (Laury 1997: 25)

Nejzajímavější je nicméně typ odkazování, kterému se v různých koncepcích dostává různého, často pouze popisného, neterminologického označení, ovšem které přitahuje pozornost všech lingvistů zabývajících se referencí bez výjimky. Jedná se o jmenné fráze v přísudku, formálně většinou ve funkci objektu, jimž je společná „nižší míra referenčnosti“, viz §3.1.1.2, kde jsou představena tzv. nízkoreferenční užití. Jejich úkolem není odkazovat k určitému předmětu, nýbrž dokreslovat, blíže charakterizovat popisovanou akci. Důraz je tedy na akci jako takové, role

⁹² V pojetí Laury „klasifikační“ (Laury 2001: 26).

referentu v akci je upozaděna. Laury je vymezuje (poněkud matoucně) termínem „predikační“ – slouží k predikaci, nikoli referenci – a ilustruje je příkladem v (17).

(17) Mom ran a **red light**. (Laury 2001: 407)

Nízkoreferenční odkazování neušlo ani pozornosti českých lingvistů. Adamec (1980) výslovně upozorňuje na problematickou kategorizaci vět,

v nichž substantiva stojící v rematické části mají jakoby pouze signifikativní funkci a jejich konkrétně předmětový charakter, a tedy i ta či ona referenční platnost jsou jakoby zatlačovány do pozadí. (Adamec 1980: 259)

Jedná se o věty typu (18a,b).

(18) a. Dědeček čte **noviny**. (Adamec 1980: 259)

b. Jírku štípla **vosa**. (Adamec 1980: 260)

Adamec se při jejich interpretaci vydává stejným směrem jako Laury (2001), když tvrdí, že tyto jmenné fráze spolu se slovesem tvoří „jakési dvouslovné pojmenování činnosti“ (Adamec 1980: 260). Na pozadí představených typů reference by se nejspíše jednalo o odkazování nespecifické – odkaz k existujícímu, ale nekonkrétnímu nebo nerelevantnímu referentu. Podstatnější než jeho striktně referenční status je ovšem to, jakou roli plní v komunikaci – a ta je nápadně menší než u standardních referentů. Tento druh užití je ostatně velmi častý i v analyzovaném korpusu a nízkoreferenčnost jako taková je významným faktorem v otázce značení anaforických referentů.

I když spolu referenčnost a určitost prokazatelně souvisejí, je nutné si uvědomit, že to není pouto principiální, konceptuálně nutné, nýbrž zvykové. To, co na jazycích v komparativní a diachronní perspektivě pozorujeme, je silnější tendence určitých referenčních typů, a obecně referenčního odkazování jako takového, ke značení určitosti a naopak tíhnutí jiných referenčních typů, a zejména nereferenčních jako celku, k prostým, případně explicitně neurčitým formám. Pozorujeme tedy korespondenci mezi dvěma druhy škál: škály reference a škály určitosti – jedná se ovšem o dvě autonomní, na sobě principiálně nezávislé kategorie. Pro to svědčí i potenciálně neomezená kombinovatelnost všech hodnot každé z kategorií mezi sebou a stejně tak – v mezijazykovém srovnání – existence různých způsobů ztvárnění referenčně identických frází. Tak např. i určité jmenné fráze mohou mít nespecifické čtení, srov. specifickou vs. nespecifickou interpretaci vět v (19a) vs. (19b).

(19) a. *We can't start the seminar because **the student who's giving the presentation** is absent – typical of Bill, he's so unreliable.*

b. *We can't start the seminar because **the student who's giving the presentation is absent** – I'd go a find whoever it is, but no-one can remember and half the class is absent.* (Lyons 1999: 171)

I v rámci určitých frází je tedy patrná táž distinkce jako v rámci frází neurčitých.⁹³ Případy, kdy spolu referenčně identické výrazy v různých jazycích formálně nekorespondují, jsou známé už z letného jazykového srovnání západoevropských jazyků se členy, stačí uvést příklad vyjadřování generické reference nebo formální ztvárnění výrazů v predikátu.

Z toho, co bylo doposud řečeno, jasně plyne, že reference je koncept velmi obtížně uchopitelný, což se nepřímo odráží i v rozdílnosti načrtnutých přístupů. Klasifikace jednotlivých referenčních typů je velmi hrubá a spočívá převahou na idealizovaných užitích, kterých v reálném materiálu nalezneme jen poskrovnu. Jak dokazují jednotlivé komentáře k méně vyhraněným referenčním typům (viz nízkoreferenční užití), lingvisté jsou si graduální povahy referenčnosti vědomi, je ovšem možné, že ani graduálnost v souhrě tolika různých faktorů na adekvátní popis referenčnosti nestačí. Otázka reference jako taková není nicméně předmětem této analýzy, zajímá mě pouze jako jeden z faktorů promítajících se do užití lexému *ten*.

Jak tedy zacházet s konceptem a termínem *reference* a *referent* a jakou klasifikaci zvolit? Těžko si v představeném výkladu nevšimnout podstatného a soustavně realizovaného rozporu (na němž se podílím v té míře, že přejímám běžný způsob traktace tohoto tématu v lingvistické literatuře): třebaže je reference pojmově vymezena jako odkaz ke konkrétnímu, autonomnímu předmětu v diskursu, faktické užití tohoto termínu je mnohem širší a běžně zahrnuje i odkazování nespécifické (viz spojení „nspécifická reference“). Spolu s nejasnými hranicemi mezi jednotlivými referenčními typy přispívá tato (byť pochopitelná) terminologická nedůslednost k dalšímu rozostřování hranice mezi tím, co je a co není referenční výraz. Ve své práci proto volím jednodušší, nicméně průhledné řešení a s pojmy *reference* a *referent* zacházím záměrně šířeji, než se běžně děje. Jako *referent* (který je produktem *reference*) označuji všechny aktualizace užitých výrazů v diskursním světě nezávisle na jejich konceptuální povaze (tedy včetně výrazů jako *čaj*, *reputace*, *chvíle*, *objímání* ad.) a nezávisle na povaze odkazování (na míře jejich referenčnosti).

Každé jmenné frázi (až na výjimky popsané v rámci parametru *referenční prostředek*) je tak přiřazen samostatný referent. Z toho zároveň plyne, že své referenty mají nejen jmenné fráze, ale i prostředky verbálního odkazování: i ty odkazují k určitému referentu (status jejich referentu je zde navíc v drtivé většině případů neproblematický). Nutno podotknout, že zvolené řešení mi usnadňuje povaha analyzovaného materiálu (příběhy s konkrétními hrdiny a konkrétními předměty).

To je také důvod, proč jsem po pečlivé úvaze, podpořené řadou pokusů o aplikaci parametru *reference*, od systematického značení *reference* upustila a pracuji s ní pouze jako s dodatečně explanačním faktorem, nikoli jako s plnohodnotným parametrem. Naprostá většina výrazů v analyzovaných narativích odkazuje ke konkrétním, jasně vymezeným entitám (postavám či předmětům), nspécifická *reference* je v rámci opakovaných zmínek sice zastoupena a tvoří v celkovém pohledu poměrně jasně vydělitelnou skupinu, její vyčíslování by nicméně nebylo příliš efektivní, ani z hlediska vloženého úsilí, ani z hlediska explanačního zisku. Referenci nicméně přesto nenechávám po kvantitativní stránce zcela „nešetřenou“, věnuji se jí v rámci parametru *pořadí zmínek*, zčásti je postižena i v parametru *syntaktická funkce*. Filtrace pomocí uvedených parametrů dokáže vcelku spolehlivě postihnout základní referenční typy.

⁹³ Lyons (1999) se v tomto bodě rozchází s Givónem (2001), který všechny určité fráze považuje za referenční.

5.3.3 Životnost

Každý referent byl klasifikován buď jako životný (A), nebo neživotný (I) způsobem ilustrovaným tabulce 5.4.

Tabulka 5.4: Značení životnosti referentů

	klauze	referent	životnost
13	a tak se opře o plot	chlap	A
13	a tak se opře o plot	plot	I
14	a otevře si noviny	chlap	A
14	a otevře si noviny	noviny	I

Životnost je v této práci využita jako hlavní ukazatel diskursní prominence referentu. Prominence referentu je samozřejmě koncept nesmírně mnohotvárný, spoluutvářený řadou rozmanitých faktorů – od stabilních, konceptuálně založených (životnost) přes dynamičtější, gramaticky vyjádřené (syntaktická funkce sémantická a formální) až po skutečně kontextuální (relevance referentu v daném bodě diskursu). Je tedy na místě otázka, proč právě životnosti přisuzovat v tomto ohledu výsadní postavení.

Mé rozhodnutí je opět vedeno převahou praktickými zřeteli: povahou analyzovaného materiálu a efektivitou aplikace. Životnost je především velmi jednoduše aplikovatelný parametr, prakticky bez sporných případů a s toliko dvěma hodnotami. A dále, v analyzovaných narativech dokáže právě rys životnosti relativně spolehlivě odlišit centrální postavy příběhu od referentů tvořících narativní pozadí. Životné referenty ostatně *typicky* bývají hlavními protagonisty příběhu. Právě korespondence typizované role životných referentů v příběhu a jejich aktuální role v analyzovaných narativech spolu s jeho jednoduchou aplikací na konkrétní materiál činí parametr životnosti vhodným nástrojem popisu obecné diskursní role referentů. Životnost tedy odráží prominenci konstantní, stabilní, nedynamickou, nezávislou na lokálním kontextu, na momentálních okolnostech příběhu ani na pozornosti či diskursním významu, který referentu obecně či v určitém momentu přisuzuje mluvčí.

Jak už bylo vícekrát řečeno, právě prominenci referentu je badateli, kteří se zabývají diskursní anaforou, považována za klíčový rys v počáteční fázi profilace určitého členu: prominentní referenty bývají značeny častěji, důsledněji a v procesu případné gramatikalizace dříve než referenty neprominentní.

Spolu s dalšími ukazateli prominence proto bude životnost jedním z centrálních explanačních nástrojů předkládané analýzy.

5.3.4 Syntaktická funkce

V analýze rozlišují syntaktické kategorie uvedené v tabulce 5.5.

Tabulka 5.5: Hodnoty parametru *syntaktická funkce*

syntaktická funkce	příklad
subjekt (SUB)	<i>takže pán našel ehm desetilibrovku pod kolem ehm auta</i>
dativ (DAT)	<i>a ten pes se mu pověsil na nohu</i>
objekt (OBJ) ⁹⁴	<i>a vidí tam auto; přinesli mu kafe</i>
oblique (OBL)	<i>ale s autem nepohne; samozřejmě se toho lva bojí; ale lev na něj zařval</i>
místní určení (LOK)	<i>ten kluk zůstává na tom nádraží; von vyběhne z klece; doběhne k automatu</i>
časové určení (ČAS)	
INTERVAL	<i>ta slečna ho chvíli hledá; lev se na chvíli probudí</i>
BOD	<i>na začátku Chaplin před něčím utíkal; no ale v tu chvíli se ten lev vzbudí</i>
atribut (ATR)	<i>pod kolem toho auta; klec od lva; dveře z klece; padouch v mikině</i>
způsob	<i>a von prostě jako s hrůzou v očích sledoval; takže se s ní taky loučil potom s radostí</i>
instrument	<i>tak se jí snaží vzkřísit vodou pro toho lva; ale tim toho lva vzbudí</i>
příčina (KAUZ)	<i>a: ehm vona z toho omdlela; a: slečna ho obejmě vděčností</i>
identifikace (IDENT)	<i>takže vona byla ten zloděj; že to byl ten stejnej, co si kupoval pomalu jízdenku</i>
predikace (PREDIK)	<i>a protože je to Brit, tak si dá samozřejmě čaj</i>
komparace	<i>protože ten tygr vypadá mnohem nebezpečněj než ten lev</i>
účel	<i>a ve snaze se jako schovat vběhnul do lví klece</i>
žřetel	<i>ale když leze podle něj asi teda ven [z klece]</i>
substituce	<i>a místo toho vlez do tygří klece</i>

5.3.4.1 Vymezení syntaktických funkcí

V souvislosti se značením syntaktických rolí vyvstávají dvě zásadní otázky: (i) zda a v jaké míře vycházet při určování syntaktických kategorií z valence slovesa a (ii) v jaké míře a jakým způsobem zohledňovat sémantickou roli referentů v dané propozici, případně jejich obecnou konceptuální povahu. Obě otázky spolu samozřejmě souvisejí.

Výhody valenčního popisu spočívají především v možnosti snadné mezijazykové komparace dat (ne náhodou dominuje právě sémanticky orientovaná valenční syntax v typologickém srovnávání); valenční syntax je v současné funkční lingvistice běžně rozšířená a v řadě analýz představuje v podstatě základní, společně sdílený rámec syntaktického popisu. Stěžejní rozlišení činí přitom valenční syntax mezi valenčními (argumenty) a nevalenčními členy klauze (adjunktý), tedy syntaktickými pozicemi, které otevírá samo sloveso, a pozicemi, které sloveso nediktuje (resp. nenabízí) a které přinášejí „dodatečnou“ informaci o jednotlivých participantech nebo okolnostech popisované události. Valenční syntax se přirozeně soustřeďuje na detailnější popis a sémantickou kategorizaci argumentů, zatímco adjunktý coby nevalenční členy klauze odsouvá do pozadí. Z argumentů vyčleňuje především subjekt a (přímý) objekt, někdy rovněž dativní, případně

⁹⁴ Pro jasnost významového užití termínu *objekt* se v celé práci držím následující konvence: termín *objekt* rezervuji pro označení syntaktické funkce; tam, kde jednoznačně odkazují k vlastnímu vymezení kategorie, používám zkratku OBJ; objekt v neterminologickém smyslu slova nazývám konzistentně *předmět*.

genitivní objekt. Argumenty vyjádřené jinými pády, zejména předložkovými, pak spadají pod zastřešující kategorii *oblique*.

S kategorií *oblique* pracuje i Laury ve své studii o vývoji finského demonstrativa (Laury 1997). Laury je ve své klasifikaci syntaktických rolí relativně úsporná. Přestože zavádí i další kategorie, generalizace činí – v duchu valenční syntaxe – prakticky pouze pro subjekt (který ovšem dále klasifikuje podle toho, zda je jediným argumentem slovesa, nebo nikoli), objekt a *oblique*. Pro každou NP nicméně paralelně eviduje informaci o sémantické/konceptuální povaze referentu, resp. referované situaci: všímá si, zda daná NP odkazuje k životné (s rozlišením člověk vs. zvíře), nebo neživotné entitě (s rozlišením věc vs. masa/substance), k události/aktivitě, časové jednotce, místu nebo části těla.

Ještě stručnější kategorizaci syntaktických rolí nacházíme v Brownové analýze psaného anglického narativu (Brownová 1983): ta v úhrnu rozlišuje pouze čtyři, resp. pět kategorií, včetně zbytkové (*others*) – kromě subjektu a přímého objektu vyčleňuje ještě nepřímý (dativní?) a genitivní objekt. Do třídy *others* spadají všechny další případy (zdaleka tedy nekoresponduje se členy kategorie *oblique* u Laury 1997).

Z hlediska cílů této práce představuje zřejmě nejúčelnější klasifikaci syntaktických, resp. pádových rolí Givón (2001), spolu s hypotézami o vývoji určitého a neurčitého členu. Givón usouvztažňuje jednotlivé pádové role s jejich typickou funkcí v diskursu a z ní pak vyvozuje obecnou kompatibilitu dané pádové role s určitým nebo neurčitým značením. Jeho záběr je širší než v předchozích studiích: kromě subjektu, objektu a dativního objektu vyčleňuje dále asociativní, lokativní, časové, instrumentální a způsobové role (samozřejmě se zohledněním jejich sémantiky).

Z konfrontace představených řešení s cíli této práce vyplývají dva hlavní závěry. Za prvé, nejdístitivnější rozdíly v chování NP je na místě očekávat v rámci hlavních syntaktických funkcí: subjektu a objektu. Jsou to klíčové diskursní kategorie, nejbohatěji zastoupené a konsistentně zdokumentované, navíc jednoznačně identifikovatelné. Primární pozornost tedy bude tedy patřit právě jim. A za druhé, z hlediska značení určitosti je podstatná sémantická role, ve které NP typicky vystupují, zejména v rámci adverbialních významů: určení místa, času, specifikace způsobu apod. To všechno jsou informace, které podle navržených hypotéz hrají ve značení určitosti roli a je třeba je zohlednit. Z toho nutně plyne, že valenční rámec pro mou analýzu nestačí, resp. není vhodný. Podstatnější než to, zda je daný větný člen obligatorním, nebo fakultativním doplněním slovesa, je pro jeho formální podobu totiž to, co konkrétně označuje: místo, způsob, čas – bez ohledu na to, zda je tato informace vyžadovaná slovesem, nebo ne. Hranice mezi argumentem a adjunktem je navíc neostrá, řada případů je sporných a vyžaduje arbitrární rozhodnutí. A konečně zkušební aplikace valenčních kategorií na omezenou část dat nepřinesla – v souladu s očekávanými – žádné relevantní výsledky: mezi třídami *oblique* a adjunkt se z hlediska užití frází obsahujících adnominální *ten* neukázal žádný významný rozdíl.

Pro značení syntaktických funkcí jsem se tedy rozhodla zkombinovat formálně-syntaktické hledisko s významovým tak, abych zachytila co možná největší spektrum relevantních informací. Výsledkem je sice poněkud hybridní model klasifikace, nicméně model, který jednak vyhovuje mým potřebám, jednak není ničím neobvyklým – tradiční česká syntax je v podstatě obdobně hybridním propojením formálně syntaktického hlediska (při určování hlavních syntaktických členů) s hlediskem významovým (v kategorizaci tzv. příslovečných určení).

Z hlavních syntaktických členů vymezují subjekt (SUB), přímý objekt (objekt v akuzativu, OBJ) a dativní objekt (DAT). Kategorie SUB a OBJ sdružují dále do množiny funkcí CENTRÁLNÍCH. V rámci subjektu dále nerozlišují subjekty tranzitivních a intransitivních sloves jako Laury (1997): zkušební aplikace tohoto rozlišení neodhalila žádné významné tendence.⁹⁵ Ze všech zbylých členů pak vydělují jednotlivé kategorie podle významu: určení místa (LOK), času (ČAS; intervalu a bodu), příčiny (KAUZ), vyjádření predikace (PREDIK) a identifikace (IDENT) ad., viz tabulka 5.5.

5.3.4.2 Vymezení kategorie oblique (OBL)

Nejchoulostivější je hranice mezi OBL a LOK, neboť tam se obě hlediska, formální a sémantická, stýkají. Kategorie OBL si proto zaslouží zvláštní komentář. Předně je třeba zdůraznit, že kategorie OBL je idiosynkratická a nelze ji ztotožňovat s jejím „tradičním“ vymezením v rámci valenční syntaxe (což ovšem nelze činit prakticky v žádném případě, neboť šance, že se dva nezávislí anotátoři reálného materiálu shodnou v identifikaci případů oblique, je podle mého názoru relativně nízká). Jestliže je třída oblique ve valenčních koncepcích definována jako zbytková (třída argumentů vyjádřených jinak než nominativem, akuzativem, případně dativem či genitivem), v mém pojetí to platí dvojnásob: je tím, co zbyde po „odříznutí“ kategorií OBJ a LOK. V převážné většině případů odkazuje OBL k hlavním referentům příběhu (postavám i klíčovým předmětům), které nevystupují ve zřetelně prostorových rolích, tzn. nefigurují jako „lokátory“ – body, vůči kterým jsou orientovány akce či aktivity (jiných) postav. (Pokud referenty v takových funkcích vystupují, jsou kategorizovány jako LOK.) Zčásti zahrnují referenty ve formě genitivních objektů (zejména po smyslových/citových/kognitivních slovesech (20a,b), dále referenty vystupující v komitativním významu (20c,d)⁹⁶ a konečně referenty vyjádřené negenitivním objektem, které jsou předmětem nějaké činnosti vyvíjené aktéry příběhu nebo jejich kognitivní či smyslové pozornosti (20e,f). Kategorii OBL pak dotváří odkazování k jednotlivým částem diskursu – ději, akci, okolnostem atd. (20g–i). Je evidentní, že kategorie OBL je vnitřně značně diverzifikovaná (třebaže nepostrádá určitou vnitřní organizaci) a není vhodné nad ní generalizovat jako nad celkem bez postupné inspekce jednotlivých případů.

- (20) a. všimnout si **bankovky**
b. bát se **lva**
c. sedět **s holkou** na lavičce
d. utíkat **s kabelkou** pryč
e. tlačit **na auto**
f. koukat **na peněženku**
g. čekat **na to**, až...

⁹⁵ Jejím výsledkem bylo pouze zjištění, že subjekty intransitivních sloves výrazně převyšovaly (zhruba pětkrát) subjekty sloves tranzitivních.

⁹⁶ Poměrně bohatě zastoupenou skupinu v rámci kategorie OBL tvoří ty předměty v komitativu, které odkazují k referentům se sémantickou rolí oscilující na pomezí pacientu a instrumentu: *odjet s autem*. Přesné určení významu je problematické, protože auto v dané situaci nevystupuje jako nástroj pohybu, ale spíše jako předmět manipulace. V příběhu nejde o to, aby se *jeho prostřednictvím* agens někam přemístil, nýbrž o to, aby *jeho samotného* agens někam přemístil, resp. aby ho odvezl z daného místa.

- h. vědět **o tom**, že...
- i. děkovat **za to**, že...

5.3.4.3 Časové určení (ČAS)

Některé z vymezených kategorií zaslouží ještě dodatečný komentář. Především se ukázalo, že kategorie ČAS je vnitřně příliš disparátní na to, aby bylo účelné zacházet s ní jako s celistvou skupinou. Proto jsem ji dále rozdělila do dvou podtříd, a to na základě charakteru časové specifikace popisované události: (i) buď daný výraz vymezuje *trvání* určité časové jednotky (INTERVAL), nebo (ii) identifikuje určitý časový *okamžik*, případně určitou fázi děje jeho usouvztažením k nějakému jinému momentu (BOD). Jiný moment přitom nemusí být předtím v narativu explicitně pojmenován: to je případ odkazování k jednotlivým obecným částem příběhu (metaodkazování) prostřednictvím pojmů jako *začátek*, *konec*, *závěr*. Na první z vymezených typů se tedy můžeme zeptat otázkou *Jak dlouho?*, na druhý *Kdy? Ve kterém momentu děje?* Zvolené řešení má své opodstatnění nejen v sémantice odkazování, ale i ve formálních preferencích každé z vymezených skupin.

5.3.4.4 Nízkoreferenční objekty: objekt, nebo predikát?

Konečně problematické bylo i posouzení syntaktické role některých slovesných doplnění. V řadě případů plní totiž slovesná doplnění objektovou roli pouze „formálně“: jedná se často o konvencionalizovaná spojení, v nichž substantivum neodkazuje k žádné specifické entitě, nýbrž samo přispívá k popisu děje. Narážím zde na krajní případ tzv. nízkoreferenčních objektů (viz §3.1.1.2, §5.3.2.1). Zatímco formální znaky těchto substantiv poukazují na status objektu, významově se daná substantiva blíží spíše komplexnímu predikátu. Rozhodnout, kdy se ještě jedná o (nízkoreferenční) objekt a kdy už o součást predikátu, není vždy jednoduché a výsledná klasifikace nutně odráží určitý stupeň arbitrárnosti. Ten jsem ovšem podstatně korigovala třemi uplatňovanými zásadami: (i) mírou „patientního“ významu daného objektu, tj. nakolik lze hovořit o samostatném (zasaženém, produkovaném) objektu, konceptuálně nezávislém na slovese, (ii) možnou substitucí daného slovesa jiným slovesem a (iii) možností alternace plurálu a singuláru. Jako členy kategorie PREDIK tedy byla hodnocena substantiva ve spojeních typu *házet očka na slečnu*, *nespouštět oči z auta*, *dávat smysl*, ale i *mít pod kontrolou*, *mít (situaci) v rukou*, *udržet (něco) v klidu*, naopak jako OBJ byla klasifikována substantiva ve spojeních typu *dělat/hrát machra/haura*, *dělat/předvádět frajeřinky / kraviny / opičky / taneční kousky / kreace / věci*, *hrát roli (ve filmu)*, *využít příležitost*, *mít čas*, *mít dojem*, *mít štěstí*, *mít smůlu*, *mít strach*, *mít chuť*.⁹⁷

I v tomto ohledu jsem tedy uplatnila obecnou zásadu kategorizovat spíše méně než více, tedy zmapovat data v co největší šíři a nediskvalifikovat hned na počátku některá substantiva jejich označením za součást predikátu (které jsou z principu nereferenční a teda nezapojeny do anaforických řetězců), zvlášť když právě role referenčnosti není při užití *ten* jasná. Držím se tedy v podstatě formálnějšího kritéria, což mi dává větší svobodu při pozdější analýze. Vymezení

⁹⁷ Asi nejproblematičtější bylo posoudit syntaktickou platnost substantiva ve spojeních popisujících tělesné, mentální a emocionální stavy: *mít strach/hlad/žízeň/chuť*, *mít dojem/podezření* atd. Nakonec je interpretuji jako OBJ, jednak na základě možné alternace sloves *mít* a *pociťovat*, jednak proto, že některá substantiva lze dále specifikovat pomocí kataforického odkazování, např. *mám ten dojem, že*. Totéž platí i pro spojení typu *mám to štěstí, že / měl tu smůlu, že*.

hranice mezi objektem a predikátem je přitom z hlediska cílů této práce podstatné, neboť se přímo dotýká potenciálu značení pomocí *ten*. S oslabováním referenčního statusu příslušného substantiva totiž klesá i pravděpodobnost jeho značení. U predikátových spojení už je tato možnost spíš virtuální.

5.3.5 Modifikátor⁹⁸

Každá fráze byla klasifikována co do své komplexnosti. Komplexní fráze byly dále tříděny na ty obsahující modifikátor a na ty obsahující jiný typ výrazu (viz §5.3.6). V rámci třídy modifikátorů byly dále vyděleny modifikátory *adjektivní* (ADJ), modifikátory *genitivní* (G), modifikátory vyjádřené *předložkovým spojením* (PP) a konečně modifikátory ztvárněné celou klauzí, tj. *vztažné věty* (R), viz tabulka 5.6.

Tabulka 5.6: Hodnoty parametru *modifikátor*

modifikátor	příklad
adjektivní (ADJ)	<i>mladá slečna, pánská peněženka</i>
genitivní (G)	<i>majitel toho auta, klika dveří</i>
předložkový (PP)	<i>klec od lva, miska s tou vodou</i>
relativní (R)	<i>všichni lidé, kteří tam seděli s ním</i>

Pokud fráze obsahovala současně více typů modifikátoru, byla zahrnuta pod jednu ze základních kategorií, a to podle následujících pravidel: A + R => R, ADJ + G => G, ADJ + PP => PP, G + PP => PP. Celkový status byl tedy interpretován ve prospěch postnominálně postaveného modifikátoru, postnominální modifikátory pak byly odstupňovány podle míry syntaktické vázanosti. Pokud zahrnovala spolu s modifikátorem ještě kvantifikátor, byla osonotována pro oba parametry (*taková* [= kvantifikátor] *docela pěkná, asi pětadvacetiletá* [= adjektivní modifikátor] *holčína*).

5.3.6 Kvantifikátor

Komplexní fráze, které neobsahovaly modifikátor, byly označeny rysem *kvantifikátor*. Jednalo se o výrazy specifikující (určité či neurčité) množství (*první, druhý, pár, celý, všichni, několik, žádný*), výrazy vyjadřující totožnost či různost (*stejný, ten samý, různý, jiný*), ale i výrazy, jejichž význam nebyl striktně vzato kvantifikační a které by spíše než kvantifikátory bylo vhodnější klasifikovat jako *determinátory*, neboť nějakým způsobem pojmenovávají referenční status řídicího členu: *nějaký, takový (ten)*, posesivní zájmena *svůj, jeho/její* ad., viz tabulka 5.7.

⁹⁸ Označení *modifikátor* volím proto, abych jasně odlišila *atribut* jako jednu ze sledovaných syntaktických funkcí a formu komplexního pojmenování, která nezahrnuje kvantifikátory a další výrazy určitosti spadající do §5.3.6.

Tabulka 5.7: Hodnoty parametru kvantifikátor

kvantifikátor	příklad
pořadí	<i>první, druhý, další...</i>
množství	<i>pár, celý, všichni, několik, žádný...</i>
různost/stejnost	<i>stejný, ten samý, různý, jiný...</i>
reference/známost	<i>nějaký, takový (ten)</i>
přináležitost	<i>svůj, jeho/její...</i>

Řadit tyto případy pod modifikátory by bylo nesprávné, neboť se liší funkcí a obecně i syntaktickými vlastnostmi. Zatímco modifikátory nepředstavují obligatorní doplnění jmenné fráze a z významového hlediska pouze přispívají ke zpřesnění významu, kvantifikátory, resp. determinátory formují samotnou povahu reference (a v řadě jazyků jsou nadto obligatorní). Užití kvantifikátorů, resp. determinátorů je velmi komplexní problematikou, zasahující do oblasti reference a vykračující směrem k formálním popisům syntaxe, a protože nejsou předmětem této práce, nebudu se jimi v této fázi detailněji zabývat. Tato kategorie mi slouží spíše k odstínění těch členů komplexní fráze, které nejsou modifikátory.

5.3.7 Pozice vůči slovesu

Pozice výrazu vůči slovesu nabývá dvou, resp. tří hodnot: *preverbální* (PRE), *postverbální* (POST) a postavení mimo klauzi samotnou – tzv. *pravá dislokace* (PD), viz tabulka 5.8. Dislokované výrazy nejsou součástí větné struktury, jsou z ní extrahovány a umístěny mimo její hranice, bezprostředně před, nebo za klauzi (Lambrecht 2001). Dislokovaný výraz je ovšem v rámci klauze zastoupen zájmenem, takže klauze je gramaticky kompletní. V analyzovaném materiálu se vyskytly pouze případy pravých dislokací, levé dislokace chyběly.

Tabulka 5.8: Hodnoty parametru pozice vůči slovesu

pozice	příklad
preverbální (PRE)	<i>a Chaplin běžel tak rychle</i>
postverbální (POST)	<i>tak mu teda šla otevřít ty dveře</i>
pravá dislokace (PD)	<i>tak tam k němu tak nakráčel, k tomu lvovi</i>

Pozice výrazu vůči slovesu koresponduje s jeho lokálním informačním statusem v rámci klauze (nikoli komplexní věty). Vedena snahou o maximální efektivitu anotace, stavím kategorie informačního statusu na formálním základě a interpretuji preverbální pozici výrazu jako tematickou a postverbální jako rematickou. Prakticky všechny anotované výrazy byly bez větších obtíží přiřaditelné k jedné, nebo k druhé kategorii. Prostředky verbální reference zůstaly pochopitelně stranou klasifikace.

V průběhu analýzy samotné používám povětšinou přímá a terminologicky průhledná označení *preverbální* a *postverbální pozice* spolu se synonymně užívanými termíny *téma* a *réma*.

5.3.7.1 K popisu informační struktury věty v lingvistické tradici

Jakkoli se od sebe jednotlivé koncepce liší, všechny vycházejí z předpokladu, že každá jazyková informační jednotka (ve většině případů ztotožňovaná s větou, resp. s klauzí) sestává v zásadě ze dvou částí: východiska, které představuje kontextuálně zakotvenou, známou nebo předpokládanou informaci, a informačního centra, které přináší informaci vzhledem k východisku prezentovanou jako novou, resp. jako informačně, lokálně relevantní. Obě zmíněné části bývají označovány různě, v závislosti na dané koncepci. V českém prostředí se nejčastěji operuje s termíny *téma* vs. *réma*, které zavedla Pražská škola (Mathesius 1947) a dále je rozvíjely její následovníci zejména od 70. let dál (Firbas 1992). V zahraničních koncepcích se pracuje častěji s termíny *topic* vs. *comment*, resp. *topic* vs. *focus*, případně *given* vs. *new* (Halliday 2004), někdy v podobném, někdy v mírně posunutém významu. Právě proto, že se uvedené dvojice ve svém významu plně nepřekrývají, pokusím se stručně osvětlit nevýraznější rozdíly mezi jednotlivými pojetími a na tomto pozadí argumentovat pro vlastní řešení.

Z perspektivy této práce je klíčové přesně rozlišovat mezi dvěma diametrálně různými významy, v nichž se užívá termínů *daný/známý* vs. *nový*. Je totiž výrazný rozdíl mezi informací *diskursně známou*, tedy informací, která byla už někdy v diskursu zmíněna nebo je známá na základě obecnější znalosti, a informací *prezentovanou jako danou*, resp. jako součást aktuálního kontextuálního pozadí předávané informace. Totéž analogicky platí pro informaci *diskursně novou* a informaci *prezentovanou jako novou*. Obě charakteristiky bývají někdy směřovány, přitom se jedná o dva zcela různé aspekty uchopení referentu. Jejich směřování je přitom obzvlášť nešťastné právě při analýze demonstrativ, resp. veškerých deiktických a anaforických prostředků, které přirozeně, ze své povahy odkazují ke známému referentu, tedy v jistém smyslu k už *dané* informaci. Přesto tento diskursně (či situačně atd.) identifikovatelný referent může být v aktuálním diskursu *lokálně*, tj. při procesu artikulace informační jednotky prezentován jako její jádro, a naopak – třebaže pravděpodobně méně často – diskursně nový referent může být prezentován jako východisko pro konstrukci relevantní informace, resp. jako pozadí, k němuž je nová informace vztažena a na němž je zpracovávána. Nová informace reprezentovaná rematickou částí věty tedy zdaleka nemusí být nová, stačí, když je prezentována jako relevantní vzhledem k tématu. Novost informace je posuzována v mikroperspektivě věty (klauze), nikoli v makroperspektivě situace, diskursu, či dokonce obecného vědomostního kontextu.

Ani poté, co zbavíme termíny *tématu* a *rématu* nežádané zatíženosti diskursní znalostí, ovšem nedospíváme k homogenně vymezeným pojmům. Diskrepance mezi různými pojetími je přitom zřetelnější u tematické jednotky a nachází výraz v různých vymezeních konceptu *topic*. *Topic* bývá běžně v úvodních lingvistických textech charakterizováno jako „to, o čem se mluví“ (Karlík et al. 2002: 479), je tedy explicitně či implicitně pojímáno jako entita, někdy dokonce ještě úžeji entita, která je participantem popisované situace či události. Odtud už je jen krok k tomu zacházet s konceptem *topic* jako s kvantifikovatelným příznakem a různé participanty situace jako více či méně „topikální“, resp. *tematické* (Givón ed. 1983; 2001; viz §2.4.2). Tematičnost se samozřejmě může plně rozvinout a projevit až v rámci diskursu, tedy nad rovinou klauze, neboť je to právě diskursní kontinuita, resp. diskontinuita, která míru tematičnosti ustavuje. Tematičnost referentu pak z druhé strany spoluurčuje jeho „kódování“ / způsob jeho vyjádření v rámci klauze. Jedná se tedy o oboustranné působení.

S ještě jiným vymezením kategorie *topic* se lze setkat v detailně propracované koncepci Hallidayově (2004). Halliday se termínu *topic* pro označení tematické části výpovědi záměrně

vyhýbá a programově podržuje terminologické rozlišení Pražské školy *téma – réma*, resp. *theme – rheme*. Téma přitom klasifikuje jemněji, přičemž jedním typem/částí je právě *topical theme*, které označuje participanty popisované události nebo událost samotnou nebo její okolnosti, jako je místo, čas, způsob. „Netopikální“ část tématu (tedy jeho další typy) pak tvoří spojky, modální částice, diskursní markery, určité slovesné tvary, vokativní tvary atd. (Halliday 2004: 79). Kategorie *topical theme* tedy z hlediska typové rozmanitosti svých členů (zdaleka neobsahuje pouze entity v roli účastníků situace) pokrývá prakticky celou kategorii *theme* a odpovídá tak zhruba intenci, v jaké s tímto konceptem zacházela Pražská škola.

Analogicky k termínu *réma* a jako protějšek kategorie *topic* se převážně v zahraničních koncepcích etablovaly termíny *comment*, případně *focus*.⁹⁹ Kategorie *comment* bývá tradičně vymezována jako to, co se o něčem tvrdí (Karlík et al. 2002: 479). Podobně jako vymezení kategorie *topic* implikuje představu (význačné) entity, vymezení pojmu *comment* se blíží významu predikace v obecném smyslu přisouzení příznaku, resp. tvrzení o tematické entitě. Réma v pojetí Pražské školy se tak jeví jako kategorie širší a jinak založená, resp. konceptualizovaná. Konečně *focus* bývá často užíván pro označení zvláštního druhu prominence určité výpovědní části, a to buď zvukově realizované, nebo nějak – jakkoli – „příznakové“, např. syntaktickou formou, slovosledem atd. Ve *focusu* jsou tedy ty výrazy, na nichž spočívá zvláštní, kontrastivní důraz. V tomto smyslu hovoří o *focus constructions* např. Givón (2001).

Zajímavý pohled na pragmatickou organizaci věty přináší Halliday (2004, původně 60. léta). Většina koncepcí se shoduje v tom, že pozice tématu a rématu je variabilní a jedním z prostředků, které má mluvčí k modifikaci větné perspektivy k dispozici, je intonace spolu s větným přízvukem. Réma se tedy může v jinak identické větě vázat k různým výrazům v závislosti na tom, kde je umístěn větný přízvuk. Obecněji: aktuální zvukové ztvárnění výpovědi má potenciál relokalizovat réma (Mathesius 1947; Firbas 1992). Halliday nicméně tematicko-rematickou strukturu od zvukové realizace prakticky separuje (resp. značně umenšuje její vliv), chápe ji totiž pouze jako jednu z rovin pragmatické organizace věty. Ve své koncepci rozlišuje mezi tzv. *thematic structure* (kterou přisuzuje klauzi jako sdělení) a *informational structure* (kterou vztahuje k tzv. informační jednotce). Tematická struktura je struktura uspořádání klauze, je mnohem těsněji navázána na gramatický systém, resp. na jazykovou strukturu. Jedním z projevů takového pojetí tematicko-rematické struktury je to, že prakticky každá klauze má tematickou a rematickou část (výjimkou jsou např. eliptické věty typu *Fire! Fire! – Where? Where? – Down the town!*, kde je každá z replik pouze rématem, viz Halliday 2004: 102) a zároveň že uspořádání klauze je relativně rigidní, resistantní vůči slovosledným a zvukovým modifikacím, přičemž tematická část předchází část rematickou. („The Theme always starts from the beginning of the clause.” Halliday 2004: 66).¹⁰⁰ Naproti tomu informační struktura je nesena tzv. informačními jednotkami, které jsou realizovány zvukově (konkrétně intonačním úsekem, *tone unit*). Informační jednotka přitom v defaultních případech koresponduje s klauzí, není na ni ovšem principiálně vázaná, naopak je s ní paralelní. Často může zahrnovat více klauzí nebo naopak může klauzi rozčlenit do více úseků. Za slovoslednou, intonační a morfologickou variabilitu ve struktuře věty je pak zodpovědná souhra informační struktury s tematickou; „strukturní podklad“ (= tematická struktura) zůstává tedy neměnný. Co se mění, je uspořádání informační struktury.

⁹⁹ S pojmovou dvojicí *topic – focus* ovšem pracuje i domácí tradice, viz Sgall et al. (1980), Hajičová et al. (1998).

¹⁰⁰ Z Hallidayovy formulace není zcela zřejmé, zda se tato poznámka vztahuje pouze k ilustrovaným příkladům, nebo zda je – byť pro potřeby úvodního lingvistického textu – obecnou definiční vlastností tematické struktury.

Konkrétní artikulace informační struktury už není pro mé účely relevantní, stejně jako případná inspirativnost či naopak problematicnost Hallidayova řešení. Pro účely vlastní analýzy je podstatné právě určité „zrigidnění“ tematicko-rematické struktury, její (byť neúplná) odtrženost od zvukové realizace, její explicitní návaznost na klauzi coby gramatickou, resp. syntaktickou jednotku a fixace každé z jednotek (tématu a rématu) na pevnou pozici v rámci klauze (pořadí téma – réma). Jsou to tyto momenty, které dovolují (a teoreticky legitimují) simplifikovanou, nicméně univerzálnější aplikaci konceptů tematicko-rematické organizace na širší jazykový materiál.

5.3.7.2 Přijaté řešení

Mé řešení bylo stejně jako v předchozích případech vedeno snahou o co nejjednodušší práci s daty, spočívající v co nejširší možné aplikaci daného parametru na analyzovaný materiál, snadnosti vyhodnocovací procedury, minimalizaci sporných případů a v užití co nejmenšího počtu hodnot (ideálně dvojice).

Pracuji proto s binární strukturou informační jednotky a držím se původní, v domácí tradici běžné distinkce *téma vs. réma*. Téma je tedy lokální kontextuální východisko výpovědi, réma ta část výpovědi, která téma rozvíjí a která představuje její informační jádro. Oba koncepty vymezují vždy v rámci klauze, přičemž téma ztotožňuji s preverbální pozicí, réma s pozicí postverbální. Pokud hovořím o kontextuální danosti, mám vždy na mysli bezprostřední kontext výpovědi, resp. klauze, nikoli kontext diskursní; pokud není řečeno jinak, kontextuálně ukotvený nebo daný referent tedy neznamena diskursně identifikovatelný.

Na rozdíl od Pražské školy ovšem záměrně odhlížím od zvukové realizace projevu a nezohledňuji žádné odchylky od standardního uspořádání tématu a rématu (v pořadí téma – réma) dané posunem intonačního centra v rámci výpovědi. V tomto ohledu se tedy blížím více Hallidayově koncepci tematické struktury. Diskvalifikace zvukových vodítek z prostředků informační organizace klauze nemá nijak zpochybnit jejich roli v artikulaci informace (zvukovou realizaci naopak považuji za jednu z nejdůležitějších složek informační struktury), je pouze projevem mé snahy nezanášet analýzu obecně obtížně aplikovatelnými, protože graduálními kategoriemi (jimiž nadsegmentální zvukové kategorie bezpochyby jsou). Analyzovaný materiál vychází takové simplifikaci navíc do jisté míry vstříc: v monologickém žánru, navíc při vyprávění příběhů, ve kterých nejsou mluvčí sami angažováni, volí mluvčí v podstatě standardní prozodické ztvárnění, nevyužívají ji tolik k signalizaci interakčních ani emocionálních významů, takže zvukový průběh výpovědi relativně těsně koresponduje se standardní tematicko-rematickou organizací věty (zvuková prominence rématu).

5.3.8 Typ klauze

Klauze jsou děleny na hlavní a vedlejší, vedlejší dále tříděny do tří hlavních typů: komplementové, adverbální a vztažné, viz tabulka 5.9.

Tabulka 5.9: Hodnoty parametru *typ klauze*

klauze	příklad
hlavní	<i>on si četl nějakou knížku</i> [načež ten kluk] <i>se rozhodl, že jí tu kabelku půjde zachránit</i>
vedlejší	
komplementové	<i>a viděl, že je tam nějaká kavárna</i>
adverbiální	<i>a tak se ten chlápek samozřejmě začal rychle zvedat, aby mohl využít svoji příležitost</i>
vztažné	<i>no a ten mladej kluk, kterej si jí nevšiml</i>

Jako hlavní jsou klasifikovány i věty nekompletní, které nemohou stát samostatně – někdy označované jako *matrix clause* (Velupillaiová 2012). Vedlejší/závislé věty fungují jako konstituenty vět hlavních, komplementové věty přitom substituují slovesné argumenty (hlavní věta není bez těchto vět – v daném významu – kompletní), adverbiální věty fungují jako adverbiální určení místa, času, příčiny atd. (zde hlavní věta může stát samostatně, tedy bez adverbiálních klauzí). Pro vymezení adverbiálních vět, stejně jako pro kategorizaci nevětných adverbiálních určení, je tedy opět určující sémantické, nikoli striktně valenční hledisko.

Poznámka k terminologii: Pokud nebude uvedeno jinak, užívám termínů *klauze* a *věta* ve stejném významu, resp. namísto *klauze* užívám někdy výrazu *věta*. Označení *adverbiální klauze* alternuje tedy někdy s označením *adverbiální věta*, stejně výraz tak *hlavní věta* koresponduje s *klauzí*, nikoli s komplexní větou obsahující vedle hlavní klauze i klauze vedlejší. Pouze tam, kde je třeba rozlišit mezi komplexní syntaktickou jednotkou o více klauzích a jednoduchou syntaktickou jednotkou o jediné klauzi, hovořím o *klauzi* vs. *komplexní větě*. Nositelem významu ovšem nikdy není pouze samotný pojem, takže by čtenář neměl mít potíže význam daného termínu interpretovat.

5.3.8.1 Interpretace souřadných závislých klauzí

Poměrně významným metodologickým rozhodnutím, které se nutně odrazilo v celkových výsledcích, byla interpretace všech souřadně spojených klauzí, z nichž první je závislá na hlavní, jako vět vedlejších. Spojení mezi nimi je totiž často spíše formální povahy, mluvčí často zvukově signalizují jejich faktickou nezávislost na původní větě, takže stejně oprávněným krokem by bylo interpretovat je nikoli jako vedlejší věty v koordinačním vztahu k předchozí, nýbrž jako samostatné hlavní věty, viz klauze 24 a 25 v tabulce 5.10.

Tabulka 5.10: Vedlejší věty v koordinačním vztahu

klauze	typ
22 a: [...] je tam například zametač kterej ehm kterej nebo prostě nákej pracovník	hlavní
23 který zametá ten chodník	vztažná
24 a přiblíží se až k tý bankovce	vztažná (!)
25 ale nevšimne si jí	vztažná (!)

Podobné řetězení klauzí s nejasným statusem je v analyzovaných narativech časté a lze se domnívat, že bude celkově charakteristické pro mluvený diskurs. Zdá se, že mluvčí při produkci nepřipraveného mluveného projevu tíhnou ke „zplošťování“ jeho struktury: proti několikaúrovňové hierarchizovanosti projevu psaného stojí elementární hierarchizovanost projevu mluveného, která se

přesvědčivě projevuje jen mezi dvěma členy (hlavní a *jedna* závislá věta vedlejší s podřadicím výrazem). Další závislé klauze (s elidovaným uvozovacím výrazem) už mají tendenci se ze závislosti vymaňovat a fungovat jako samostatné věty.

Přehodnocení platnosti koordinovaných vedlejších vět by nicméně muselo být podpořeno nějakými explicitními vodítky, například prozodickými. Právě prozodická vodítka jsou ovšem výrazně graduální povahy a do značné míry závislá na individuálním posouzení (posuzovatele i každém jednotlivém případě), jejich povýšení do role rozhodujícího kritéria by tak bylo příliš riskantní. Ve sporných případech jsem se tedy – i v zájmu konzistence – přidržela konzervativního, formálního hlediska a klasifikovala tyto případy jako věty vedlejší. Pouze pokud byla daná klauze skutečně přesvědčivě prozodicky ztvárněna jako samostatná jednotka (předcházela jí např. výrazná pauza atd.), byla interpretována jako hlavní. Podobné případy ovšem byly spíše okrajové a v celkovém úhrnu dat se nijak výrazně neprojevují.

5.3.9 Pořadí zmínky

U každého výskytu referentu bylo evidováno, o kolikátou zmínku v příběhu se jedná: *první*, *druhou* a *všechny následující*. Nad ne-prvními zmínkami jsem dále zobecňovala na dvou úrovních: (i) všechny následné zmínky *včetně druhých* byly shrnuty do kategorie zmínek *opakovaných*, všechny následné zmínky *vyjma druhých* byly shrnuty do kategorie zmínek *repetitivních*, viz tabulka 5.11. (Paralelně s tím ovšem bylo pro každou zmínku evidováno i její přesné pořadí, které jsem využila pro konstrukci anaforického profilu, viz §6.8.9.) Alternativní pojmenování téhož referentu v rámci stejného narativu přitom nezakládalo nový řetězec zmínek, změna označení byla ovšem registrována (v parametru *referent*).

Tabulka 5.11: Pořadí zmínky

	klauze	referent	zmínka	1/2/NN
11	chvíli se o auto opírá	džentlmen	9	NN
11	chvíli se o auto opírá	auto	2	2
12	a pokous- pokouší se ho odtlačit	džentlmen	10	NN
12	a pokous- pokouší se ho odtlačit	auto	3	NN
13	nicméně to se mu nepodaří	<i>pokus odtlačit</i>	2	2
13	nicméně to se mu nepodaří	džentlmen	11	NN
14	jde si tedy sednout do blízké kavárny	džentlmen	12	NN
14	jde si tedy sednout do blízké kavárny	kavárna	1	1
15	kde si objedná čaj	kavárna	2	2

Pozn.: Sloupec *zmínka* zachycuje přesné pořadí zmínky, ve sloupci 1/2/NN jsou evidovány zvlášť zmínky první (1), druhé (2) a repetitivní (NN).

5.3.9.1 Neanaforické odkazování

Přestože je anaforické odkazování v analyzovaném materiálu dominantní a určuje i způsob analýzy, obsahují narativy i určité procento odkazování prokazatelně neanaforického. To je tvořeno výrazy, které nejsou citlivé na diskursní historii a u kterých tedy nezáleží, zda/kolikrát se v narativu už vyskytly.

Neanaforické odkazování bylo v principu dvojího typu:

- i. neanaforické = spočívající na odkazu nikoli k *diskursně*, nýbrž *situačně* identifikovatelné entitě, případně entitě identifikovatelné na základě obecné nebo společné znalosti,
- ii. neanaforické = protože nereferenční.

Ad (i): Pro jemnější klasifikaci výrazů první skupiny jsem využila Himmelmannova třídění demonstrativ podle typu reference na *situační*, *diskursnědeiktické* a *připomínací* (Himmelmann 1996), viz tabulka 5.12.

Tabulka 5.12: Evidované typy neanaforické reference

odkazování	typ	příklad
situační	metaodkazování	v <i>(tom) filmu</i> , <i>(ten) děj se pak vrací</i> , <i>(ten) příběh se odehrává</i> , <i>(to) video bylo o...</i>
diskursnědeiktické	odkazy k momentům příběhu	v <i>tom okamžiku</i> , v <i>tu chvíli</i> , <i>do té doby</i> ; na začátku filmu , na konci ukázky
připomínací	nezohledněno	

Čistě situačního odkazování je v mých datech poskrovnu a je zastoupeno téměř výlučně odkazy k mluvčímu. Jako variantu situačního odkazování lze nicméně chápat odkazování k příběhu jako takovému, k příběhu jako k celku po vzoru Himmelmanna (1996). Tyto případy řadím do třídy *metaodkazování*.

Diskursnědeiktické odkazování je v rámci plných lexikálních frází zastoupeno téměř výhradně časovými výrazy, konkrétně výrazy odkazujícími k jednotlivým časovým okamžikům příběhu a slouží k jeho jemnější časové strukturaci, odkazují tedy dovnitř samotného příběhu. V celkovém pohledu se tak v pojetí tohoto typu odkazování shodují s pojetím Himmelmannovým, pouze s tím rozdílem, že v jeho verzi je tato skupina bohatší o výrazy, které neodkazují striktně k jednotlivým momentům děje, jako např. *this fact*. Diskursnědeiktické odkazování je jinak doménou nominálních demonstrativ, u kterých je inherentně značeno.

Konečně připomínací odkazování není v analýze vůbec zohledněno. Jeho ukotvení ve společné znalostní bázi mluvčího a posluchače napovídá, že se spíše vyjeví v jiném typu interakce. Narativní materiál pro ně poskytuje jen minimální prostor. Zohlednit lze nicméně odkazování k všeobecně (nikoli privátně) známým referentům, a to na základě nějakého ustáleného asociačního pouta – to činím v rámci prvních zmínek pomocí kategorie *asociační anafory*. (Všechny vymezené typy neanaforické reference jsou evidovány v rámci informace o pořadí zmínky.)

Ad (ii): Druhá skupina neanaforických výrazů souvisí opět s problematikou referenčnosti. Připomínám, že při značení referentů v rámci parametru *referent* jsem zvolila maximálně liberální strategii a do analýzy zahrнула prakticky všechny výrazy. K vlastní filtraci nereferenčních výrazů

pak přistupuji teprve v rámci parametru *pořadí zmínky*. Protože se nejedná o bezesporné rozhodnutí, věnuji mu podrobnější komentář.

U výrazů, které se z povahy svých referenčních možností nezapojují do anaforického odkazování, existují v zásadě tři možnosti zpracování:

- a. předem je vyfiltrovat jako nereferenční a neevidovat u nich počet/pořadí zmínek. To ovšem odporuje přijaté zásadě nechat si co možná nejdéle otevřené možnosti analýzy užití *ten*. Zvláště s ohledem na referenčnost je třeba postupovat obezřetně, protože právě reference může být při značení určitosti relevantní. Navíc bych se tím připravila o informaci týkající se složení skupiny prvních zmínek v celkovém úhrnu.
- b. Zacházet s nimi jako s ostatními, jednoznačně referenčními výrazy, tj. značit počet/pořadí jejich zmínek a teprve posléze, v detailním rozboru, je vyřadit jako irelevantní. Tak by ovšem opakované zmínky obsahovaly množství irelevantních položek. Opakované zmínky přitom tvoří hlavní předmět pozornosti, je tedy žádoucí mít tuto kategorii co možná „nejčistší“.
- c. Řadit je všechny pod první zmínky bez ohledu na to, kolikrát se v daném příběhu vyskytly. Toto řešení stejně jako první varianta zohledňuje referenčnost (tj. ne formu) výrazů, ale na rozdíl od ní nevede k apriornímu vyřazení prvních zmínek. Současně – a to je nejpodstatnější – se tím zbytečně „nezanese“ skupina opakovaných zmínek, o které mi jde především. Právě toto řešení bylo přijato u výrazů v roli ČAS INTERVAL (*lev se na chvíli probudí*), ojedinele u některých LOK (*naproti přes ulici*) a u nominální frází v predikační roli. Výrazy s nejednoznačnou referencí byly ovšem v souladu s ústředním principem analýzy do anaforických řetězců „preventivně“ zapojeny (*hudba, lístek, vlak*). Opět jsem upřednostnila možnost je vysvětlit dodatečně před rizikem, že si jejich apriorním vyloučením uzavřu cestu k potenciálnímu postižení určité zákonitosti.

5.3.10 Anaforická vzdálenost

Anaforická vzdálenost (AD) vyjadřuje vzdálenost aktuální zmínky referentu od zmínky bezprostředně předcházející, nebo – v jiné terminologii – vzdálenost mezi anforem a jeho antecedentem. Počítána je v klauzích.¹⁰¹ Ke každému výrazu je tedy dohledána poslední předcházející zmínka téhož referentu a vyčíslena vzdálenost, která je od sebe dělí, viz tabulka 5.13.

¹⁰¹ Evidována je zároveň i ve větách, v analýze ovšem s touto stupnicí nijak soustavně nepracuji.

Tabulka 5.13: Značení anaforické vzdálenosti

klauze	referent	AD
1 tak v tomhleto videu jde takovej seriózně vyhlížející pán po ulici	pán	1
1 tak v tomhleto videu jde takovej seriózně vyhlížející pán po ulici	ulice	1
2 deštník má a kloubouk a ehm	pán	1
2 deštník má a kloubouk a ehm	deštník	2
2 deštník má a kloubouk a ehm	kloubouk	2
3 tak jak kouká po zemi	pán	1
3 tak jak kouká po zemi	zem	3
4 tak [...] spatří pod ehm kolem auta ehm desetilibrovku	pán	1
4 tak [...] spatří pod ehm kolem auta ehm desetilibrovku	kolo	4
4 tak [...] spatří pod ehm kolem auta ehm desetilibrovku	auto	4
4 tak [...] spatří pod ehm kolem auta ehm desetilibrovku	desetilibrovka	4

5.3.10.1 K pojetí anaforické vzdálenosti

Tento parametr vychází z potřeby kvantifikovat stupeň aktivace referentu v diskursu. Představa, že distribuce různých typů anaforik je podstatně určována právě aktivací referentu, je úhelným kamenem řady koncepcí v rámci studia anafory (viz §2.4). Jednotlivé teorie se nicméně liší v tom, jak přesně aktivaci interpretují: na jedné straně stojí silný proud kognitivně zaměřených úvah, který jí přisuzuje mentální rozměr (chápe ji jako přímý odraz mentální aktivace referentu v mysli posluchače; Chafe 1976; Ariel 1988; Gundelová et al. 1993), na straně druhé spíše diskursně-analytický přístup (Givón ed. 1983), který anaforickou vzdálenost interpretuje výlučně v rámci analyzovaného diskursu, pomocí diskursních rysů, bez přesahu k nelingvistickým konceptům. Givónovo pojetí je mi svou minimalističností a střízlivostí blízké, anaforickou vzdálenost chápu v první řadě jako nástroj umožňující kvantifikovat vztahy uvnitř diskursu, a pokud budu v této souvislosti hovořit o aktivaci referentu, pak primárně ve významu aktivace diskursní, bez ambice přisuzovat tomuto pojmu kognitivní obsahy (i když se zdá oprávněné předpokládat, že diskursní aktivace spolu s kognitivní korelují).

Aktivace referentu není principiálně navázána na jeho prominenci: aktivovaný je jakýkoli referent, který byl nedávno zmíněn, ať už patří k hlavním postavám příběhu, nebo jen k periferním, ať už je to lidská osoba, nebo neživý předmět atd. Samozřejmě lze očekávat, že hlavní postavy příběhu (a obecněji lidské osoby či životné referenty) budou obecně aktivovanější, protože se v narativu vyskytují častěji, a v tomto smyslu spolu může aktivace a prominence korelovat. Principiálně jsou to nicméně dva na sobě nezávislé parametry.

5.3.10.2 Volba měrné jednotky anaforické vzdálenosti

Anaforická vzdálenost je z hlediska cílů této práce jedním z klíčových parametrů – umožňuje kvantifikovat anaforické vztahy. Jeho vymezení je proto třeba věnovat zvláštní pozornost. Stěžejním rozhodnutím je přitom výběr adekvátní měrné jednotky: otázka, v jakých jednotkách anaforickou vzdálenost počítat, patří k nejdiskutovanějším a nejspornějším motivům literatury věnované diskursní anafore.

Na nejobecnější rovině existují dvě základní možnosti: zvolit buď jednotku formální (věta, klauze, replika, intonační/promluvo- vý úsek ad.), nebo jednotku vymezenou na základě významu

(propozice); Taboadová & Zabalová (2008: 65).¹⁰² V dosavadních studiích přitom dominují jednotky formální, evidentně pro větší průhlednost a snazší aplikovatelnost, zejména v psaném diskursu, na němž je provedena většina výzkumu (Taboadová & Zabalová 2008: 65–68). Jednotky vymezené na základě své formy jsou nicméně stále velmi rozmanité: vodítkem pro jejich delimitaci může být buď forma gramatická, nebo forma zvuková, popřípadě kombinace obého. V tradici anaforických analýz nejvíce využívány formální jednotky vymezené na základě své gramatické struktury. Na této volbě se rovněž podílí potřeba zachytit roli syntaktických vztahů při distribuci anaforických prostředků. Nejpálčivějším problémem v oblasti výzkumu diskursní anafory je tak většinou výběr samotné gramatické jednotky: věty, nebo (varianty) klauze.

S větou (*sentence*) ve smyslu komplexní větné struktury se přitom spíše pracuje v analýzách psaného materiálu, který vyniká organizovanou větnou stavbou sestávající z komplexnějších jednotek a kde je tato jednotka dobře vydělitelná na základě grafických vodítek. Třebaže ji nikde explicitně nedefinuje, s větou jako základní měrnou jednotkou podle všeho pracuje i Arielová (1988), soudě podle toho, že používá termín *sentence* a staví na analýze psaných textů.

Zřejmě nejpřesvědčivější argumenty nicméně hovoří ve prospěch klauze. Její nespornou výhodou je už samotný fakt, že je to jednotka pozitivně nejpobulárnější, rozšířená napříč různými disciplínami a garantuje tak největší srovnatelnost výsledků různých studií. Klauze se dále ukazuje jako nejsnáze aplikovatelná na mluvenou řeč vyznačující se simplexní stavbou a v porovnání s psaným textem syntaktickou dezintegrovatelností. A konečně, řada autorů je přesvědčena, že klauze je jednotka nejen metodologicky efektivní, nýbrž i psychologicky realistická a představuje základní strukturní jednotku interakce. Thompsonová & Couper-Kuhlenová (2005: 810) chápou klauzi jako jednotku koncentrovanou kolem predikátu, resp. slovesa, v podstatě v duchu valenční syntaxe. Posluchači podle nich dokážou anticipovat nejen to, kde se predikát vyskytne, ale i jaké bude povahy. Na základě své znalosti valenčního rámce slovesa (nebo jednodušeji na základě povědomí o tom, které fráze se typicky pojí s danými predikáty) pak dokážou předjímat i konec klauze. Posluchači tak v podstatě s klauzí pracují jako se základní projektivní jednotkou.

Obecný konsensus v identifikaci klauze coby základní měrné jednotky nicméně ještě nezaručuje úplnou metodologickou shodu. Jakkoli většina studií pracuje s klauzemi, jednotliví autoři se rozcházejí v tom, co za klauzi považují. Největší neshody panují v otázce, zda (i) za klauzi považovat pouze struktury finitní, nebo i nefinitní, a (ii) jak nakládat se vztažnými větami, konkrétně zda vztažné věty vymezovat jako součást jmenné fráze, nebo jako samostatnou klauzi.

Taboadová & Zabalová (2008) se věnovaly komparaci několika segmentačních strategií, nejvíce využívaných v jedné z teorií diskursní anafory. Autorky aplikovaly různé typy jednotek (od vět po různá pojetí klauzí) na týž materiál, který sestával z úryvků ze spontánní telefonické konverzace mezi přáteli nebo rodinnými příslušníky, a to v angličtině a ve španělštině. V poměrně komplexním vyhodnocení se ukázalo, že rozdíly mezi jednotlivými metodami jsou (statisticky) prakticky zanedbatelné. Autorky se proto rozhodly argumentovat pro finitní klauzi, a to z důvodů jmenovaných výše: je relativně snadno vymezitelná a zaručuje nejširší srovnatelnost mezi studii. Je třeba ovšem podotknout, že kritéria úspěšnosti zvolené jednotky vycházejí z charakteru specifické teorie anafory (tzv. *centering theory*; Groszová et al. 1995), která se zaměřuje sice na

¹⁰² Autorky zmiňují ještě jednotky založené na pragmatickém významu (*action-based units*), např. *řečový akt* (Taboadová & Zabalová 2008: 65).

mezivětné anaforické vztahy, nicméně na vztahy poměrně blízké, vyjádřené většinou zájmennými prostředky. Jejich výsledky, stejně jako hodnocení tak není aplikovatelné univerzálně.

S přihlédnutím k dosud řečenému a po zvážení specifík analyzovaného materiálu jsem se pro vlastní anotaci rozhodla zvolit za základní segmentační jednotku klauzi, konkrétně klauzi finitní včetně vztažné. Na rozdíl od zvukových jednotek, které by samozřejmě bylo žádoucí (a lákavé) zohlednit, se klauze v mém materiálu ukázala jako velmi snadno uchopitelná na základě jasných strukturních vodítek. Příjemně překvapivé zároveň bylo, že všechny narativy bez výjimky byly na klauze segmentovatelné prakticky beze zbytku; nefinitní struktury (samostatné jmenné fráze ad.) se v projevech vyskytly jen ojediněle a vždy bylo možné je interpretovat jako součást sousední klauze. Členění do klauzí se tak ukázalo jako zároveň legitimní i efektivní řešení.

Pro vyčíslení anaforické vzdálenosti jsem nicméně kromě klauze zavedla i paralelní kvantifikaci v komplexních větách, tak aby bylo možné obě měrné stupnice později srovnat.

5.3.10.3 Problematické případy: segmentace vět s vloženou vztažnou větou

I když byla v celkovém úhrnu segmentace do klauzí relativně přímočará, některá problematická místa se přeci jen vyskytla. Předně vyvstala otázka, jak prakticky členit větné celky s vloženou vztažnou větou, viz (21).

(21) no a ten kluk, **ktorej jí předtím tak zdržoval**, tak hrdinsky doběhne [...] toho ehm lupiče
[AHA20Z]

V těchto případech jsem rozčlenila celou větu na dvě části: jmennou frázi hlavní věty spolu se vztažnou větou značila jako jednu klauzi a zbytek hlavní věty jako klauzi druhou. Jako součást jedné klauze jsem hodnotila i reformulace typu v (22).

(22) asi chce napsat na mobilu nebo podívat se na mobilu [TPA23Z]

5.3.10.4 Problematické případy: stopování anaforických řetězců

Při stopování anaforických řetězců jsem uplatňovala několik zásad. Výrazy odkazující k témuž referentu, ovšem s alternací v čísle (SG vs. PL), jsem interpretovala jako součást jednoho anaforického řetězce. Pokud se tedy v narativu vyskytlo např. zájmeno *oni* odkazující k dívce a chlapci, ke kterým doposud bylo referováno zvlášť, značila jsem je jako opakovanou zmínku s AD počítanou od posledního výskytu dívky nebo chlapce. Zájmeno *oni* se přitom podílelo na obou anaforických řetězcích: na řetězci *dívka* i na řetězci *chlapec*. Hodnota AD následujícího singulárového odkazu k jednomu z obou referentů byla měřena od zájmena v plurálu.

Do anaforických řetězců byla začleněna i nominální demonstrativa DEM-KON a DEM-NEU a rovněž REL, nikoli už ovšem zájmenných příslovcí (*tam, tady* atd.), stejně tak ne odkazování pomocí výrazu *což*.

Zbýlé typy nominálních demonstrativ a výrazy odkazující do situace obecně zůstaly neznačeny. Do AD rovněž nebyly zahrnuty odkazy k referentům prostřednictvím posesivních zájmen (*její kabelka*).

Epentetické pasáže, ve kterých mluvčí nějak komentovali vyprávěný příběh (většinou vyjadřovali pochybnosti o tom, jestli si příslušný okamžik děje přesně pamatují), tvořily součást řetězce klauzí, jinými slovy nebyly pro ostatní anaforické řetězce transparentní, viz klauze 3–5 v tabulce 5.14 coby součást číselné řady vs. možné řešení s průhlednými vsuvkami, při kterém by klauze 6 nesla číslo 3.

Tabulka 5.14: Značení vsuvek

přijaté značení	alternativně	klauze
1	1	(no) takže tento příběh byl krátká groteska s Charlie Chaplinem ehm
2	2	který při útěku myslím asi před tygrem
3	-	<i>toho jsem si úplně na začátku nevším</i>
4	-	<i>jestli to byl tygr</i>
5	-	<i>ale myslím že ano</i>
6	3	uteče do klece se lvem ehm

5.3.10.5 Problematické případy: značení AD u prvních zmínek

Poslední teoreticky i metodologicky závažné rozhodnutí se týkalo prvních zmínek obecně: nechat je v ohledu aktivačního statusu neznačené (a připravit se tak o možnost celkového srovnání všech anaforických prostředků mezi sebou), nebo je do značení AD zahrnout. Pak ovšem vyvstává otázka, jakým způsobem jejich AD vyhodnocovat. Protože se jedná o referenty neaktivované, jejich AD by měla být relativně vysoká. Zdálo by se dokonce oprávněné předpokládat, že by měla být vyšší než nejvyšší AD anaforické povahy v narativu. Tak v podstatě postupuje Givón (1983a), když po provedeném šetření maxim anaforického odkazování stanovuje arbitrární hodnotu 20 a přiřazuje ji každé první zмінce. Tento postup se ovšem v mém případě ukázal jako značně problematický, protože v důsledku přijatých metodologických zásad značení referentů jsou do opakovaných zmínek zahrnuty i opakované odkazy k nízkoreferenčním objektům, jejichž anaforičnost je sporná. Tyto zmínky mají přitom často velmi vysokou hodnotu AD (maximum 61), takže posouvají hranici arbitrárně stanované hodnoty do extrémně vysokých čísel, což se projevuje zejména u prostých frází, které jsou obecně výsadou prvních zmínek. Po zvážení a otestování několika dalších variant řešení jsem se nakonec rozhodla počítat AD pro první zmínky vždy od začátku příběhu, tedy jako počet klauzí, které dělí první zмінku referentu od začátku příběhu (nuly). Toto řešení se v testovací fázi ukázalo jako velmi uspokojivé a v úhrnu představilo poměrně realistický obraz o vztazích mezi jednotlivými typy anaforik: vyrovnané hodnoty AD u zájmen, prostředků verbální reference a nominálních demonstrativ, střední pásmo AD u frází s *ten* a zároveň rozumná výše AD u frází prostých.

5.3.11 Persistence

Parametr *persistence* vyjadřuje, po jak dlouhou dobu od aktuální zмінky figuruje referent nepřerušeně v dalším diskursu, technicky: počet klauzí¹⁰³, ve kterých právě jmenovaný referent bez přerušení přetrvává do následujícího vyprávění, viz tabulka 5.15.

¹⁰³ Stejně jako AD byla i persistence paralelně vyčíslena rovněž ve větách.

Tabulka 5.15: Značení persistence

	klauze	referent	persistence
33	tak on si oddechne	pán	2
34	a je jako rád	pán	1
35	a čeká dál	pán	0
36	no a pak teda konečně přijde [...] ten majitel toho auta	majitel	0
36	no a pak teda konečně přijde [...] ten majitel toho auta	auto	0
37	a: v tu chvíli vlastně se zvedne jako- všichni, co jsou v tý kavárně		

Hodnoty pro persistenci jsou zde shodné pro klauzi i větu.

Jakmile dojde k narušení kontinuity přechodu z klauze do klauze (věty do věty), byť pouze v jedné jednotce, persistence se zastavuje a referent před kontinuálním zlomem obdrží hodnotu nula. Nulová persistence tedy charakterizuje referenty, které nepřetrvají ani do následující jednotky. V kombinaci s anaforickou vzdáleností tak lze postihnout základní rozdíly v celkovém diskursním statusu referentů: nulová persistence s velmi vysokou AD identifikuje referenty diskursně marginální, naopak vysoká persistence s nízkou AD vydělí referenty pro příběh centrální.

5.3.11.1 K pojetí persistence

Koncept persistence prakticky bez obměn přebírám z Givóna ed. (1983), kde byl úspěšně aplikován na řadu jazyků. Zatímco anaforická vzdálenost kvantifikuje u referentu diskursní historii, persistence naopak objektivizuje jeho diskursní budoucnost, délku jeho expozice v bezprostředně následujícím vyprávění. V konceptu persistence se tak otevírá nový rozměr motivací k volbě anaforických prostředků, pro který už není určující pouze ohled na posluchače, nýbrž zřetel k aktuální relevanci toho, o čem se hovoří. Persistence tak na rozdíl od anaforické vzdálenosti odráží perspektivu mluvčího, zprostředkovává výsledek jeho aktuální rozvahy o tom, jak prezentovat určitý předmět s ohledem na jeho bezprostředně budoucí význam. Protože persistence zachycuje skutečně *bezprostřední*, nikoli vzdálenější budoucnost referentu, postihuje fakticky jeho relevanci přítomnou, relevanci referentu v daném diskursním momentu.¹⁰⁴ Aktuální relevanci referentu lze samozřejmě poměřovat v řadě dalších ohledů než jen zřetelem k jeho diskursní budoucnosti – zde je na místě připomenout bohaté spektrum významů sdružovaných mnohými badateli pod hlavičku významů expresivních, které odrážejí subjektivněji motivované postoje mluvčího. V každém případě je to právě mluvčí, kdo posuzuje míru a charakter relevance daného referentu a podle toho i distribuuje signály pozornosti.

V souvislosti s persistencí je vhodné rozlišit přesněji mezi *prominencí* referentu a jeho *relevancí*. Prominence je v této práci primárně korelována s životností, další faktory k ní ovšem mohou přispívat (pokud o prominenci hovořím v jiném významu než v životnosti, vždy je explicitně jmenuji): syntaktická role a rovněž persistence. Prominence jako taková je nicméně obecnější koncept: vztahuje se k obecně význačnému referentu, referentu, který něčím obecně vyniká nad ostatními referenty.

¹⁰⁴ Persistenci by tak bylo pravděpodobně adekvátnější interpretovat jako součást přítomnosti, resp. přítomného rozhledu nebo prospektivní expanze přítomnosti, nemá-li být přítomnost zredukována na pouhý časový bod.

Tak jako je prominence primárně usouvztažněna s životností, je relevance přímo vztažena k persistenci. Relevance je (v mém pojetí) silněji vztahový termín, relevance referentu je měřena jeho aktuálním významem v diskursu. Persistence tedy vystihuje lokální relevanci, tj. lokální důležitost daného referentu pro bezprostředně nadcházející děj, nikoli celkový status daného referentu v příběhu.

5.4 Shrnutí

V této kapitole byl podrobně představen materiál a metodologie zpracování dat, včetně reflexe teoretického pozadí základních konceptů a problematických momentů jejich aplikace na konkrétní materiál.

Data analýzy tvoří mluvené projevy narativní povahy v podání 15 mluvčích (8 žen, 7 mužů; 18–27 let), založené na převyprávění děje tří krátkých videopříběhů (*Bankovka, Lev, Zlodějka*), o celkovém trvání cca 75 minut. Nasbíraný materiál byl přepsán a nasegmentován do klauzí (a komplexních vět). Celkem 3 472 položek bylo anotováno pro lingvistické parametry shrnuté v tabulce 5.16.

Tabulka 5.16: Parametry a hodnoty rozlišované v této práci

parametr	hodnoty
typ referenčního prostředku	verbální reference (0PRO) – osobní zájmena (PRO) – vztažná zájmena (REL) – pronominálních demonstrativa (DEM) – adnominální demonstrativa (DEM-N) – lexikální fráze bez <i>ten</i> (N) – lexikální fráze s adnominálním <i>ten</i> (<i>ten-N</i>)
referent	
životnost	životné (A) – neživotné (I)
syntaktická funkce	subjekt (SUB) – dativ (DAT) – objekt (OBJ) – oblique (OBL) – místní určení (LOK) – časové určení (ČAS): časový INTERVAL vs. časový BOD – atribut (ATR) – způsob – instrument – příčina (KAUZ) – identifikace (IDENT) – predikace (PREDIK) – komparace – účel – zřetel – substituce
modifikátor	adjektivní (ADJ) – genitivní (G) – předložkové (PP) – vztažné věty (R)
kvantifikátor (determinátor)	
pozice vůči slovesu	preverbální (PRE) – postverbální (POST) – pravá dislokace (PD)
typ klauze	hlavní – vedlejší komplementová – vedlejší adverbiální – vedlejší vztažná
pořadí zmínky	první (1) – druhá (2) – repetitivní (NN)

Kromě samotné frekvence výskytu byly dále zavedeny dva další měrné ukazatele:

- i. **anaforická vzdálenost** (AD; vyčíslení vzdálenosti k poslední předchozí zмінce téhož referentu v klauzích, resp. větách)

Anaforická vzdálenost odráží diskursní aktivaci referentu, popř. mentální aktivaci referentu v mysli mluvčího. Platí vztah: čím vyšší hodnota AD, tím nižší aktivace referentu, a naopak. V zájmu

celkového srovnání byla AD vyčíslována i u prvních zmínek referentů; v těchto případech byla počítána vždy od začátku příběhu. Prvně zmíněnému referentu tak bylo přiřazeno číslo odpovídající celkovému pořadí klauze, ve které figuruje.

- ii. **persistence** (pers; vyčíslení klauzí, resp. vět, ve kterých referent nepřetržitě přetrvává do dalšího diskursu)

Persistence odráží aktuální relevanci referentu v příběhu, resp. v bezprostředně nadcházejících fázích příběhu. Na rozdíl od anaforické vzdálenosti, která je orientována do minulosti, je orientována do narativní budoucnosti, tedy k tomu, jakou roli bude referent v příběhu teprve hrát. Je zároveň citlivější na pragmatické významy signalizované mluvčím.

6. Referenční prostředky v diskursu

6.1 Celkové srovnání

6.1.1 Poměrové rozložení

Relativní zastoupení jednotlivých referenčních prostředků v analyzovaném korpusu zachycuje tabulka 6.1. Řazení jednotlivých prostředků sleduje v základním rozvržení principy užití anaforik popsané v modelech Arielové (viz §2.4.1). Východiskem (nikoli ovšem jediným kritériem) je průměrná míra aktivace referentu každé z anaforických forem (viz §5.3.10). Obecné schéma narušuje jen třída REL, jejíž všechny instance mají z definice jednotkovou AD. Jiné ukazatele (persistence a další, nekvantifikované diskursní funkce) ovšem její zařazení mezi pronominální a demonstrativní formy podporují.

Tabulka 6.1: Zastoupení referenčních prostředků v korpusu

	#	%
0PRO	913	28%
PRO	499	15%
REL	139	4%
DEM	216	7%
DEM-N	12	0%
<i>ten</i> -N	476	15%
N	1027	31%
celkem	3282	

Pozn.: Z celkového počtu 3 472 anotovaných NP bylo z analýzy vyloučeno 190 jednotek spadajících do následujících kategorií: (i) neurčitá, záporná a totalizační zájmena v pozici hlavy fráze: 89 výskytů; (ii) osobní zájmena 1SG a 1PL (včetně verbálních afixů odkazujících k subjektu): 60 výskytů; (iii) vlastní jména: 29 výskytů (vždy odkazující k postavě Charlieho Chaplina); (iv) vlastní jména v rámci *ten*-frázi: 10 výskytů (opět pouze při referenci k Charliemu Chaplinovi); (v) zájmeno *onen*: 2 výskyty.

Z uvedeného přehledu plyne, že dominantní postavení v rámci diskursního odkazování náleží prakticky rovným dílem verbální referenci (0PRO; 913) a prostým jmenným frázím (N; 1027). Mluvčí jich dohromady užili ve více než 60 % případů, kdy odkazovali k nějaké diskursní, případně mimodiskursní entitě. Další v pořadí je reference prostřednictvím zájmen (PRO) a frází provázených výrazem *ten* (*ten*-N) s tím, že obě formy dosahují zhruba polovičního zastoupení dominantních kategorií – cca 15procentního. Četnost zbylých referenčních forem už nepřekračuje 10procentní hranici, přičemž demonstrativní NP (DEM-N) je reprezentována pouhými 12 výskyty.

V rámci verbálních a pronominálních prostředků (0PRO a PRO) převažují formy verbální (0PRO; 913 vs. 499). Kategorie 0PRO tedy představuje základní strategii nelexikálně realizovaného odkazování, preferovanou v situaci bezproblémové a kontinuální reference. Vztažná zájmena (REL) zastoupením zdaleka nedosahují na ostatní pronominální formy (tvoří pouhých 4 % všech odkazovacích prostředků), přesto v diskursním odkazování plní početně i funkčně nezanedbatelnou roli. Oprávněnost jejich vydělení ze skupiny osobních zájmen se ukáže ve světle dalšího výkladu. Na vysoké obsazenosti kategorie N (31 % = nejvyšší podíl ze všech sledovaných prostředků) se částečně podílí její poměrně široké vymezení (viz §5.3.1.6).

Z frází obsahujících lexikálně vyjádřenou hlavu jsou pouze DEM-N a *ten*-N vyděleny do zvláštních kategorií. Rozdíl v jejich obsazení je přitom markantní: celých 476 výskytů *ten*-N oproti pouhým dvanácti exemplářům DEM-N. Kategorii DEM-N přitom tvoří výlučně varianty proximálních tvarů – *tento/tenhle/tenhleecten* v různých rodových podobách. Distální tvar se v analyzovaných narativech nevyskytl ani jednou.

6.1.1.1 DEM-N

Vzhledem k tomu, že kategorie DEM-N je svým početním zastoupením a funkční profilací z další analýzy v podstatě diskvalifikována, podám její charakteristiku na tomto místě. Prvních devět dokladů DEM-N je uvedeno v (1a–i).

- (1) a. tak v **tomhlectom videu** jde takovej seriózně vyhlížející pán po- po ulici [AHA20B]
- b. takže ehm **tohle video** vyprávělo ehm příběh takového velmi sofistikovaného zřejmě britského džentlmena v buřince s parapletem [BBA20B]
- c. tak v **tomhle videu** byla hlavní postava takový chlapík asi přes čtyřicet let něco v takové černé buřince v černém kabátu s černým deštníkem [DDZ23B]
- d. tak **tenhle příběh** byl o tom [MSA18B]
- e. v **tomhle klipu** byl chlap [TPA27B]
- f. **todlecto video** se jakoby odehrává v nějakým zá- zázemí cirkusu [AHA20L]
- g. (no) takže **tento příběh** byl krátká groteska s Charlie Chaplinem ehm [JZZ24L]
- h. tak v **tomhle filmu** byl Charlie Chaplin [MSA18L]
- i. teď fakt **tento příběh** byl hodně zahlcený informacema [JZZ24L]

Na první pohled je patrné, že jednotlivé doklady jsou si velmi blízké: v 9 z 12 případů mluvčí demonstrativem odkazují k samotnému příběhu a až na jediný případ (1i) jím přímo otevírají vyprávění (DEM-N se nachází vždy v první klauzi). Demonstrativa zde referují přímo do narativní situace, resp. k situačnímu rámci příběhu. Jedná se tedy o případy metareference, odkazování k vyprávěnému diskursnímu předmětu. Proximální forma je tím jasně motivovaná.

Ve třech zbývajících případech (2a–c) je pak demonstrativa užito ve zdůrazňovacím (2a,b) nebo kontrastním významu (2c). Ve (2a) předchází popis řetězce situací, ve kterých hrozí, že desetilibrovku na ulici objeví některý z náhodných kolemjdoucích. Klauze s DEM-N ve (2b; klauze 22) je součástí rozkrytí pointy příběhu v závěru vyprávění, kdy se ukazuje, že celé osazenstvo kavárny včetně hlavního hrdiny příběhu sdílí jeden jediný zájem, resp. je to *právě ta* bankovka, ke které se upínají nejenom naděje hlavního hrdiny, ale i všech hostů kavárny. Ve (2c) je užití DEM-N motivováno potřebou jednoznačné reference. V klauzích 10–12 vstupuje na scénu postava zloděje, v klauzích 13–15 se k ní přidává další mužská postava (kluk s knížkou). Obě postavy jsou stejně silně aktivované, obě jsou téhož rodu a konceptuálně velmi podobné, navíc je k nim referováno prostřednictvím obecných výrazů. Kontrastní užití demonstrativa v klauzi 17 specifikuje příslušnou referenci.

- (2) a. 27 navíc ještě kolem prochází mladá maminka s kočárkem
28 která staré paní pomůže
29 muž je znovu vyděšený z toho
30 že by mu mohl desetilibrovou bankovku někdo sebrat
31 ale ani **za téhle situace** k tomu nakonec nedojde [JZZ24B]
- b. 17 a když už konečně k autu někdo přišel
18 tak vlastně von se rozhodl
19 že tam teda půjde
20 ale s nim se zvedla celá ta kavárna
21 takže to bylo takový vtipný
22 že vlastně tam všichni čekali **na tudle jedinou věc**
23 aby mohli sebrat tu bankovku ze země [MSA18B]
- c. 10 načež příběhne zloděj
11 a tu kabelku jí jako sebere
12 a běží s ní přič- pryč
13 a ehm ten kluk s tou knížkou strašně rychle zareaguje
14 vyběhne za nim
15 tu kabelku mu vytrhne
16 a: ta slečna kterou to teda nechává docela chladnou, celá ta situace
17 tak **za timhlenctím klukem** přijde
18 tak ho jako obejmě [BBA20Z]

Vzhledem k tomu, že DEM-N prakticky nikdy neodkazuje k autonomnímu diskursnímu referentu (nýbrž vždy k nějaké diskursní jednotce nebo momentu příběhu: *situace*, *věc*), ztrácejí zde další pokusy konfrontovat jejich užití s *ten*-N opodstatnění. DEM-N v analyzovaném materiálu jednoduše nefungují anaforicky (a proto nelze měřit jejich AD a persistenci), jejich funkční těžiště leží v situačním odkazování (metareferenci) a odkazování diskursnědeiktickým. Anaforická funkce je v popisovaném materiálu cele doménou výrazu *ten*. Zdá se tedy, že v konkurenci s výrazem *ten* se DEM-N profilují spíše směrem k jádrovým funkcím demonstrativ pronominálních. S tím koresponduje i vágní popisně-nocionální obsah pojmenování, se kterým se demonstrativum pojí: *příběh*, *situace*, *věc*.

6.1.2 Anaforická vzdálenost

6.1.2.1 Distanční a krátkodistanční výrazy

Pohled na hodnoty AD v tabulce 6.2 ukazuje jejich postupný nárůst od verbálních prostředků reference po prostředky lexikální. Charakteristické je relativně pozvolné stoupání v počátku a skokový nárůst v závěru.¹⁰⁵

Tabulka 6.2: AD referenčních prostředků v korpusu

	#	AD
0PRO	913	1,31
PRO	499	1,58
REL	139	1
DEM	216	1,76
DEM-N	12	---
<i>ten</i> -N	476	7,58
N	1027	14,63
celkem	3282	

Pozn.: Hodnota AD pro DEM-N nevyčíslena, neboť většina z nich je užita metareferenčně.

Pomyslná křivka se přitom láme mezi pronominálními demonstrativy a zbylými kategoriemi – *ten*-N spolu s N (DEM-N nezapočítáno). Žádný z prostředků v první skupině (0PRO, PRO, REL, DEM) neodkazuje v průměru hlouběji než 2 klauze zpět do diskursu, naopak *ten*-N a N v celkovém pohledu překračují vzdálenosti 8, resp. 15 klauzí. Prostředky první skupiny se tak profilují jako v zásadě *krátkodistanční* anaforika (vyzvedávají referenty z krátkých vzdáleností, respektive – v případě diskursnědeiktických demonstrativ – své referenční cíle vlastním odkazem teprve ustavují), N a *ten*-N jako výrazy *distanční* (vyzvedávají své referenty přes dlouhé vzdálenosti, resp. – v případě N – je přímo uvádějí).¹⁰⁶

Pomineme-li specifický anaforický vzorec vztažných zájmen (REL), který je vždy rovný 1, jsou to 0PRO formy, které odkazují k anaforicky nejaktivovanějším referentům (AD = 1,31). (K případům, kdy 0PRO překračují i delší vzdálenosti, viz §6.1.4.) Jen o něco větší dosah mají osobní zájmena (PRO; AD = 1,58) a po nich zhruba ve stejném odstupu následují pronominální demonstrativa (DEM; AD = 1,76). Rozdíl mezi *ten*-N a N je dán zejména zastoupením prvních zmínek referentů realizovaných N formou (v tom případě je totiž AD počítána od začátku narativu a v celkovém úhrnu AD prvních zmínek výrazně navyšuje). V komplexním, zatím nerozlišeném pohledu se tak tyto výrazy vykreslují jako principiálně „distantnější“, tedy fakticky s potenciálem překonávat delší vzdálenosti než *ten*-fráze. Výše hodnoty AD prostých pojmenování (N) velmi dobře odráží jejich „krajní“ postavení v diskursu: N formy jednoduše mohou a nemusejí fungovat jako anaforika, a to nejen typově (některá N jsou prvními zmínkami a jiná opakovanými), ale i tokenově (jedno a téže

¹⁰⁵ Hodnoty AD jsou celkově rozkolísané. Ve své práci k nim přistupuji jako k paralelní informační dimenzi a nepodrobují je statistickému testování. Všechny naměřené hodnoty AD je na místě chápat defaultně jako statisticky nevýznamné.

¹⁰⁶ I proto nelze lexikální pojmenování bez dalšího komentáře řadit pod *anaforické* výrazy.

N může být interpretováno jako první zmínka, nebo jako opakovaná v závislosti na stanovené diskursní hranici).

6.1.2.2 REL

Plynulý vzestup AD je narušen pouze REL formami. Ty se vyznačují nejnižší hodnotou, koncentrovanou navíc absolutně do jediného bodu: všech 139 vztažných zájmen odkazuje bezvýjimečně do bezprostředně předcházející klauze, viz (3a–c).

- (3) a. tak ten film je o chlapovi, **ktorej** jde po chodníku
a: ehm uvidí pod autem zaparkovaného auta [...] ňákou bankovku [JHZ21B]
- b. a v průběhu toho jeho sezení tam jako ehm se několikrát stane,
že se kolem toho auta jako ochomýtají lidé,
kterí ehm by jako taky tu bankovku asi mohli jako zahlédnout [BBA20B]
- c. a ehm a ten [chlap] se vlastně procházel po ulici,
šel kolem ňákého zaparkovaného auta,
které stálo takhle podélně podél chodníku [DDZ20B]

Hodnota $AD = 1$ je samozřejmě arbitrární v tom, že odráží počáteční metodologické rozhodnutí interpretovat vztažnou větu jako samostatnou klauzi. Dalším možným řešením by bylo chápat ji syntakticky jako neautonomní část hlavní věty a vztažným zájmenům pak připsat nulovou hodnotu. Nic by to však neměnilo na skutečnosti, že vztažné zájmeno vykazuje uniformní anaforické chování: představuje ustálený vzorec reference s pevným anaforickým nastavením, čímž zřetelně kontrastuje se zbylými anaforiky, jejichž anaforický dosah je výrazně variabilnější.

6.1.2.3 DEM

S uniformitou anaforického chování vztažných zájmen kontrastuje anaforická různorodost pronominálních demonstrativ (DEM). Tabulka 6.3 přináší konkrétní hodnoty AD pro každou z vymezených funkcí.

Tabulka 6.3: AD vymezených funkčních tříd pronominálních demonstrativ (DEM)

	#	AD
DEM-KON	26	1,65
DEM-NEU	38	2,28
DEM-DISK	57	1,47
DEM-DISK(KAT)	39	---
DEM-META	23	---
DEM-Z	33	---
celkem	216	1,76

Pronominální demonstrativum je v analyzovaném materiálu využíváno k různým typům reference. Zvlášť jsou vydělena užití metareferenční (DEM-META), kterými je odkazováno k příběhu samotnému (videu, filmu atd.), a užití zbytková (DEM-Z). Ani u jednoho z nich nebyla evidována AD ani persistence (DEM-META nefungují anaforicky, DEM-Z jsou irelevantní).

6.1.2.3.1 DEM-DISK

Co se anaforicky zapojených demonstrativ týče, nejčastěji odkazují k diskursním jednotkám nebo událostem/situacím v diskursu – tyto případy řadím pod DEM-DISK demonstrativa, viz (4a,b), resp. jejich podskupinu DEM-DISK(KAT) (= kataforická). Dohromady tvoří obě skupiny téměř polovinu všech výskytů DEM.

- (4) a. chvíli se o auto opírá a pokous- *pokouší se ho odtláčit*, nicméně **to** se mu nepodaří [JZZ24B]
b. a *vrátí se k ní i s tou kabelkou* a ona ho **za to** obejmě [RRZ20Z]

Demonstrativa ve (4a,b) odkazují k aktivitě hlavního hrdiny zachycené v předchozí klauzi. Demonstrativa v těchto případech striktně vzato *neustavují* vlastní referenční obsah (akce samotná už byla popsána), nýbrž ho *formují*, konceptualizují ho jako svébytný prvek vyprávění. AD DEM-DISK demonstrativ je velmi nízká (1,47 klauze); lze se domnívat, že konceptualizace akcí a situací je náročnější než konceptualizace (už nějak ustavených) předmětů či postav a vyžaduje silnější oporu v kontextu. Přes delší vzdálenosti je pravděpodobně obtížněji proveditelná (proto tak nízká AD). Akce či situace má nadto často poměrně vágní obrysy, je komplexní (skládá se z více kroků) a nejasně ohraničitelná vůči dalším událostem, se kterými souvisí. V diskursu se to nezřídka projevuje tak, že referenční obsah demonstrativa nelze lokalizovat do jedné jediné klauze, viz (5).

- (5) 37 *nicméně v ten moment se zvedá celá kavárna, všichni lidé*
38 *kteří tam seděli s ním*
39 *a pravděpodobně také pozorovali*
40 *a čekali*
41 *než auto odjede*
42 *aby mohli desetilibrovou bankovku sebrat*
43 a v **tom** je pravděpodobně pointa celého příběhu [JZZ24B]

Demonstrativum v poslední klauzi neodkazuje pouze do bezprostředně předcházející klauze, nýbrž k celé řadě klauzí, v nichž je zachycena „pointa příběhu“ (technicky jsem tyto případy řešila tak, že AD jsem počítala k nejbližší poslední klauzi, v tomto případě tedy AD = 1).

Konceptuální vágnost referenčního obsahu diskursnědeiktických demonstrativ se tedy projevuje jednak v jejich velmi nízké AD (konceptualizace je možná jen v těsném kontaktu s popisovanou událostí), jednak v jejich diskursní neukotvenosti.

6.1.2.3.2 DEM-DISK(KAT)

Z celku diskursnědeiktických demonstrativ lze dále vydělit skupinu kataforických demonstrativ, která odkazují výlučně dopředu do diskursu, viz (6a,b).

- (6) a. to video začíná **tím, že tam běží nějaká slečna v lodičkách a v šatech v dešti** [TPA23Z]
b. muž je znovu vyděšený **z toho, že by mu mohl desetilibrovou bankovku někdo sebrat** [JZZ24B]

Syntaktický člen, který demonstrativum v hlavní větě zastupuje, má v drtivé většině případů podobu klauze, v ojedinělých případech infinitivní konstrukce (*někdo jí pomáhá s tím to sebrat*) apod. DEM-DISK(KAT) demonstrativa nemají anaforickou minulost (chybí tedy AD). V porovnání s nekataforickými demonstrativy, jejichž referenční obsah zhusta přesahuje hranice klauze, neboť se spíše než k jazykovým jednotkám vztahuje k jednotkám propozičním/příběhovým, jsou kataforická demonstrativa pevněji fixována na syntakticky definované celky. Stejně jako všechna diskursnědeiktická demonstrativa ovšem vyžadují bezprostřední blízkost svého referenčního cíle; příslušná klauze prakticky vždy následuje hned po demonstrativu – nejčastěji v následující klauzi.

6.1.2.3.3 DEM-NEU

Vazbu AD na konceptuální uchopitelnost referenčního obsahu potvrzuje dále srovnání DEM-DISK odkazujících primárně k akcím s DEM-NEU odkazujícími spíše k předmětným entitám, ovšem formou neutra, viz (7).

- (7) 4 a pod předním kolem toho auta byla **ňáká vysoká bankovka *ňáký velký peníze***
5 von se **to** snažil dostat zpod toho kola pryč
6 aby si **ty peníze** vzal
7 ale to se mu nepovedlo
8 a bál se
9 že by **to** roztrhnul [LZA23B]

Referentem demonstrativa v klauzi 5 a 9 je *bankovka/peníze* – konceptuálně jednoznačně vymežitelný předmět. Užití demonstrativní formy v klauzích 5 a 9 je zde spíše důsledkem nejistoty mluvčí o přesné hodnotě bankovky a pochybností o volbě adekvátního výrazu. Přesná hodnota bankovky navíc není v tomto momentu příběhu relevantní. Důležité je pouze to, že bankovka je dost hodnotná na to, aby stálo za to se pro ni sehnout. Bankovka tu figuruje pouze jako předmět akce hlavního hrdiny. Z hlediska funkčního vymezení DEM-NEU je nicméně podstatné, že bankovka je předmětně relativně snadno uchopitelným konceptem, s nímž je možné – prostřednictvím DEM-NEU – operovat přes delší diskursní vzdálenosti, v tomto případě i přes 3, resp. 4 klauze. Pevnější referenční základ „předmětných“ demonstrativ (DEM-NEU) se zároveň promítá do výrazně vyšší průměrné AD (2,28), než mají ostatní typy.

6.1.2.3.4 DEM-KON

Poslední výraznou podkategorii DEM forem, která odkazuje zpět do diskursu, tvoří DEM-KON demonstrativa, referující rovněž k předmětným entitám, ovšem kongruentní formou, viz (8). Ta se na celkovém zastoupení pronominálních demonstrativ podílejí zhruba 12 procenty.

- (8) 55 tak tam k němu [Chaplin] tak nakráčel, *k tomu lvovi*
56 aby se ještě víc předved
57 a **ten** na něho najednou se probudil
58 a zařval na něho [DDZ23L]

Na to, že referují převahou k osobám, tedy k entitám konceptuálně a kognitivně nejdístitivnějším, je přitom jejich anaforický dosah poměrně krátký ($AD = 1,47$) a blíží se v tomto ohledu spíše DEM-DISK než DEM-NEU, s nimiž se shodují v povaze svých referentů. Ve skutečnosti (a hodnoty AD to jen potvrzují) konkurují DEM-KON spíše osobním zájmenům. Tato blízkost může nabýt i zcela konkrétní podoby v substituovatelnosti obou forem, *on* a *ten*, viz (9).

- (9) 22 ale pak jde kolem *taková slečinka*
23 tak *jí* prosí
24 aby mu *otevřela* dveře
25 jenomže **ta** když vidí
26 že je ehm v kleci se lvem
27 tak z toho omdlí [LZA23L]

Náhradě demonstrativa *ta* v klauzi 25 v (9) za osobní zájmeno *ona* zde fakticky nic nebrání. Obě zájmena, osobní i demonstrativní, totiž sdílejí společný rys: figurují v situacích diskontinuity referenčního řetězce. Tím se osobní zájmena v češtině (která je pro-drop jazykem) liší od osobních zájmen v angličtině, která představují výrazně kontinuálnější referenční prostředek. V češtině jsou kontinuální referenční řetězce realizovány primárně verbálními afixy (0PRO), osobní zájmena se naopak objevují v momentech, kdy dochází k jejich narušení, a právě v tom jsou blízké DEM-KON demonstrativům. V ukázce (9) se v klíčovém bodě (v klauzi 25) mění subjektová reference z hlavního hrdiny (*Charlie Chaplin*) na postavu ženy (poprvé v hlavní větě), která přebírá narativní akci. Užití 0PRO by signalizovalo referenční kontinuitu, tedy poukaz k Chaplinovi. Demonstrativum – a potenciálně i osobní zájmeno – zde tedy signalizuje změnu v referenci.

Ač jsou si PRO a DEM-KON funkčně blízká, nejsou ekvivalentní. V řadě dalších případů – ve skutečnosti ve většině – je substituce jednoho výrazu za druhý jen těžko představitelná, viz (10).

- (10) 23 a snažil se [Chaplin] ho [lva] ňákým způsobem udržet v klidu
 24 a hlavně aby ho neprobudil
 25 no a přiběhl tam *takový malý pejsek*
 26 a **ten** po něm samozřejmě začal štěkat
 27 a štěkal pořád víc a víc asi nahlas [DDZ23]

DEM-KON v (10) odkazuje k postavě psa. Substituce *ten* za *on* je zde však těžko myslitelná – v situaci referenční nejednoznačnosti (vzhledem k rodové shodě) by osobní zájmeno nasměrovalo referenci zpět k Chaplinovi. Osobní zájmeno se zde přitom zdá být diskursně adekvátní, neboť kontinuita řetězce byla odkazem v bezprostředně předcházející klauzi přerušena. Na tomto příkladu se tak jasně vyjevuje jeden z rozdílů mezi PRO a DEM-KON: ač jsou oba prostředky charakteristické pro diskontinuitní momenty, PRO spíše tíhne ke *znovunavázání* kontinuity, k pokračování v dosavadním řetězci, zatímco DEM-KON k otevření řetězce nového. Výraz *ten* zde směřuje pohled k novému referentu, k pejskovi, a k jeho další aktivitě. Nový referent tu alespoň dočasně přebírá narativní linku. Proto se ostatně DEM-KON demonstrativa často objevují při uvádění nových významných referentů do vyprávění, ať už ve zlomovém momentě dějové linky (11a), nebo jako součást strategie otevírání narativu (11b).

- (11) a. 26 nó a najednou jde kolem *nějakej kluk*
 27 a **ten** jí vezme tu tu tu:: kabelku
 28 a utíká s ní pryč [AHA20Z]
- b. 1 tak v tomhle videu byla hlavní postava
takový chlapík asi přes čtyřicet let něco
v takové černé buřince v černém kabátu s černým deštníkem
 2 *vypadal* trochu jako ňáký sňatk- sňatkový podvodník
 3 a ehm a **ten** se vlastně procházel po ulici [DDZ23B]

Popis užití DEM-KON demonstrativ ovšem stále není kompletní. V analyzovaném materiálu se rýsuje ještě další distribuční faktor a tím je zapojení demonstrativa do vnitřní dynamiky narace. V řadě dokladů se DEM-KON objevuje v momentech překvapivého dějového zvratu, v momentech dějového napětí, kdy se odehrává něco, co zasluhuje mimořádnou pozornost, co je v kontextu příběhu nečekané a podstatné. Tento lokální narativní zvrat je ve většině případů uchopitelný i jazykově: často je signalizován adverzativními spojkami *ale* (13; klauze 17), *jen(om)že* (9; klauze 25), adverbii vyjadřujícími časový zlom (*najednou*) (8; klauze 57) nebo jednoduše expresivními slovesy (12).

- (12) 47 a místo místo aby vyšel ven
48 a byl rád
49 že může bejt venku
50 tak ehm tak chtěl ukázat
51 že že *lev* mu nemůže nic udělat
52 a ten **ten** *zařval*
53 a: Chaplin běžel tak rychle [TPA27L]

Lev v (5; klauze 52) sice přerušuje dosavadní referenční řetězec, ale neotevívá nový. Reference se hned v následující klauzi vrací zpět k Chaplinovi. DEM-KON zde pouze lokálně nasvěcuje postavu lva, pouze na kratičkou expozici nečekané, působivé události, která podnítl hlavního hrdinu k další akci. Jinými slovy, reference DEM-KON demonstrativem nezaručuje příslušnému referentu vždy význačné místo v dalším ději, často mu propůjčí pouze lokální, okamžitou pozornost. Proto se některá DEM-KON demonstrativa objevují i ve spojení s referenty v podstatě efemérami, ovšem angažovanými v dějově zásadní situaci (13).

- (13) 16 potom [se tam objeví] *postarší paní, které* tam upadne kapesník
17 *ale ta* si té bankovky taky nevšimne [RRZ20B]

Starší dáma už se v dalším vyprávění nevyskytuje, ovšem skutečnost, že si bankovky nevšimne, je v ději podstatná. Hlavní hrdina (a zprostředkovaně divák a posléze i posluchač) sleduje onu dámu, jak se shýbá pro kapesníček, prakticky se zatajeným dechem a v momentě, kdy se opět zvedá, skutečně vydechne úlevou. Klauze je příznačně uvozena adverbativní spojkou (*ale*), která podtrhuje neočekávanost dějové akce.

6.1.3 Persistence

Hodnoty persistence jsou podle očekávání inverzní k hodnotám AD: od 0_{PRO} prakticky bez výkyvu klesají kontinuálně až k N, viz tabulka 6.4. Afixálně-verbální referenční prostředky tak svým referentům garantují nejdelší angažmá v následném ději, prosté formy nejkratší.¹⁰⁷

¹⁰⁷ Co platí pro statistickou významnost AD, platí i pro hodnoty persistence. Přistupuji k nim tedy jako k paralelní informační dimenzi a nepodrobují je statistickému testování. Všechny naměřené hodnoty persistence je na místě chápat defaultně jako statisticky nevýznamné.

Tabulka 6.4: Persistence referenčních prostředků v korpusu

	#	AD	pers
0PRO	913	1,31	1,68
PRO	499	1,58	1,37
REL	139	1	1,06
DEM	216	1,76	0,55
DEM-N	12	---	---
<i>ten</i> -N	476	7,58	0,58
N	1027	14,63	0,46
celkem	3282		

Pozn.: Pro snadné srovnání obou hodnot jsou zde znovu uvedeny i hodnoty AD. Hodnota persistence pro DEM-N není vyčíslena, neboť většina z nich je užitá metareferenčně.

Hodnotová maxima persistence a rozdíl mezi krajními členy škály, 0PRO a N, jsou nicméně mnohem nižší než u AD; persistence totiž měří *nepřerušenu* kontinuitu. Inverzní je i samotný průběh pomyslné křivky: proti pomalému nájezdu AD persistence v začátcích prudce klesá, naopak závěrečný strmý nárůst AD koresponduje s pozvolným poklesem u persistence. Zlom se ovšem objevuje už před kategorií DEM, která se svou zhruba polovětnou persisterencí řadí spíš ke kategoriím *ten*-N a N. Naopak vztažná zájmena (REL) vykazují i z hlediska persistence charakteristicky pronominální chování.

6.1.3.1 DEM

Kategorie DEM vyžaduje i zde, stejně jako v případě AD, detailnější komentář, nejen proto, že jako jediná narušuje jinak absolutní trend postupného poklesu, ale především pro svou značnou funkční diverzifikovanost.

Podrobnější pohled na persisterenci jednotlivých funkčních subkategorií vnitřní diverzitu této třídy jen potvrzují, viz tabulka 6.5. Kromě skupin DEM-META a zbytkové kategorie, u nichž persistence není evidována, se její hodnoty rozpínají od absolutně minimálních (0,02 u DEM-DISK) až po prakticky pronominální u DEM-KON (1,15). Zároveň persistence jednotlivých skupin odpovídá jejich doposud vykresleným profilům.

Tabulka 6.5: Persistence vymezených funkčních tříd pronominálních demonstrativ (DEM)

	#	pers
DEM-KON	26	1,15
DEM-NEU	38	0,47
DEM-DISK	57	0,02
DEM-DISK(KAT)	39	0,97
DEM-META	23	---
DEM-Z	33	---
celkem	216	0,55

Jestliže se DEM-DISK demonstrativa zatím vyprofilovala jako demonstrativa odkazující převahou k událostem a situacím v příběhu, mající vágní a často těžko lokalizovatelný referenční obsah a vyžadující referenční ukotvení v bezprostředně sousedním (předchozím) kontextu, hodnota persistence jejich profil dále podtrhuje v tom, že je vykresluje jako prostředky s prakticky jednorázovou referencí. Persistence DEM-DISK demonstrativ je téměř nulová. Jinými slovy referent DEM-DISK demonstrativ nemá fakticky žádný potenciál přetrvat do dalšího diskursu. Je to pochopitelné: referenční obsah DEM-DISK demonstrativ je formován až v momentě jejich užití (přesněji právě jejich užitím), je slabý a vágní. Jako takový se v diskursním světě udrží jen stěží jako autonomní referenční entita, jako předmět opakované reference. Diskursnědeiktická demonstrativa mají obecně jednorázovou funkci: zformovat referenční obsah pro jediné použití a více se k němu už nevracet.¹⁰⁸

Persistence DEM-DISK(KAT) je naproti tomu téměř jednotková. Průměrná hodnota zde navíc reprezentuje drtivou většinu jednotlivých položek, pouze ojediněle přesahují kataforická demonstrativa jednu klauzi (nejdále dvě) a jen v několika málo případech hranice klauze nedosahují (infinitivní konstrukce).

Vyšší persistence DEM-NEU demonstrativ (0,47) velmi dobře koresponduje se silnější konceptuální vyhraněností jejich referentů (předměty oproti akcím/situacím). Předměty, ke kterým je tímto způsobem odkazováno, mají větší potenciál přetrvat v diskursu jako autonomní entity a být k dispozici pro opakovanou referenci.

Konečně absolutně nejvyšší persistence DEM-KON demonstrativ (1,15), téměř atakující hodnotu PRO (1,37), k nimž mají, jak jsem ukázala v §6.1.2.3.4, v určitých ohledech poměrně blízko, odráží jejich specifické postavení v rámci sledované třídy. Demonstrativa jsou zde zapojena do odkazování k předmětným, kognitivně distinktivním (nejčastěji lidským či zvířecím) referentům a zároveň figurují v situacích referenční dvojznačnosti, kde plní funkci „referenčního přepínače“: orientují pozornost k právě uvedenému referentu. Je jen logické, že tato funkce se bude odrážet ve znatelně vyšší persistenci, než mají zbylé funkční třídy demonstrativ.

¹⁰⁸ Hodnoty persistence striktně vzato svědčí o jednorázovosti jen částečně, postihují totiž pouze to, zda referent přetrvá do bezprostředně následujícího diskursu. Pro důslednější argumentaci je ještě třeba zohlednit pořadí zmínky, kterou demonstrativum realizuje. Je to totiž teoreticky možné, že mluvčí k téže diskursní jednotce odkáže znovu, ovšem až po několika klauzích, což by se v hodnotách persistence samotných nijak neprojevalo. Na takový případ jsem ovšem v celém korpusu nenarazila.

6.1.4 Srovnání českých dat s anglickými

Hodnoty naměřené v českém korpusu se nabízí konfrontovat s frekvencemi zjištěnými pro anglická narativní data, prezentovanými v kapitole 2. Výsledky z obou jazyků uvádím pro přehlednost znovu ve zjednodušené, vzájemně srovnatelné formě, viz tabulky 6.6 a 6.7.

Tabulka 6.6: Referenční prostředky v českém materiálu

	#	%	AD	pers
0PRO	913	28%	1,31	1,68
PRO	499	15%	1,58	1,37
REL	139	4%	1,00	1,06
DEM	216	7%	1,76	0,55
DEM-N	12	0%	---	---
<i>ten</i> -N	476	15%	7,58	0,58
N	1027	31%	14,63	0,46
celkem	3282			

Tabulka 6.7: Referenční prostředky v anglickém materiálu v Brownové (1983), přepracovaná verze

	#	%	AD	pers
0PRO	314	8%	1	1,78
PRO	1163	30%	1,72	1,69
DEM	27	1%	2,27	0,33
DEM-N	44	1%	9,84	0,56
DEF-N	1023	26%	16,66	0,29
N	1323	34%		
existentials/presentatives	102	3%	18,16	0,31
NPs following possessives	370	10%	18,34	0,08
indefinite referentials	514	13%	19,17	0,18
generics	337	9%	19,23	0,21
celkem	3894			

Převzato z Brownové (1983: 328), přepracováno. Pozn.: V kategorii N jsou sloučeny skupiny původně evidované Brownovou: *existentials/presentatives*, *NPs following possessives*, *indefinite referentials*, *generics*. Hodnoty AD a persistence ve sloupci N reprezentují Brownové původní kategorie ve výše jmenovaném pořadí.

Do celkového srovnání jsou zahrnuty jen ty kategorie, pro které byly k dispozici údaje v obou jazycích, případně kategorie jazykově specifické, ovšem usouvztažitelné s funkčně blízkými kategoriemi z druhého jazyka (N v každém z jazyků, DEF-N s *ten*-N).

V konfrontaci českých dat s anglickými se zřetelně vyjevují některé systémové odlišnosti mezi oběma jazyky. Předně je v češtině mnohem slaběji zatížena pronominální reference ve prospěch reference verbální (PRO = 15 % vs. 0PRO = 28 %). V angličtině jsou naopak ke kontinuální referenci k aktivovaným referentům převahou zapojována osobní zájmena (jsou zhruba dvakrát častější než v češtině; PRO = 30 % vs. 0PRO = 8 %), jednak vzhledem k morfosyntaktické konfiguraci angličtiny (je pro-drop jazyk), jednak vzhledem k charakteru kategorie 0PRO. Je totiž třeba mít na paměti, že to, co označují v obou jazycích 0PRO, má v každém z jazyků poněkud odlišnou povahu. Zatímco

v angličtině se skutečně jedná v jistém smyslu o nulovou, tj. morfologicky nevyjádřenou referenci, v češtině reference vyjádřena je, pouze ne samostatnou, pronominální, nýbrž verbální formou. Z tohoto hlediska se jeví jako přirozené nejen relativně nižší zastoupení 0PRO v angličtině, ale i mnohem striktnější podmínky pro jejich uplatnění: referent musí figurovat v bezprostředně předchozí klauzi ($AD\ 0PRO = 1$). Čeština je v tomto ohledu liberálnější. Ač se i zde verbální reference blíží hodnotě $AD = 1$, přítomnost referentu v přecházející klauzi není absolutní podmínkou ($AD = 1,31$). Verbální reference v češtině dokáže běžně přemostit vzdálenosti 2 až 4 klauzí, zvláště pokud se jedná o věty závislé, viz (14).

- (14) 9 potom ehm se se rozhodne
10 že že to že **počká**
11 až se vrátí vlastně majitel toho auta
12 a odjede s nim
13 a tak se **opře** o plot [JHZ21B]

K delším přemostěním (evidované maximum je 8 klauzí) dochází však jen ojediněle, typicky v situacích silného tematického přeryvu, velmi často, vnoří-li mluvčí do narativní linky krátký osobní komentář, po němž se opět navrací k hlavní toku vyprávění, viz (15).

- (15) 4 no a šel kolem auta
5 a **všiml si** ehm
6 že pod kolem pod pneumatikou je zaražená ehm nějaká bankovka
7 kulikátka to nevím
8 protože to to video už je starší
9 a bylo to rozmazaný ehm
10 no tak **se snažil** vlastně tím deštníkem vyrýpnout ven [KRZ27B]

Verbální reference s dlouhým dosahem může nicméně fungovat i přímo v rámci narativní linky samotné, nikoli pouze po reflexivní vsuvce, viz (16).

- (16) 18 [muž] sedí
19 a ehm pořád nespouští oči z auta ehm
20 mezitím jdou- chodí kolemjdoucí ehm
21 a **on** se dycky vyděsí ehm
22 nebo například taky ehm se tam objeví ehm nějaký uklízeč
23 a ten ehm ten smete- ehm smete smetí k tomu autu ehm k té pneumatice
24 kde jsou ty peníze ehm
25 potom staré paní upadne- ehm upadne rukavička těsně ehm těsně ehm u těch peněz

- 26 a- ale nakonec to v- všechno- ehm nakonec si nikdo nevšimne té bankovky ehm
 27 **pije** kafe
 28 a v tom ehm se někdo zvedne [KRA19B]

Zde se mluvčí vrací prostřednictvím 0PRO k referentu vzdálenému 6 klauzí, dokonce přes hranice komplexních souvětí. Příslušný úsek přitom nese znaky „narativního výčtu“, navíc podaného z perspektivy hlavní postavy: mluvčí líčí jednotlivé drobné události pozorované hlavním hrdinou, na němž ovšem po celou dobu jako by spočívala váha implicitní pozornosti. Uvedený doklad přitom není v tomto kontextu ojedinělý: verbální referenci k hlavnímu hrdinovi zvolilo v tomto místě narativu více mluvčích.

Zajímavé je, že mimo zaznamenané krajní případy překračují 0PRO jen zřídka hranice komplexních vět. 0PRO jsou podle všeho citlivé spíše na hranice syntakticky komplexních celků než na hranice jednotlivých klauzí; vedlejší věty jsou v perspektivě 0PRO „transparentní“, průchozí. To znamená, že pokud je souvislý referenční řetězec realizovaný 0PRO formami narušen odkazem k jinému referentu v subjektové pozici, který je ve vedlejší větě (ať už je rovněž realizovaný 0PRO, nebo jinou, explicitnější formou), na užití 0PRO to při následném odkazu k původnímu referentu nemá vliv, viz (17).

- (17) 21 pak ehm furt furt teda **kontroluje** to auto
 22 kdy už přijde- přijde něk- **ten majitel jeho**
 23 a **vodjede** s nim
 24 a: **je takovej nervózní** [AHA20B]

Souvislý řetězec odkazující k postavě anglického gentlemana v (17) je narušen dvěma po sobě následujícími odkazy k postavě majitele (klauze 22 a 23). Protože se ovšem obě zmínky nacházejí v nesamostatných, vedlejších klauzích, na vyšší syntaktické rovině zůstává referenční kontinuita k hlavní postavě zachována a odkaz v klauzi 24 může být realizován 0PRO formou.

Jakkoli se užití (a samozřejmě i vymezení) obou kategorií, 0PRO a PRO, v češtině a v angličtině různí, jejich podíl na celkové referenci si v součtu prakticky odpovídá: v českém korpusu jsou oba prostředky využívány jen o něco častěji: ve 43 % případů oproti 38 % v angličtině. Poměrně těsnou korespondenci ostatně vykazují i hodnoty řady dalších kategorií. Oba jazyky v analyzovaném materiálu pouze minimálně zapojují DEM-N a přibližně stejným dílem obsazují prosté fráze (N). Výraznější početní vychýlení ve prospěch českých dat lze pozorovat u pronominálních demonstrativ (DEM). Svůj podíl na tom bude mít skutečnost, že v angličtině plní tutéž roli často osobní zájmena (a ta jsou započítána v kategorii PRO). Rovněž tam, kde čeština běžně zapojuje explicitní odkazování (případy kataforického odkazování atd.), zůstává v angličtině reference implicitní. Tím směrem ostatně poukazuje i relativně nižší persistence anglických DEM jako celku.

Za povšimnutí dále stojí odlišné uplatnění DEM-N. Ačkoli se v obou jazycích shodují početně, v anglickém korpusu zjevně fungují anaforicky; v českém materiálu naproti tomu odkazují téměř výlučně k příběhu jako celku. Na tomto rozdílu se dozajista podepisuje odlišné založení analyzovaných dat, nicméně i tak je s podivem, že mluvčí češtiny prakticky v žádném případě nevyužili deiktických demonstrativ k anaforickým cílům.

S tím souvisí i poslední a v kontextu mého výzkumu zřejmě nejdůležitější komentář představených dat. Jak v anglických, tak v českých datech – i když v každém z jazyků v různé míře – náležejí DEM-N na periferii anaforických prostředků. Z tohoto hlediska je zajímavé srovnání počtu *ten*-N v češtině a DEF-N v angličtině. *Ten*-N sice zdaleka nedosahují hodnot DEF-N (což je vzhledem ke gramatickému charakteru DEF-N v angličtině zcela pochopitelné), nicméně je evidentní, že jejich celková frekvence je vyděluje ze skupiny DEM-N a posunuje je výrazně směrem ke kategorii DEF-N. Čistě s ohledem na naměřená frekvenční data se tedy *ten*-N v českém korpusu mnohem více blíží hodnotě, které v anglickém korpusu dosahují DEF-N spíše než DEM-N. Z hlediska přístupnosti a persistence referentů se nicméně *ten*-N od anglických DEF-N liší: jejich průměrná AD je zhruba poloviční, naopak persistence zhruba dvojnásobně vyšší.¹⁰⁹ V obou měřených dimenzích diskursního chování se tak *ten*-fráze naopak blíží spíše anglickým DEM-N, jinými slovy vykazují silnější demonstrativní rysy, spočívající v silnějším nároku na diskursní identifikovatelnost referentu (výrazně nižší AD) a jeho přítomnost v následujícím diskursu (vyšší persistence). Rozdíly v AD i v persistenci jsou samozřejmě odrazem různého funkčního založení a různých podmínek užití obou výrazů, frekvence jejich užití v každém z jazyků nicméně poukazuje na to, že v určitých ohledech mají *ten*-N k DEF-N blíže než ke standardním (proximálním/distálním) demonstrativům.

6.2 Životnost

Celkově odkazují mluvčí z téměř 60 % k životným referentům, tedy převahou k hlavním hrdinům příběhů (včetně zvířecích postav – *lev, pes*), menším dílem k postavám periferním (*řidič automobilu, metař, paní s kočárkem, hosté v kavárně* ad.), viz tabulka 6.8.

Tabulka 6.8: Rozvržení referenčních prostředků podle životnosti referentu

	životné	neživotné
OPRO	911 (100 %)	2 (0 %)
PRO	443 (89 %)	56 (11 %)
REL	91 (65 %)	48 (35 %)
DEM	27 (13 %)	189 (88 %)
DEM-N	1 (8 %)	11 (92 %)
<i>ten</i> -N	178 (37 %)	298 (63 %)
N	292 (28 %)	735 (72 %)
celkem	1943 (58 %)	1339 (41 %)

$\chi^2(5; n = 3270) = 1498,86; p < 0,001$. Pro nízké obsazení byla ze statistického testování vyřazena kategorie DEM-N. Šedivě podbarveny jsou skupiny přesahující statisticky významnou hodnotu reziduí (tj. jsou větší než +2 a menší než -2).

Ač se může identifikovaný poměr zdát překvapivý (neživé entity jsou v kontextu naší běžné zkušenosti ve výrazné převaze), při uvážení povahy analyzovaných příběhů je pochopitelný: svědčí o jejich epické sevřenosti, soustředěnosti na hlavní akci vykonávanou několika hlavními postavami. Naopak s rozvětvenějším narativem by pravděpodobně posilovala reference k neživým předmětům,

¹⁰⁹ Srovnání obou hodnot je ovšem třeba chápat jen jako orientační. Metodologie jejich měření v češtině a v angličtině není zcela shodná.

tedy k prvkům prostředí, ve kterém se příběh odehrává, k předmětům spjatým s jednotlivými postavami, k prvkům jejich vzhledu, vlastností atd. Všechny tyto odkazy by byly z větší části pravděpodobně zmíněny pouze jednou jako součást popisu scény a postav.

Životnost referentů je přirozeně svázána se syntaktickou funkcí, ve které referent vystupuje. Inklinace jednotlivých referenčních prostředků k určitým syntaktickým funkcím se proto nutně promítne i do preference životných, resp. neživotných referentů. Výrazné je to zejména u 0PRO forem, které jsou přímo omezeny na jednu jedinou, subjektovou pozici. Vzhledem k tomu, že právě 0PRO formami je v korpusu realizováno téměř 30 % všech odkazů, drtivou převahou k hlavním postavám příběhu, je jejich podíl na identifikované převaze životných referentů velmi silný. S odečtením 0PRO forem je rozložení reference mezi životné a neživotné víceméně vyrovnané.

I životnost rozděluje jednotlivé referenční prostředky do dvou skupin: 0PRO, PRO a REL s převahou životných referentů a DEM, *ten-N* a N s převahou neživotných referentů. Až na kategorii REL, jejíž rozložení prakticky odpovídá celkovému poměru životných a neživotných, je preference jednotlivých prostředků přesvědčivě vyhraněná ve prospěch jedné z hodnot. 0PRO a PRO jasně preferují životné referenty, *ten-N* a N jednoznačně neživotné.

Verbální afixy (0PRO) coby prostředky vyhrazené pouze subjektové pozici (která je typicky, tj. mezijazykově obsazována životnými referenty) jsou ve své preferenci prakticky absolutní: z celkových 913 odkazů směřují pouhé dva k neživotné entitě. Tyto dva výskyty přitom pocházejí od jediného mluvčího a následují bezprostředně za sebou poté, co je referovaný předmět (*miska s vodou*) nejprve revokován formou *ten-N* (18; klauze 43) a poté fokalizován formou DEM (18; klauze 44).

(18) 42 a teďka vlastně jak se lekne

43 tak tím páDEM vlastně zhodil tu ehm *tu misku s tou vodou*

44 *tu* chytne ehm

45 než **spadne** na zem

46 a **probudí** toho lva ehm

47 nevrátí **ji** zpátky

48 nechá **ji** na zemi ehm

49 potom tam má další potíž s tím [KRZ27L]

Odkaz k neživotnému referentu prostřednictvím 0PRO je zde zároveň příznačně realizován pouze v rámci vedlejších vět; s překročením hranice mezi dvěma komplexními větnými celky (mezi klauzemi 46 a 47) se mluvčí opět vrací k defaultnímu nastavení verbální reference, zaměřené na životný referent (hlavní postavu příběhu). Verbální reference není přirozeně vázána nutně na životné referenty, nýbrž na silně aktivované. V narativním žánru s typickými, lidskými hrdiny a pravděpodobně v obecném úhrnu diskursních celků jako takových bude nicméně vykazovat velmi

silnou inklinaci právě k referentům životným, neboť právě ty *typicky* představují silně aktivizované entity diskursu.¹¹⁰

Obdobně výrazné vychýlení ve prospěch určitého typu referentu jako u 0PRO se projevuje ještě u kategorie DEM, zde ovšem naopak převažuje reference k neživotným – zcela jednoznačně u demonstrativ DEM-DISK, DEM-DISK(KAT) a DEM-META. Pouze demonstrativa referující kongruentní formou k nějakému dříve ustavenému, autonomnímu referentu (DEM-KON) vykazují silnější vazbu na referenty životné (21 z celkových 26). Opět se zde projevuje a dále prokresluje odlišnost mezi DEM-KON demonstrativy a ostatními třídami demonstrativ. Zatímco většinou v analyzovaném korpusu odkazují pronominální demonstrativa (DEM) k diskursním jednotkám (a tedy neživotným referentům), v DEM-KON užití provázejí referenty zcela odlišného charakteru: autonomní, konceptuálně vyhraněné entity, rekrutující se převahou z životných referentů.

Se silnou vazbou DEM-KON na životné referenty konečně kontrastuje inklinace *ten*-frází k referentům neživotným. I když v jejich případě není preference pro jednu z možností tak silná jako u ostatních prostředků, je zřetelná a opět z jiné strany naznačuje, že těžiště užití *ten*-frází neleží ve stopování prominentních diskursních referentů.

Poslední poznámka patří kategorii N: na zřetelnější převaze neživotných v rámci N oproti *ten*-frázím se nepodepisuje pouze větší objem výskytů, nýbrž i mnohem silnější zastoupení prvních zmínek vztahujících se k periferním prvkům příběhu. Referenční obsahy těchto N jsou často nezřetelné, s nejednoznačným referenčním statutem.

6.2.1 Anaforická vzdálenost

Při rozboru AD hodnot jednotlivých prostředků je třeba mít na paměti, že životné referenty jsou v analyzovaných narativech obecně aktivovanější než neživotné. Životné referenty jsou centrálními postavami diskursu, ony tvoří děj a nesou jej kupředu, je proto přirozené, že jsou zmiňovány častěji než prvky pro příběh méně klíčové, a jsou tím pádem diskursně aktivovanější. Z tohoto obecného pozadí pak vystupují jednotlivé relevantní momenty.

V tabulce 6.9, která shrnuje hodnoty AD pro jednotlivé skupiny, stojí za povšimnutí, že pozorovaný trend narušují osobní zájmena (PRO), vykazující naopak vyšší AD u životných. PRO formy tedy překonávají větší vzdálenosti při referenci k životným než k neživotným. Roli zde mohou hrát kognitivní faktory (lidské osoby, navíc aktéři, jsou kognitivně distiktivnější, a tím pádem déle přetrvávají v aktivizovaném stavu, takže je možné je příslušnými formami vyzvednout i přes delší vzdálenost).

¹¹⁰ Samozřejmě že lze nalézt řadu protipříkladů (např. encyklopedická hesla definující různé neživé jevy), ty ovšem nezpochybnují obecnou tendenci hovořit v běžné zkušenosti primárně o lidských osobách a jejich akcích, tj. umístit do subjektové pozice lidské osoby.

Tabulka 6.9: AD referenčních prostředků v závislosti na životnosti referentu

	životné		neživotné	
	#	AD	#	AD
0PRO	911	1,31	2	1,00
PRO	443	1,64	56	1,21
REL	91	1,00	48	1,00
DEM	27	1,74	189	1,76
DEM-N	1	2,00	11	---
<i>ten</i> -N	178	6,43	298	8,67
N	292	12,12	735	15,70
celkem	1943	3,43	1339	11,47

Pozn.: Všechny neživotné DEM-N jsou užity metareferenčně.

Kategorie REL a DEM se naproti tomu zdají z hlediska aktivace vůči rozdílu mezi životnými a neživotnými víceméně indiferentní. Hodnoty REL forem jsou z definice uniformní, u DEM forem se sice liší, ovšem pouze minimálně.

Distanční anaforické prostředky, *ten*-N a N, které své referenty typicky vyzvedávají přes dlouhé vzdálenosti, jsou ve srovnání se zájmeny naopak schopny delšího přemostění při odkazování k referentům neživotným. U větších anaforických vzdáleností je pak třeba zohlednit nepoměr v četnosti výskytu životných a neživotných zmíněný v úvodu: životné referenty se v narativu pochopitelně vyskytují častěji, vzdálenost mezi jednotlivými zmínkami proto bude v průměru menší než u neživotných.

6.2.2 Persistence

Hodnoty persistence jsou opět v celkovém rozvržení inverzní k AD: u životných obecně výrazně vyšší než u neživotných, na rozdíl od AD ovšem tento trend vykazují i v rámci jednotlivých kategorií, viz tabulka 6.10. Jinými slovy persistence životných referentů je vždy vyšší než persistence neživotných, nezávisle na tom, zvolí-li mluvčí zájmeno, nebo lexikální formu.

Tabulka 6.10: Persistence referenčních prostředků v závislosti na životnosti referentu

	životné		neživotné	
	#	pers	#	pers
0PRO	911	1,68	2	2,50
PRO	443	1,55	56	0,11
REL	91	1,51	48	0,06
DEM	27	1,07	189	0,44
DEM-N	1	1,00	11	---
<i>ten</i> -N	178	1,11	298	0,20
N	292	1,20	735	0,14
celkem	1943	1,51	1339	0,19

Pozn.: Všechny neživotné DEM-N jsou užity metareferenčně.

Za komentář stojí dva momenty: prakticky vyrovnaná persistence *ten-N* a *N* u životných (1,11 vs. 1,20) a obecně vyšší persistence neživotných DEM v porovnání s ostatními neživotnými formami.

Za vysokou persistencí DEM stojí především kategorie DEM-DISK(KAT) demonstrativ, která odkazují dopředu do diskursu, ve většině případů do následující klauze. Překvapivě vysoká persistence *N* je pak dána nejspíše tím, že jejich prostřednictvím jsou do příběhu uváděny hlavní postavy, které persistenci celé kategorie výrazně navyšují. Prosté fráze obecně tvoří velmi heterogenní třídu (jejíž složení se postupně rozkryje v průběhu dalšího výkladu), zahrnující jak odkazy k okrajovým referentům příběhu, tak odkazy k hlavním postavám. Právě lexikálně ztvárněné odkazy k hlavním postavám příběhu jsou většinou prvními zmínkami, které hlavní postavu do příběhu uvádějí. Vzhledem k tomu, že hlavní postava bývá po svém uvedení zpravidla dále stopována a zároveň má celý příběh teprve před sebou, mají první zmínky *N* ve spojení s nimi nejvyšší šanci dosáhnout velmi vysoké persistence. V každém případě jsou to právě tyto důvody, které stojí za obecně vyrovnanou persistencí *ten-N* a *N*.

6.3 Syntaktická funkce

Zastoupení referenčních prostředků v jednotlivých syntaktických funkcích zachycuje tabulka 6.11. Vzhledem k bohatství rozlišovaných kategorií volím při výkladu tohoto parametru odlišný postup než v ostatních případech: nesleduji tentokrát primárně preferenci referenčních prostředků (tj. do kterých syntaktických funkcí se primárně soustředí zájmena, do kterých lexikální fráze atd.), nýbrž preferenci jednotlivých syntaktických funkcí (tj. kterými prostředky je nejčastěji vyjadřována kategorie subjektu, kterými prostředky je nejčastěji obsazována kategorie objektu atd.).¹¹¹ Samozřejmě čerpám ze stále týchž dat, pouze nasvícených z opačné perspektivy. Opírat se tentokrát budu pouze o zjištěné frekvence, hodnoty AD a persistence nebudou zohledňovány systematicky, pouze v jednotlivých případech tam, kde pro to existují dobré důvody.

V tabulce 6.11 na první pohled zaujme vůdčí postavení *N* forem, které dominují prakticky ve všech adverbialních syntaktických funkcích (LOK, ČAS, ZPŮSOB, INSTR), kategoriích PREDIK a ATR. Výjimkou je pouze třída KAUZ, vyjadřující příčinný vztah, a pochopitelně kategorie IDENT, sdružující užití, kdy je určitý referent přímo usouvztažen s jiným na základě vztahu identity (*takže vona byla ten zloděj*). Prosté fráze (*N*) převažují i v kategorii OBJ (35 %), i když zdaleka ne tak výrazně jako v ostatních případech.

¹¹¹ Hovořím-li o preferencích, mám na mysli vyhraněné tendence v početním rozvržení sledovaných prostředků. Použití tohoto je už samozřejmě výrazem určité interpretace pozorovaných faktů (striktně vzato nepopisují, jak určitá kategorie „vypadá“, nýbrž „k čemu tíhne“), ovšem interpretace pevně empirické podložené. Preference jsou ustaveny na základě početní distribuce, interpretační složka spočívá fakticky pouze v jejím metonymickém uchopení a v tom, že určitým rozdílům je přisouzena větší relevance než jiným.

Tabulka 6.11: Distribuce referenčních prostředků do syntaktických funkcí

	0PRO	PRO	REL	DEM	ten-N	N	celkem
SUB	913 (55 %)	98 (6 %)	91 (5 %)	129 (8 %)	139 (8 %)	289 (17 %)	1659
DAT	0 (0 %)	153 (88 %)	5 (3 %)	0 (0 %)	10 (6 %)	6 (3 %)	174
OBJ	0 (0 %)	108 (22 %)	14 (3 %)	30 (6 %)	118 (24 %)	217 (45 %)	487
OBL	0 (0 %)	75 (35 %)	2 (1 %)	30 (14 %)	53 (25 %)	52 (25 %)	212
LOK	0 (0 %)	63 (15 %)	21 (5 %)	8 (2 %)	97 (22 %)	244 (56 %)	433
ČAS	0 (0 %)	0 (0 %)	5 (7 %)	4 (5 %)	23 (32 %)	41 (56 %)	73
ATR	0 (0 %)	1 (1 %)	0 (0 %)	3 (2 %)	23 (18 %)	99 (79 %)	126
ZPŮSOB	0 (0 %)	0 (0 %)	0 (0 %)	4 (15 %)	1 (4 %)	22 (81 %)	27
INSTR	0 (0 %)	0 (0 %)	0 (0 %)	1 (6 %)	2 (12 %)	14 (82 %)	17
KAUZ	0 (0 %)	0 (0 %)	1 (7 %)	6 (43 %)	5 (36 %)	2 (14 %)	14
IDENT	0 (0 %)	0 (0 %)	0 (0 %)	0 (0 %)	3 (100 %)	0 (0 %)	3
PREDIK	0 (0 %)	0 (0 %)	0 (0 %)	0 (0 %)	0 (0 %)	39 (100 %)	39
<i>zbytek</i>	0 (0 %)	1 (17 %)	0 (0 %)	1 (17 %)	2 (33 %)	2 (33 %)	7
celkem	913	499	140	216	476	1027	3271

Pozn. 1: Pro nízký počet z přehledu vyřazena kategorie DEM-N. Zbytková kategorie slučuje významy komparace, účel, zřetel a substituce. Barevně podbarveny jsou vždy nejvyšší procentuální hodnoty v řádku. Statistické vyhodnocení provedeno pouze pro prvních 7 uvedených kategorií: χ^2 (30; n = 3164) = 2188, 82; $p < 0,001$.¹¹² Šedivě podbarveny jsou skupiny nedosahující statisticky významné hodnoty reziduí (tj. jsou v intervalu +2 až -2).

V početně dominantních syntaktických rolích, ve funkci komplementů – SUB, DAT, OBL (s výjimkou OBJ, kde vedou právě N formy), se naopak převahou prosazují zejména verbálně-pronominální formy. Subjekt je většinově realizován 0PRO formami (55 %), dativ je jednoznačnou doménou pronominálního odkazování (87 %), kategorie OBL je rovněž nejsilněji obsazována právě zájmennými (PRO) formami (35 %). Vazba DAT na osobní zájmena je přitom vůbec nejsilnější (hodnota rezidua > 20).

Rýsuje se zde tedy hranice mezi dvěma oblastmi: syntaktické funkce (SUB, DAT a zde i OBL), v nichž figurují typicky referenty diskursně známé, konceptuálně vyhraněné, diskursně prominentní, jsou realizovány převahou zájenným (nebo verbálním) odkazování. Naopak adverbialní funkce spolu s atributem, které standardně odkazují k periferním referentům, často konceptuálně nejasné povahy, jsou realizovány N formami. Výjimkou je pouze kategorie OBJ, v níž dominují rovněž N formy. Popíšu nyní jednotlivé kategorie postupně jednu po druhé.

¹¹² Na data byl stejně jako jinde aplikován test χ^2 , přestože podmínky pro jeho použití zde striktně vzato nejsou stoprocentně naplněny. Naměřená hodnota p je nicméně tak nízká, že by se změna testovací metody na statistické významnosti prakticky neodrazila. Zůstávám proto u defaultního testu.

6.3.1 Subjekt (SUB)

Kategorie má podle očekávání jednoznačné těžiště v 0PRO formách. I když jejich procentuální převaha nad ostatními formami není tak výrazná, jako je tomu u řady dominantních tvarů v jiných syntaktických kategoriích (55%), nad ostatními vede s velkým odstupem: druhá forma v pořadí, N, na ni ztrácí téměř 40 %. Ostatní tvary nedosahují ani desetiprocentní hranice.

6.3.1.1 0PRO

Zdaleka nejčastějšími referenty subjektových 0PRO forem jsou hlavní hrdinové příběhů. 0PRO formy jsou ovšem přístupné i epizodickým postavám, které se v ději pouze mihnou. Ty jsou pak zpravidla nositeli nějaké alespoň drobné, dílčí akce a jako takové zprvu představeny – ve formě prosté fráze (nejčastěji v existenciální/prezentační konstrukci) a dále opakovaně zmiňovány. Při opakované referenci jsou pak umístěny právě v subjektové pozici (19; klauze 22 a 25).

- (19) 21 tak nejdřív tam byl *ňákej uklízeč* s koštětem
22 ale **zastavil** se těsně před tím autem
23 **vodešel**
24 a pak tam něco upustila *ňáká stará paní*
25 ale taky si **nevšimla** té ban- té ban- tý bankovky [AKA27B]

Referenční řetězce tohoto typu postav jsou přitom relativně krátké, většinou obnášejí kolem dvou až tří zmínek.

6.3.1.2 PRO

Oproti 0PRO formám je podíl PRO forem na obsazení subjektové pozice minimální, mluvčí využívají zájmena pouze v 6 % všech odkazů v subjektu, typicky v situacích referenčního zlomu. PRO figuruje v analyzovaném materiálu především v těch momentech, kdy se kontinuální referent vrací zpět do subjektové pozice poté, co ji na nějaký čas postoupil jinému referentu. V užití PRO forem v subjektu lze ovšem vysledovat další zákonitosti (mající spíše povahu tendencí než absolutních pravidel): zaprvé intervenující referent hraje v daném momentu příběhu relativně důležitou roli, tj. není to pouze jedna z mihnuvších se postav zachycených při provádění nějaké elementární činnosti (v takovém případě se mluvčí často vrací právě k referenci 0PRO formou), ale je to postava v jistém smyslu celkově a především *lokálně* „konkurenční“ (patří k hlavním protagonistům příběhu a zároveň v popisované epizodě vystupuje jako rovnocenný partner hlavní postavy referované 0PRO formou). A za druhé kontinuální referent figuruje v předcházející větě v jiné syntaktické funkci než v subjektu, takže je při užití subjektové PRO formy v inkriminované klauzi skutečně silně aktivován. I PRO formy přitom reagují na hranice komplexních syntaktických celků, nikoli klauzí, takže hovořím-li o přecházející větě, je to skutečně zpravidla komplexní věta, resp. předchozí hlavní věta. Obě tendence ilustruje příklad (20).

- (20) 35 a Charlie uteče na stožár až úplně nahoru
 36 a nechce slízt dolu
 37 no: a ta slečna jde *za ním*
 38 a přemlouvá ho
 39 *nejspíš- je to němý*
 40 aby slez dolu
 41 a **on** tam začne předvádět takový divný akrobatický věci
 42 sjede z toho stožáru [OVZ23]

Postava slečny, třebaže nikoli stěžejní (tou je Charlie Chaplin), patří každopádně k centrálním postavám příběhu. Podstatnější ovšem je, že v uvedené ukázce je původcem „lokálně“ komplexní činnosti (popsané v klauzích 37 až 40), je tedy relevantní z hlediska aktuální akce. Charlie je zase hlavním aktérem bezprostředně předcházejících fází děje a v inkriminovaném momentu (v klauzi 41) hlavní dějovou akci opět přebírá. A konečně v klauzi 37, která narušuje referenční kontinuitu subjektu, je k Charliemu odkázáno jinou než subjektovou formou. (Klauze 37 je přitom bezprostředně předcházejí jednotkou referenčně relevantního řetězce, neboť klauze 38–40 jsou syntakticky závislé.)

6.3.1.3 REL

Návrat ke kontinuálnímu řetězci jako jedna z devíz subjektových PRO forem přitom vymezuje užití PRO forem vůči REL, které se v subjektové roli rovněž vztahují zpravidla k prominentním referentům příběhu. Na rozdíl od PRO forem ovšem jejich referenty nemívají za sebou tak hlubokou referenční historii. REL formy typicky informují o nějaké vlastnosti (pozici, vzhledu, prováděné činnosti) postavy nebo předmětu, které se v narativu objevují poprvé (drtivá většina REL forem je koncentrována do druhých zmínek, viz §6.8.3) a zpravidla nejsou v bezprostředně následujících fázích příběhu dále stopovány. Jedná se tedy o jednorázové, komplexní představení nového referentu, viz (21) a (22).

- (21) 1 tak v tomhle videu byla hlavní postava takový chlapík
 asi přes čtyřicet let něco v takové černé buřince
 v černém kabátu s černým deštníkem
 2 vypadal trošku jako náký sňatk- sňatkový podvodník
 3 a ehm a ten se vlastně procházel po ulici
 4 šel *kolem nějakého zaparkovaného auta*
 5 **které stálo takhle podélně podél chodníku**
 6 a najednou si všiml
 7 že pod tím autem leží desetilibrová – tuším že to byla – bankovka [DDZ23B]

- (22) 15 ale to je- pak už ho to přestane bavit
 16 tak si jde sednout *do kavárny nebo čajovny*
 17 **která je naproti v ulici**
 18 a: ehm pozoruje vlastně to auto [JHZ21B]

Ve (21) a (22) uvozují REL informaci, která specifikuje pozici určitého předmětu děje (*auto*), resp. lokality (*čajovna*). Ani jednomu z nich se ovšem mluvčí v bezprostředně následujících fázích příběhu nevěnují.

Velká část subjektových REL forem přitom odkazuje k životným referentům (80 z 89), viz (23a–d).

- (23) a. [**lidé**] co seděli kolem něj [LZA23B]
 b. [**člověk**] ktorej s tím autem vodjel [TPA27B]
 c. [**tygr**] ktorej teda ani nespí [AHA20L]
 d. [**kluk**] který si kupoval taky jízdenku [KRZ27Z]

Nelze přitom říci, že by za převahu životných byly zodpovědné zvířecí postavy v příběhu o lvu (poměry napříč všemi příběhy jsou vyrovnané). Spíše se zde projevuje tendence využívat REL nikoli pouze k charakteristice lokálně periferních referentů, nýbrž jako univerzálního prostředku uvádění nových referentů do narativu. Tato tendence je přitom velmi nápadná. Koncentrace REL forem právě do druhých zmínek (následujících bezprostředně po prvních) je zřejmě natolik distinktivní vlastností této třídy výrazů, že je absolutizována jako vůdčí princip jejich užití. Velmi často tak v příbězích uvádějí REL formy hlavní postavy příběhu, ať už na samotném začátku narativu při prezentaci centrálního hrdiny, nebo v jeho průběhu, kdy se na scéně objevuje nová postava. Referenty takto užitých REL jsou pak přirozeně – na rozdíl od standardních užití – vysoce persistentní a navíc informace, kterou o nich vztažná věta přináší, je ze sémantického hlediska spíše *narativně-informační* než charakterizační povahy, resp. přináší spíše informaci o narativní akci, kterou daná postava provádí, než bližší charakteristiku této postavy, viz (24).

- (24) 1 tak v tomhle filmu byl *Charlie Chaplin*
 2 **který** ehm na začátku utíkal před nějakým menším koněm asi poníkem
 3 a *utekl* do klece se lvem [MSA18L]

Uvedená ukázka zachycuje způsob uvedení hlavního hrdiny prostřednictvím prezentační konstrukce následované REL formou v subjektu. Informace, kterou vztažná věta přináší, je přitom jasně zapojena do narativní akce: popisuje první ze série událostí, které se Charliemu Chaplinovi

v příběhu přihodí. Postava Chaplina zde má navíc velmi vysokou (ovšem pro tuto strategii užití v zásadě příznačnou) persistenci: 9 klauzí.¹¹³

Hranice mezi narativně novou informací a charakteristikou určité entity je samozřejmě prostupná a těžko lze stanovit spolehlivá kritéria pro její přesné postižení, v hlavních obrysech je nicméně patrná. Tento způsob zacházení se vztažnými zájmeny ostatně není nahodilý a příznačný pouze pro mluvený diskurs. Jako jednu ze strategií referenčního navazování ji jmenuje i Mluvnice češtiny III, nadto ji v implicitní polemice s protichůdnými názory obhajuje jako legitimní prostředek udržení textové soudržnosti (Daneš ed. 1987: 698; §4.3.4.4).

6.3.1.4 DEM

DEM formy se v subjektové pozici vyskytují prakticky ve všech funkčních profilacích, pouze při kataforickém odkazování minimálně (tam převažuje OBL). Nejvýraznější zastoupení má subjekt u DEM-KON a DEM-DISK. U DEM-KON je subjektová realizace téměř absolutní (23 z 26), u DEM-DISK většinová (29 z 57). Zastoupení subjektu u DEM-KON koresponduje s jejich silnou „fokalizační“ funkcí (viz §6.1.2.3.4), DEM-DISK subjektem shrnují předcházející situaci/událost, viz (25a,b).

Zbylé výskyty DEM už jsou distribuovány víceméně rovnoměrně napříč všemi zbývajícimi kategoriemi.

(25) a. 12 *a pokous- pokouší se ho [auto] odtlačit*

13 nicméně **to** se mu nepodaří [JZZ24B]

b. 17 *takže si zkouší otevřít ty dveře* ehm

18 **to** se mu nepo- nepovede [KRZ27L]

6.3.1.5 Ten-N

Ten-N tvoří v celkovém úhrnu pouze 8 % všech odkazů v subjektové pozici. Pro jejich užití v kontrastu s ostatními dosud komentovanými prostředky je charakteristická vysoká AD – mluvčí volí subjektové *ten*-formy v situaci výrazné referenční diskontinuity. I v subjektu přitom mnohem častěji odkazují k neživým předmětům: přímým a nepřímým předmětům akcí a prvkům tvořícím pozadí akce. Distribuci *ten*-frází je věnována kapitola 7, na tomto místě se jí proto nebudu dále zabývat.

6.3.1.6 N

N formy tvoří sice v celkovém rozvrhu poměrně výraznou část subjektivních zmínek (17 %), jsou ovšem značně různorodé. Na rozdíl od ostatních referenčních forem, soustředěných do opakované reference, zahrnují totiž v mnohem větší míře i první zmínky. Tento rozdíl se samozřejmě promítá

¹¹³ Zvláštní funkční postavení REL v těchto kontextech se ostatně odráží i v ambivalentním statusu následujících klauzí (zde reprezentovaných klauzí 3 ve (24)): jedná se o vztažné klauze s elidovaným zájmenem, nebo o volně napojené hlavní věty?

výrazně i do chování příslušných N forem, takže je třeba pečlivěji vážit, v jakých ohledech lze nad celou třídou zobecňovat.

Ve třídě subjektivých N jsou kromě úvodních zmínek hlavních postav (vyznačujících se nebývale vysokou mírou persistence) seskupeny odkazy k periferním předmětům, které se v příběhu vyskytnou pouze jednou či dvakrát, spolu s odkazy k příběhu samotnému nebo jeho částem, odkazy s nejasným referenčním obsahem, viz (26a–d).

- (26) a. tak na začátku tam byl **záběr** na koleje [JZZ24Z]
- b. a pak tam byl jako **flashback** [AKA27Z]
- c. takže to je asi možná **chyba** střihu [KRZ27Z]
- d. **čas** pomalu ubíhá [JZZ24Z]

6.3.2 Dativ (DAT)

DAT v analyzovaném materiálu z většiny (z 87 %) obsazují osobní zájmena (PRO). Převaha PRO v DAT nad ostatními prostředky je tak silná, že lze o kategorii DAT hovořit jako o vlastní doméně PRO forem. Ve všech případech přitom odkazují k relativně aktivovaným, životným referentům, resp. osobám a zvířatům při opakovaných zmínkách. Příkladem je užití PRO ve (27; klauze 14) odkazující k postavě zloděje, naposledy zmíněné o dvě klauze dříve.

- (27) 10 načež příběhne **zloděj**
- 11 a tu kabelku jí jako **sebere**
- 12 a **běží** s ní přič- pryč
- 13 a ehm ten kluk s tou knížkou strašně rychle zareaguje
- 14 vyběhne **za nim**
- 15 tu kabelku **mu** vytrhne [BBA20Z]

Další v pořadí jsou příznačně *ten*-fráze, které nastupují při slabé aktivaci referentu (AD *ten*-frázi = 4,9 vs. AD PRO forem = 1,61). V ostatních rysech se už *ten*-fráze s PRO formami shodují: všechny evokují životné (lidské) referenty představující hlavní postavy příběhu a byly již ve vyprávění několikrát zmíněny. Persistence *ten*-N v DAT je dokonce ještě o něco vyšší než persistence PRO forem (1,64 oproti 1,52), z pouhých 11 výskytů ovšem nelze činit spolehlivé závěry. Ukázkou užití *ten*-N v DAT představuje (28), kde *ten*-fráze v klauzi 44 odkazuje o 10 klauzí zpět, do klauze 34, k poslední předcházející zmínce ženy.

- (28) 33 ale prostě pak se *ta žena* probrala ehm
 34 *pustila* ho ven
 35 a von byl úplně v klidu
 36 jako že ten lev mu nic neudělá
 37 protože už si ho vočuchal a takhle
 38 tak za nim šel
 39 a dělal hroznýho machra
 40 ale ten lev se na něj zase jako pustil
 41 tak utekl
 42 a utekl na tyč
 43 vyšplhal na nějaký stožár
 44 a: tam se předváděl *té ženě* [MSA18L]

Ten-fráze tedy zhruba kopírují distribuci PRO forem, pouze s většími AD vzdálenostmi; alternují s nimi tam, kde referent není natolik aktivován, aby mohl být spolehlivě evokován PRO formami.

Zbylé formy už jsou zastoupeny jen minimem výskytů (REL a N), případně nejsou v dativu doloženy vůbec (DEM).

DAT se tedy v celkovém obraze profiluje jednoznačně jako kategorie spjatá s centrálními referenty příběhu – lidskými či zvířecími, které se mohou stát v obecném smyslu příjemci určitého předmětu, proživateli určité situace či beneficienty, resp. maleficienty určité akce, a proto dominantně obsazovány právě zájmennými formami. Referenty v DAT bývají adekvátně tomu silně aktivované a relativně persistentní.

6.3.3 Objekt (OBJ)

Z hlediska formální realizace je OBJ víceméně rozpolcen mezi N formy (45 %) na jedné straně a PRO formy (22 %) spolu s *ten*-frázemi (24 %) na straně druhé. Dohromady tvoří jmenované prostředky přes 90 % všech instancí OBJ, přičemž lexikální formy představují téměř polovinu všech výskytů (45 %), a kategorii OBJ tak v souladu s očekáváním dominují.

Kromě toho, že PRO i *ten*-N se shodují v početním zastoupení OBJ (obě skupiny cca 25 % oproti 45 % u N), liší se od N i těžištěm zmínek: zatímco u N frázi jasně převažují první zmínky (158 z 217), PRO formy a *ten*-fráze spojuje koncentrace do zmínek opakovaných (u PRO forem absolutně, u *ten*-frází 107 ze 118). PRO formy nicméně mluvčí mnohem spíše volí tehdy, je-li v OBJ životný referent (81 ze 109), zatímco u *ten*-frází je tendence opačná (27 ze 118). Jednoznačný rozdíl je přitom podle očekávání v míře aktivace referentu: životný referent pojmenovaný PRO formou má průměrně AD = 1,75, zatímco AD životného referentu realizovaného *ten*-frází je 5,85.

Převaha prvních zmínek mezi N pojmenováními v OBJ koresponduje zároveň s jasnou převahou neživotných referentů nad životnými. Objekt se v tomto užití potvrzuje jako syntaktická role, skrze niž vstupují do diskursu nové, neživotné, převahou neprominentní referenty; má jasně „uvaděčskou“ funkci (Brownová 1983; Laury 1997; Givón 2001). Nejčastěji přirozeně uvádí

diskursně okrajové předměty, které spíše dokreslují celkové „rekviziční“ pozadí hlavní dějové linie, viz (29a–d).

- (29) a. [pán] měl **klobouk, kabát a deštník** [KRZ27B]
b. otevřel si **noviny** [KRZ27B]
c. [dívka] kontroluje **telefon** a tak [AHA20Z]
d. [kluk] kterej si tam čte **knížku** [BBA20Z]

Velká část z nich se navíc opět vyznačuje jistou konceptuální vágností. V řadě případů tvoří lexikálně ztvárněné objekty s predikáty z významového hlediska těsnou jednotu, predikát je významově vyprázdněný a vázaný na příslušný objekt, viz (30a–d).

- (30) a. nicméně **má štěstí** v tom [JZZ24L]
b. takže **má** asi **smůlu** [OVZ23B]
c. tak tam **dělá** náké **opičky** [KRZ27L]
d. tak on **dělá machra** [MWZ20L]

V těchto případech je ostatně i klasifikace nominálního výrazu coby OBJ věci volby; možné by bylo i jeho zařazení pod komplexní predikát (viz §5.3.4.4).

DEM a REL formy se ve srovnání se zmíněnými formami podílejí na realizaci OBJ jen minimálně, dohromady ani ne z 10 %. DEM formy tvoří celkem 30 výskytů, víceméně rovnoměrně distribuovaných napříč jednotlivými funkčními podkategoriemi.

Z hlediska formální realizace se tak – ve shodě s Givónovým tvrzením – objekt osvědčuje jako role rozštěpená mezi prvními a opakovanými zmínkami (v Givónově náhledu mezi neurčitými a určitými; Givón 2001: 473–474). Objekt je v tomto ohledu preferenčně velmi liberální kategorie, rozhodně liberálnější než kategorie dosud analyzované.

6.3.4 Oblique (OBL)

Kategorie OBL je, jak bylo zdůrazněno v §5.3.4.2, kategorií v předkládané klasifikaci vnitřně heterogenní, navíc s těsným vztahem k LOK. Je proto na místě očekávat, že zjištěná fakta budou její specifický charakter v jisté míře odrážet.

První pohled patří celkovému rozvržení jednotlivých referenčních prostředků: zhruba z jedné třetiny (35 %) jsou referenty v OBL realizovány PRO formami, až s desetiprocentním odstupem následují N formy a *ten*-fráze (každá po 25 %). Nezanedbatelné zastoupení mají ještě DEM formy (14 %), zbylé výrazy už se v OBL téměř nebo vůbec nevyskytují.

Těžiště OBL v PRO formách se může na první pohled jevit jako ne zcela intuitivní fakt – v nepřímých pádech lze spíše očekávat referenty diskursně okrajové, neaktivované, s krátkými referenčními řetězci, pravděpodobně první zmínky. PRO formy naopak napovídají, že jejich referenty se budou rekrutovat z hlavních postav příběhu, silně aktivovaných a často zmiňovaných. Důvody silného

zastoupení zájmné reference je třeba hledat jednak v povaze analyzovaného materiálu, jednak ve zvolené metodologii zpracování dat, konkrétně (i) v narativní sevřenosti popisovaných příběhů a (ii) ve vydělení LOK do samostatné kategorie. V kategorii OBL tak po separaci adverbálních významů do LOK, které jsou z větší části realizovány lexikálně, zbývají převahou pojmenování diskursně centrálních referentů v jiných kategoriích, než je SUB, DAT a OBJ. S jejich obecnou diskursní rolí koresponduje i vysoký poměr životných: 57 ze 75. Časté je přitom užití v komitativním významu, viz (31a,b) a dále v různých zřetelových významech, buď v genitivu (31c), nebo ještě častěji v předložkových frázích (31d–g).

- (31) a. a spolu **s ním** se zvedne celá ta kavárna [RRZ20B]
 b. a kluk se **s ní** s úsměvem loučí [JHZ21Z]
 c. takže si **ho** [lva] nejdřív nevším [AKA27L]
 d. tak tak se tak jako dělá frajírka takovýho **před ní** [slečnou] [AHA20L]
 e. ale lev **na něj** [Chaplina] zařval [AKA27L]
 f. tak ten lev s- **na něj** [Chaplina] pravděpodobně zavrčí [JHZ21L]
 g. ten **po ní** [slečně] tak jako pokukoval [AKA27Z]

Neživotné referenty jsou v PRO formách nejen slabě zastoupené (18 výskytů), ale navíc reprezentované typologicky omezeným souborem výskytů, soustředěných do několika málo významů (*utíkat s kabelkou pryč* (7x); *odjet s autem pryč* (7x); *všimnout si bankovky* (1x) / *dotýkat se bankovky* (1x) / *dostat se k bankovce* (1x)); *shýbnout se pro rukavice* (1x)).

Ten-fráze, které tvoří cca 25 % kategorie OBL, mají naopak sklon odkazovat spíše k neživotným referentům (36 z 52). Okruh významů, které ve funkci OBL prostředkuje, je nicméně v zásadě týž, jako prostředkují PRO formy: komitativně-instrumentální (32a,b) a zřetelové (32c,d).

- (32) a. a pojedje **s tím autem** pryč [AKA27B]
 b. protože ehm nemohl s- hnout s tím **s tím autem** [TPA27B]
 c. jestli si **tý bankovky** nevšimli [JHZ21B]
 d. a kouká přes ulici **na to auto** [OVZ23B]

N formy jsou sice zastoupené stejným dílem jako ten-fráze (z 25 %), na rozdíl od nich jsou nicméně opět příznačně ukotveny v prvních zmínkách (40 z 52). Část z nich se přitom objevuje v úvodních pasážích narativu při expozici hlavních postav (33a,b), naopak jiné se vážou k okrajovým referentům, případně obsahům s nejasnou referenční podstatou (33c,d).

- (33) a. tak jo ehm tak film je **o muži** [JHZ21L]
 b. bylo to **o holce** [MWZ20Z]
 c. (a asi chce napsat na mobilu nebo podívat se na mobilu) [...] kolik jí zbejvá **času** [TPA23Z]
 d. až se teda dostala **na řadu** [AKA27Z]

Celkově je třída N pojmenování pochopitelně opět mnohem diverzifikovanější, než tomu je u PRO forem a *ten*-frází, soustředěných (absolutně nebo velkou převahou) do opakovaných zmínek. Z hlediska životnosti jsou poměry uvnitř N forem prakticky vyrovnané (20 ze 53 výskytů tvoří odkazy k životným referentům).

V rámci DEM konečně dominují DEM-DISK(KAT) (19 výskytů), následovaná DEM-DISK (9 výskytů). Kataforická demonstrativa jsou přitom ponejvíce součástí vazeb typu *čekat na to, že* atd.

OBL je tedy ve zvoleném pojetí kategorií vázanou spíše na centrální referenty příběhu, ať už životné (hlavní postavy), nebo neživotné (centrální předměty). Největší část odkazů je adekvátně tomu soustředěna do PRO forem (životné aktivované referenty).

6.3.5 Atribut (ATR)

Syntakticky má ATR buď formu genitivní (*majitel auta, vrcholek stožáru*), nebo prepozicionální (*stožár s vedením, zvuky od vody*), v každém případě se vždy z definice jedná o atribut postponovaný.

Většina vymezených ATR je realizována N frází (77 %). Teprve s velkým odstupem za N formami následují *ten*-fráze (20 %). Suverenita obou prostředků v realizaci ATR je tak výrazná, že pro žádné další formy už prakticky nezbývá prostor.

Jasná dominance N forem přitom opět koresponduje s jejich koncentrací do prvních zmínek (78 ze 99). Z formálního profilu kategorie atributu tak poměrně zřetelně vystupuje její charakteristická funkce: často slouží k detailnějšímu vykreslení hlavní postavy v momentě, kdy se s ní posluchač setkává poprvé.

Příznačně se ATR objevuje hned v úvodních pasážích vyprávění, často hned v první klauzi narativu (34a,b), případně v pozdější fázi narativu, kdy se na scéně objevuje další prominentní postava (34c).

- (34) a. tak v tomhle videu byla hlavní postava **takový chlapík asi přes čtyřicet let něco v takové černé buřince v černém kabátu s černým deštníkem** [DDZ23B]
b. tak tam šel **chlapík v kabátu s deštníkem** po ulici [AKA27B]
c. a najednou tam příběhne **padouch v mikině** [OVZ23Z]

Často ovšem bývají blíže určeny i postavy epizodické, vyznačující se nějakým výrazným rozpoznávacím rysem (35a–c) a dále první zmínky význačnějších předmětů příběhu (35d–f).

- (35) a. takže asi **ňáký maminy s děckama** [KRZ24B]
b. pomáhá jí **ňáká pani s kočárkem** [TPA23B]
c. tak nejdřív tam byl **ňákej uklízeč s koštětem** [AKA27B]
d. a utekl **do klece se lvem** [MSA18L]
e. a dostane se **do klece se lvem** [MWZ20L]
f. tak si zaklap **závoru u dveří** [TPA23L]
g. že drbne **do misky s vodou** [KRZ27L]

Všechny uvedené předměty přitom hrají v příběhu důležitou roli: klec, v níž je Chaplin zavřený spolu se lvem (lev je ostatně většinou poprvé představen právě v pozici prepozicionálního atributu); závora u dveří, kterou Chaplin neopatrnou manipulací spustí a uzavře si tak cestu ven; miska/plech s vodou, kterou se Chaplin pokouší křísit svou možnou záchránkyni. Je proto pochopitelné, že jsou tyto předměty při prvním uvedení detailněji charakterizovány.

Zatímco N formy v ATR jsou koncentrovány jasně do prvních zmínek, všechny *ten*-N v atributu až na jednu tvoří zmínky opakované (22 z 23 výskytů).¹¹⁴ Všechny *ten*-fráze přitom pojmenovávají centrální předměty děje nebo (zvířecí) postavy. Z větší části je představují odkazy k automobilu (9x), který je specifikován buď ve vztahu ke kolu, pod nímž leží bankovka (*pod kolem toho auta*), nebo ve vztahu k majiteli/řidiči, který ho musí odstranit (*majitel toho auta*); dále ke lvu (*miska pro toho lva*, *dvířka pro toho lva*), kleci (*dveře z té klece*), jednotlivě pak odkazy k bankovce (*roh té bankovky*), kavárně (*okno té kavárny*) ad. Z uvedených dokladů je přitom zřejmé, že zapojení *ten*-N do atributivní konstrukce v jistém smyslu přesouvá pozornost právě k atributu: je to totiž auto, lev, klec, bankovka či kavárna, k čemu jsou další předměty, postavy či akce usouvztažňovány. *Ten*-fráze zde funguje jako určitý reflektor narativní pozornosti, zacilující na jinak spíše upozaděný atribut.¹¹⁵

Celkově je tedy ATR výrazně spjat s prostě ztvárněnými prvními zmínkami referentů, jejichž hlavní funkce spočívá v detailnější charakterizaci prominentních postav v momentě, kdy se objeví na scéně, nebo důležitých předmětů děje. Formou *ten*-fráze pak bývají ztvárněny význačné předměty, které jsou už posluchači známé (opakované zmínky) a ve vztahu k jiným předmětům/postavám, s nimiž jsou formálně spojeny, z hlediska (lokální) diskursní relevance dominují.

6.3.6 Lokální určení (LOK)

Relativně vysoké zastoupení kategorie LOK je do určité míry dáno počátečním rozhodnutím interpretovat často obligátní syntaktická doplnění predikátu nikoli jako instance OBL, nýbrž právě jako příklady místního určení (viz §5.3.4.2). Ačkoli jsou instance LOK podle očekávání ztvárněny převážně lexikálně (57 %), v důsledku širšího kategoriálního pojetí jsou poměrně silně zastoupeny i PRO formy (15 %) spjaté primárně s opakovaně zmiňovanými hlavními postavami příběhu. Vyšší je ještě podíl *ten*-N (22 %) soustředěných v souladu s dosud detekovanými tendencemi do opakovaných zmínek neživotných referentů. Ostatní formy jsou reprezentovány maximálně 5 %.

Překvapivá je celková frekvence užití zmínek v LOK. S počtem 413 výskytů je LOK těsně za kategorií OBJ (487), přesahuje je výrazně pouze SUB (1660). LOK spolu s OBJ tak patří k nejpočetněji zastoupením syntaktickým funkcím vůbec, žádná z dalších kategorií už nedosahuje ani polovičního podílu (nejvýše je OBL s 212 výskytů).

LOK a OBJ hrají v analyzovaných příbězích – odhlédneme-li od SUB – centrální roli: pokud referenty příběhu nevystupují jako původci akce či nositelé stavu, jsou zapojeny buď jako přímé předměty akcí, nebo jako prvky prostorové orientace, vůči nimž je relativizována poloha či pohyb dalších předmětů či postav. Zdá se, že nárok na prostorové ukotvení popisovaných akcí je v analyzovaném

¹¹⁴ Výjimku představuje odkaz k filmu jako takovému, spadající pod případy metareference: *tak měla vlastně jiný oblečení než potom v ostatních částech toho filmu* [KRZ27Z].

¹¹⁵ Skutečnost, že je to právě automobil, co stojí v centru „narativní pozornosti“ mluvčích, se příznačně odráží i v tom, že řidičí jména atributivní konstrukce jsou často ponechána v prosté formě (*a když se potom ehm vrátí majitel toho auta* [JHZ21B]).

narativu velmi silný. Jako „orientátory“ přitom zdaleka nevystupují pouze obecné lokality, ve kterých se příběh odehrává (nádraží, cirkus, ulice), ani kulisy, které tvoří pozadí líčených událostí (koleje, nástupiště, maringotky, chodník, auta), ale právě i předměty, s nimiž se v příběhu operuje, a postavy samotné.

6.3.7 Časová určení (ČAS)

Časová určení dosahují pouze zhruba sedminového podílu obsazenosti kategorie LOK (73 výskytů). Téměř 90 % všech výskytů je přitom soustředěno do N pojmenování (56 %) a *ten*-frází (32 %), přičemž žádná z dalších forem už nepřesahuje pětiprocentní hranici.

Kategorie ČAS je navíc typologicky nesmírně homogenní. Zatímco v roli prostorových orientátorů vystupují prakticky všechny možné (konceptuální i diskursní) typy referentů (lokality, předměty, postavy), naprostá většina časových orientátorů ztvárněných formou NP se rekrutuje z obecných odkazů k jednotlivým částem příběhu, ať už absolutně – formou metareference (*na začátku příběhu*, *v závěru filmu*), nebo relativně – prostřednictvím reference k určitému okamžiku v ději (*v tu chvíli*, *v ten moment*, *v tom okamžiku*). Okruh výrazů figurujících v roli ČAS je tedy formálně značně omezený a z velké části ho tvoří ustálené kolokace.

6.3.7.1 Určení časového bodu vs. určení časového intervalu

S ohledem na povahu časového určení rozlišuji mezi určením okamžiku (ČASOVÝ BOD: *v tu chvíli*, *v ten moment*) a určením časového intervalu (INTERVAL: *nějakou chvíli*, *po nějaké době*), viz §5.3.4.3. Početně přitom převažují určení specifikující ČASOVÝ BOD (55 ze 73). Zajímavější jsou nicméně odlišnosti v jejich formálním ztvárnění. INTERVAL je vyjádřen výlučně N formami a prakticky absolutně jej tvoří fráze obsahující výraz *chvíle*, případně *doba* (36a–c).

- (36) a. takže to **chvíli** zkoušel [DDZ23B]
b. a lev se teda **po chvíli** probudí [LZA23L]
c. už **ňakou chvíli** v tý kavárně seděl [LZA23B]

Kategorie ČASOVÝ BOD je naproti tomu formálně variabilnější. Vedle obecných časových výrazů (*chvíle*, *doba*, *moment*, *okamžik*, *situace*) zahrnuje i přímá pojmenování jednotlivých akcí, vyjádřených prakticky vždy deverbativním substantivem (*při útěku před tygrem*, *při tom objetí*, *v průběhu toho jeho sezení*).¹¹⁶ Zároveň je tato skupina rozmanitější i z hlediska využívaných referenčních prostředků: kromě N forem zahrnuje i *ten*-N, několik instancí DEM i DEM-N (*za téhle situace*).

¹¹⁶ Pouze u těchto frází, tj. u přímých odkazů k jednotlivým akcím, jsem registrovala hodnoty AD a persistence. Jinými slovy jsem je interpretovala anaforicky a zahrnuje je do (byť krátkých, dvoučlenných) referenčních řetězců. Stejným způsobem jsem řešila ještě obecné časové výrazy rozvitě vedlejší větou, která blíže specifikovala časový okamžik (*v momentě, kdy mu chtěla poděkovat*).

6.3.7.2 Relační vs. absolutní časová určení

Většinu kategorie ČASOVÝ BOD si nicméně mezi sebou, prakticky stejným poměrem, dělí N a ten-N (22 proti 23 dokladů). Rýsuje se tu ovšem zřetelný funkční rozdíl. Pod N pojmenování spadají všechny případy metareference, tj. odkazy k jednotlivým částem příběhu (*začátek, konec, závěr*; 14 výskytů), viz (37a,b). Zbývajících 8 dokladů je přitom vždy nějak dále specifikováno: buď následující vedlejší větou (37c,d), postpozitivním atributem (37e,f), nebo adjektivním modifikátorem (37g,h). Daná událost je tak vždy přímo usouvztažněna k jiným okamžikům děje nebo jednoduše k jednotlivým fázím příběhu z hlediska jejich obecné posloupnosti (*začátek – závěr; nejdříve – potom*).

- (37) a. a **na začátku** Chaplin před něčím utíkal [AKA27L]
b. ale potom **v závěru** se vlastně dozvídáme (že ta dívka mu ukradla peněženku [...]) [MSA18Z]
c. **v momentě, kdy ho vidí s její kabelkou** [JZZ24Z]
d. a vona **v momentě, kdy mu chtěla poděkovat** [TPA27Z]
e. mladá žena **při objetí onoho mladého muže** mu tahá peněženku z jeho kabely [JZZ24Z]
f. [Chaplin] **při útěku** myslím asi **před tygrem** [...] uteče do klece se lvem [JZZ24L]
g. **v první moment** se k němu [autu] přiblíží uklízeč [JZZ24B]
h. [...] **v nějakém okamžiku** tam přiběhl nějaký mladý chuligán [KRZ27Z]

Ten-fráze jsou naproti tomu většinou formálně simplexní¹¹⁷ a tvořeny právě obecnými časovými výrazy jako *chvilě, doba, okamžik, moment*, spolu se všemi přímými pojmenováními dějových akcí viz (38a–c).

- (38) a. a **v průběhu toho jeho sezení** tam jako ehm se několikrát stane,
že se kolem toho auta jako ochomýtají lidé [BBA20B]

b. (a ona ho za to obejmě), ale **při tom objímání**
mu vezme jeho vlastní peněženku [RRZ20Z]

c. (ten děj se vrací k tomu), že že že:: **při tom objetí**
ona mu vlastně vyndala vyndala tu peněženku z ehm jeho tašky [AHA20Z]

Z hlediska užitých referenčních prostředků je přitom podstatná právě hranice mezi metareferenčními určeními (*začátek/závěr*; zde všechny ztvárněny N) a zbylými výrazy (*v tu chvíli, v ten okamžik*; zde převahou ztvárněny ten-N nebo jinak komplexním výrazem). První z nich jsou

¹¹⁷ Tj. obsahují pouze výraz *ten*, žádný další prostředek. Pouze v jednom případě následuje po *ten*-frázi vedlejší věta (a je tedy v tomto smyslu komplexní): *a nakonec tam teda vydrží až do té doby, než někdo s tím autem vodjede* [OVZ23B]. Zajímavé je, že v tomto případě lze výraz *ten* vypustit, aniž by byla ohrožena gramatičnost věty. I to svědčí pro posun ve funkci, kterou zde výraz *ten* plní.

totiž *inherentně relační*, jsou to nutně jednotlivé části příběhu, které jsou vždy, ze své podstaty vymezeny ve vztahu k celku (začátek něčeho, závěr něčeho). Druhé z nich jsou relativizovány „zvnějšku“, explicitně, dodatečně – nějakým formálně komplexním prostředkem. Samy o sobě nejsou relační, nýbrž obecné, *absolutní* výrazy, které musejí být referenčně ukotveny zvláštním prostředkem: buď *ten*-frází, nebo (jinak) komplexním výrazem.

Rozlišení mezi (inherentně) relačními výrazy a výrazy absolutními je sémantické povahy, a proto registrovatelné i v jiných jazycích. Všimá si ho i Himmelmann na materiálu *The Pear Stories*, a to právě v souvislosti s určitostí demonstrativ a určitých členů (Himmelmann 1997: 40). Himmelmann registruje dva typy časových výrazů, viz (39a), resp. (39b).

- (39) a. who-- {.15}
in the meantime, has . . . come down from the ladder, {.6}
 and looks {.3}
- b. he was walking it **at that time**, . . . he didn't {.55}
 he didn't ride it {2.35} (Himmelmann 1997: 40)

První z nich (*meantime*) interpretuje jako relační (*relational*), druhý (*that time*) jako absolutní (*absolut, sortal*), (Himmelmann 1997: 41). Příznačné je přitom zjištění, že uvedené výrazy jsou v angličtině pevně svázány s příslušným druhem identifikátoru: relační se členem, absolutní s demonstrativem, a nelze je zaměňovat. Je to tím, že relační výrazy jsou sémanticky určité (k rozlišení sémantické a pragmatické určitosti viz §1.3) – jejich referent, resp. časový bod, je v daném kontextu jednoznačně identifikovatelný, a jako takový obligatorně provázen určitým členem. Naopak absolutní výrazy jsou ze své povahy neurčité, nemají samy o sobě jednoznačný referent. Pokud mají nabýt určitosti, je třeba je specifikovat demonstrativem, které je určuje v rámci daného kontextu, tedy pragmaticky.

Konfrontace způsobu, jakým jsou relační a absolutní časové výrazy ztvárněny v angličtině a v češtině, napovídá, že *ten* má v tomto ohledu blíže k anglickému demonstrativu než k určitému členu: objevuje se v kontextech pragmatické určitosti (v *tu chvíli* vs. *at that time*). Naopak inherentně relační výrazy, provázené v angličtině členem, jsou v českých datech vždy ztvárněny N formou, ani jednou *ten*-frází (*na začátku* vs. *at the beginning*).¹¹⁸ Vymezené typy časového určení spolu se základními strategiemi jejich formálního ztvárnění schematicky zachycuje tabulka 6.12.

¹¹⁸ Za možný protipříklad by bylo možné považovat následující doklad: *a potom vlastně potom vlastně v té závěrečné scéně se ukázalo* [DDZ23Z]. Výraz *ten* je zde ovšem spíše součástí komplexní specifikace *scény*, tedy opět určitého obecného (absolutního) časového výrazu.

Tabulka 6.12: Schematické znázornění vymezených typů časového určení

	N	<i>ten</i> -N
INTERVAL	<i>nějakou dobu</i> <i>chvíli</i>	
ČASOVÝ BOD		
absolutní		<i>v tu chvíli</i> <i>v ten okamžik</i>
relační	<i>na začátku</i> <i>v závěru</i>	

6.3.7.3 Rozdíly mezi ČAS a LOK

Homogenita kategorie ČAS, převaha výrazů s obecným časovým významem ve formě ustálených kolokací a konečně velmi nízké zastoupení této kategorie kontrastuje zřetelně s formální i významovou bohatostí a jasným početním vedením kategorie LOK. Přestože bývají kategorie časového a místního určení zpravidla chápány jako sémanticky analogické (odrážejí základní aspekty naší psychofyzické zkušenosti, resp. její organizace), analyzovaná jazyková data mezi nimi odhalují některé formální i funkční rozdíly. Ty mohou mít hlubší, konceptuální základy, tkvící nejen v žánrovém zařazení analyzovaného materiálu, ale alespoň zčásti přímo v odlišné povaze prostorové a časové zkušenosti.

I když je naše výchozí psychofyzická zkušenost dána jednotou místa a času, potřeba prostorové specifikace předmětů v okolí se zdá intuitivně mnohem vyšší než potřeba přesné časové specifikace probíhajících akcí. O jednotlivých akcích určitého narativu předpokládáme, že probíhají v přirozené následnosti; jedna akce následuje za druhou, přičemž jejich časová struktura je relativně prediktabilní. Přesnější specifikace časových okolností pak většinou probíhá vzhledem k právě líčené akci, navíc velmi často formou adverbiálních deiktik (*předtím/potom, tehdy*). Z hlediska prostoru je naše zkušenost mnohem méně organizovaná, zvláště pak v narativním rámci (líčíme-li příběh) je třeba jasně specifikovat absolutní i vzájemnou pozici jednotlivých entit příběhu, neboť neexistuje předem dané prostorové schéma, resp. pokud ano, je mnohem variabilnější. Početní ztráta ČAS na LOK má tedy pravděpodobně více důvodů: kromě velkorysejšího pojetí kategorie LOK v této práci je to i pevnější časová organizace narativu v kontrastu s jeho prostorou „neuspořádanosti“/volností, ale možná i odlišné nároky na specifikaci prostoru a času v běžné zkušenosti jako takové.

6.3.8 Zbylé funkce

Zbylé funkce už jsou v analyzovaném materiálu zastoupeny v řádu maximálně desítek výskytů a většina z nich má jednoznačné těžiště v N formách. Vymykají se pouze dvě kategorie: IDENT a KAUZ, které se zcela nebo převahou pojí s *ten*-frázemi, případně s DEM formami.

6.3.8.1 Identifikační určení (IDENT)

Identifikační určení jsem evidovala stranou určení predikativních. Na rozdíl od nich totiž nepredikují nějaké entitě určitou vlastnost (40), nýbrž ztotožňují ji s jinou entitou, viz (41a,b).

(40) a protože je to **Brit**, tak si dá samozřejmě čaj [OVZ23B]

(41) a. takže vona byla **ten zloděj** [AKA27Z]

b. že to byl **ten stejnej [kluk]**, co si kupoval pomalu tu jízdenku [KRZ27Z]

Protože identifikační užití identifikují příslušný referent s už zmíněným, vznášejí nárok na referenci a jsou ztvárněna *ten*-frází. Jeden ze tří případů IDENT v analyzovaném korpusu nicméně referenčnost identifikačně užitých NP zpochybňuje, viz (42).

(42) 36 a: potom vlastně potom vlastně v té závěrečné scéně se ukázalo

37 že vlastně **tím nějakým zlodějem** byla ona [DDZ23Z]

Postava zloděje se v daném příběhu už jednou vyskytla – byl jím mladík, který sebral dívce kabelku. Mluvčí ho tak zároveň za zloděje přímo označil. V této ukázce ovšem neztotožňuje dívku přímo s mladíkem, nýbrž s rolí, kterou mladík hrál. Jedná se zjevně o pomezí případ, který není ani predikační, ani čistě identifikační. Jeho zvláštní status se ostatně odráží i ve spojení prostředku identifikačního (*ten*) a prostředku vyjadřujícího nespecifičnost (*nějaký*): **tím nějakým zlodějem byla ona**. Nespecifičnost poukazuje na roli, identifikovatelnost na skutečnost, že už je posluchači (zde) z předchozího příběhu známá.

6.3.8.2 Příčina (KAUZ)

Zatímco prakticky ve všech početně menšinových rolích dominují jasně N formy, pro kategorii KAUZ to neplatí. S vědomím, že je reprezentována pouhými 14 výskyty, lze konstatovat, že její preference leží spíše v určitých formách: *ten*-N (43a,b) a DEM (43c). Prostřednictvím N formy jsou ztvárněny pouze dva případy.¹¹⁹

(43) a. a [...] z **toho strachu** vyšplhá na ňákou tam tyč [...] [AHA20L]

b. a pani **asi z toho zděšení, že je ve lví kleci** [TPA23L]

c. tak z **toho** omdlí [LZA23L]

Určení příčiny, které zde má nejčastěji povahu dohledávání motivací pro chování určité postavy, je navíc zhusta vedeno subjektivním úsudkem, a je tak modálně zabarveno, viz (43b). Mluvčí často váhá, čím chování postavy vysvětlit, k čemu z pozorovaných jevů nebo obecných zkušeností je usouvztažnit. Z tohoto hlediska je pozorovaná inklinace KAUZ k *ten*-frázím a DEM pochopitelná. Poukaz na příčinu určitého jevu/události má vcelku běžně formu odkazu k nějaké *známé* skutečnosti. Její známost může být zaštitěna diskursně, může ale plynout z obecně sdílených znalostí. Vyšší zastoupení prostředků určitosti v kategorii KAUZ (přes všechna početní omezení)

¹¹⁹ První z nich má přitom příznačně instrumentální formu (*a slečna ho obejmě vděčností* [KRA19Z]) a druhý formu ustálené fráze (*jo tak ehm Charlie Chaplin z nějakého důvodu utíká* [OVZ23L]).

naznačuje, že *ten* je spjato právě s kontextualizací, nebo ještě lépe se subjektivní kontextualizací pozorovaných jevů k jiným jevům, s jejich zasazováním do už známých souvislostí. Více viz §6.8.6.1.5.

6.4 Modifikátor

Ze sledovaných prostředků se modifikátor – stejně jako kvantifikátor – pojí pouze s N a *ten-N*, následující výklad se tedy omezuje pouze na ně. Celkem se modifikátor v nějaké formě objevuje u 316 lexikálních frází (tj. N & *ten-N*), tedy zhruba u 20 % obou tříd prostředků dohromady. 85 % ze 316 modifikátorů přitom připadá N formám (270) a pouhých 15 % *ten*-frázím (46). Početní vychýlení modifikátoru ve prospěch N pojmenování je přitom výrazné – poměr N forem ku *ten*-frázím celkem činí cca 70 : 30 % (1027 : 476). Zastoupení jednotlivých typů modifikátorů už je v celkovém pohledu víceméně vyrovnané – vztažné věty u N se vyskytují ve zhruba stejném poměru ku *ten-N* jako modifikátory adjektivní, genitivní a předložkové, viz tabulka 6.13. Posledně jmenovaná trojice se nadto distribučně shoduje prakticky ve všech dalších měřených parametrech, proto je už dále prezentována jako celek.

Tabulka 6.13: Lexikální fráze s různými typy modifikátoru

	R	PP	G	ADJ	celkem
<i>ten-N</i>	26	7	8	5	46
N	100	60	31	79	270
celkem	126	67	39	84	316

Pozn.: R = vztažné věty, PP = předložkové fráze, G = genitivní fráze, ADJ = adjektiva. $\chi^2 (3; n = 316) = 10,76$; $p = 0,01$. Šedivě podbarveny jsou skupiny přesahující statisticky významnou hodnotu reziduí (tj. jsou větší než +2 a menší než -2).

Modifikátory jsou tedy v komplexním pohledu spíše rozvíjeny N formy než *ten*-fráze, významnou roli ovšem hraje pořadí zmínek, viz tabulka 6.14. N formami s modifikátorem jsou především uváděny nové referenty diskursu – mnohé z nich prominentní. V rámci prvních zmínek tak modifikátory převažují jednoznačně u N pojmenování. Naopak v rámci opakovaných zmínek jsou už modifikátory rozloženy víceméně vyrovnaně mezi oběma skupinami, dokonce s mírnou převahou u *ten*-frází.

Tabulka 6.14: Lexikální fráze s modifikátorem podle pořadí zmínky

	1	2/nn	celkem
<i>ten-N</i>	9	37	46
N	241	29	270
celkem	250	66	316

Pozn.: 1 = první zmínky, 2/nn = opakované zmínky. χ^2 s Yatesovou korekcí (1; n = 316) = 111,36; $p < 0,001$. Šedivě podbarveny jsou skupiny přesahující statisticky významnou hodnotu reziduí (tj. jsou větší než +2 a menší než -2).

Modifikátory u opakovaných zmínek evokují příslušný referent, tj. napomáhají jeho identifikaci (viz rovněž §7.6). Čím významnější roli hraje referent v daném diskursním okamžiku (a zároveň čím slaběji je aktivován), tím silnější bude tlak na jeho správnou identifikaci. Zároveň lze předpokládat, že potřeba náležité identifikace referentu bude korespondovat s komplexností jeho formálního ztvárnění – modifikátory se liší v objemu informace, kterou jsou různými konstrukcemi schopny zprostředkovat, přičemž nepochybně největší díl informace předávají nejkompexnější konstrukce: vztažné věty. S omezením pozornosti pouze na ně se poměr mezi *ten*-frázemi a N pojmenováními při opakovaných zmínkách v souladu s očekáváním výrazně vychýlí ve prospěch *ten*-frází, viz tabulka 6.15.

Tabulka 6.15: Lexikální fráze se vztažnou větou podle pořadí zmínky

	1	2/nn	celkem
<i>ten</i> -N	4	22	26
N	97	3	100
celkem	101	24	126

Pozn.: 1 = první zmínky, 2/nn = opakované zmínky. χ^2 s Yatesovou korekcí (1; n = 126) = 81,37; p < 0,001. Šedivě podbarveny jsou skupiny přesahující statisticky významnou hodnotu reziduí (tj. jsou větší než +2 a menší než -2).

Podrobnější analýza jednotlivých dokladů potvrzuje, že funkce vztažných vět se liší v závislosti na pořadí zmínky. V obou případech samozřejmě vztažné věty podrobněji popisují příslušný referent. Ve spojení s prvními zmínkami ovšem spíše proto, aby jej lépe charakterizovaly (44a,b), ve spojení s opakovanými zmínkami proto, aby poskytly spolehlivější oporu k jeho evokaci (45).

- (44) a. takže tam ty peníze nechal a šel **do kavárny, která byla naproti** [LZA23B]
 b. a ona si potom odloží ehm tašku, nebo **kabelku, kterou má s sebou** [AHA20Z]
- (45) 26 nó a najednou jde kolem nějakej kluk
 27 a ten jí vezme tu tu tu:: kabelku
 28 a utíká s ní pryč
 29 no a **ten kluk kterej jí předtím tak zdržoval**
 30 tak hrdinsky doběhne doběhne toho ehm lupiče [AHA20B]

V obou případech lze nicméně předpokládat, že referent rozvitý vztažnou větou bude mít významnější diskursní status než referent vyjádřený lexikální frází bez modifikátoru (ať už vyjádřený N, nebo *ten*-frází). Tabulka 6.16, prezentující hodnoty persistence, tento předpoklad potvrzuje.

Tabulka 6.16: Persistence lexikálních frází se vztažnou větou

	první zmínky				opakované zmínky			
	R		celkem		R		celkem	
	#	pers	#	pers	#	pers	#	pers
<i>ten</i> -N	4	0,67	76	0,21	22	1,82	400	0,60
N	97	2,08	797	0,50	3	0,33	230	0,35
celkem	101		873		25		630	

Pozn.: R = vztažné věty.

Persistence N frází rozvitých při první zmince vztažnou větou několikanásobně převyšuje persistenci třídy N v prvních zmínkách (2,08 vs. 0,5). Stejně tak persistence *ten*-frází rozvitých vztažnou větou při opakovaných zmínkách je výrazně vyšší než průměrná persistence všech opakovaných *ten*-frází (1,82 vs. 0,60). (Zbylé hodnoty nejsou vzhledem k nízkému početnímu obsazení příslušných skupin průkazné.)

Lze tedy uzavřít konstatováním, že modifikátor ve formě vztažných vět má poměrně vyhraněnou distribuci: v prvních zmínkách rozvíjí především N fráze, v opakovaných *ten*-fráze. V obou případech přitom tíhne k persistentnějším referentům – v prvních zmínkách přispívá k jejich bližší charakteristice, při opakovaných zmínkách napomáhá jejich revokaci.

6.5 Kvantifikátor

Kvantifikátor, příp. determinátor se v nějaké podobě objevuje celkem u 205 z 1503 N a *ten*-frází, tedy u necelých 15 % lexikálních frází (k pojetí kategorie kvantifikátoru viz §5.3.6). Zahrnuje široký okruh prostředků, nejčastěji neurčité zájmeno *nějaký* (103x), kvalitativní zájmeno *takový* (23x), identifikátory typu *stejný/samý* (5x), dále kvantifikátory *celý* (13x), *několik* (2x), *pár* (2x), *všichni* (3x), *trochu*, *žádný* ad., řadové číslovky *další* (8x), *první* (2x), *druhý* (13x) a v neposlední řadě posesivní zájmena *jeho/její* (14x), *svůj* (7x) ad.

Kvantifikátor/determinátor je přitom pochopitelně výrazně silněji zastoupen v rámci N pojmenování (188x), s *ten*-frázemi se objevuje pouze v 17 případech s těžištěm v opakovaných zmínkách. Naopak kvantifikátory u N frází jsou prakticky cele soustředěny do prvních zmínek, viz tabulka 6.17.

Tabulka 6.17: Lexikální fráze s kvantifikátorem podle pořadí zmínky

	1	2/nn	celkem
<i>ten</i> -N	8	9	17
N	179	9	188
celkem	187	18	205

Pozn.: 1 = první zmínky, 2/nn = opakované zmínky. $p < 0,001$; Fisherův exaktní test

Ve (46) jsou uvedeny všechny doklady na spojení kvantifikátoru s *ten*-frází: *ten* spolu s identifikátorem *samý/stejný* (46a–e), *ten* spolu s totalizátorem *celý* (46f–k), *ten* spolu s řadovými číslovkami *další* (46l) a *druhý* (46m), *ten* spolu s posesivou *jeho/její/svůj* (46n–p) a konečně spojení

ten s výrazem nespecifičnosti *nějaký* (46q). Až na spojení s totalizátorem *celý* výraz *ten* kvantifikátoru vždy předchází. Jediným výrazem vázaným výlučně na *ten*-fráze je identifikátor *samý/stejný*, přičemž všech pět užití se rekrutuje z prvních zmínek. Všechny ostatní vyjmenované výrazy už jsou doloženy s oběma formami, s N i s *ten*-N.

- (46) a. protože tam všichni evidentně čekali na na to až- **na tu samou věc** v podstatě tak [AHA20B]
b. a opět je to **na tom samým místě** u toho auta [JHZ21B]
c. kteří vlastně čekali **na tu samou příležitost** [JHZ21B]
d. a zamířili **na to samý místo** [LZA23B]
e. že to byl **ten stejnej [kluk]** co si kupoval pomalu jízdenku [KRZ27Z]
f. že vlastně **celá ta kavárna** čeká na to [AKA27B]
g. jenomže v tu chvíli se zvedla **celá ta kavárna** všichni lidi [LZA23B]
h. ale s nim se zvedla **celá ta kavárna** [MSA18B]
i. no a zvedne se ale **celá ta kavárna** [OVZ23B]
j. a: ta slečna kterou to teda nechává docela chladnou, **celá ta situace** [BBA20Z]
k. a: vlastně **celý ten film** je beze slov [JHZ21Z]
l. když nastoupí **do toho dalšího vlaku** [RRZ20Z]
m. a: ten **ten druhej kluk** co tam četl tu knihu [AKA27Z]
n. a v průběhu **toho jeho sezení** tam jako ehm se několikrát stane [BBA20B]
o. a prohlíží si **tu jeho peněženku** plnou peněz [RRZ20Z]
p. ona si **ten svůj [lístek]** koupila taky [DDZ23Z]
q. že vlastně **tím nějakým zlodějem** byla ona [DDZ23Z]

Interpretace možností doložených spojení by dalece přesahovala rámec této práce. Spokojím se zde pouze s poznámkou, že ani z hlediska demonstrativ, ani z hlediska určitých členů se nejedná o spojení neproblematická (některé formy určitých členů se brání spojení s posesivy, demonstrativa naopak s řadovými číslovkami, viz §1.2.4.4, §1.3.2).

Zajímavé je rozložení kvantifikátoru *celý*, který se v analyzovaných datech objevuje celkem 13x, z toho 6x s *ten*-frází a 7x s N (jednou ovšem ve funkci časového určení jako součást pevného spojení *vypadá to celou dobu*). Všechny zbylé případy jsou identifikovatelné buď na základě předchozí zmínky, nebo mimodiskursní znalosti. Devětkrát se kvantifikátor *celý* vyskytuje ve spojení s kavárnou (*celá (ta) kavárna*), z toho 4x s *ten*-frází a 5x s N pojmenováním. Ani detailní analýza jednotlivých dokladů (zapojení dané fráze do diskursu, vzdálenost od předchozí zmínky, narativní frázování dané události ad.) přitom nenapovídá možné objektivizovatelné důvody pro volbu jedné (47a–d), či druhé (47e–i) formy. Velikost korpusu a počet dokladů bohužel neopravňuje v tomto směru k obecným závěrům ani spekulacím.

- (47) a. a: a v tu chvíli se jako ukázalo, že vlastně **celá ta kavárna** čeká na to, až někdo to auto vodveze [AKA27B]
- b. a pak přišel kýžený okamžik a do toho auta si sednul řidič [...4 klauze], jenomže v tu chvíli se zvedla **celá ta kavárna**, všichni lidi, co seděli kolem něj [LZA23B]
- c. a když už konečně k autu někdo přišel, tak on se rozhodl, že tam teda půjde, ale s nim se zvedla **celá ta kavárna**, takže to bylo takový vtipný [MSA18B]
- d. vypije asi milión hrnků čaje a pak se najednou zvedne no a zvedne se ale **celá ta kavárna**, protože všichni chtějí tu desetilibrovku [OVZ23B]
- e. muž okamžitě vstává od svého čaje a: chystá se vyběhnout ven, nicméně v ten moment se zvedá **celá kavárna**, všichni lidé, kteří tam seděli s ním... [JZZ24B]
- f. a než stihne odložit šálek, tak se zvedne **celá kavárna** a všichni běží pro tu bankovku [KRA19B]
- g. a jakmile řidič přišel, tak se zvedla **celá kavárna**, protože všichni evidentně čekali na to, až řidič odjede a budou si moct vzít peníze [MWZ20B]
- h. [a když konečně přijde ten majitel toho auta] a vodjede s tím, tak najednou se vyvrhne **celá kavárna** ven, že se ukáže, že všichni na to čekali [TPA23B]
- i. a [když] konečně přišel člověk, kterej s tím autem vodjel, tak se ukázalo, že **celá kavárna** čeká na to, až ten člověk s tím autem vodjede [TPA27B]

6.6 Pozice vůči slovesu

Všechny sledované výrazy kromě *ten*-frází vykazují zřetelnou preferenci pro jednu z pozic: PRO, REL, DEM-N a DEM jsou převahou umístovány do pozice preverbální, N do pozice postverbální, viz tabulka 6.18. *Ten*-fráze figurují stejnou měrou v obou pozicích.

Tabulka 6.18: Pozice referenčních prostředků vůči slovesu

	pozice preverbální	pozice postverbální
PRO	384 (77 %)	113 (23 %)
REL	139 (100 %)	0 (0 %)
DEM	142 (66 %)	72 (34 %)
DEM-N	11 (92 %)	1 (8 %)
<i>ten</i> -N	254 (54 %)	215 (46 %)
N	216 (21 %)	810 (79 %)
celkem	1146 (49 %)	1211 (51 %)

Pozn.: Z přehledu byla vyloučena třída 0PRO forem, realizovaných přímo na slovese a rovněž 12 frází dislokovaných mimo klauzi. χ^2 (5; n = 2 357) = 663,85; p < 0,001. Šedivě podbarveny jsou skupiny přesahující statisticky významnou hodnotu reziduí (tj. jsou větší než +2 a menší než -2).

Převaha PRO forem v preverbální pozici (77 %) je očekávatelná, neboť PRO formy odkazují převahou k referentům, o nichž se právě hovoří. Jsou tedy součástí lokálního diskursního kontextu. Jako jednoznačně preverbální se přitom PRO profilují zejména v SUB (všech 96 výskytů v tématu) a DAT (130 preverbálně vs. 23 postverbálně). U LOK je poměr opačný: jako jediná ze syntaktických funkcí převažuje v postverbální pozici (29 preverbálně vs. 34 postverbálně). V ostatních pádech, OBJ a OBL, poměry korespondují s distribucí celé třídy.

Do pozice PRO forem přirozeně zasahují zvukové faktory. V drtivé většině případů jsou PRO formy vyjádřeny jednoslabičným, nepřízvučným výrazem (počítají se tradičně mezi stálé příklonky) a jako takové podléhají některým slovosledným omezením, daným do značné míry typem klauze (hlavní vs. vedlejší), ve kterých je zájmeno zasazeno. V důsledku těchto slovosledných pravidel se PRO formy prakticky nikdy nenacházejí v postverbální pozici vedlejších vět. Zvukově-slovosledné faktory se nejzřetelněji projevují u těch tvarů, které jsou typicky nepřízvučné: DAT, OBJ a OBL. V SUB naopak nehrají roli, neboť subjektová zájmena, byť jednoslabičná, jsou přízvučná. V LOK jsou PRO formy nejčastěji ztvárněny předložkovou frází, drží si proto standardně přízvuk a jejich postavení je ovlivněné především aktuální informační perspektivou.

I DEM formy se v úhrnu soustřeďují do preverbální pozice, i když o něco slaběji než PRO formy.

Téměř absolutně to platí pro diskursnědeiktická demonstrativa (50/57), která běžně figurují jako kontextuální pozadí pro popis dalších narativních prvků. Naopak jejich kataforické varianty se nacházejí takřka výlučně v pozici postverbální (33/39).

Zajímavá je skupina DEM-KON. I zde spadají prakticky všechny výskyty do preverbální pozice (22/26).¹²⁰ DEM-KON jsou totiž v postverbálním postavení nepřipustná (*snaží se **tu** oživit / *snaží se oživit **tu**), leda že odkazuje k něčemu, co teprve následuje (*snaží se oživit **tu**, která omdlela*).

Jasnou převahou jsou v preverbální pozici ukotvena i spoře zastoupená DEM-N (11/12). Vzhledem k tomu, že prakticky všechny doklady jsou zde navíc užity při odkazování k příběhu jako celku a příběh jako takový je apriorně daným rámcem dějů, které mluvčí popisují a na nichž spočívá hlavní informační váha, je zcela přirozené, že odkazy k prvkům rámce jsou prezentovány jako součást kontextuálního pozadí.

Jedinou třídou prostředků, která je jako celek slov(es)osledně indiferentní, jsou *ten*-fráze. Ty jsou prakticky rovnoměrně rozloženy v preverbální i postverbální pozici. Potvrzuje se zde oprávněnost počáteční argumentace ve prospěch nezávislosti diskursní (či širší) znalosti referentu a informační role v perspektivě klauze: referenty označené *ten*-frází jsou diskursně/situačně identifikovatelné, přitom stejným dílem prezentovány jako součást informačního východiska a jako součást nové informace (viz §5.3.7.1). Na vyváženém poměru preverbálního a postverbálního postavení se přitom samozřejmě podílí skutečnost, že z větší části se *ten*-fráze skládají z opakovaných zmínek.

Diferencovanější pohled na jednotlivé syntaktické funkce odhaluje následující tendence: v SUB a ČAS převažují *ten*-N v pozici preverbální, v DAT a LOK mají těžiště v pozici postverbální, viz tabulka 6.19.

Tabulka 6.19: *Ten*-N ve vybraných syntaktických funkcích v preverbální vs. postverbální pozici

	pozice preverbální	pozice postverbální
SUB	111 (80 %)	27 (20 %)
OBJ	56 (50 %)	57 (50 %)
DAT	1 (10 %)	9 (90 %)
OBL	21 (40 %)	32 (60 %)
ATR	6 (26 %)	17 (74 %)
LOK	30 (32 %)	64 (68 %)
ČAS (BOD)	22 (96 %)	1 (4 %)
celkem	247 (54 %)	207 (46 %)

χ^2 (5; n = 444) = 85,97; p < 0,001. Pro nízké obsazení byla ze statistického testování vyřazena kategorie DAT. Šedivě podbarveny jsou skupiny přesahující statisticky významnou hodnotu reziduí (tj. jsou větší než +2 a menší než -2).

Vzhledem k tomu, že většina *ten*-frází spadá pod opakované zmínky, nebudu se na tomto místě rozdílu mezi subjektivními *ten*-frázemi v preverbální a postverbální pozici věnovat detailně (jsou podrobně analyzovány v §7.4), pouze upozorním na to, že z 18 dokladů subjektivních *ten*-frází v prvních zmínkách jich je 13 v preverbální pozici a většina z nich je opět metareferenční povahy, viz (48a–c).

¹²⁰ Výjimku tvoří pouze 2 případy pravé dislokace (viz §6.6.3) a 2 případy kataforického odkazování, viz *tak první pokus, kterej udělá, je **ten**, že si vlastně rukou zkusí dveře přes tu mříž otevřít* [KRZ27L]; *dobře pak je ještě scéna vlastně **ta**, že ehm se- se snaží vlastně ehm vylízt dveřma* [KRZ27L].

- (48) a. tak **ten film** je o chlapovi [JHZ21L]
 b. **ten příběh** začíná tak [KRZ27L]
 c. a: **ta ukázka** končila tím [LZA23Z]

Příznačný je dále kontrast v preferencích DAT vyjádřeného PRO formou a DAT ztvárněného *ten*-frází. Zatímco DAT vyjádřený PRO formou (na jehož slovosledném profilu se podílejí i prozodické faktory) obsazuje většinou preverbální pozici, DAT vyjádřený *ten*-frází je až na jediný případ vždy v postverbální pozici, viz (49a–c).

- (49) a. a tam se předváděl **té ženě** [MSA18L]
 b. a předá ji ehm **té slečně** [KRA19Z]
 c. tak jí přinese zpátky **tý slečně** [TPA23Z]

Za komentář konečně stojí rozdílné slovosledné preference LOK a ČAS: většina LOK je situována v pozici postverbální (64/94), ČAS naopak téměř absolutně v pozici preverbální (22/23). K rozdílu mezi LOK a ČAS, které se projeví v různých ohledech v §6.3.7.3, se tak přidává i rozdíl ve slovosledných preferencích. Kategorie ČAS je tvořena téměř výlučně spojeními typu *v tu chvíli*, *v ten okamžik* ad., která odkazují k bezprostředně předcházejícímu okamžiku v příběhu a jako taková fungují jednoznačně jako východisko pro prezentaci nové informace – sama jsou ostatně příliš obecného významu, aby byla běžně součástí informačního jádra výpovědi. Kategorie LOK, vázaná v mnohem větší míře na konceptuálně vyhraněné diskursní referenty, naopak v pozici informačního fokusu vystupuje mnohem častěji.

Poslední ze sledovaných prostředků, N pojmenování, vykazuje jako jediný jednoznačnou preferenci postverbálního postavení: 811/1029. Převaha N forem v postverbální pozici koresponduje s jejich těžištěm v prvních zmínkách, nové referenty jsou prezentovány jako součást nové informace. Podrobný přehled o rozvržení N forem v jednotlivých syntaktických funkcích podává tabulka 6.20.

Tabulka 6.20: N ve vybraných syntaktických funkcích v preverbální vs. postverbální pozici

	pozice preverbální	pozice postverbální
SUB	94 (33 %)	194 (67 %)
OBJ	13 (6 %)	204 (94 %)
DAT	5 (83 %)	1 (17 %)
OBL	7 (13 %)	45 (87 %)
ATR	14 (14 %)	85 (86 %)
LOK	33 (14 %)	211 (86 %)
ČAS	34 (83 %)	7 (17 %)
celkem	200 (21 %)	747 (79 %)

χ^2 (5; n = 941) = 162,1; p < 0,001. Pro nízké obsazení byla ze statistického testování vyřazena kategorie DAT. Šedivě podbarveny jsou skupiny přesahující statisticky významnou hodnotu reziduí (tj. jsou větší než +2 a menší než -2).

6.6.1 Anaforická vzdálenost

Aktuální rozvržení hodnot AD neodpovídá plně předpokladu obecné korespondence mezi mírou aktivovanosti a kontextuální ukotveností referentu. Očekávání v tomto směru odpovídají pouze výrazy distanční (*ten*-N a N), u PRO forem a DEM jsou poměry opačné a zbylé prostředky jsou z různých důvodů diskvalifikovány, viz tabulka 6.21.

Tabulka 6.21: AD referenčních prostředků v pozici preverbální a v pozici postverbální

	pozice preverbální		pozice postverbální	
	#	AD	#	AD
PRO	384	1,64	113	1,45
REL	139	1,00	0	---
DEM	142	1,80	72	1,40
DEM-N	11	2,00	1	---
<i>ten</i> -N	254	5,79	215	9,58
N	216	8,34	810	16,00
celkem	1146	3,6	1211	13,3

Rozdíl v AD preverbálně a postverbálně postavených PRO forem je pouze minimální, dovoluje ovšem akcentovat jeden podstatný moment v užití PRO forem. Primární zodpovědnost za vyšší AD v preverbální pozici totiž nesou subjektové formy (96; AD = 1,86). Vyšší hodnotu už vykazují pouze dativní PRO formy v pozici postverbálních, těch je ovšem více než o dvě třetiny méně, takže jejich přínos na stranu postverbální pozice není tak zřetelný (23; AD = 1,91). PRO formy v subjektu (které vystupují pouze v preverbální pozici) jsou tedy ze všech preverbálně postavených syntaktických funkcí, ve kterých PRO formy vystupují, nejméně aktivované. To je vzhledem k vysokému početnímu obsazení SUB zarážející. Vysvětlení je třeba hledat v konkurenci PRO forem s 0PRO formami. 0PRO forma, omezená pouze na subjekt, nese kontinuální, a tedy neaktivovanější referenty. PRO forma do tohoto referenčního řetězce vstupuje v momentě referenčního zlomu. Je proto přirozené, že PRO formy v subjektu budou méně aktivované než 0PRO. V ostatních funkcích už ovšem 0PRO formy zájmenům nekonkurují, a PRO formy se tak v nich přirozeně ujímají neaktivovanějších referentů.

Pro narušení trendu u DEM forem je třeba hledat jiné důvody. Řada DEM není anaforicky vyhraněná, resp. nemá anaforický antecedent (DEM-META, DEM-DISK(KAT)). Postverbální pozice je přitom primárně obsazena právě kataforickými demonstrativy, která se na celkově hodnotě nepodílí. Celková hodnota AD postverbálních DEM je součtem malého souboru disparátních skupin.

6.6.2 Persistence

Aktuální hodnoty persistence preverbálních a postverbálních referentů víceméně odpovídají obecnému předpokladu: preverbální referenty jsou celkově persistentnější než postverbální, viz tabulka 6.22. Výjimkou je pouze třída N.

Tabulka 6.22: Persistence referenčních prostředků v pozici preverbální a v pozici postverbální

	pozice preverbální		pozice postverbální	
	#	pers	#	pers
PRO	384	1,43	113	1,21
REL	139	1,01	0	---
DEM	142	0,45	72	0,75
DEM-N	11	1,00	1	---
<i>ten</i> -N	254	0,68	215	0,45
N	216	0,35	810	0,49
celkem	1146	0,93	1211	0,57

Obezřetně je opět třeba hodnotit persistenci DEM: na vyšší persistenci postverbálně postavených forem se podílejí zejména DEM-DISK(KAT), jejichž persistence je prakticky vždy rovna jedné (a je tedy relativně vysoká). Největší díl preverbálních DEM tvoří naopak (nekataforická) DEM-DISK, jejichž persistence je prakticky nulová.

Na vyšší persistenci postverbálních N se nejsilněji podílejí formy v SUB, které vykazují výrazně (několikanásobně) vyšší hodnotu než jakákoli jiná forma v obou pozicích.

6.6.3 Pravá dislokace

Ne všechny výskyty jmenných frází lze jednoznačně situovat před, nebo za sloveso. Kromě samostatných NP, stojících zcela mimo klauzi (které se ovšem v analyzovaném materiálu prakticky nevyskytují), existují i případy, kdy je daná NP s klauzí strukturně, sémanticky a komunikačně asociovaná, není ovšem do ní syntakticky včleněná.

Tzv. dislokované syntaktické struktury jsou vymezovány jako konstrukce, kdy je určitý větný člen klauze vyňat mimo klauzi samotnou a situován buď před ni (50a), nebo za ni (50b) (Lambrecht 2001: 1050, 1065). Klauzi samotnou, bez dislokované NP, budu dále nazývat *maticovou*. V prvním případě hovořím o *levých dislokacích*, v druhém o *pravých dislokacích* (PD). Podstatné je, že klauze je i po vynětí NP strukturně kompletní (a tedy gramatická), neboť pozici extrahovaného členu obsazuje zájmeno.

- (50) a. **A její následovkyně, ta** už se jako rozhodla, že to nebude dělat.
 b. A kdo **ho** vede, **ten kurz**?

Dislokované NP nejsou v těchto konfiguracích striktně vzato ani postverbální, ani preverbální – jsou extraklauzální. Mezi obecně akceptované definiční rysy dislokací patří (i) extraklauzální pozice (syntaktické kritérium), (ii) shoda mezi dislokovanou NP a anaforikem uvnitř klauze (morfologické kritérium), (iii) intonační celistvost, resp. začlenění NP a klauze do společné intonační jednotky

(prozodické kritérium)¹²¹ (Kalbertodtová et al. 2015: 2). Z referenčního hlediska jsou extrahované NP vždy určité, takže v jazycích, které explicitně značí určitost, musí být jako určité ztvárněny (Lambrecht 2001).

Levá i pravá dislokace jsou považovány za varianty práce s větným, resp. diskursním tématem (ve smyslu *topic*), nebo obecněji za způsoby, jak jemněji odstínit relevanci tématu sdělení a informace, kterou dané sdělení nese. Levá dislokace přitom obecně otevírá nové tematické řetězce (akcentuje *téma* a přepíná pozornost k novému referentu vyjádřenému v dislokované NP), pravá dislokace naopak tematický řetězec udržuje a spíše zdůrazňuje réma, resp. informaci, kterou přináší (Givón 1983b; Givón 2001; Lambrecht 2001).

LD a PD se konečně liší v typu znalosti, která zaštiťuje identifikaci dislokovaných členů (dislokované NP jsou určité): referenty LD jsou určité na bázi znalosti diskursní (rekrutují se z diskursních referentů, typicky hlavních postav a konceptuálně vyhraněných předmětů), referenty PD jsou častěji identifikovatelné na základě situačního kontextu (Ziv 1994). Komunikační, resp. diskursní funkce pravých dislokací, stejně jako konceptuální/diskursní povaha jejich referentů ovšem nejsou zcela jasné (Ziv 1994; Givón 2001). Z provedených studií nicméně plyne, že v angličtině jsou pravé dislokace oproti levým ve výrazné menšině, dosahují cca 10 % výskytu. V mluveném narativu analyzovaném Givónem (1983b) se přitom nevyskytly ani jednou, v psané angličtině v pouhém zlomku případů (ve 21 z celkových 4 400 NP), viz Brownová (1983).

V analyzovaném korpusu se objevilo pouhých 15 případů dislokovaných struktur, přičemž všechny tvoří dislokace pravé.¹²² Skutečný počet PD je nicméně o 2 položky nižší, neboť dvakrát obsahuje dislokovaná NP výraz v plurálu odkazující ke dvěma jinak samostatně vystupujícím diskursním referentům (tyto struktury jsou započítány jako dvě samostatné položky, viz (51a,b)).

- (51) a. a pak tam pak se tam tak tam jako seděli vedle sebe, **ty dva** [AKA27Z]
b. a potom si koupí lístek, **oba** [JHZ21Z]

Uvedené doklady zároveň naznačují, že mé pojetí PD je (nutně) o něco velkorysejší než uvedené definice (vypracované na jiných jazycích). Předně nepodmiňuji interpretaci PD přítomností zájmena v maticové klauzi. Zástupný výraz v maticové klauzi se dále nemusí s NP gramaticky shodovat. To pod PD dovoluje zařadit i struktury, ve kterých je dislokovanou NP předložková fráze a zástupným výrazem v klauzi deiktické příslovce, viz (52a,b), ale i další případy, kdy má zástupný výraz v klauzi podobu neutrálního deiktika, viz (53).

- (52) a. když **tam** přišel náký metař, **k tomu autu** [DDZ23Z]
b. nebo **tam** náké staré paní něco upadlo, **u toho auta** [DDZ23B]

¹²¹ Tento bod patří k nejméně jasným. Některé popisy zdůrazňují intonační vydělenost dislokované NP, jiné naopak její příslušnost k maticové klauzi. Jisté je, že dislokovaná NP na určité rovině tvoří samostatnou prozodickou jednotkou, na vyšší rovině se pak řadí do společného intonačního celku s klauzí. Nejasná je zejména hloubka intonačního předělu, případně přítomnost dalších prozodických signálů, jako je pauza atd. (podrobněji viz Kalbertodtová et al. 2015).

¹²² V tabulce je zahrnuto pouze 14 z nich, poslední je realizován formou vlastního jména (*Charlie Chaplin*), které není do analýzy započítáno.

(53) jako že **to** má pod kontrolou v rukách všechno, **tu situaci** [KRZ27L]

(54) a pak mu tam dokonce na to nametli nějaký odpadky, **metaři** [LZA23B]

Konečně z hlediska identifikovatelnosti referentu není zcela neproblematická klasifikace NP v první zmínce (*metaři*) coby instance PD, viz (54). V tomto případě rozhodla intonační linka, resp. jasně patrná pauza oddělující NP od zbytku klauze, která ovšem zároveň danou NP intonačně kompletně neseparovala, takže celá konstrukce působí prozodicky i významově komplexně.

Vzhledem k omezenému počtu dokladů samozřejmě nelze očekávat, že prezentovaná analýza nějak zásadně osvětlí užití dislokovaných struktur v češtině, nicméně alespoň pár tendencí lze i na takto limitovaném materiálu vysledovat.

Z formálního hlediska dostávají všechny identifikované instance PD nárokům na ně tradičně kladeným: všechny až jeden zmíněný případ, (52), jsou ztvárněny formálně určitým výrazem, nejčastěji *ten*-frází, dále jednotlivě PRO formou¹²³, DEM-KON a vlastním jménem provázeným *ten*.

Dále je třeba upozornit na to, že uvedené doklady PD pravděpodobně nebudou zcela reprezentativní, neboť se rekrutují z narativního diskursu. Ze skutečnosti, že referenty PD jsou typicky identifikovatelné na základě situačního kontextu a společně sdílených znalostí, lze usuzovat, že častěji než ve vyprávění se s nimi setkáme v běžné spontánní konverzaci, ukotvené v dané komunikační situaci a společné zkušenostní bázi. Z tohoto hlediska je příznačné, že i zde, v narativním materiálu, se nacházejí dva případy, kdy referenty v PD odkazují k určité situaci v rámci popisovaného děje, a to právě sémanticky obecným výrazem (*situace*). Jedná se tedy o typ odkazu v jistém smyslu paralelní k situačnímu užití nebo jím zastřešitelný, viz (55).

(55) 13 a: ten kluk s tou knížkou strašně rychle zareaguje

14 vyběhne za nim

15 tu kabelku mu vytrhne

16 a: ta slečna, kterou **to** teda nechává docela chladnou, **celá ta situace**

17 tak za tímhle klukem přijde [BBA20Z]

Ostatní dislokované NP už odkazují k diskursně jasně vyprofilovaným referentům: *bankovka*, *auto* (2x), *lístek*, *lev* (2x), *Charlie Chaplin* (1x), *holka a kluk* (2x), *zloděj* a konečně poněkud sporný případ *metaři*. Po odfiltrování prvních zmínek (2x *situace*, 1x *metaři*) je hodnota AD 2,6 a s odečtením jednoho případu, který svou hodnotou AD (*bankovka*, AD = 11) celkový průměr výrazně zatěžuje (vzdálenost žádné z ostatních položek nepřesahuje 3 klauze), se dostává na 1,8. Diskursní referenty v PD jsou tedy převahou jasně vyprofilovány, představují hlavní postavy nebo klíčové předměty příběhu a jsou silně aktivovány. Jejich persistence je naproti tomu relativně nízká.

Existuje tedy nějaký rys společný všem užitím PD, který by alespoň naznačil jejich možnou motivaci ze strany mluvčích? Nezdá se totiž, že by jí byla referenční nejednoznačnost zájmena v maticové klauzi a dodatečná snaha mluvčích zamýšlený referenční cíl zpřesnit (takové případy

¹²³ Číslovku *oba* ve větě *Potom si koupí lístek, oba* jsem pro efektivitu značení zahrnula pod PRO formu.

bývají většinou od PD explicitně odlišovány jako tzv. *dovysvětlení* (*afterthought*); Kalbertodtová et al. (2015).

- (56) 3 a ona hrozně spěchala
4 že ten vlak nestihne
5 chtěla si koupit lístek
6 a tam byl kluk
7 kterej hrozně zdržoval

8 a pak si **ho** teda koupila, **ten lístek**
9 a místo aby jí ten vlak jel
10 když na něj tak utíkala
11 tak ehm tak si sedla na lavičku
12 a poklidně čekala [TPA27Z]

- (57) 6 a: pak jí- ten vlak jí ňák ujel
7 sedla si vedle kluka na zastávce
8 a kolemjdoucí týpek jí ukradl ehm kabelku

9 tak ten kluk co seděl vedle ní
10 se **ho** snažil dohnat, **toho zloděje**
11 vytrhl jí kabelku [MWZ20Z]

V příkladech (56–57) je referent NP v PD silně aktivován a zároveň nehrozí referenční ambivalence. Při zohlednění širšího lokálního kontextu se spíše zdá, že pro většinu PD je charakteristické, že se nachází v dílčím zlomovém momentě vyprávění, nikoli děje samotného, nýbrž jeho podání, přesněji narativní struktury. Jedná se tedy spíše o narativní předěl, určitou césuru v narativním toku, charakteristickou uzavřením jednoho tematického bloku a otevřením nového (relevantní narativní předěl vyznačen v příkladech dvojitou čarou). PD v tomto momentě signalizuje právě kontinuitu tématu z předchozího narativního bloku do následujícího. Dalším dokladem je (58).

- (58) 26 za nima byla byla tam ňáká voda
27 takže se tam ozývaly jako zvuky od vody
28 ale pro ten příběh to nebylo podstatný

29 a: pak tam pak se tam tak tam jako seděli vedle sebe, **ty dva**
30 a najednou tam proběh kolem ňákej kluk v šedivý mikině s kapucou [AKA27Z]

S uvážením užití PD typických právě pro spontánní nenarativní konverzaci, kde figurují i situačně identifikovatelné referenty (Ziv 1994), lze o funkci PD uvažovat jako o přirozené akcentaci jádra sdělení (rématu) v situacích, kdy je téma dostupné, pouze je třeba je buď verbalizovat, nebo potvrdit

jako téma následujícího tematického celku. Verbalizovat tehdy, je-li referent PD přítomný v situaci, a je tedy třeba ho v podstatě „pouze“ uvést do diskursu. Potvrdit tehdy, kdy je referent v diskursu už etablovaný, mluvčí ho ovšem uvádí do nového tematického celku.

Uvedenou tendenci lze spíše tušit než jednoznačně prokázat. Určitou explicitní nápovědou může být hezitace na spojce coby signálu nového strukturního celku a samozřejmě prozodické členění (pauza, zpomalení a intonační pokles na konci předchozího celku, zrychlení a nové intonační nasazení na začátku následujícího). Primárně je ovšem identifikace narativních předělů věcí osobního úsudku anotátora. Vzhledem k tomu, že má data jsou velmi omezená a že PD nejsou vlastním předmětem této práce, spokojím se na tomto místě jen s naznačením možné tendence a neusiluji o komplexní vysvětlení.

6.7 Typ klauze

Většina sledovaných referenčních prostředků v korpusu je zapojena do vět hlavních (63 %), ve vztazných větách je pouhých 11 % sledovaných výrazů a v komplementových a adverbálních větách v úhrnu 25 %, viz tabulka 6.23. Vnitřní složení komplementových a adverbálních vět je prakticky vyrovnané (z hlediska početního zastoupení i hodnot AD a persistence), proto jsou v dalším přehledu sloučeny v jednu třídu.¹²⁴

Tabulka 6.23: Rozložení referenčních prostředků do hlavních vs. vedlejších klauzí

	hlavní	komplementové	adverbální	vztazné
0PRO	596 (65 %)	126 (14 %)	142 (16 %)	49 (5 %)
PRO	354 (71 %)	49 (10 %)	56 (11 %)	40 (8 %)
REL	0 (0 %)	1 (1 %)	4 (3 %)	134 (96 %)
DEM	145 (67 %)	32 (15 %)	27 (13 %)	12 (6 %)
DEM-N	11 (92 %)	1 (8 %)	0 (0 %)	0 (0 %)
<i>ten</i> -N	285 (60 %)	85 (18 %)	78 (16 %)	28 (6 %)
N	692 (67 %)	145 (14 %)	96 (9 %)	94 (9 %)
celkem	2083 (63 %)	439 (13 %)	403 (12 %)	357 (11 %)

χ^2 (15; n = 3 270) = 1138,24; p < 0,001. Pro nízké obsazení byla ze statistického testování vyřazena kategorie DEM-N. Šedivě podbarveny jsou skupiny přesahující statisticky významnou hodnotu reziduí (tj. jsou větší než +2 a menší než -2).

Největší odchylky od proporčního zastoupení jednotlivých kategorií dosahují REL formy, které jsou prakticky absolutně soustředěny do vztazných vět (z 96 %). Za pozornost dále stojí relativně nejslabší obsazení vedlejších vět (komplementových & adverbálních¹²⁵) PRO formami (22 %) a v týchž kontextech naopak relativně silná pozice *ten*-frází (34 %).

¹²⁴ Vzhledem ke specifičnosti a nízkému obsazení třídy vztazných vět se jí nebudu ve výkladu podstatně věnovat. Pokud nebude řečeno jinak, budu v dalším výkladu v zájmu efektivity vyjádření používat termín *vedlejší věty* pouze pro označení adverbálních a komplementových vět.

¹²⁵ Adverbální ovšem nedosahují v celkovém srovnání statisticky významné hodnoty reziduí.

PRO formy jsou přítom ve své distribuci do jednotlivých typů klauzí komplementární s 0PRO formami (vztažné věty nechávám stranou). Zatímco 0PRO poměrově převažují ve vedlejších větách, PRO naopak ve větách hlavních. Pro pochopení tohoto trendu je třeba si uvědomit povahu vedlejších vět: komplementové věty zastupují participanty věty hlavní, adverbialní vykreslují pozadí akcí prováděných protagonisty příběhu – z tohoto hlediska je přirozené, že jejich referenty jsou těsně navázané na referenty vět hlavních a že těsnost této vazby se odrazí i ve volbě anaforického prostředku vyhrazeného nejaktivovanějším referentům, tedy právě ve volbě 0PRO forem, viz (59; klauze 9 a 11).

- (59) 8 a [Charlie Chaplin] v podstatě *zjistil*
9 že **vlezl** do maringotky ke spícímu lvovi
10 a hned co si toho *všimnul*
11 tak se samozřejmě **snažil** dostat zpátky pryč [DDZ23L]

Z hlediska předmětu předkládaného výzkumu si ovšem zaslouží pozornost především poslední z nálezů: relativně vyšší zastoupení *ten*-frází ve vedlejších větách. Koncentrace *ten*-frází do vedlejších vět je přítom silnější než u 0PRO forem (procentuálně i statisticky). Nabízí se zde možnost rozvést úvahu naznačenou v souvislosti s pozorovanou inklinací *ten*-frází (a dalších určitých forem) vystupovat v syntaktické kategorii KAUZ.

Jestliže je vyjadřování příčiny formou (subjektivní) kontextualizace určitého jevu k jiným (evidentním, proto známým) jevům, fungují tak v obecnějším významu i další určení vyjádřená adverbialními větami. Adverbialní věty v analyzovaných narativech v první řadě kontextualizují narativní akce/situace včetně postav/předmětů k jiným akcím/předmětům, dokreslují a specifikují jejich pozadí, jejich motivace nebo cíle. Kontextualizace se přirozeně opírá o (už) známé prvky, ať diskursně, nebo mimodiskursně, v každém případě ovšem prvky identifikovatelné, a navíc prvky, které jsou implicitně relativizovány k něčemu jinému. Tlak na jejich explicitní značení coby prvků identifikovatelných je zřejmě větší než u týchž prvků v hlavních větách, kde vystupují spíše jako autonomní entity popisovaných událostí. Užití *ten*-fráze v adverbialních větách ilustrují (60–61).

- (60) 1 takže ehm tohle video vyprávělo ehm
příběh takového velmi sofistikovaného
zřejmě britského džentlmena v buřince s parapletem
2 který ehm spatřil ehm bankovku pod koly zaparkovaného auta
3 a protože ehm nebyl jako schopen ehm **zpod toho auta-** zpod té-
zpod toho kola tu bankovku jako vydolovat
4 tak se rozhodl
5 že počká ehm v kavárně naproti přes ulici [BBA20B]

- (61) 3 a: ehm uvidí pod autem zaparkovanýho auta ehm
 pod kolem zaparkovanýho auta ehm nějakou bankovku
 4 kterou chce sebrat
 5 ale nejde to
 6 protože **to auto** na ní stojí [JHZ21B]

V případě komplementových vět hraje pravděpodobně silnější roli subjektivní perspektiva postavy. Většina komplementových vět totiž následuje po slovesech vnímání nebo kognice – *všimnout si*, *zjistit*, *přijít na to*, *vidět*, *dívat se* ad., viz (62–64). Perspektiva mluvčího je tak jako by „lámána“, „filtrována“ přes cizí optiku a potřeba ukotvení referovaných entit je větší než v případě přímočarého, nezprostředkovaného narativního pohledu.

- (62) 30 a: v tom se lev probudí
 31 a: zjistí- vlastně ten muž *zjistí*
 32 že že ho *ten-* že mu **ten lev** neublíží respektive nechce ublížit [JHZ21L]

- (63) 35 ale potom v závěru se vlastně *dozvídáme*
 36 že **ta dívka** mu ukradla peněženku při tom
 37 co ho objímala [MSA18Z]

- (64) 20 a divák *zjišťuje*
 21 že je to vlastně zlodějka
 22 a že byli asi domluvený s **tím týpkem v mikině** na tom
 23 že **toho chlápka** voberou [OVZ23Z]

Otázka role větného rámce v užití *ten*-frází bude detailněji rozvedena v kapitole 7 v užším srovnání s třídou N pojmenování a v kombinaci s dalšími faktory.

6.8 Pořadí zmínky

Z celkového úhrnu všech NP zahrnutých do analýzy jich 30 % odkazuje k novým, dosud nezmiňným referentům a zbylých 70 % k referentům, které už byly v daném příběhu někdy zmíněny. Z nich 1/5 připadá zmínkám druhým, viz tabulka 6.24.

Do prvních zmínek jsou soustředěna zejména N pojmenování (ze 78 %) a rovněž třída DEM (ze 46 %). Spadají sem i téměř všechna užití spoře zastoupených DEM-N. Ve druhých zmínkách má jednoznačné těžiště třída REL (z téměř 80 %), koncentruje se sem ovšem i značný díl třídy DEM (cca 35 %) a v celkovém srovnání i poměrně velká část *ten*-frází (23 %). Konečně na repetitivní odkazování se specializují jednoznačně 0PRO a PRO formy (obě z 94 %) a spočívá zde i největší část *ten*-frází (třebaže se jejich zastoupení (61 %) v úhrnném srovnání neodchyluje významně od celkového průměru repetitivních zmínek).

Tabulka 6.24: Rozložení referenčních prostředků v prvních, druhých a repetitivních zmínkách

	první zmínky	druhé zmínky	repetitivní zmínky
0PRO	0 (0 %)	59 (6 %)	854 (94 %)
PRO	1 (0 %)	28 (6 %)	470 (94 %)
REL	0 (0 %)	110 (79 %)	29 (21 %)
DEM	100 (46 %)	74 (34 %)	42 (19 %)
DEM-N	11 (92 %)	0 (0 %)	1 (8 %)
<i>ten</i> -N	76 (16 %)	111 (23 %)	289 (61 %)
N	797 (78 %)	74 (7 %)	156 (15 %)
celkem	985 (30 %)	456 (14 %)	1841 (56 %)

χ^2 (10; n = 3 270) = 2 656, 76; p < 0,001. Pro nízké obsazení byla ze statistického testování vyřazena kategorie DEM-N. Šedivě podbarveny jsou skupiny přesahující statisticky významnou hodnotu reziduí (tj. jsou větší než +2 a menší než -2).

6.8.1 0PRO

0PRO formy jsou z hlediska pořadí zmínek v absolutní většině případů využívány při odkazování k už ustaveným referentům: v 94 % výskytů představují repetitivní zmínky. V první zмінce se 0PRO neobjevuje příznačně ani jedinkrát, ve druhých zmínkách pouze menšinově (v 6 %). Druhé zmínky 0PRO forem jsou přitom často součástí komplexnější strategie uvádění, resp. etablování/upevňování hlavních postav v příběhu, viz (65–67).

- (65) 1 tak v tomhle videu byla hlavní postava *takový chlapík*
asi přes čtyřicet let něco
v takové černé buřince v černém kabátu s černým deštníkem
 2 **vypadal** trošku jako náký sňatk- sňatkový podvodník [DDZ23B]
- (66) 1 tak byla to černobílá chaplinovka
 2 a na začátku *Chaplin* před něčím utíkal
 3-4 [nevím přesně před čím]
 5 a ve snaze se jako schovat **vběhnul** do lví klece [AKA27L]
- (67) 1 to video začíná tím
 2 že tam běží *nějaká slečna v lodičkách a v šatech* v dešti
 3 a **spěchá** na vlak [TPA23Z]

Referenci prostřednictvím 0PRO forem při druhých zmínkách ovšem mluvčí běžně využívají i při odkazování k periferním postavám – osazenstvu kavárny, chodcům na ulici, majitelům auta, ale i k blíže neurčeným postavám, které jsou v prvních zmínkách referovány neurčitými/totalizačními zájmeny *někdo, všichni* ad., viz (68).

- (68) 18 a: teď tam pořád jako začli se rojit **ňáký náhodný kolemjdoucí**
 19 a von prostě jako s hrůzou v očích sledoval
 20 jestli si tý bankovky **všimnou**
 21 tak nejdřív tam byl **ňákej uklízeč s koštětem**
 22 ale **zastavil** se těsně před tím autem
 23 vdešel
 24 a pak tam něco upustila **ňáká stará paní**
 25 ale taky **si nevšimla** té ban- té ban- tý bankovky [AKA27B]

Ukázka v (68) dokládá hned tři případy užití 0PRO formy při druhých zmínkách periferních (životných) referentů (při odkazu ke kolemjdoucím, uklízeči a staré paní). Žádný z referentů už přítom není dále v příběhu zmíněn. Užití 0PRO formy při druhé zmínce tak není automatickou garancí delší persistence jejich referentů.

6.8.2 PRO

PRO formy svým poměrovým rozvržením do jednotlivých zmínek prakticky kopírují 0PRO formy. Stejně jako ony koncentrují většinu odkazů do repetitivních zmínek (ve shodných 94 %) a stejně nízké procento (6 %) do zmínek druhých. V jednom jediném případě odkázala mluvčí PRO formou k diskursně novému referentu, viz (69).

- (69) 1 todlecto video se jakoby odehrává v **ňákým zá- zázemí** cirkusu
 2 na začátku- klasicej takovej chap- chaplinovská groteska
 3 na začátku **von von** utíká před **ňákým splašeným oslem** [AHA20L]

Zájmeno PRO zde přítom není nutné považovat striktně za první zmínku – mluvčí v klauzi 2 odkazuje na společný znalostní rámec „chaplinovské grotesky“ (předpoklad sdílené znalosti se odráží i v lexiku: groteska je „klasická“), k němuž přirozeně náleží hlavní postava Charlieho Chaplina. Jinými slovy posluchač už po klauzi 2 disponuje dostatečnou znalostí pro úspěšnou identifikaci referentu v klauzi 3.

Ačkoli poměrově se 0PRO a PRO formy ve druhých zmínkách shodují, v řadě dalších ohledů se liší. PRO formy jsou především naprosto minimálně využívány v SUB: z 28 výskytů jsou pouze 3 v subjektové funkci. PRO formy se zde zjevně syntakticky vyhraňují vůči 0PRO formám, které jsou v SUB absolutní, případně dalším alternativním prostředkům, které se stejně jako 0PRO formy specializují na upevňování referentů v diskursu (tj. soustřeďují se převahou do druhých zmínek) – DEM-KON a rovněž REL, zčásti i vůči *ten*-N. Nejčastěji jsou tak PRO formami při druhých zmínkách přebírány předměty akcí (v sémantickém smyslu), jako jsou bankovka, kočárek, rukavice, dveře, peněženka, nebo postavy v jiné než subjektové roli (slečna, pes, kůň), tedy postavy, které jsou představeny jako vedlejší participanty akcí prováděných hlavní postavou, viz (70) a (71).

(70) 1 takže pán našel ehm *desetilibrovku* pod kolem ehm auta
2 a nemohl **ji** vyndat [MWZ20B]

(71) 21 samozřejmě se toho lva bojí [pán]
22 ale pak jde kolem *taková slečinka*
23 tak **jí** prosí [LZA23L]

Nejvyužívanějším pádem PRO forem je příznačně OBJ (13/28) a OBL (6/28); ostatní už mají jen po několika jednotkách výskytů.

Lze tedy uzavřít konstatováním, že PRO formy v analyzovaných narativech nefungují jako prostředky upevňování prominentních referentů v diskursu, při druhých zmínkách se chápou spíše pasivních předmětů děje (v syntaktické funkci OBJ nebo OBL) nebo (okrajových) postav v nesubjektovém postavení.

6.8.3 REL

REL formy představují z hlediska referenční dynamiky velmi vyhraněnou třídu prostředků, s jasnou specializací na druhé zmínky. V druhých zmínkách se koncentruje téměř 80 % (110) užití REL forem, zbylé výskyty spadají do zmínek repetitivních.

V §6.1.2.2 a §6.3.1.3 byly REL formy charakterizovány jako výrazy typicky uvádějící bližší charakteristiku postavy nebo předmětu, které se v příběhu objevují poprvé a nezapojují se do bezprostředně následujících fází příběhu. Zároveň byl ovšem identifikován poměrně silný trend využívat REL forem při druhých zmínkách prominentních referentů, a to nikoli pouze za účelem jejich bližší charakteristiky, nýbrž s cílem vykreslit první z řady událostí, na kterých referovaný hrdina participuje.

Charakteristicky jsou REL formy hojně využívány na samotném začátku příběhu. Ve skutečnosti se jedná o nejfrekventovanější strategii uvádění hlavních postav do vyprávění vůbec, dokonce častější, než je uvedení pomocí sekvence N – OPRO. Ze 45 druhých zmínek hlavních postav na začátku příběhu jich bylo 22 realizováno právě pomocí REL formy, 18 pomocí OPRO, zbytek už po pár výskytech PRO formou, vlastním jménem a N formou (to v kontrastu s dalším referentem). REL forma přitom nad OPRO jasně dominovala v příběhu *Zlodějka* (10:3), mírně v *Bankovce* (8:7) a naopak ztrácela ve *Lvu* (4:8). Nabízí se možnost usouvztažnit volbu „upevňovacího výrazu“ s kontinuitou, příp. komplexitou akce, kterou postava provádí: hlavní hrdinové *Bankovky* a *Zlodějky* se na začátku objevují jako jediné postavy, nadto aktéři jediné, souvislé a jasně čitelné akce (muž jde po chodníku, dívka běží na vlak). Pozornost mluvčího je upřena nerušeně a výlučně na hlavní postavu, jejíž konání v prvních chvílích sleduje. Uvedení hlavní postavy ve *Lvu* je naproti tomu dramatictější – Charlie Chaplin vbíhá do záběru honěn oslem a vzápětí se vrhá do klece se lvem. Je tedy angažován ve dvou akcích, takže divákova pozornost je rozptýlena mezi více podněty.

Zatímco ve druhých zmínkách se REL profilují jako prostředky upevňování prominentních referentů, v opakovaných zmínkách (kterých je sice menšina, ovšem nikoli zanedbatelná) je už tato tendence výrazně slabší, resp. téměř chybí. Zde už mají REL formy mnohem blíže ke skutečně charakterizační funkci – odkazují k referentu, který v příběhu delší dobu nefiguroval a je třeba ho „oživit“.

I v těchto případech odkazuje REL většinou k jedné z hlavních postav děje, slouží ovšem opravdu k detailnějšímu vykreslení postavy, nikoli k popisu narativně nových událostí, v nichž je zahrnuta, viz (72a–e).

- (72) a. [muž] **který** si předtím kupoval lístky [JZZ24Z]
b. no a ten mladej kluk **ktorej** si jí nevšímal [KRZ27Z]
c. [kluk] **kvůli kterému** jí to vlastně ujelo [LZA23Z]
d. [chlapec] **který** si čte knihu [MSA18Z]
e. a ten kluk se **kterým** tam seděla [TPA27Z]

REL formy se tak v analyzovaných narativech profilují jednak jako prostředky komplexní charakteristiky periferních referentů, jednak jako prostředky upevňování prominentních referentů v diskursu (při druhých zmínkách) prostřednictvím jejich přímého zapojení do narativní akce. Formálně odkazují vždy do předcházející klauze, jejich antecedent je s nimi ovšem navíc v přímém kontaktu – stojí nutně v rématu sdělení. I tato strukturální okolnost může přispívat k alternativnímu využití REL forem při referenci k prominentním postavám. Pokud REL formy odkazují k už diskursně etablovanému referentu (při repetitivních zmínkách), převažuje funkce charakterizační.

6.8.4 DEM

DEM formy jsou v celkovém úhrnu koncentrovány především do prvních (46 %) a druhých zmínek (34 %). První zmínky přitom tvoří zejména DEM-DISK(KAT), dále DEM-META a zbytková užití. Všechny tři jmenované třídy jsou přitom do prvních zmínek koncentrovány absolutně všemi svými výskyty. Na obsazení druhých zmínek se naopak podílejí z největší části DEM-DISK (55 z celkových 74).

Zajímavější je ovšem těsnost vazby DEM-DISK na druhé zmínky: z 57 výskytů DEM-DISK jich je celých 55 využito právě ve druhých zmínkách, pouze 2 v repetitivních. I v tomto ohledu se potvrzuje, že DEM-DISK nemají vzhledem ke svému konceptuálně nevyhraněnému referenčnímu cíli potenciál odkazovat kontinuálně k témuž referentu. Referenční potenciál DEM-DISK se vyčerpá při druhé zмінce, navíc je podpořen krátkou anaforickou vzdáleností. Další odkaz k témuž referenčnímu obsahu už by byl pro posluchače pravděpodobně nedešifrovatelný.¹²⁶ Ukázkou typického užití DEM-DISK představují příklady (73) a (74).

- (73) 22 *tak se* [Chaplin] *jí* [slečnu] *snaží vzkřísit vodou* PRO lva
23 ale **tim** l- toho lva vzbudí [MWZ20L]

¹²⁶ Z tohoto hlediska je příznačné, že doložené 2 výskyty DEM-DISK demonstrativ v repetitivních zmínkách jsou součástí prakticky nepřetržité referenční řady, kdy mluvčí několikrát po sobě odkazuje k téže události. Repetitivní zmínka tedy následuje bezprostředně po druhé zмінce.

- (74) 36 *nicméně v tu chvíli mu [slečna] šáhla do: do tašky*
 37 *a vytáhla mu peněženku jeho peněženku*
 38 **o tom** von nevěděl [LZA23Z]

Na zastoupení repetitivních zmínek v rámci DEM třídy se největší mírou podílejí DEM-NEU (22/42) a DEM-KON (18/42), tedy demonstrativa odkazující k předmětům a postavám v kongruentní a v nekongruentní formě. Formální ztvárnění (kongruence) v tomto ohledu viditelně nehraje roli; to, co obě třídy demonstrativ spojuje, je konceptuální vyhraněnost jejich referentů, která garantuje možnost k nim odkazovat repetitivně (více než jednou), navíc přes delší vzdálenosti. Zda se jedná o druhou, nebo repetitivní zmínku, přitom zjevně není pro jejich funkci relevantní – všechna užití bez ohledu na pořadí zmínky spojují rysy uvedené výše: otevírání nového řetězce v kontinuálním zlomu a lokální fokalizace referovaného předmětu/postavy.

6.8.5 DEM-N

Z 12 výskytů DEM-N pouze jeden spadá pod repetitivní zmínky, ostatní náležejí zmínkám prvním. Repetitivně je DEM-N užito v příběhu o Zlodějce při odkazu k jednomu ze dvou hlavních mužských protagonistů poté, co v předchozích pasážích figurovali oba dva. Ukázku (75) uvádím pro úplnost v širším kontextu.

- (75) 7 a a:: nakonec teda [dívka] sedí na lavičce *vedle nějakýho kluka*
 8 *ktorej* si tam čte knížku
 9 a položí si vedle sebe kabelku
 10 načez příběhne zloděj
 11 a tu kabelku jí jako sebere
 12 a běží s ní přič- pryč
 13 a ehm *ten kluk s tou knížkou* strašně rychle zareaguje
 14 *vyběhne za nim*
 15 tu kabelku mu vytrhne
 16 a: ta slečna kterou to teda nechává docela chladnou, celá ta situace
 17 tak za **timhlenctim** klukem přijde [BBA20Z]

V uvedeném úryvku jsou oba chlapci zapojeni do téže akce a oba charakterizováni pouze velmi obecnými lexikálními termíny (navíc téhož rodu). Rozlišení jsou pouze pomocí výrazného atributu na jedné straně (*kluk s knížkou*) a emblematického činu na straně druhé (*zloděj*). V klauzi 10 je představen *zloděj*, který je stopován pomocí 0PRO přes dvě další klauze, kde 0PRO přebírá opět *kluk s knížkou*. V klauzích 14 a 15, bezprostředně předcházejících klauzi s DEM-N, přitom vystupují oba chlapci současně. I když obsazuje *kluk s knížkou* prominentnější pozici subjektu, reference v klauzi 17 by byla bez kontrastní formy nejasná. DEM-N zde řeší referenční dvojznačnost tím, že zaciluje na ten z referentů, který je v aktuálně prominentnějším postavení (tj. v pozici SUB).

6.8.6 *Ten-N*

Většina výskytů *ten-N* spadá pod repetitivní zmínky (61 %), relativně silné postavení mají ovšem v celkovém rozvržení i zmínky druhé (z 23 %). Ani 16 % zmínek prvních netvoří ostatně zanedbatelné množství. *Ten-N* se tak z hlediska referenční dynamiky jeví ve srovnání se zbylými anaforiky jako prostředky neobvykle univerzální: i když dominují při repetitivních zmínkách, lze jich užít i při druhém a prvním odkazu. Ostatní prostředky jsou, až na výrazně heterogenní skupinu DEM, mnohem silněji specializované na právě jednu ze zmínek.

O volbě *ten-N* v druhých zmínkách rozhoduje opět primárně aktivace referentu. I když se dosud popisované prostředky, tj. 0PRO, PRO, DEM a REL, liší v okolnostech, za nichž upevňují referent v diskursu, všem je jim společná vysoká míra aktivace, nepřekračující u žádného z nich v průměru hranici dvou klauzí. *Ten-N* naopak překlenují v průměru interval více než 6 klauzí. V tomto ohledu jsou od zbylých anaforik jasně odlišeny.

Mezi druhými a repetitivními zmínkami *ten-N* už se nicméně nezdá být žádný výrazný funkční rozdíl. Až na pochopitelnou početní převahu repetitivních zmínek se druhé zmínky s repetitivními v základních ohledech shodují. V kapitole 7 proto budou pojednány jako celek, bez dalšího vnitřního členění.

6.8.6.1 *Ten-N* v prvních zmínkách

Vzhledem k tomu, že celkový počet prvních zmínek realizovaných *ten-frází* je na smysluplnou kvantitativní analýzu příliš nízký (76), jsou dále první zmínky podrobněji klasifikovány podle typu reference, charakteru znalostí, na které se odvolává, a pragmatických motivací, které mohou mluvíci k jejich užítí vést. Vzhledem k významu, které mají první zmínky *ten-frází* v procesu gramatikalizace demonstrativa v určitý člen, budu při zobecňování nad identifikovanými významy sledovat funkční klasifikaci demonstrativ a určitých členů, představenou v kapitole 1.

6.8.6.1.1 Odkazování do situace

Největší část prvních zmínek tvoří *ten-fráze* odkazující do mluvní situace, resp. do situace či jednotlivých momentů příběhu nebo k příběhu samotnému. Z těchto užítí se rekrutují téměř všechna časová určení (16 výskytů z 19) odkazující prostřednictvím pevných spojení k jednotlivým okamžikům děje, viz (76a–c). Tento druh časové specifikace děje je těsně navázán na bezprostředně předcházející kontext a je tak součástí tematické části klauze.

- (76) a. a v **tom okamžiku** se vlastně zebrało asi nákých pět dalších lidí [KRZ27B]
b. no a právě v **tu chvíli** přichází takovej zvrát [AHA20Z]
c. a v ten v **ten moment** se na scéně objevuje muž v šedé mikině s kapucí [JZZ24Z]

Mimo uvedené doklady stojí případy, kdy mluvíci odkázali k celé situaci, opět prostřednictvím obecného výrazu (*ta situace*). Dva z těchto dokladů se přitom příznačně objevují v pravé dislokaci – pozici charakteristické pro situační odkazování. Zapojení těchto odkazů do dislokovaných struktur

jen podtrhuje jejich blízkost k DEM-DISK, vystupujícím v maticové klauzi: odkazují často k vágně vymezené události či stavu, který je referenčně ustaven až svou formální realizací, viz (77).

- (77) 10 načež příběhne zloděj
11 a tu kabelku jí jako sebere
12 a běží s ní přič- pryč
13 a ehm ten kluk s tou knížkou strašně rychle zareaguje
14 vyběhne za ním
15 tu kabelku mu vytrhne
16 a: ta slečna, kterou **to** teda nechává docela chladnou, **celá ta situace**
17 tak za tímhle klukem přijde [BBA20Z]

Dislokovaný výraz v klauzi 16 *celá ta situace*, kongruentní s DEM-DISK v maticové klauzi, odkazuje k bezprostředně předcházejícímu ději. Otázka jeho přesného vymezení už je ovšem otevřená – jedná se jednoduše o přesně neurčený komplex přechodících událostí.

Dalších 17 dokladů představují *ten*-fráze referující přímo k vyprávěnému příběhu, resp. k jeho formálnímu rámci. Mluvčí k němu poukazují prostřednictvím výrazů *příběh, film, video, ukázka, děj*, viz (78a–c).¹²⁷ Jedenáct z uvedených dokladů je přitom v SUB a až na dva doklady (viz pozn. pod čarou 127) jsou všechny umístěny v preverbální pozici ve větě.

- (78) a. tak **ten film** je o chlapovi [JHZ21L]
b. a: **ta ukázka** končila tím [LZA23Z]
c. tak **v tom videu** jde pán po ulici s deštníkem [TPA23B]

Všechna doposud identifikovaná užití lze považovat za typy metareference, spočívající v odkazování k předmětu narace (k rámci) nebo k jeho jednotlivým částem. Z hlediska třídění představeného v kapitole 1 tedy spadají pod situační odkazování, které je přístupné jak demonstrativům, tak určitým členům. Z opačného směru pohledu, tj. z hlediska reference, nikoli z hlediska užitého prostředku, je ovšem patrné, že *ten*-fráze v preverbální pozici běžně alternují s DEM-N, resp. s proximálními formami demonstrativ, viz (79a–c). Prosté fráze jsou sice rovněž doloženy, viz (80a,b), celkově jsou však značené formy (*ten*-N / DEM-N) vůči N formám v převaze.

- (79) a. tak **v tomhlectom videu** jde takovej seriózně vyhlížející pán po- po ulici [AHA20B]
b. **todlecto video** se jakoby odehrává v nějakým zá- zázemí cirkusu [AHA20L]
c. (no) takže **tento příběh** byl krátká groteska s Charlie Chaplinem [JZZ24L]

¹²⁷ Zahnut je rovněž výraz *kamera* jako prvek narativního rámce v kontextu: *a jako vlastně zpětně se pak ehm vrací ehm..... ty ta kamera nebo prostě ten ten děj k tomu, že...* [AHA20Z].

- (80) a. tak **film** je o holce [JHZ21Z]
b. tak **video** začíná tím- nějakým pohledem na železnici a:: záběrem na holku [AHA20Z]

Skutečnost, že jsou všechny uvedené doklady řazeny pod kategorii metareference, by neměla zastírat podstatný rozdíl mezi odkazy k okamžikům/situacím příběhu a odkazy k rámci (k videu, příběhu atd.). Užití časové výrazy jsou absolutní povahy (viz §6.3.7.2), jejich explicitní vztahování vůči konkrétnímu okamžiku prostřednictvím identifikátoru je nutné. Naopak vyprávěný příběh jako takový je jednoznačně (situačně) daný, může *a* nemusí být explicitně určen. V prvním případě fungují *ten*-fráze jako demonstrativa, ve druhém je jejich funkce rozostřenější. Podstatné nicméně je, že tam, kde je referent jednoznačně identifikovatelný ze situace, převažuje mezi mluvčími tendence užití explicitní identifikátor. (Srov. ovšem relační výrazy odkazující k jednotlivým fázím příběhu v §6.3.7.2.)

6.8.6.1.2 Kontrast

Blízko k demonstrativnímu významu mají dva doklady kontrastivního užití, viz (81) a (82).

- (81) 2 a ehm na začátku on tam vlastně před něčím utíká
3 nevim
4 jestli to bylo **před tím koněm**
5 **co běží za ním**
6 nebo jestli to bylo jenom jenom náhodou [BBA20L]
- (82) 17 tak vobjevil tam vlastně uprostřed té maringotky takové taková malá dvířka, pro toho lva
18 tak je vyhrnul nahoru
19 snažil se vylézt ven
20 ale zjistil
21 že na druhé straně je rozrušený tygr
22 takže se zase vrátil zpátky **na tu stranu do té klece k tomu lvovi** [DDZ23L]

V prvním případě je referent *ten*-fráze (kůň) zasazen do kontrastivní syntaktické konstrukce, která přímo vymezuje dvě pozice. Každá z těchto pozic je součástí apriorně očekávatelného rámce a v tomto smyslu predikovatelná, identifikovatelná (*bud'* utíká před koněm, *nebo* utíká náhodou). Druhý případ je variací téhož, pouze s oslabeným prvkem kontrastu a naopak posíleným prvkem vztahovosti. Zmínka *druhé strany klece* implikuje existenci *první strany klece*, resp. tato zmínka vytváří rámec očekávání vymezující opět dva „sloty“ (jednu a druhou stranu). *Strana* je jednoduše inherentně relační termín.

Uchopení obou dokladů skrze prvek kontrastu je přitom jen jedno z možných řešení. Oba výrazy jsou zároveň dále rozvity, v prvním případě vztahnou větou, ve druhém komplexní předložkovou frází. Oba výrazy jsou tedy součástí komplexních frází, které detailně specifikují povahu referované

entity. Interpretace uvedených dokladů tak v sobě spojuje moment kontrastu, inherentní vztahovosti a sebevysvětlující určenosti.

6.8.6.1.3 Sémanticky jedinečná užití (*non-familiar uses*)

„Sebevysvětlující určenost“ zmíněná v závěru předchozího oddílu je podstatou sémanticky jedinečných užití, viz §1.2.4.4. Jedná se o fráze, jejichž referent je identifikovatelný přímo a cele z (komplexnosti) jimi prostředkované informace. Z detekovaných užití sem spadají všechny fráze obsahující výraz *samý/stejný* (který se ani jednou nevyskytl s N frází, viz (83a,b)) a dále všechny případy identifikačních užití, viz (84a,b). Pod tuto kategorii lze rovněž zařadit *ten*-fráze rozvíté vedlejší větou, která teprve přináší věcnou informaci, viz (85a,b). Hlava *ten*-fráze v nich funguje spíš jako formální opora a sémantický základ pro následnou klauzi, resp. její význam. V tomto ohledu má blízko k DEM-DISK(KAT).

- (83) a. protože tam všichni evidentně čekali na na to až- **na tu samou věc** v podstatě tak [AHA20B]
b. a opět je to **na tom samým místě** u toho auta [JHZ21B]
- (84) a. takže vona byla **ten zloděj** [AKA27Z]
b. že vlastně **tím nákým zlodějem** byla ona [DDZ23Z]
- (85) a. a nakonec to teda vydrží až **do tý doby**, než někdo s tím autem odjede [OVZ23B]
b. kdežto ta holka mu to vrátila **tím způsobem** / že ten zájem jako neopětovala [KRZ27Z]

6.8.6.1.4 Asociační anafora

16 případů prvních zmínek provázených *ten*-frází lze chápat jako případy asociační anafory. Asociační spoj přitom funguje v rámci tří typů relací: (i–iii).

- i. celek – část
- ii. posesum – posesor
- iii. lokalita – prvky lokality¹²⁸

Vzhledem k tomu, že všechny doklady z těchto okruhů byly realizovány více než jedním mluvčím, lze se domnívat, že asociační pouto mezi oběma členy vztahu není nahodilé. Na spoji (i) celek – část spočívá užití *ten*-fráze obsahující výrazy *dveře/závora/petlice/mříž*, přičemž ve všech případech byla dříve jmenována klec, případně maringotka se lvem, otevírající příslušný referenční rámec. V (86) zaštiťuje *lví klec* (klauze 5) *mříž* (klauze 10) a *dveře* (klauze 9) zaštiťují *petlici* (klauze 11). O vazbu (ii) posesum – posesor se opírají realizace *ten*-frází s výrazem *majitel auta*, zaštiťený předchozí zmínkou auta, resp. pneumatiky auta, viz (87). Na relaci (iii) lokalita – prvky lokality jsou založeny první zmínky *vlak* a *nádraží*. Na rozdíl od předchozích případů zde asociace probíhá oběma směry: prvky lokality (*koleje, automat na lístky*) dovolují identifikovat rámec, ke kterému

¹²⁸ Tento vztah lze chápat jako variantu vztahu celek – část. Vymezuji ho zvlášť jednak pro jeho odlišné prostorové založení, jednak pro větší volnost vztahů mezi celkem a prvky, které k němu náležejí.

příslušejí (lokalitu *nádraží*), a lokalita poskytuje rámec pro identifikaci prvků (*vlak*). V (88) vytváří pojem *železnice* (klauze 1) asociační rámec pro *nádraží* i *vlak* (klauze 4, resp. 6).

- (86) 5 a ve snaze se jako schovat vběhnul **do lví klece**
6 což si všiml až ve chvíli
7 kdy tam byl
8 pak se nemoh dostat ven
9 nejdřív se snažil otevřít **dveře** jakoby zvenku
10 že tam něk sáhnul skrz **tu mříž**
11 ale tím si akorát jako přibouchnul **tu petlici** závoru [AKA27L]

- (87) 3 a všimne si [pán]
4 že ehm u- u k chodníku je na na- leží na zemi bankovka
5 a tak se jí nejdřív snaží něk zvednout
6 a ona je ještě v louži a **pod autem**
7 tak se mu to něk nedaří
8 tak si potom sedne do kavárny
9 že jako počká **na toho majitele** toho auta
10 než vodjede [RRZ20B]

- (88) 1 tak video začíná tím- nějakým pohledem **na železnici** a: záběrem na holku
2 která je tak jako hezky voblečená
3 má šaty a podpatky
4 a utíká na **to nádraží**
5 vypadá to celou dobu
6 že potřebuje stihnout **ten vlak**
7 kterej asi jede za chvíli už [AHA20Z]

V jednom případě fungovala lví klec jako identifikační báze pro postavu lva, který se tak objevil při vlastním uvedení do příběhu v rámci *ten*-fráze (tento případ lze ovšem považovat za formu prosté anafory – lev byl přeci jen v předchozím diskursu zmíněn, třebaže ne v substantivní formě).

Je vidět, že asociační anafora je v analyzovaném materiálu nesena konceptuálně pevnými vztahy. Asociace mezi vlastníkem a vlastněným, mezi celkem a částmi celku se zakládá na hlubší konceptuální a zkušenostní spojitosti, než je asociace na základě prosté konvence (četnosti výskytu). Na obecnější závěry o povaze asociační anafory realizované *ten*-frázemi v češtině neposkytuje analyzovaný materiál dostatek dat. Uzavírám tedy konstatováním, že i v tak omezeném materiálu, jako je korpus přímo navržený za účelem maximalizace opakovaných zmínek, lze nalézt doklady na systematické užití asociační anafory. Ty spíše než na konvenčním spoji spočívají na těsném konceptuálním poutu.

6.8.6.1.5 Signalizace pragmatických významů

Po rozřazení shromážděných dokladů do vymezených významových tříd stále zbývá zhruba desítka užití *ten*-frází, která žádná z identifikovaných kategorií nepojme. Z hlediska diskursní funkce – a stejně tak i z hlediska vývojového potenciálu – se přitom jedná o velmi zajímavou skupinu. Všem užitím *ten*-frází je přitom společné posílení pragmatické složky komunikace, jež má buď formu apelu na posluchače, nebo signalizace osobních (hodnoticích či jistotních) postojů.

Zřejmě nejsilněji se tato tendence projevuje tam, kde mluvčí užívají *ten*-frází ve funkci příčiny, viz (89–91).

(89) 53 a ještě se k němu začne tak přibližovat

54 no a v tu chvíli na něj ten lev tak ňák jako vystartuje

55 tak von uteče pryč

56 a vyšplhá ňákou z **toho strachu** vyšplhá na ňákou tam tyč stožár něco [AHA20L]

(90) 33 no a právě v tu chvíli přichází takovej zvrat

34 kdy kdy vona ehm ho obejmeme

35 a vypadá to teda nejdřív že z **tý vděčnosti** [AHA20Z]

(91) 25 a přišla tam za nim ňáká pani

26 tak asi taky v- ňák se jí snažil říct

27 aby mu otevřela dveře

28 a pani asi z **toho zděšení že je ve lví kleci**

29 tak omdlela [TPA23L]

V (89–91) odkazují mluvčí *ten*-frází k motivaci, které postavu vedou k další akci (v (91) jsou motivace k užití *ten*-fráze komplexnější, viz §6.8.6.1.3). Poukazují přitom na emoci, kterou postava (domněle) zakouší, a vysvětlují jí její jednání. Podstatné ovšem je, že žádná z těchto emocí nebyla předtím explicitně jmenována (ani v jiné slovní formě) a ani žádným jiným způsobem mluvčí nenaznačil nic o domnělém emočním stavu postavy. Mluvčí jednoduše tuto emoci uhaduje na základě své identifikace s ní – přibližuje svou zkušenostní perspektivu její a usuzuje z jejího chování na rozpoložení, ve kterém se nachází. A nejen to, zároveň předpokládá tutéž schopnost, resp. tentýž krok u posluchače. Užitím *ten*-fráze předestírá pojmenovanou příčinu jako obecně nahlédnutelný, a tedy identifikovatelný fakt.

Právě tato užití, kdy mluvčí objasňuje důvody či příčiny pozorovaného jednání postav, a to na základě vlastních domněnek, považují za klíčové signály funkčního potenciálu (prvně zmíněných) *ten*-frází a jejich možného posunu k funkcím určitého členu. Právě na těchto případech totiž nejzřetelněji vyniká interakční angažovanost mluvčího a posluchače na předmětu hovoru a posílení vazby jak mezi posluchačem a mluvčím, tak mezi každým z nich a postavami, o kterých mluvčí hovoří. *Ten*-fráze tu komunikuje mnohostranné srozumění.

Tato užití zároveň nelze zahrnout pod kategorii asociační anafory – *strach* není v nějakém (konvencionalizovaném) vztahu k žádnému z prvků líčené situace, mluvčí se neodvolává na nějaké konvenční pouto. Mluvčí jednoduše tuto emoci u Chaplina předpokládá, stejně jako to, že je z pouhého běhu věcí nahlédnutelná i posluchači. Proto ji komunikuje jako identifikovatelnou.

V jednom případě užila mluvčí *ten*-frázi společně s prvně zmíněným abstraktem, viz (92).

- (92) 57 a: jenomže a- zase aby se tak jako nezahanbil
58 že vlastně vlastně se taky toho lva nakonec přeci jenom bál
59 tak začne ještě jako dělat takový jako frajeřinky na tom na tom ehm stožáru
60 a pak tak elegantně elegantně sjede dolů po tý tyči
61 a vlastně jako teda si zachránil **tu reputaci** asi no tak [AHA20L]

Ačkoli zde inkriminovaný výraz vystupuje v jiné roli, i zde plyne užití *ten*-fráze z porozumění situaci postavy a prostředkuje toto porozumění posluchači jako sdílené. *Ten*-fráze zde podněcuje domýšlení kontextuálních významů, které s sebou pojem *reputace* nese: je to „reputace muže“, „reputace, kterou by si každý z nás chtěl v takové situaci zachránit“ atd. *Ten*-fráze signalizuje porozumění kontextuálnímu významu pojmu, které zahrnuje, resp. je podmíněno porozuměním situaci postavy.

Ve zbytku dalších dokladů lze identifikovat ještě dvě zřetelnější tendence: užití *ten*-fráze v procesu „rozpomínání“ na průběh děje (nikoli na lexikální výraz), viz (93), a užití *ten*-fráze za účelem názornějšího popisu určité scény (94). Obě tendence jsou přitom v souladu s obecným vymezením celé skupiny – i ony stojí na zesíleném interakčním poutu mezi mluvčím a posluchačem.

- (93) 37 tam možná mezitím ještě něco bylo
38 ale teď si nevybavuju
39 ale lev se prostě pak náh probudil
40 a: vlastně ho akorát vočuchal
41 a zase se vrátil-
42 jo von se jí snažil probudit
43 běžel na ni-
44 tak jako č- čvachtal **tu vodu**
45 a to se mu jako nepovedlo se jí probudit [AKA27L]

- (94) 23 Chaplin se bál
24 že toho lva s- vzbudí
25 tak se ho snažil kopnout do vobličej
26 ale ehm pes toho lva vzbudil
27 ne- pak přišla ta holka pak přišla **ta holka**
28 když slyšela psa ehm [TPA27L]

V obou uvedených ukázkách mluvčí nějakým způsobem korigují popis posledních událostí, buď se explicitně opravují (94), nebo se vrací o pár okamžiků zpět v ději a příběh doplňují o další událost (93). V prvním případě mluvčí navíc přímo vyjadřuje svoji nejistotu ohledně správného popisu děje (klauze 37–38). V obou ukázkách jsou *ten*-fráze součástí procesu rozpomínání, tedy vlastně upamatovávání, resp. snahy revokovat události příběhu, jak je mluvčí původně viděla. Postavy příběhu jsou značeny jako identifikovatelné na základě původní zkušenosti, kterou mluvčí při rozpomínání podrobuje reflexi – *ten*-frází neapeluje v první řadě na posluchačovu znalost postav, nýbrž právě na *svou* znalost postav, o níž se zároveň ujišťuje.

I následující doklad je pro užití *ten*-frází symptomatický, třebaže je v analyzovaném materiálu zastoupen jen řídce, viz (95).

- (95) 7 a ted'ka snaží se dostat ven
8 a otevřít si jako tak zve- zvenku
9 tak šátrá **tou rukou**
10 a snaží se otevřít si ehm ty ty dveře nebo ten vchod
11 prostě aby se dostal ven [AHA20L]

Stejně jako v předchozích případech nebyla *ruka* doposud v narativu zmíněna. Samozřejmě je z principu identifikovatelná (na základě elementární tělesné zkušenosti jako předmět *nezcizitelného vlastnictví*), svou roli při užití *ten*-fráze může hrát ovšem i snaha mluvčí o názornost popisu. Svědčí pro to i výraz *ted'ka* v klauzi 7, kterým mluvčí akcentuje *tady a ted'* popisované scény, zesiluje posluchačovu angažovanost na příběhu tím, že mu scénu předestírá jako aktuálně probíhající. Tím jsou mluvčí a posluchač jakoby postaveni do pozice přímých svědků děje, který se před nimi oběma odehrává.

Deiktické výrazy obecně fungují jako aktualizační prostředky vyprávění, posilují posluchačovu účast na líčených událostech (explicitním „přesazením“ vyprávěcí perspektivy do samotného děje), a přispívají tak k větší plasticitě vyprávění. To vše se samozřejmě může odehrávat (a většinou pravděpodobně odehrává) nezáměrně, nikoli jako součást vědomě uplatňované strategie mluvčího. *Ten*-fráze v tomto ohledu fungují jako jeden z prostředků, jimiž mluvčí dosahuje vyšší angažovanosti posluchače na předmětu hovoru.

6.8.7 N

N formy jsou početně jednoznačně ukotveny v prvních zmínkách (78 %), zbylá část je distribuována menším dílem mezi druhé (7 %) a repetitivní zmínky (15 %). Pořadí zmínek se tak v obecném srovnání ukazuje jako faktor, který konečně spolehlivě odlišuje N od *ten*-N. N formy jsou většinou vyhrazeny prvním zmínkám, třebaže se za určitých podmínek objevují i při opakovaném odkazování. Naopak *ten*-fráze jsou v analyzovaném materiálu primárně spjaty s referencí opakovanou, i když se v určitém množství objevují i při prvním odkazu.

Jsou to ovšem právě první zmínky, které vzhledem ke své početní dominanci prakticky určují charakter celé skupiny N forem. Charakteristika prvních zmínek se tak víceméně shoduje

s charakteristikou celé skupiny podanou v předchozích oddílech. Referenty druhých a repetitivních zmínek budou předmětem kapitoly 7.

6.8.8 Upevňování prominentních referentů v diskursu

Zatímco prvním zmínkám jednoznačně dominují N formy a repetitivním 0PRO, resp. PRO formy, realizace druhých zmínek je variabilnější. Druhé zmínky mají přitom zvláštní status v tom, že jsou to zmínky „etablovací“ – upevňují nové referenty v diskursu jako pevné diskursní entity. Etablovací funkce je samozřejmě výraznější u prominentních referentů – hlavních postav, případně významných předmětů příběhu. Právě druhé zmínky prominentních referentů jsou podle dokladů z řady jazyků doménou užití demonstrativ (viz §.2.2.2.2), další (repetitivní) zmínky jsou už povětšinou ztvárňovány určitým členem (v jazycích, které jimi disponují), resp. dalšími referenčními prostředky podle míry aktivace referentu (zájmeny ad.).

Problém s testovatelností této tendence na analyzovaném materiálu je v tom, že druhé zmínky zahrnují všechny druhé zmínky referentů, včetně jednoznačně neprominentních, objevivších se v příběhu často právě dvakrát (*hrnek objednané kávy, lístek na vlak, miska s vodou pro lva* atd.). Proto jsem ze skupiny druhých zmínek vyfiltrovala pouze ty případy, kdy byl referent při první zmínce uveden N frází ve funkci SUB, byl v postverbální pozici a při druhé zmínce stál v pozici preverbální¹²⁹. Výsledná skupina samozřejmě negarantuje plně prominentní postavení svých referentů, bude proto přesnější hovořit o skupině potenciálně prominentních referentů. V každém případě poskytuje realističtější obraz o procesu, jakým jsou v diskursu etablovány skutečně významné referenty. Poměrové rozložení výsledné skupiny zachycuje tabulka 6.25.

Tabulka 6.25: Druhé zmínky uvozující potenciálně prominentní referenty diskursu (bez omezení AD)

	vyfiltrované druhé zmínky	všechny druhé zmínky
0PRO	33 (56 %)	59
PRO	13 (46 %)	28
REL	47 (43 %)	110
DEM	7 (9 %)	74
<i>ten</i> -N	6 (5 %)	111
N	2 (3 %)	74
celkem	108 (24 %)	456

Pozn.: Z přehledu vyřazeny DEM-N, vykazující v druhých zmínkách nulové zastoupení. Uplatněné filtry: předcházející zmínka v subjektu a POST pozici, aktuální, druhá zmínka v PRE pozici. U 0PRO forem neuplatňována pozice.

Vyfiltrované druhé zmínky tvoří zhruba jednu čtvrtinu všech druhých zmínek, tedy cca ve čtvrtině případů uvádějí druhé zmínky potenciálně prominentní referenty diskursu. Z naprosté většiny jsou přitom tvořeny krátkodistančními anafory: 0PRO, PRO a REL formami, naopak *ten*-N, N a rovněž DEM jsou zastoupeny jen jednotkami případů. Očekáváním odpovídá i konkrétní pořadí prostředků

¹²⁹ Přirozeně až na druhé zmínky nesené 0PRO formami, které nejsou pro slovoslednou pozici kategorizovatelné.

podle podílu na celkových druhých zmínkách (i když rozdíly jsou někdy jen v jednotkách procent): vyfiltrované (tj. potenciálně prominentní) 0PRO formy tvoří 56 % všech druhých zmínek, následují je PRO formy a REL formy a po velkém propadu znovu ve standardním pořadí DEM, *ten-N* a N s pouhými 2 případy potenciálně prominentních referentů. Formy DEM, *ten-N* a N se tak etablování potenciálně prominentních referentů účastní jen minimálně.

Za pozornost přitom stojí silné postavení REL forem. Ukazuje, že REL forma je v analyzovaných narativních strategiích upevňování potenciálně prominentních referentů v diskursu. Je ovšem třeba být na pozoru: ne všechny vyfiltrované REL formy garantují svým referentům narativní prominenci v tom smyslu, že by odkazovaly k hlavním postavám a předmětům narace. REL formy jsou totiž pevně vkomponovány do syntaktického celku, který řadu kritérií filtrace splňuje a priori: předchozí zmínka je v postverbální pozici, z většiny v subjektu a druhá (realizovaná REL) nutně v preverbální pozici. Podstatně tedy variuje pouze pořadí zmínky a zčásti též prostředek, kterým je realizována první zmínka referentu. Měřeno persisterencí ovšem referenty REL forem přetrvávají do dalších klauzí v průměru nejdéle ze srovnávaných forem (pers = 1,79).¹³⁰

Výše persistence pomáhá korigovat rovněž profil 0PRO forem. I když je podíl 0PRO forem na vyfiltrovaných zmínkách relativně velký, jejich persistence je v porovnání s REL formami nízká (pers = 0,70). Svědčí to o tom, že postavy a předměty, kterým chce mluvčí skutečně věnovat hlavní pozornost, jsou zpravidla předtím, než se zapojí do určité akce, detailněji popsány (konstrukcí s REL větou). Postavy referované napodruhé 0PRO formou jsou tak často pouze efemérami postavami participujícími pouze na dílčí události, viz *metař* a *majitel auta* v (96).

- (96) 27 trošku ho [pána] znervóznělo
28 když tam přišel **ňáký metař** k tomu autu
29 **začal** to tam kolem zametat
30 nebo tam nějaké staré paní něco upadlo u toho auta
31 takhle a ten chlápek takhle jako trochu zbystril
32 jestli náhodou mu to nechce někdo vyfouknout
33 no a vlastně nakonec to nakonec to skončilo tak
34 že ehm že k tomu autu začal přicházet **jeho majitel**
35 **začal** do toho auta nastupovat
36 a tak se ten chlápek samozřejmě začal rychle zvedat
37 aby mohl využít svoji příležitost [DDZ23B]

Představu o prominentním referentu lze ještě zpřesnit zohledněním pouze těch druhých zmínek, které následují bezprostředně, tj. právě jednu klauzi po první zmínce referentu. Tak vypadnou všechny distantní zmínky (překračující velké diskursní vzdálenosti), o nichž nelze předpokládat, že by přispívaly k upevnění referentu v diskursu. Obsazení jednotlivých skupin při započtení pouze těch druhých zmínek, jejichž AD = 1, ukazuje tabulka 6.26.

¹³⁰ Persistence 0PRO = 0,70, persistence PRO = 1,46. Persistence distančních forem je přirozeně nízká.

Tabulka 6.26: Druhé zmínky uvozující potenciálně prominentní referenty diskursu (s omezením AD)

	vyfiltrované druhé zmínky s AD = 1	vyfiltrované druhé zmínky
0PRO	28	33
PRO	12	13
REL	47	47
DEM	7	7
<i>ten</i> -N	2	6
N	1	2
celkem	97	108

Pozn.: Z přehledu vyřazeny DEM-N, vykazující v druhých zmínkách nulové zastoupení. Uplatněné filtry: předcházející zmínka v subjektu a POST pozici; aktuální, druhá zmínka v PRE pozici. U 0PRO forem neuplatňována pozice.

Celkový úhrn položek se sice po dalším filtračním kroku snížil o pouhých 11 položek, podstatné ovšem je, které třídy prostředků zasáhl. Počet REL forem zůstává přirozeně neměnný, jejich AD je z principu rovna 1. Rovněž 0PRO a PRO formy potvrzují, že jsou převahou využívány jako součást komplexní strategie diskursního upevňování (potenciálně) prominentního referentu. Nepřekvapí ani, že všech 7 výskytů DEM následuje ihned za prvními zmínkami – DEM formy jsou spolu s 0PRO a PRO jasně krátkodistančními anaforky.

Podstatné ovšem je, že filtrace omezením AD propustila jen dva ze šesti výskytů *ten*-N. Čtyři zbylé zmínky překonávají delší, někdy dokonce poměrně výrazné intervaly (2, 4, 5, resp. 21 klauzí). Navíc ani jedna z *ten*-N s AD = 1 se nezdá naplňovat koncept prominentního referentu – první vystupuje v LOK funkci a vztahuje se k výrazu *auto*, druhá sice referuje k životnému referentu ve funkci OBJ – *tygru*, ten se už ovšem v dalších fázích příběhu nevyskytuje, viz (97). Ani po zpřísnění filtru na druhé zmínky tak nic nenaznačuje tomu, že by se *ten*-fráze podílely na upevňování (potenciálně) prominentních referentů v diskursu.

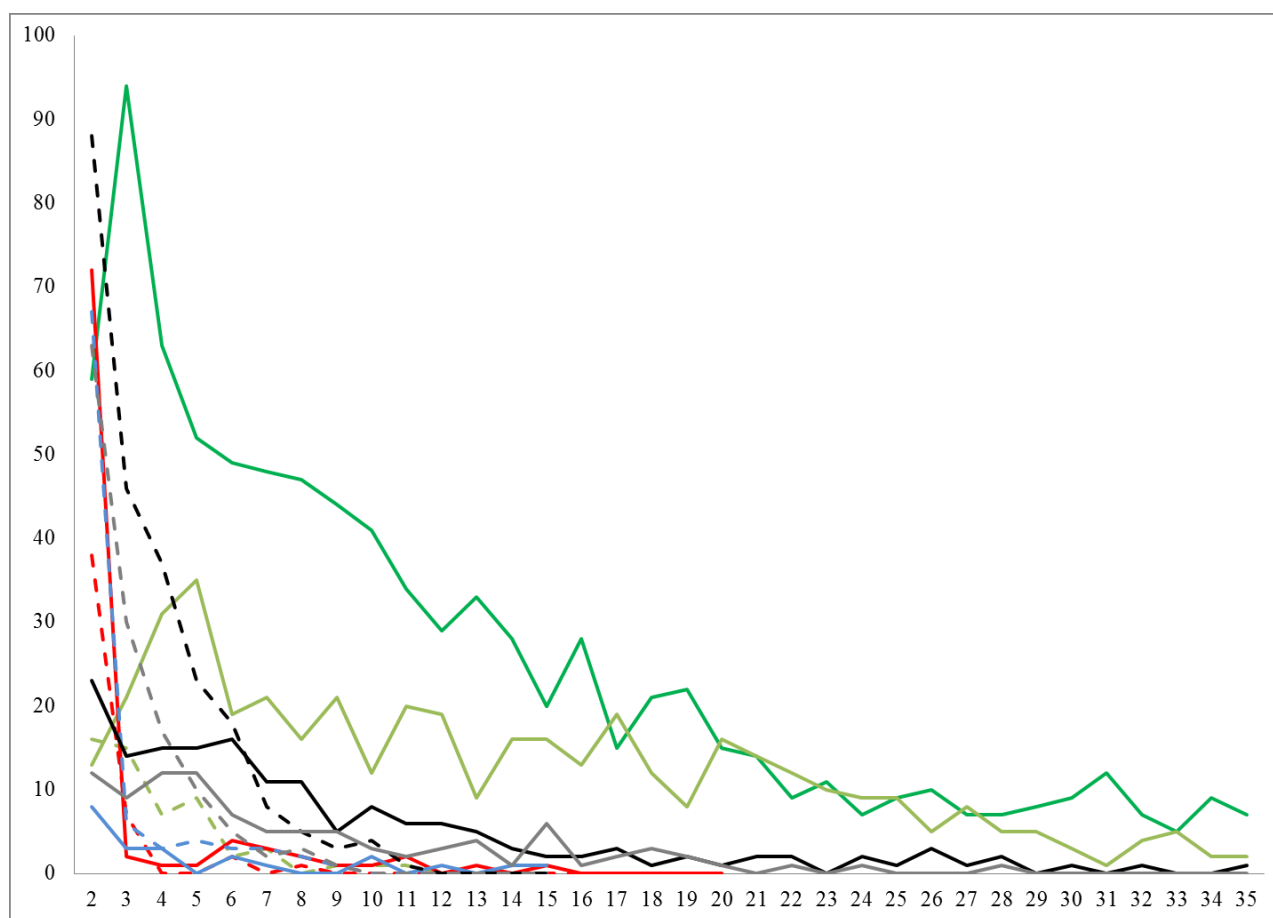
- (97) 35 akorát fůr je v tom
 36 že ty dveře vlastně vedou ehm k další šelmě
 37 tam je *tygr*
 38 takže jak **toho tygra** [Chaplin] uvidí
 39 tak se lekne
 40 vrátí se zpátky [KRZ27L]

6.8.9 „Anaforické profily“ referenčních prostředků

Doposud jsem se všemi repetitivními zmínkami pracovala souhrnně, jako s komplexní skupinou. Z opakovaných zmínek byly vyčleněny pouze zmínky druhé, ke kterým se vážou specifická očekávání (viz §6.8.8). V repetitivních zmínkách jsou ovšem sloučena všechna užití příslušné formy při více než druhé referenci, čímž zanikají rozdíly mezi formami, které mluvčí při

repetitivním odkazu k referentu užije v průměru pouze párkrát, a formami, které při odkazu k témuž referentu užívá několikanásobně častěji (např. 20x).¹³¹ A konečně prokreslenější pohled na repetitivní zmínky, zohledňující jejich přesné pořadí, dává nahlédnout specifickou dynamiku odkazování každého z prostředků, resp. nejen míru jeho absolutního užití, nýbrž i jeho „vitalitu“.

V grafu 6.1 jsou vyneseny anaforické profily sledovaných referenčních prostředků v podobě jednotlivých křivek, vždy pro životné (A) a neživotné (NA) referenty. Křivky tedy spojují počty realizací jednotlivých zmínek dané formy s ohledem na životnost referentu. Jinými slovy každá křivka vypovídá o tom, kolikrát bylo k životným nebo neživotným referentům odkázáno napodruhé, resp. napotřetí, napočtvrté atd. právě danou formou (např. k životným referentům bylo 0PRO formou napodruhé odkázáno 59x, napotřetí 94x, napočtvrté 63x atd.). Ve svém celku tak graf podává představu nejen o využití dané formy (celková „výška“, ve které se křivka pohybuje), ale především o referenční dynamice příslušného prostředku s ohledem na pořadí zmínek a životnost.

Graf 6.1: Anaforické profily jednotlivých referenčních prostředků

Pozn.: Osa x = pořadí zmínek, osa y = počet odkazů. 0PRO – PRO – REL – DEM – ten-N – N. Plná čára = A, přerušovaná čára = NA. Vyloučeny jsou první zmínky (vzhledem k vysokému početnímu zastoupení N třídy) a všechny zmínky nad 35., které čítají jen jednotky případů. Ze sledovaných forem chybí DEM-N (příliš nízké zastoupení) a neživotné 0PRO (nulové zastoupení).

¹³¹ Samozřejmě že četnost užití dané formy odráží nutně povahu analyzovaného materiálu, včetně jeho specifik (např. kontinuálních životných referentů), a zjištěné tendence nelze chápat jako univerzální.

Jednotlivé křivky se liší v první řadě ve své délce, kterou lze interpretovat jako „vitalitu“ daného prostředku, měřenou počtem zmínek, po kterou se forma ve spojení s tímž referentem v diskursu udrží (samozřejmě to neznámá, že k danému referentu muselo být pokaždé odkázáno toutéž formou). Referenční prostředky lze z tohoto pohledu rozdělit na dvě skupiny: *durativní* (s dlouhou referenční linkou) a *efemérní* (s krátkou referenční linkou).

Mezi durativní prostředky se řadí jednoznačně 0PRO, PRO formy odkazující k životným referentům a dále pozoruhodně rovněž životné *ten*-fráze a N pojmenování. Jakkoli je zapojení posledně jmenovaných forem do pozdějších fází reference minimální (zhruba od 15. zmínky jsou reprezentovány stabilně jen jednotkami případů), jejich linka je na rozdíl od ostatních prostředků stále patrná. Na druhé straně pak stojí formy efemérní, rychle odeznívající, mezi něž patří zejména REL a DEM formy (při životné i neživotné referenci), ovšem rovněž neživotné *ten*-N a N. Efemérní formy přetrvávají jen několik málo zmínek a na rozdíl od forem durativních, jejichž pokles je pozvolný s relativně nízkým nasazením, mají obecně velmi strmý sklon s vysokým nástupem.

V rámci durativních forem lze dále identifikovat dva mírně odlišné trendy: jeden pro verbálně-pronominální formy (0PRO a PRO) a jeden pro lexikální formy (*ten*-N a N). 0PRO a PRO formy dosahují maximálního vrcholu až krátce po druhé zmínce, poté už víceméně konstantně klesají. Zajímavé je, že vrchol PRO křivky přichází s drobným zpožděním: 0PRO formy vykazují maximum u třetích zmínek, PRO formy až u zmínek pátých. Naznačuje to, že PRO formy jsou spíše nástroje řešení diskursního problému než prostředky standardně rytmitizované diskursní reference. Běžně jsou referenty v diskursu etablovány řadou N – REL/*ten*-N – 0PRO. PRO formy sice v rámci druhých zmínek rovněž figurují, v porovnání s ostatními formami ovšem jen minimálně. Jejich vrchol přichází až hlouběji v referenční řadě: tam, kde jsou už hlavní referenty ustaveny a dochází k „přepínání“ reference z jednoho na druhý. Průběh křivky PRO spolu s relativně pozdním maximem tak odráží lokální zlom v kontinuitě už ustavených referenčních řetězců.

Ten-N a N naopak nastupují na maximu své hodnoty a poté víceméně kontinuálně klesají, s mírnou stagnací mezi 4. a 6. zmínkou. Toto „sedlo“ naznačuje jistou afinitu *ten*-N a N k PRO formám, a to v tom smyslu, že všechny tři prostředky jsou nástroje, které jsou charakteristické pro diskontinuitní referenci k už ustaveným postavám.

Z efemérních forem vykazují nejrapidnější pokles životné i neživotné REL formy a rovněž neživotné DEM formy. Z hlediska výše nasazení a strmosti klesání jsou tyto formy nejvyhraněnějšími reprezentanty třídy efemérních prostředků. Životné DEM formy, tvořené z největší části kategorií DEM-KON, mají celkově příliš nízké zastoupení na spolehlivou interpretaci jejich linky. V každém případě má poměrně nízké nasazení, což ji od „typických“ efemérních forem vzdaluje. Zároveň stojí za povšimnutí, že z hlediska referenční dynamiky jsou ze všech sledovaných prostředků pouze REL formy indiferentní vůči životnosti referentu: křivky životných a neživotných REL forem se prakticky překrývají, tedy nikoli pouze kopírují svůj průběh v jiné hladině, ale skutečně téměř shodují. Životné REL pouze (v souladu s obecným trendem životných forem) přetrvávají v referenci o něco déle než neživotné, třebaže v jednotkových hodnotách.

Konečně neživotné *ten*-N a N nastupují rovněž velmi vysoko (*ten*-fráze absolutně nejvýš), jsou ovšem oproti ostatním efemérním formám pozvolnější ve svém poklesu. Svědčí to o vázanosti obou výrazů na obecně kontinuálnější a diskursně pevnější referenty: význačné předměty děje, které se v příběhu objevují opakovaně. Tvar obou křivek tak podtrhuje dosavadní závěry o povaze referentů a okolnostech jejich značení příslušnými formami.

6.9 Shrnutí

Tato kapitola se zaměřila na analýzu referenčních prostředků z hlediska jejich zapojení do narativního diskursu. Každá z referenčních forem (OPRO, PRO, REL, DEM, DEM-N, *ten*-N, N) byla sledována ve vztahu k parametrům stanoveným a popsáným v kapitole 5: životnosti referentu, syntaktické funkci, spojení s modifikátorem, spojení s kvantifikátorem, pozici vůči slovesu, typu klauze a pořadí zmínky. Kromě samotné frekvence byly u vybraných parametrů zohledňovány ještě ukazatele míry aktivace (anaforická vzdálenost) a diskursní persistence. Hlavní zjištění, ke kterým analýza dospěla, jsou následující.

6.9.1 Celková distribuce

Na vnitrodiskursním odkazování se největší měrou podílejí OPRO a N formy – dohromady tvoří téměř 60 % všech odkazů v korpusu a jejich zastoupení je téměř vyrovnané (913, resp. 1 027 z celkových 3 282). PRO formy a *ten*-N dosahují opět shodně zhruba polovičního zastoupení (tedy po cca 15 %). REL formy představují početně omezenou skupinu (tvoří pouhých 4 % všech odkazů) se specifickou distribucí. Relativně málo početná je i vnitřně heterogenní kategorie DEM (7 %). Naprosto minimálně jsou v korpusu zastoupena adnominální demonstrativa (DEM-N) – pouhými 12 výskyty. Všechny se přitom rekrutují z proximálních tvarů demonstrativa a z většiny slouží k odkazování k příběhu nebo jeho prvkům, anaforicky odkazují jen v případě vysoké referenční ambivalence.

Průměrná anaforická vzdálenost jednotlivých prostředků narůstá v souladu s očekáváním v pořadí OPRO – PRO – DEM – DEM-N – *ten*-N – N. REL formy mají z definice AD rovnou jedné. Z hlediska míry aktivace lze sledované prostředky rozdělit na výrazy *krátkodistanční*, odkazující v průměru k referentu vzdálenému do dvou klauzí, a *distanční*, odkazující přes několik klauzí (v průměru 7, resp. 14). Do první skupiny spadají formy OPRO, PRO, REL, DEM, do druhé lexikální fráze *ten*-N a N.

Ve stejném pořadí, v jakém narůstá AD jednotlivých prostředků, naopak klesá jejich persistence. OPRO formy se tak v průměru vztahují k nejaktivovanějším a zároveň nejpersistentnějším, naopak N formy k referentům nejméně aktivovaným a s nejkratší persistencí.

V rámci vnitřně diverzifikované třídy DEM se profilují zejména následující funkční typy: nejpočetnější, diskursnědeiktická demonstrativa (DEM-DISK), odkazující k propozici zpět do diskursu. Vzhledem k často vágní referenční povaze propozic nedokážou překlenovat větší diskursní vzdálenosti a úměrně tomu jsou nejaktivovanější a zároveň prakticky nepersistentní. Kataforická diskursnědeiktická demonstrativa (DEM-DISK(KAT)) odkazují k propozicím, které teprve následují. Protože jsou převahou ztvárněny následující klauzí, persistence těchto výrazů je prakticky rovna jedné. DEM-KON, odkazující kongruentní formou ke konceptuálně jasně vymezeným referentům diskursu (postavám a předmětům), konkurují svými vlastnostmi PRO formám: jsou obdobně aktivované a obdobně persistentní a obě jsou příznačné pro momenty referenční diskontinuity. Rozdíl mezi nimi spočívá v tom, že PRO formou se mluvčí spíše vrací k přerušnému řetězci, DEM-KON formou se chápe řetězce nového.

Ve srovnání s analogickými daty v angličtině se *ten*-N formy svým početním zastoupením řadí někam mezi anglická DEF-N a DEM-N, resp. mají blíž spíše k DEF-N (*ten*-N = 15 % vs. DEF-N = 26 %; DEM-N v obou jazycích do 1 %). Stupně aktivace a persistence ovšem prozrazují jeho stále silnou návaznost na aktuální diskursní kontext, a tedy stále patrnou vazbu na typická demonstrativa.

6.9.2 Životnost

Většina zmínek v korpusu odkazuje k životným referentům (cca 60 %). Převahu životných referentů nad neživotnými je třeba chápat jako průvodní jev charakteru analyzovaných narativů: sevřených, epicky elementárních příběhů koncentrovaných kolem akce několika málo postav. Životnost referentů zároveň interaguje se syntaktickou funkcí, ve které referent typicky vystupuje. Distribuce referenčních prostředků vzhledem k životnosti tak odpovídá obecnému očekávání: 0PRO a PRO formy se pojí převahou s referenty životnými (0PRO formy coby pouze subjektové formy prakticky absolutně), DEM, *ten-N*, N (a DEM-N) formy převahou s neživotnými. REL formy nejsou preferenčně vyhraněny.

6.9.3 Syntaktická funkce

Distribuce referenčních prostředků napříč syntaktickými kategoriemi zhruba odpovídá základním typologickým generalizacím. 0PRO jsou nejsilnější v SUB (kde dominují z 55 %), PRO formy v DAT (kde dominují z 88 %) a rovněž v OBL (kde dominují z 35 %). Vůdčí postavení PRO v OBL je přitom zčásti důsledkem konkrétního vymezení dané kategorie, zčásti průvodním jevem povahy analyzovaných narativů. Naopak v OBJ a adverbialních funkcích převažují podle očekávání N formy. Tento trend narušuje pouze silnější zastoupení určitých forem (*ten-N* a DEM) ve funkci příčiny – nález, který naznačuje důležitou roli (subjektivní) kontextualizace jevů při užití prostředků určitosti.

Z hlediska zastoupení i funkční profilace stojí za zvláštní pozornost rozdíly mezi kategoriemi LOK a ČAS. Kategorie lokálního určení se řadí k početně nejobsazenějším funkcím vůbec a z hlediska povahy referentů je poměrně diverzifikovaná. Referenty LOK se rekrutují z předmětů, lokalit, ale i z hrdinů příběhu, kteří sami figurují jako orientátory narativních akcí a situací. Kategorie ČAS dosahuje naproti tomu zhruba sedminového podílu LOK a navíc představuje značně idiosynkratickou třídu: tvoří ji téměř kompletně odkazy k jednotlivým fázím příběhu (*začátek – konec*) a jednotlivým okamžikům nebo intervalům děje ztvárněným prostřednictvím obecných časových výrazů, resp. ustálených spojení (*v tu chvíli, v té době* atd.).

6.9.4 Modifikátor

Modifikátor se může objevit pouze v rámci lexikálních frází, tedy *ten-N* a N. V korpusu se pojí s cca 20 % jejich výskytů. Distribuce modifikátoru se výrazně liší podle pořadí zmínek. V prvních zmínkách rozvíjí především N fráze, naopak v opakovaných zmínkách se pojí především s *ten*-frázemi. S distribučním rozdílem souvisí i rozdíl funkční: v prvních zmínkách slouží modifikátor k bližší charakteristice referentů, při opakovaných zmínkách napomáhá jejich revokaci. V obou případech přitom tíhne k persistentnějším referentům. Pozorované tendence se projevují nejsilněji u nejkompexnějších modifikátorů ve formě vztažných vět.

6.9.5 Kvantifikátor

Kvantifikátor/determinátor se pojí zhruba s cca 15 % výskytů *ten-N* a N. Prakticky všechny výskyty se přitom objevují s N formami v prvních zmínkách (187 z 205). V rámci *ten*-fráze figuruje kvantifikátor/determinátor zejména spojení s identifikátorem *samý/stejný* a totalizačním zájmenem *celý*. Doložena jsou i spojení s posesivními zájmeny (*ten jeho/její*).

6.9.6 Pozice vůči slovesu

Všechny sledované výrazy kromě *ten*-frází vykazují zřetelnou preferenci pro jednu z pozic: PRO, REL, DEM i DEM-N jsou převahou v pozici preverbální, N naopak v pozici postverbální. Preverbální pozice REL plyne přímo z charakteru REL a je absolutní. *Ten*-fráze figurují stejnou měrou v obou pozicích. V SUB a rovněž ve funkci ČAS jsou přítom výrazně častější v tématu, v DAT a ve funkci LOK naopak v rématu.

Mimo kategorizaci zůstává několik frází vyčleněných ze syntaktického rámce klauze a umístěných za její pravou hranici, tzv. pravé dislokace. Všechny doklady až na jeden jsou ztvárněny formálně určitým výrazem, nejčastěji *ten*-frází. Analýza dat přitom naznačuje, že společnou vlastností pravých dislokací je potvrzení jejich referentu coby tématu nového, aktuálního narativního bloku.

6.9.7 Typ klauze

V distribuci referenčních prostředků do jednotlivých typů klauzí – hlavních, komplementových, adverbálních a vztažných – se projevují následující odchylky od proporčního rozvržení: (i) téměř absolutní koncentrace REL forem do vztažných vět, (ii) vyšší zastoupení 0PRO forem a *ten*-N ve vedlejších klauzích (mimo vztažné). Vyšší podíl 0PRO forem na obsazení vedlejších vět je zřejmě důsledkem skutečnosti, že subjekty vedlejších klauzí se často referenčně shodují se subjekty vět hlavních, jsou tedy maximálně aktivované a jako takové vyjádřené právě 0PRO formou. Vyšší koncentrace *ten*-frází do vedlejších vět opět potvrzuje významnou roli *ten*-frází při kontextualizaci referentů vůči narativnímu pozadí.

6.9.8 Pořadí zmínky

30 % odkazů v korpusu tvoří první zmínky a 70 % zmínky opakované. Pětinu z opakovaných představují zmínky druhé. V prvních zmínkách mají těžiště N a DEM formy zastoupené zejména DEM-DISK(KAT), a stejně tak téměř všechny výskyty DEM-N (v metareferenčním užití). Ve druhých zmínkách se koncentrují zejména REL, částečně DEM (zejména DEM-DISK) a v celkovém srovnání i poměrně velká část *ten*-N. V repetitivních zmínkách (od třetích výše) se soustřeďují téměř absolutně 0PRO a PRO formy a spočívá zde i největší část *ten*-N.

Většina *ten*-frází je v souladu s proporčním zastoupením koncentrována do repetitivních zmínek, nadproporční zastoupení vykazují druhé zmínky. I když je obsazení prvních zmínek nižší, než odpovídá celkovému rozvržení referenčních prostředků, je interpretačně významné, neboť se jedná o korpus zaměřený primárně na anaforické zmínky. Mluvčí užili *ten*-frází s prvními zmínkami v cca 15 %, a to (i) při odkazování do situace (k příběhu, k jeho prvkům nebo časovým okamžikům), (ii) při srovnávání dvou entit v implicitně relačních kontextech, (iii) v rámci sémanticky jedinečných užití (zejména identifikačních užití), (iv) v rámci asociační anafory, založené na vysoce konvencionalizovaných sémantických poutech, jako je posesor – posesum a část – celek, a konečně (v) jako signál dalších, pragmatických významů (emocionální či postojová identifikace s postavou). Hypotéza o vůdčí roli *ten*-frází při etablování prominentních referentů v diskursu prostřednictvím jejich druhých zmínek se na analyzovaném materiálu nepotvrdila. *Ten*-fráze se spíše profilují jako distanční anaforika vyzvedávající referenty bez ohledu na jejich prominenci v diskursu.

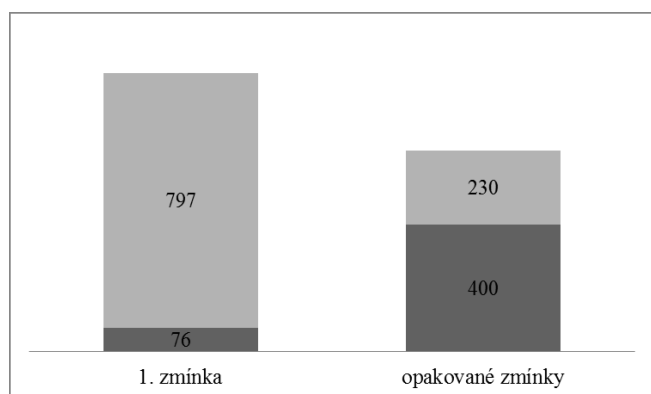
Podrobná analýza opakovaných zmínek se zohledněním jejich přesného pořadí dovolila srovnat jednotlivé prostředky co do jejich referenční „vitality“. Z tohoto hlediska se sledované formy dělí na *durativní* (prostředky figurují i při mnohonásobných opakování referentu) a *efemérní* (prostředky figurují pouze v krátkých referenčních řetězcích). Mezi durativní spadají životné 0PRO, PRO formy a rovněž životné *ten-N* a N pojmenování. Mezi efemérní naopak životné i neživotné REL a DEM formy, a stejně tak neživotné životné *ten-N* a N.

7. *Ten*-fráze a prostá pojmenování v opakovaných zmínkách

7.1 *Ten*-fráze a prostá pojmenování v opakovaných zmínkách

Z celkového počtu 1 503 analyzovaných lexikálních frází tvořených buď prostou frází bez *ten* (N), nebo jménem ve spojení s lexémem *ten* (*ten*-N) se jich 873 (58 %) objevuje v daném příběhu pouze jednou, zbylých 630 (42 %) opakovaně.¹³² Necelá polovina zkoumaných jmenných frází tedy přináší k anaforickému odkazování, které stojí v ohnisku pozornosti této kapitoly.

Zatímco v prvních zmínkách realizovaných lexikálním pojmenováním jednoznačně dominují prosté fráze (91 % z celkových 873 výskytů; srov. graf 7.1), v opakovaných zmínkách převažují *ten*-fráze nad prostými. Z 630 frází odkazujících k anaforicky identifikovatelnému referentu je jich 63 % provázeno lexémem *ten*.

Graf 7.1: *Ten*-fráze a prostá pojmenování v prvních a v opakovaných zmínkách

Pozn.: Tmavě šedá = *ten*-N, světle šedá = N.

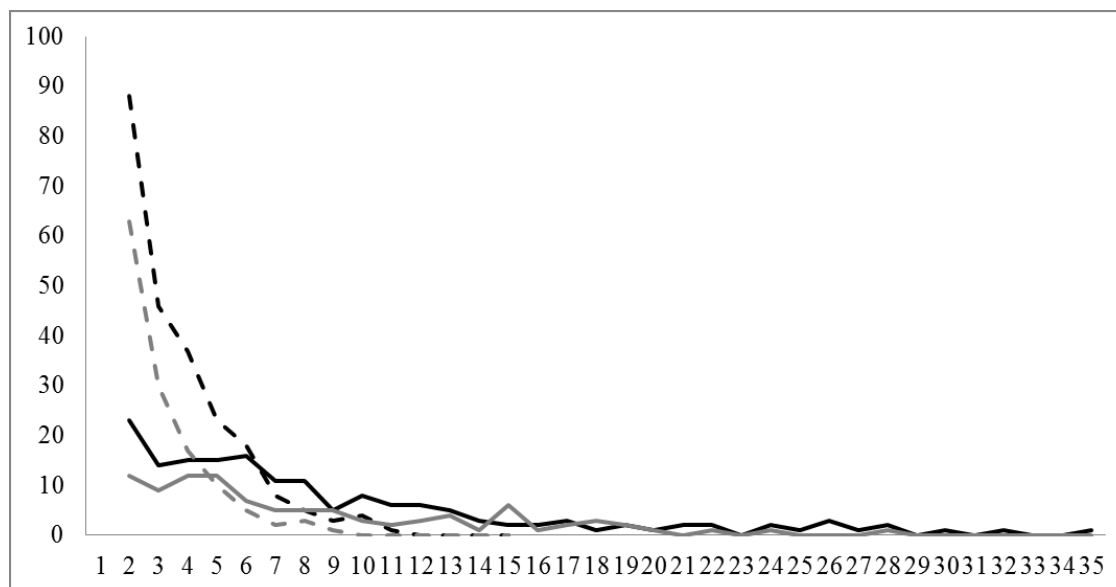
Interpretace této hodnoty závisí na očekávání spojovaných s užitím výrazu *ten* v opakovaných zmínkách. Za předpokladu, že *ten* plní striktně zájmenovou funkci, je to hodnota překvapivě vysoká – tehdy by bylo na místě očekávat zastoupení jen v jednotkách procent. Naopak za předpokladu, že *ten* má ve svém užití v současné češtině už blíže k určitému členu, je striktně vzato na místě očekávat zastoupení ve víceméně všech opakovaných zmínkách (neboť ve všech je referent identifikovatelný na základě svého předchozího výskytu v diskursu), tedy výskyt blízký se stu procent. V každém případě nelze pochybovat o tom, že nadpoloviční zastoupení lexému *ten* v anaforických zmínkách ho vyčleňuje mimo kategorii typického demonstrativa.

¹³² Jedná se o prostý tokenový výskyt, ve kterém je započítán každý odkaz, i pokud referuje opakovaně k téže entitě.

7.2 Životnost

7.2.1 Anaforický profil životných a neživotných *ten*-frází vs. prostých pojmenování

O tom, že životnost je v analyzovaných příbězích relevantním faktorem anaforického stopování referentů, svědčí rozdílné anaforické profily životných a neživotných referentů, představené v §6.8.9. Zde pro přehlednost znovu uvádím příslušný výsek z grafu 6.1, tentokrát zaměřený už pouze na *ten*-N a N pojmenování (zde pod označením 7.2).

Graf 7.2: Anaforický profil životných a neživotných *ten*-N vs. N v opakovaných zmínkách

V souladu s obecnou tendencí pozorovanou u všech zkoumaných anaforik je křivka neživotných v obou případech výrazně kratší: „vitalita“ žádného z neživotných referentů nepřesahuje 11 zmínek, zatímco životné referenty dosahují absolutního maxima 35 zmínek (maxima v rozvržení grafu, doložené maximum je 59 zmínek). Zatímco žádný z neživotných referentů figurujících v příběhu nebyl stopován déle než 11 zmínek, k životným referentům, resp. k hlavním postavám odkázali mluvčí až 59x. Křivka neživotných je ovšem mnohem strmější, s počátečním nasazením na zhruba čtyřnásobné hodnotě nástupu křivky životných. Životné referenty, rekrutující se zejména z hlavních aktérů příběhu, jsou přirozeně v menšině a na rozdíl od většiny neživotných vystupují víceméně kontinuálně v celém příběhu. Velká část neživotných referentů naproti tomu tvoří jen pozadí scény, v příběhu se pouze párkrát mihnou a opět ustupují. Mezi referenty, které mluvčí zmíní pouze dvakrát či třikrát, je tak mnohem více neživotných entit než postav.

Křivky sledovaných prostředků v podstatě slouží jako vizualizace charakteru a narativní struktury příběhu, a i když lze předpokládat, že typický narativ bude uvedenému průběhu odpovídat, obě křivky je třeba vnímat primárně jako exponenty konkrétních narativů.

7.2.2 První vs. opakované zmínky souhrnně

Srovnání s prvními zmínkami dokládá poměrně výrazný nárůst životných referentů při opakovaných zmínkách: z 23 % (205/873) na 42 % (265/630), viz tabulka 7.1.

Tabulka 7.1: Zastoupení životných a neživotných referentů v prvních a opakovaných zmínkách

	první zmínky		opakované zmínky	
životné	205	23%	265	42%
neživotné	668	77%	365	58%
celkem	873		630	

χ^2 s Yatesovou korekcí (1; n = 1 503) = 57,92; p < 0,001. Šedivě podbarveny jsou skupiny přesahující statisticky významnou hodnotu reziduí (tj. jsou větší než +2 a menší než -2).

Vyšší podíl životných referentů v opakovaných zmínkách je třeba chápat jako průvodní jev narativu koncentrovaného kolem lidských hrdinů. Jakékoli narativní vyprávění se standardními hrdiny (lidské či zvířecí povahy) se bude pravděpodobně vyznačovat silnějším zastoupením životných referentů v opakovaných zmínkách.

7.2.3 Ten-fráze vs. prostá pojmenování v opakovaných zmínkách

Na poměrné zastoupení zkoumaných prostředků v opakovaných zmínkách životnost samostatně nemá vliv. Křivka v grafu 7.2 neživotných *ten*-frází se ve svém průběhu téměř dokonale shoduje s křivkou neživotných N, pouze s lehkým posunem níž. A stejně tak anaforický profil životných N kopíruje v nižší poloze profil životných *ten*-frází. Jinými slovy kromě celkové početní převahy *ten*-frází nad prostými je distribuce obou prostředků v analyzovaných příbězích co do životnosti prakticky shodná.

K témuž závěru poukazují i agregované hodnoty pro všechny opakované zmínky bez rozlišení pořadí, viz tabulka 7.2. V poměru celkového úhrnu odkazů k životným vs. neživotným referentům není mezi *ten*-frázemi a N frázemi prakticky žádný rozdíl.

Tabulka 7.2: Distribuce *ten*-N vs. N z hlediska životnosti v opakovaných zmínkách

	<i>ten</i> -N	N	celkem
životné	167 (63 %)	98 (37 %)	265
neživotné	233 (64 %)	132 (36 %)	365
celkem	400 (63 %)	230 (37 %)	630

χ^2 s Yatesovou korekcí (1; n = 630) = 0,02; p = 0,9.

7.2.4 Persistence a AD

Zatímco životnost nedovoluje rozlišit mezi *ten*-N a N z hlediska početního zastoupení (životné i neživotné referenty jsou zhruba stejně často ztvárněny *ten*-frází jako prostou frází), hodnoty AD a persistence už vykazují zřetelnější tendence. Jak lze očekávat, persistence životných referentů je výrazně vyšší než persistence neživotných, a to mnohonásobně: životné referenty obecně přetrvávají v následujícím diskursu bez přerušení cca 5x déle než neživotné (0,94 vs. 0,18), viz tabulka 7.3.

Tabulka 7.3: Role životnosti v distribuci *ten*-N vs. N opakovaných zmínkách. AD a persistence

	<i>ten</i> -N			N			celkem		
	#	AD	pers	#	AD	pers	#	AD	pers
životné	167	6,05	1,14	98	4,46	0,61	265	5,46	0,94
neživotné	233	6,14	0,21	132	9,23	0,13	365	7,24	0,18
celkem	400			230			630		

Rozdíly se ovšem projevují nejen mezi životnými a neživotnými obecně, ale i mezi *ten*-frázemi a prostými pojmenováními bez ohledu na životnost. To ovšem platí pouze pro persistence, nikoli pro AD. Životné i neživotné *ten*-fráze se pojí s referenty zhruba dvakrát persistentnějšími než korespondující prosté fráze (1,14 vs. 0,61 u životných, 0,21 vs. 0,13 u neživotných). Hodnoty AD už jsou disparátnější. Zatímco prosté fráze se v aktivaci životných a neživotných referentů liší (životné jsou aktivovanější než neživotné), *ten*-fráze jsou v aktivaci obou skupin vyrovnané – jejich hodnoty jsou prakticky stejné (6,05 u životných *ten* vs. 6,14 u neživotných *ten*). *Ten*-fráze tedy mluví používají v úhrnu stejně pro aktivaci životných i neživotných.

7.3 Syntaktická funkce

7.3.1 První vs. opakované zmínky souhrnně

Stejně jako narůstá převaha životných referentů nad neživotnými, stoupá při opakovaném odkazování i zastoupení CENTRÁLNÍCH syntaktických funkcí, tj. SUB a OBJ. Zatímco v prvních zmínkách je zastoupení referentů v CENTRÁLNÍCH funkcích ani ne poloviční (45 %), v opakovaných zmínkách narůstá na téměř 60 %, viz tabulka 7.4. Důvod je očividný: opakovaná reference směřuje z větší části k hlavním protagonistům příběhu a ti vystupují nejčastěji ve funkcích SUB nebo OBJ.

Naproti tomu DAT zůstává bez ohledu na pořadí zmínky ze značení *ten*-frází i prostých frází prakticky vyloučen – vyskytuje se maximálně v jednotkách případů (16 výskytů proti 153 vyjádřeným PRO formou), viz tabulka 7.4. Kategorie DAT je jednoznačně doménou pronominálního odkazování. Zároveň je i z malého množství dokladů patrná relativní převaha DAT v opakovaných zmínkách. Pokud jsou tedy referenty v DAT vůbec vyjádřeny (obecně nepreferovanou) lexikální formou, pak až při opakovaných zmínkách, nikoli při svém prvním uvedení.

Drobný nárůst opakovaných zmínek oproti prvním vykazuje konečně kategorie OBL. V této kategorii se v mém pojetí převahou shromažďují referenty představující předměty, které se v příbězích vyskytují opakovaně, jako předměty pozornosti, pozadí popisované akce atd. Rekrutují se tedy rovněž spíše z opakovaných zmínek.

Tab. 7.4: Rozvržení lexikálních frází do syntaktických funkcí v prvních a v opakovaných zmínkách

	první zmínky		opakované zmínky	
SUB	220	25%	208	33%
DAT	2	0%	14	2%
OBJ	169	19%	166	26%
OBL	44	5%	61	10%
LOK	214	25%	127	20%
ČAS	59	7%	5	1%
ATR	79	9%	43	7%
ZPŮSOB	22	3%	1	0%
INSTR	14	2%	2	0%
KAUZ	5	1%	2	0%
IDENT	3	0%	0	0%
PREDIK	39	4%	0	0%
<i>zbytek</i>	3	0%	1	0%
celkem	873		630	

Pozn.: Zbytková kategorie slučuje kategorie *komparace*, *účel*, *zřetel*, *substituce*. Statistické vyhodnocení provedeno pouze pro prvních 7 uvedených kategorií: χ^2 (6; n = 1 413) = 72,64; p < 0,001. Šedivě podbarveny jsou skupiny přesahující statisticky významnou hodnotu reziduí (tj. jsou větší než +2 a menší než -2).

Ostatní syntaktické role už v anaforickém odkazování početně ztrácejí nebo nejsou zastoupeny vůbec. Platí to překvapivě i pro kategorii LOK, která v sobě soustředí referenty často podobného druhu jako kategorie OBL – hranice mezi těmito kategoriemi jsou v pojetí této práce relativně lehce prostupné. Rozdílné chování OBL a LOK v opakovaných zmínkách je nicméně známkou toho, že tato hranice má své opodstatnění. Srovnání místních určení s časovými dále ukazuje, o kolik zásadnější roli hraje v analyzovaných příbězích prostorová kontextualizace než kontextualizace časová. Časová určení na rozdíl od místních (ovšem vyjádřená prostřednictvím NP, nikoli vedlejších vět) jsou v naprosté většině případů neanaforické povahy – sestávají buď z odkazů k jednotlivým fázím vyprávěného příběhu (*na začátku*, *na konci* atd.), nebo fungují deikticky v podobě komplexních spojení jako *v tu chvíli*, *v ten moment*. Žádné další syntaktické kategorie už nemají v anaforickém odkazování zastoupení a realizují se cele prakticky pouze v rámci prvních zmínek.

7.3.2 *Ten*-fráze vs. prostá pojmenování v opakovaných zmínkách

Silnější obsazení CENTRÁLNÍCH rolí při opakovaném odkazování je očekávatelný, zajímavé ovšem je, že zmiňovaný nárůst se u prostých frází soustředí výrazněji do SUB (13% nárůst oproti prvním zmínkám), zatímco u *ten*-N je patrnější v OBJ (12% nárůst oproti prvním zmínkám), viz tabulka 7.5.

I přes výše popsané rozdíly se zároveň rozložení *ten* v CENTRÁLNÍCH rolích zdá být přeci jen o něco vyrovnanější, než je tomu u prostých frází, kde v obsazenosti výrazněji dominuje SUB. Lze tedy uzavřít, že prosté fráze jsou nejvýrazněji vyprofilovány směrem k SUB, naopak *ten* není ve své preferenci vyhraněná, ve srovnání s prvními zmínkami se nicméně zdá silněji tíhnout ke značení anaforických OBJ.

Tabulka 7.5: Rozvržení *ten*-N vs. N do syntaktických funkcí v prvních a v opakovaných zmínkách

	první zmínky				opakované zmínky			
	<i>ten</i> -N	%	N	%	<i>ten</i> -N	%	N	%
SUB	18	24 %	202	25%	121	30%	87	38%
DAT	0	0 %	2	0%	10	3%	4	2%
OBJ	11	14 %	158	20%	107	27%	59	26%
OBL	5	7 %	39	5%	48	12%	13	6%
LOK	13	17 %	201	25%	84	21%	43	19%
ČAS	19	25 %	40	5%	4	1%	1	0%
ATR	1	1 %	78	10%	22	6%	21	9%
ZPŮSOB	1	1 %	21	3%	0	0%	1	0%
INSTR	1	1 %	13	2%	1	0%	1	0%
KAUZ	3	4 %	2	0%	2	1%	0	0%
IDENT	3	4 %	0	0%	0	0%	0	0%
PREDIK	0	0 %	39	5%	0	0%	0	0%
<i>zbytek</i>	1	1 %	2	0%	1	0%	0	0%
celkem	76		797		400		230	

Pozn.: Zbytková kategorie slučuje kategorie *komparace*, *účel*, *zřetel*, *substituce*. Statistické vyhodnocení provedeno pouze pro prvních 7 uvedených kategorií, zvláště pro první zmínky ($\chi^2(6; n = 787) = 51,02$; $p < 0,001$) a zvláště pro opakované zmínky $\chi^2(6; n = 626) = 12,85$; $p < 0,05$. Šedivě podbarveny jsou skupiny přesahující statisticky významnou hodnotu reziduí (tj. jsou větší než +2 a menší než -2).

Rozdíly sice nejsou nijak markantní (a nedosahují statistické významnosti), ale i tak už naznačují odlišnosti v okolnostech užití každého ze sledovaných prostředků: jsou to (syntakticky) nejprominentnější referenty, které se do jisté míry „brání“ značení prostřednictvím *ten*. Subjektová pozice je typicky vyhrazena pro referenty, které hrají v daném momentu vyprávění centrální roli, jsou zdrojem či předmětem popisované akce a jako takové jsou dobře identifikovatelné a silně aktivované. A právě tyto referenty se v silnější míře vymaňují z tendence explicitního značení anaforické reference.

7.4 Pozice vůči slovesu

Preverbální pozice je obecně pozice tematická, kde referent vystupuje jako součást aktuálně přístupného kontextu, jako daný a předpokládaný, postverbální pozice uvádí referenty do aktuálního kontextu nezapojené, které jsou v rámci dané propozice nositeli nové informace. Lze předpokládat, že nové, prvně zmíněné referenty budou uváděny převahou v pozici postverbální a spolu s tím, jak se ustalují v diskursu, budou ve větší míře přecházet do pozice preverbální.

7.4.1 První vs. opakované zmínky souhrnně

Zastoupení referentů v preverbální pozici je skutečně u opakovaných zmínek obecně výrazně vyšší než u prvních. Zatímco prvně zmíněné referenty se v preverbální pozici objevují pouze v necelých 20 %, opakovaně zmíněné referenty už v ní vstupují v rovné polovině všech případů, viz tabulka 7.6.

Tabulka 7.6. Obsazení preverbální a postverbální pozice v prvních a opakovaných zmínkách

	první zmínky		opakované zmínky	
preverbální pozice	156	18%	313	50%
postverbální pozice	714	82%	310	50%
celkem	870		623	

Pozn.: Z přehledu vyřazeno 10 výskytů dislokovaných mimo syntaktický rámec klauze. χ^2 s Yatesovou korekcí (1; n = 1 493) = 174,40; p < 0,001. Šedivě podbarveny jsou skupiny přesahující statisticky významnou hodnotu reziduí (tj. jsou větší než +2 a menší než -2).

Ve srovnání s analogickým rozvržením anaforických zájmen, která byla předmětem analýzy předchozí kapitoly, se poloviční obsazenost preverbální pozice může jevit jako poměrně nízká. Lexikální fráze (tedy *ten*-fráze i prosté fráze) jsou ovšem v diskurzu typicky vyhrazeny referentům slabě aktivovaným, které – byť známé, a tedy identifikovatelné – nenáleží nutně do sféry aktuálního výpovědního kontextu (jinými slovy nejsou „k dispozici“ jako prvky aktuálně daného rámce výpovědi). Zřejmě proto nevykazuje distribuce lexikálních výrazů v tomto ohledu žádné zřetelné vychýlení ve prospěch jedné, či druhé kategorie: ustálenost referentů v diskursu zde vyvažuje jejich relativně slabá aktivace v momentě prováděné reference.

7.4.2 *Ten*-fráze vs. prostá pojmenování v opakovaných zmínkách

Z hlediska poměrového zastoupení *ten*-frází a prostých pojmenování se už nicméně v opakovaných zmínkách rýsuje sice nepříliš silný, nicméně (interpretačně i statisticky) významný rozdíl: převaha *ten*-frází nad prostými v preverbální pozici, viz tabulka 7.7. Jinak řečeno, kontextově zapojené referenty tíhnou ke značení prostřednictvím *ten*.

Tabulka 7.7: Distribuce *ten*-N vs. N v preverbální a postverbální pozici v opakovaných zmínkách

	<i>ten</i> -N	N	celkem
preverbální pozice	212 (68 %)	101 (32 %)	313
postverbální pozice	181 (58 %)	129 (42 %)	310
celkem	393 (63 %)	230 (37 %)	623

Pozn.: Z přehledu vyřazeno 7 výskytů dislokovaných mimo syntaktický rámec klauze. χ^2 s Yatesovou korekcí (1; n = 623) = 5,45; p = 0,02.

7.4.3 Persistenceence a AD

U opakovaných zmínek jsou referenty v preverbální pozici obecně zhruba dvojnásobně persistentnější než referenty v pozici postverbální (0,63 v. 0,39), viz tabulka 7.8. S vyšší persencí v preverbální pozici pak koreluje nižší AD: bez dalšího rozlišení jsou referenty v preverbální pozici zhruba dvakrát aktivovanější (od poslední zmínky je dělí 4,73 klauzí) než referenty v pozici postverbální (8,34 klauzí). Kontextuálně zapojené referenty jsou tedy obecně aktivovanější (nedělí je tak velká vzdálenost od jejich přecházející zmínky v příběhu) a persistentnější (mají delší kontinuitu v další fázi příběhu).

Tabulka 7.8: AD a persistence *ten*-N vs. N v preverbální a postverbální pozici v opakovaných zmínkách

	<i>ten</i> -N			N			celkem		
	#	AD	pers	#	AD	pers	#	AD	pers
preverbální pozice	212	4,95	0,71	101	4,24	0,46	313	4,73	0,63
postverbální pozice	181	7,56	0,49	129	9,44	0,24	310	8,34	0,39
celkem	393			230			623		

Hodnoty persistence dovolují zároveň i zde odlišit *ten*-fráze od prostých frází – bez ohledu na to, v jaké pozici vůči slovesu stojí, odkazují *ten*-fráze vždy k persistentnějším referentům (0,71 vs. 0,46 v PRE; 0,49 vs. 0,24 v POST).

Naproti tomu stupeň aktivace referentu tak konsistentní korelaci s formálním značením referentů nevykazuje. Zatímco v postverbální pozici jsou *ten*-fráze mírně aktivovanější než prosté fráze (7,56 vs. 9,44), preverbální pozice nedovoluje z hlediska aktivovanosti mezi *ten*-N a prostými frázemi rozlišit: jejich AD je zhruba vyrovnaná (4,95 pro *ten*- vs. 4,24 pro prosté fráze). Tedy pouze z toho, nakolik je referent v preverbální pozici aktivovaný, nelze predikovat, zda bude, či nebude značen *ten*-frází.

Z hlediska pozice vůči slovesu tak vykazují hodnoty persistence a AD tutéž tendenci jako ve vztahu k životnosti. Zatímco persistence je jak u *ten*-frází, tak u prostých pojmenování vyšší u životných tematicky ukotvených referentů, v aktivaci referentů se *ten*-fráze a prosté fráze liší. U *ten*-frází není mezi preverbální a postverbální pozicí ani mezi životnými a neživotnými rozdíl ve stupni aktivace tak výrazný jako u korespondujících prostých frází.

7.5 Typ klauze

Stejně jako v §6.7 pracuji i zde se základním členěním na věty hlavní a vedlejší, pouze s tím rozdílem, že komplementové a adverbialní klauze jsou sloučeny do jedné skupiny. Důvodem je téměř naprostá shoda v jejich distribuci i v dalších hodnotách ve všech analyzovaných ohledech. Naopak vztažné věty jsou dále ponechány zvlášť, a to i přesto, že početně je jejich obsazení sledovanými formami relativně nízké (44 výskytů). Jejich distribuce je ovšem natolik odlišná od rozvržení zbylých vedlejších klauzí, že jejich případné začlenění pod kategorii vět vedlejších by mohlo zkreslit celkové poměry mezi hlavními srovnávanými skupinami. V případě vztažných vět se vesměs zdržuji interpretace hodnot – celkově nízký počet opakovaně zmíněných referentů ve vztažných větách neopravňuje příliš k vyvozování závěrů. Distribuci v rámci vztažných vět proto nechávám prakticky bez komentáře, a pokud v této fázi hovořím o *vedlejších větách*, mám zde na mysli pouze věty komplementové a adverbialní, nikoli vztažné.

7.5.1 První vs. opakované zmínky souhrnně

Výchozí srovnání opakovaných zmínek s prvními odhaluje, že referenty, které v příběhu vystupují opakovaně, jsou početněji zastoupeny ve vedlejších (komplementových a adverbialních) větách než referenty prvně zmíněné, viz tabulka 7.9.

Tabulka 7.9: Obsazení hlavních, komplementových a adverbálních a vztahných vět v prvních a opakovaných zmínkách

	první zmínky		opakované zmínky	
hlavní věty	599	69%	378	60%
kompl. & adverb. věty	196	22%	208	33%
vztahné věty	78	9%	44	7%
celkem	873		630	

χ^2 (2; n = 1 503) = 21,09; p < 0,001. Šedivě podbarveny jsou skupiny přesahující statisticky významnou hodnotu reziduí (tj. jsou větší než +2 a menší než -2).

Větší díl zodpovědnosti za pozorovaný rozdíl přitom leží na prostých frázích, jejichž početní převaha v prvních zmínkách se promítá do relativně silnějšího obsazení hlavních vět. Je to přirozené: prvně zmíněné referenty, ať už hrají v následujícím příběhu jakoukoli roli, budou s větší pravděpodobností do narativu uváděny v hlavních větách. Naproti tomu referenty, které se v příběhu už jednou či vícekrát vyskytly, často vystupují jako součást komplexnějších akcí, stavů či událostí, které tvoří pozadí hlavní narativní linie. Komplementové věty doplňují, adverbální věty rozvíjejí a specifikují akci klíčových referentů, oba typy klauzí spoluvytvářejí kontextuální pozadí hlavního narativního toku.

7.5.2 *Ten*-fráze vs. prostá pojmenování v opakovaných zmínkách

Srovnání s ostatními anaforiky v §6.7 naznačilo o něco výraznější inklinaci *ten*-frází k obsazení vedlejších vět než u ostatních anaforik. Tato inklinace se projevuje i v užším srovnání *ten*-frází a prostých frází v rámci opakovaných zmínek, i když ve statisticky nevýznamných tendencích: zastoupení *ten*-frází v komplementových a adverbálních větách je mírně vyšší, než odpovídá celkovým proporcím, viz tabulka 7.10.

Tabulka 7.10: Zastoupení *ten*-N vs. N v různých typech klauzí v opakovaných zmínkách

	<i>ten</i> -N	N	celkem
hlavní věty	232 (61 %)	146 (39 %)	378
kompl. & adverb. věty	144 (69 %)	64 (31 %)	208
vztahné věty	24 (53 %)	20 (47 %)	44
celkem	400 (63 %)	230 (37 %)	630

χ^2 (2; n = 630) = 5,21; p = 0,07.

7.5.3 AD a persistence

Hodnoty AD a persistence (viz tabulka 7.11) víceméně odpovídají očekávanému rozvržení: (i) v komplementových a adverbálních větách vystupují převahou referenty s dvakrát nižší persisterencí než referenty v hlavních větách, přičemž *ten* celkově odkazuje k referentům (opět zhruba dvojnásobně) persistentnějším než prosté fráze, (ii) analogicky tomu dělí referenty v komplementových a adverbálních větách celkově větší vzdálenost od předcházející zmínky než referenty v hlavních větách – opět s tím, že *ten* v obou typech vět odkazuje k referentům přes kratší

vzdálenost než prosté fráze, a tedy k referentům relativně mírně aktivovanějším (přičemž rozdíl je výraznější ve vedlejších větách).

Tabulka 7.11: AD a persistence *ten*-N vs. N v různých typech klauzí v opakovaných zmínkách

	<i>ten</i> -N			N			celkem		
	#	AD	pers	#	AD	pers	#	AD	pers
hlavní věty	232	5,84	0,74	146	6,44	0,39	378	6,06	0,62
kompl. & adverb. věty	144	6,31	0,35	64	9,53	0,20	208	7,30	0,31
vztažné věty	24	7,46	0,71	20	4,75	0,35	44	6,23	0,55
celkem	400	6,11	0,60	230	7,16	0,35	630		

Vyšší persistence referentů v hlavních větách nepřekvapuje – hlavní věty jsou doménou kontinuální akce. Vyšší persistence referentů značených *ten* ovšem stojí rozhodně za pozornost, neboť se i zde projevuje ve stejném poměru jako ve všech předchozích případech. Tento nálezn jen potvrzuje předběžnou domněnku, že právě persistence odráží jednu z charakteristických vlastností *ten*-frází, která je jako celek dovoluje vymezit vůči frázím prostým.

Naopak větší anaforická vzdálenost referentů ve vedlejších větách může na první pohled zarazit: vedlejší věty jsou přeci závislé na hlavních a velmi často „sdílí“ tentýž referent. Lze tedy očekávat, že předchozí zmínka referentu ve vedlejší větě bude v celkovém úhrnu výrazně blíže než cca 8 klauzí zpět, a rovněž blíže než poslední zmínka referentů v hlavních větách. Je třeba si ovšem uvědomit, že lexikální fráze obecně odkazují k méně aktivovaným referentům, zatímco očekávaný model platí pro anaforika „krátkodistanční“, jako jsou zájmena a demonstrativa. Prosté a *ten*-fráze se na těsném anaforickém spojení referentů ve vedlejších a hlavních větách nepodílejí.

7.5.4 Typ klauze v kombinaci s pozicí vůči slovesu

Detekovaná převaha *ten*-frází nad prostými v komplementových a adverbálních větách (jakkoli mírná a statisticky nevýznamná) naznačuje, že *ten* se podílí spíše na kontextualizaci referentů (prostřednictvím vedlejších vět) než na rozvíjení akce (která se převahou odvíjí ve větách hlavních), viz §6.7. Z tohoto hlediska nepřekvapuje, že nárůst v zastoupení *ten* při opakovaném odkazování ve vedlejších větách není oproti prvním zmínkám nijak výrazný: kontextualizace není z povahy věci vázána na anaforické odkazování, kontextualizovat, tedy uvádět do souvislosti s dalšími entitami, situacemi a jevy, lze z principu vůči jakémukoli identifikovatelnému pozadí, nejen vůči pozadí tvořenému diskursem. Identifikovatelnost může ovšem stejně dobře spočívat na jiné bázi, než je předchozí zmínka v diskursu, jako je všeobecná znalost, běžná zkušenost atd. Pak se ovšem projeví spíše v komplementových a adverbálních větách u prvních zmínek (jichž je ovšem v analyzovaném materiálu poskrovnu) než u zmínek opakovaných, které jsou vlastním předmětem tohoto zkoumání.

Jestliže *ten*-fráze inklinují k tomu provázat referenty kontextualizované v rámci souvětí (ve vedlejších klauzích) a zároveň referenty kontextualizované v rámci klauze (v preverbální pozici, viz §7.4.2), lze předpokládat, že nejsilněji se budou *ten*-fráze soustředit v preverbální pozici vedlejších vět, kde se oba kontextualizační efekty prolínají. Tabulka 7.12 ukazuje, že *ten* ve vedlejších větách je skutečně mnohem častější, pokud se vyskytuje v preverbální pozici, tentokrát se statisticky signifikantním výsledkem, viz (1–2). Pouhých 18 referentů ze 105, které se vyskytly

v komplementových a adverbálních větách, nebylo značeno *ten*, viz (3), kde je rovněž možná i generická interpretace („Chaplin se nebojí žádného lva“).

Tabulka 7.12. Vliv typu klauze v kombinaci s pozicí vůči slovesu na distribuci *ten*-N vs. N v opakovaných zmínkách

	preverbální pozice		postverbální pozice	
	<i>ten</i> -N	N	<i>ten</i> -N	N
hlavní věty	116 (31%)	77 (21%)	112 (30 %)	69 (18 %)
kompl. & adverb. věty	87 (42 %)	18 (9 %)	54 (26 %)	46 (22 %)
vztažné věty	9 (20 %)	6 (14 %)	15 (34 %)	14 (32 %)
celkem	212 (34 %)	101 (16 %)	181 (29 %)	129 (21 %)

χ^2 (6; n = 623) = 24,07; p < 0,001. Šedivě podbarveny jsou skupiny přesahující statisticky významnou hodnotu reziduí (tj. jsou větší než +2 a menší než -2).

- (1) 30 je tam nákej pes
 31 kterej na něj [týpka] štěká
 32 tak se ho [týpek] snaží uklidnit
 33 aby **toho lva** neprobudil
 34 pes pak vodejde
 35 a: lev se teda po chvíli probudí
 36 přijde k němu
 37 ale nic mu neudělá [LZA23L]
- (2) 19 přišel pejsek
 20 a štěkal na něj [na Chaplina] samozřejmě
 21 protože byl na místě
 22 kde bejt neměl
 23 ehm Chaplin se bál
 24 že **toho lva** vzbudí
 25 tak se ho snažil kopnout do vobličejje [TPA27L]
- (3) 28 a mezitim se probudí ta pani ze mdlob
 29 a otevře mu dveře
 30 no a Charlie Chaplin na ní hraje machra
 31 a předstírá
 32 že l- **lva** se nebojí [OVZ23L]

Lze tedy shrnout: v preverbální pozici vedlejších vět působí silný tlak na explicitní dourčování referentů pomocí *ten*, reference prostou frází je za těchto okolností nestandardní. Tendence kontextualizovat referenty, identifikovaná pro *ten*-fráze, se projevuje na dvou různých rovinách

jazykové stavby – na rovině klauze a na rovině komplexní věty. Tam, kde se obě kontextualizační domény stýkají, je užití lexému *ten* nejčastější.

7.6 Modifikátor

7.6.1 Modifikátor v prvních vs. opakovaných zmínkách souhrnně

V prvních zmínkách jsou fráze s modifikátorem častější než ve zmínkách opakovaných, viz tabulka 7.13. První zmínky představují pro modifikátory nejpříhodnější prostor: při uvedení nového referentu do diskursu mluvčí specifikuje jeho vlastnosti, zvláště pokud se jedná o referent diskursně relevantní. Typicky jsou fráze s modifikátorem při prvních zmínkách blíže charakterizovány hlavní postavy příběhu. Při opakovaných zmínkách je už k jednotlivým postavám odkazováno modifikátorem typicky pouze v případě, že nějakou dobu v příběhu nefigurovaly a zároveň hrají v jeho bezprostředně další fázi důležitou roli. Formální komplexnost fráze s modifikátorem tak koresponduje s diskursní relevancí příslušného referentu, absolutně – fráze s modifikátorem vs. fráze bez modifikátoru, i relativně – fráze s různým typem modifikátoru, viz §6.4.

Tabulka 7.13: Modifikátor v prvních vs. opakovaných zmínkách

	první zmínky		opakované zmínky	
s modifikátorem	250	29%	66	10%
bez modifikátoru	623	71%	564	90%
celkem	873		630	

χ^2 s Yatesovou korekcí (1; n = 1503) = 71,60; p < 0,001. Šedivě podbarveny jsou skupiny přesahující statisticky významnou hodnotu reziduí (tj. jsou větší než +2 a menší než -2).

7.6.2 Modifikátor s *ten*-frázemi vs. s prostými pojmenováními v opakovaných zmínkách

Funkci pojmenování s modifikátorem odpovídá i jejich převažující formální ztvárnění: fráze, které do diskursu uvádějí nové persistentní referenty, jsou po formální stránce většinou vyjádřeny prostou frází (cca z 85 % (270/316), viz tabulka 6.14 v předchozí kapitole). Poměry ve formálním značení rozvitých frází se nicméně výrazně změnil, zaměříme-li se – v souladu s perspektivou této kapitoly – pouze na opakované zmínky.

Tabulka 7.14: *Ten*-N s modifikátorem vs. N s modifikátorem v opakovaných zmínkách

	<i>ten</i> -N	N	celkem
R	22 (88 %)	3 (12 %)	25
PP/G/ADJ	15 (37 %)	26 (63 %)	41
celkem	37 (56 %)	29 (44%)	66

Pozn.: R = modifikátor ve formě vztažné věty, PP/G/ADJ = modifikátor ve formě předložkové fráze, genitivní fráze a adjektiva. χ^2 s Yatesovou korekcí (1; n = 66) = 14,64; p < 0,001. Šedivě podbarveny jsou skupiny přesahující statisticky významnou hodnotu reziduí (tj. jsou větší než +2 a menší než -2).

Zatímco z 250 rozvitých prvních zmínek je jich pouze 9 provázeno *ten* (viz tabulka 6.14 v předchozí kapitole), z 66 rozvitých opakovaných zmínek jich *ten* provází už 37 (56 %), viz tabulka 7.14. Za převahu *ten*-frází jsou přitom zodpovědné modifikátory ve formě vztažných vět. Ty jsou vyjádřeny *ten*-frází téměř v 90 % případů. Pouze ve třech případech z 25 odkazů pomocí vztažné věty neužili mluvčí lexém *ten*. Stojí přitom za zmínku, že tyto doklady pocházejí od mluvčích, jejichž projev byl zřetelně formální a zjevně se na něm podepsala relativně vyšší míra nervozity a napětí než u jiných mluvčích (JHZ21, KRA19), viz (4–5).

- (4) 13 a: v tom přijde nebo přiběhne nějaký zloděj
14 který ehm vlastně holce ukradne kabelku
15 a běží s ní pryč
16 **kluk, který předtím seděl s holkou na lavičce,**
17 se zvedne
18 a běží za tím zlodějem [JHZ21Z]

- (5) 12 ten kdo seděl vedle ní
13 tak se rozeběhne
14 a honí toho zloděje
15 a ona vlastně zůstane paralyzována
16 a dívá se dívá se na telefon
17 **mladík, který běží ehm běží za zlodějem,**
18 ho dohoní
19 a se- vytrhne mu zpátky kabelku
20 a předá ji ehm té slečně [KRA19Z]

Naopak modifikátory vyjádřené jinou formou (PP/G/A-modifikátory) jsou v opakovaných zmínkách častěji prosté (z 63 %). Detailnější pohled na konkrétní doklady z této skupiny ovšem odhaluje řadu specifických případů.

i. Víceslovná pojmenování

Téměř polovinu tvoří adjektivní modifikátory, které ovšem spolu s řídicím jménem fungují spíše jako víceslovná pojmenování. Příkladem může být výskyt spojení *mladá žena*, *mladý muž* v podání mluvčího JZZ24 nebo spojení *desetilibrová bankovka* jako syntakticky komplexní alternativa *desetilibrovky*. Modifikátor je v těchto a podobných případech už zčásti lexikalizován nebo s ním daný mluvčí jednoduše zachází jako se součástí komplexního identifikačního prostředku (nikdy nepoužije k identifikaci příslušného referentu samotné jméno bez modifikátoru).

ii. Genitivní nebo prepozicionální modifikátor

Další část dokladů zahrnuje odkaz k referentům, které jsou specifikovány většinou genitivním nebo prepozicionálním modifikátorem provázeným *ten* (*majitel toho auta*, *dveře z té klece*). Jejich

společným jmenovatelem je přitom těsné pouto mezi usouvztažňovanými referenty (spočívající ve vztahu posesora a posesa, vztahu meronymickém nebo metonymickém atd.) a relativně nízká individualizovanost referentu v postavení řídicího jména: jeho individualita je nepoznaná (*majitel auta* se pouze mihne na samém konci příběhu) nebo irelevantní (*dveře od klece*). V jiných případech referent ani individualizovat v plném slova smyslu nelze: jedná se o substanci (*vzkřísit vodou z toho plechu*) nebo proces (*štěkání toho psa*). Identifikace takového referentu v podstatě probíhá skrze identifikaci referentu, který je s ním v úzkém vztahu, a přitom v příběhu hraje výraznější roli nebo je obecně konceptuálně snáze vymežitelný (*auto, klec, pes, plech*). Tento způsob signalizace identifikovatelnosti referentu (skrze identifikaci některého z prvků komplexnějšího vztahového celku) je ostatně v mluvené češtině velmi častý a pro užití *ten* silně charakteristický, viz Adamcův (1983) termín *adpropoziční komentor* (§4.3.1). Právě tato užití naznačují, že výraz *ten* má (stále?) poměrně daleko k systematické signalizaci určitosti referentu ve smyslu jeho jedinečnosti a že informace, kterou prostředkuje, se často odvíjí spíše od potřeby identifikace ve smyslu připomenutí referentu, někdy dokonce připomenutí akce nebo události, ve které referent figuruje.¹³³ Strategie připomínání přitom mohou být samozřejmě různé, včetně připomenutí pragmaticky nejvýznačnějšího z komplexu referentů.

iii. Změna vyprávěcí perspektivy

Poslední vyhraněnou skupinu, i když početně omezenou, tvoří odkazy k sice již zmíněnému referentu, nicméně v jiném nastavení vyprávěcí perspektivy. Perspektiva je jakoby relokalizována z mluvčího do jedné z postav, pro kterou je daný referent nový (a zhusta překvapivý), a tedy neidentifikovatelný, viz (6–7). Více k tomuto tématu v §7.7.3.3.3 a §7.8.1.

(6) 25 a: ehm ta ženská mu teda potom otevře závoru

26 a diví se jako

27 proč je **v kleci** se lvem

28 tak on dělá machra

29 jako že že je to v pořádku [MWZ20L]

(7) 13 a kolem jde náká taková hezká slečna

14 tak na ní jakoby volá

15 aby mu otevřela dveře

16 no a vona když vidí

17 že je **v kleci** se lvem

18 tak omdlí pro jistotu [OVZ23L]

¹³³ Např. *Ta dálnice je v některých místech nedodělaná. Třeba tam, kde jsme byli s tou Zuzkou a Arnoštem.* (vlastní soukromá konverzace).

Lze tedy shrnout: je-li diskursně identifikovatelný referent detailněji specifikován, je rovněž ve většině případů značen pomocí *ten*, zejména má-li specifikace formu vztažné věty. Případy, kdy *ten* chybí, jsou z větší části vysvětlitelné partikulárními strategiemi užití prostých frází.

Zjištěné vlastnosti *ten*-frází s modifikátorem přitom naznačují, že *ten*-fráze zde plní funkci odlišnou od funkce kontextualizační, identifikované ve spojení s referenty v preverbální pozici klauze a s referenty ve vedlejších větách. Jedná se zde o *demonstrativní* funkci v doslovném slova smyslu, spočívající v diskursním vyzdvižení/akcentaci slabě aktivovaných a známých prominentních referentů, zásadních pro další narativní akci.¹³⁴ Zatímco v prvním případě odkazují *ten*-fráze k referentům tematizovaným, silně aktivovaným a málo persistentním, v tomto případě odkazují k referentům význačným, v příběhu obecně dominantním, které se po nějaké době navracejí zpět do děje a vzhledem ke své roli v dalších fázích narativu musejí být spolehlivě identifikovány.

7.7 Komplexní distribuce *ten*: životnost & pozice vůči slovesu

Celkové rozvržení lexikálních pojmenování v opakovaných zmínkách zachycují v kombinaci parametrů *pozice vůči slovesu* a *životnost*. První z nich odráží kontextuální zakotvení referentu, druhý míru jeho diskursní prominence.

7.7.1 K otázce výběru parametrů

Diskursní prominence je dána souhrou více faktorů: životností, resp. osobovostí, syntaktickou funkcí i persisterencí referentu v dalším diskursu. Volba životnosti zasluhuje proto zvláštní komentář. Na první pohled se může zdát lepším kandidátem parametr *syntaktická funkce*. Jak už bylo řečeno, je citlivější na lokální kontext, resp. na lokální status referentu, je vyprofilovanější ve více hodnot a na rozdíl od životnosti je zároveň senzitivnější vůči konkrétnímu typu diskursu: i když mohou v jiném diskursním žánru vystupovat méně kanonické subjekty, stále budou jejich referenty v nějakém ohledu prominentní. Naproti tomu narazíme na typy diskursu nebo jejich části, kde životné referenty nefigurují nebo naopak figurují v marginálních rolích, záleží na tématu hovoru. Životnost je tedy v každém případě „zrádnější“ a nelze ji paušálně aplikovat na veškeré typy diskursu, aniž by byla zohledněna jejich konkrétní povaha. Parametry *syntaktická funkce* (resp. pouze dvojice SUB – OBJ) a *životnost* spolu navíc v mém materiálu korelují ($r = 0,63$). Lze tedy předpokládat, že budou mít i podobný explanační potenciál, a v takovém případě se může právě syntaktická funkce jevit jako bezpečnější a diverzifikovanější parametr.

Navzdory veškerým uvedeným výhradám pracuji přesto v další analýze jako s primárním třídícím kritériem právě s životností. Argumenty jsou následující: (i) životnost v narativním diskursu obecně přirozeně koresponduje s prominencí a stejně je tomu i v analyzovaném materiálu. Mým cílem přitom není vyvinout univerzálně aplikovatelná kritéria pro posuzování prominence, ale pokusit se zodpovědět obecnou otázku po tom, jakou roli prominence hraje – ať už je její konkrétní vymezení v konkrétním diskursu jakékoli. Životnost je pro mou analýzu přímočarý a lehce aplikovatelný rys,

¹³⁴ Aniž bych se na tomto místě chtěla pouštět do diachronní interpretace, je užitečné v této souvislosti znovu připomenout jeden z klíčových „úkolů“ anaforických demonstrativ, resp. anaforického fungování demonstrativ v diskursu, kterým je znovuuvádění klíčových referentů na scénu – funkce očividně korespondující s funkcí *ten*-frází s modifikátorem.

o kterém lze navíc předpokládat, že vzhledem ke stupni svého začlenění do gramaticko-lexikálního profilu referujících výrazů dokáže postihnout hlubší tendence, už nějak „vepsané“ do jazykové struktury. Mimo to (ii) hovoří ve prospěch životnosti i zcela praktické omezení, spočívající jednoduše v přílišném počtu analyzovaných syntaktických funkcí. Pro základní klasifikaci hledám jednoduché, ideálně binární kritérium. Ne všechny syntaktické funkce jsou samozřejmě pro distribuci *ten* stejně relevantní. Omezení analýzy na subjekt a objekt by jistě základní tendence odhalilo, tím bych se ovšem připravila o značné množství dokladů (zhruba 40 %) a už tak ne vždy statisticky průkazné tendence by se ještě oslabily. A konečně (iii) kombinace parametrů *pozice* a *syntaktická funkce* (v rozlišení SUB – OBJ) má sice poměrně velkou explanační sílu v preverbální pozici, na distribuci *ten* v postverbální pozici už ovšem distinkce SUB – OBJ nemá prakticky žádný vliv. Životnost referentů se v tomto kontextu zdá být o něco silnějším faktorem (i když ani v této kombinaci nedosahuje rozvržení statistické významnosti).

7.7.2 Meziskupinové srovnání: PRE&A vs. PRE&I vs. POST&A vs. POST&I

Kombinace zvolených parametrů, *životnost* a *pozice vůči slovesu*, vyděluje z celku analyzovaných lexikálních frází čtyři skupiny, znázorněné v tabulce 7.15.

Tabulka 7.15: Kategorie PRE&A, PRE&I, POST&A, POST&I

	preverbální pozice	postverbální pozice
životné	PRE&A <i>muž je samozřejmě vyděšený</i> <i>ta slečna ho chvíli hledá</i>	POST&A <i>nakonec přijde majitel toho auta</i> <i>tak zase vlezte zpátky k tomu lvovi</i>
neživotné	PRE&I <i>a kabelku mu vytrhne z ruky</i> [bojí se] <i>že ten vlak nestihne</i>	POST&I <i>potom jí přijede vlak</i> <i>a kouká na tu peněženku</i>

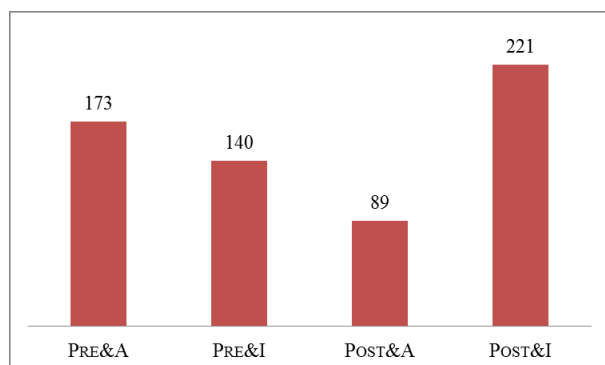
U každé ze skupin zohledňuji:

- i. celkové početní zastoupení,
- ii. AD a persistenci,
- iii. rozvržení do hlavních syntaktických rolí: SUB, OBJ, DAT, OBL, ATR, LOK, ČAS,
- iv. podíl referentů v hlavních větách,
- v. podíl referentů rozvitých nějakým typem modifikátoru.

CENTRÁLNÍ funkce vymezují tentokrát explicitně jako zvláštní kategorii (je ovšem pouze prostým součtem SUB a OBJ). Parametry pod body (iii–v) budou prezentovány společně v rámci téhož zobrazení.

7.7.2.1 Početní zastoupení

Graf 7.3 zachycuje celkové obsazení vymezených kategorií:

Graf 7.3: Početní obsazení kategorií PRE&A, PRE&I, POST&A a POST&I

Pozn.: PRE&A = životné referenty v preverbální pozici, PRE&I = neživotné referenty v preverbální pozici, POST&A = životné referenty v postverbální pozici, POST&I = neživotné referenty v postverbální pozici.

Zdaleka nejpočetnější skupinu v tomto rozvržení tvoří neživotné referenty v postverbální pozici (221), druhou v pořadí životné referenty v preverbální pozici (173). Zastoupení životných a neživotných referentů v preverbální pozici je sice vychýlené ve prospěch životných, nicméně nijak dramaticky (173 vs. 140).

Poměry v preverbální pozici silně kontrastují s poměry v pozici postverbální, kde je naopak rozdíl mezi počtem neživotných a životných referentů markantní (221 vs. 89). Skupina životných referentů v postverbální pozici má zároveň ze všech kategorií zdaleka nejchudší obsazení. Lze tedy říci, že zatímco v preverbální pozici jsou jak životné, tak neživotné referenty relativně standardní, postverbální pozice výpovědi je v analyzovaných příbězích mnohem jednoznačněji vyhrazena referentům neživotným – životné referenty zde opakovaně vystupují jen velmi zřídka. Už to je staví do výjimečné pozice: málo početné, životné referenty v pozici výpovědního fokusu.

7.7.2.2 Persistenceence a AD

Pozorované rozdíly potvrzují a dále prokreslují hodnoty naměřené pro jednotlivé skupiny AD a persistenci, viz tabulka 7.16.

Tabulka 7.16: Persistenceence a AD kategorií PRE&A, PRE&I, POST&A, POST&I

	#	AD	pers
PRE&A	173	4,88	1,02
PRE&I	140	4,53	0,14
POST&A	89	6,74	0,82
POST&I	221	8,99	0,21

Pozn.: PRE&A = životné referenty v preverbální pozici, PRE&I = neživotné referenty v preverbální pozici, POST&A = životné referenty v postverbální pozici, POST&I = neživotné referenty v postverbální pozici.

Víceméně rovnoměrné rozvržení životných a neživotných referentů v preverbální pozici koresponduje i s jejich srovnatelnou diskursní aktivací: referenty v preverbální pozici jsou bez ohledu na životnost relativně silně aktivovány. Míra aktivace referentu je v analyzovaných narativích těsněji navázána na kontextuální zakotvenost než na životnost.

Zajímavé ovšem je srovnání hodnot AD preverbálních referentů s jejich persistencí: absolutně nejvyšší persistence PRE&A referentů není překvapivá (1,02), nicméně rozdíl mezi nimi a neživotnými protějšky je enormní: PRE&I referenty mají persistenci ze všech skupin nejnižší (0,14). PRE&I referenty se tak profilují jako silně aktivované, ovšem s mizivou relevancí pro následující diskurs, viz (8; klauze 36).

- (8) 30 a najednou tam proběh kolem nákej kluk v šedivý mikině s kapucou
 31 a vzal jí *tu kabelku*
 32 a utíkal pryč
 33 a: ten ten druhej kluk co tam četl tu knihu
 34 tak ten se jako rozběh za nim
 35 a na schodech ho doběhnul
 36 a *tu tašku* mu vytrhnul
 37 a vrátil se zpátky [AKA27Z]

7.7.2.3 Syntaktické funkce

Rozvržení vymezených kategorií do vybraných syntaktických funkcí zachycuje tabulka 7.17. Sledované spektrum syntaktických funkcí doplňují údaje o zastoupení jednotlivých kategorií v hlavních větách a počtu pojmenování s modifikátorem.

Tabulka 7.17: Distribuce kategorií PRE&A, PRE&I, POST&A, POST&I ve vybraných syntaktických funkcích

	PRE&A		PRE&I		POST&A		POST&I	
CENTRÁLNÍ	156	91%	75	52%	49	56%	89	41%
SUB	142	83%	24	18%	31	36%	10	5%
DAT	4	3%	0	0%	11	10%	0	0%
OBJ	14	7%	51	34%	18	20%	79	36%
OBL	8	4%	19	15%	9	9%	25	11%
LOK	1	1%	31	20%	11	12%	79	36%
ČAS	0	0%	5	3%	0	0%	0	0%
ATR	2	1%	9	9%	8	12%	24	11%
v hlavních větách	120	71%	72	61%	58	62%	122	55%
s modifikátorem	21	12%	4	5%	17	17%	24	11%
celkem	173		140		89		221	

Pozn.: PRE&A = životné referenty v preverbální pozici, PRE&I = neživotné referenty v preverbální pozici, POST&A = životné referenty v postverbální pozici, POST&I = neživotné referenty v postverbální pozici; CENTRÁLNÍ = SUB + OBJ.

7.7.2.3.1 PRE&A referenty

Skupina PRE&A referentů vyniká rekordním zastoupením (91 %) v CENTRÁLNÍCH funkcích, přičemž drtivou většinu z nich tvoří podle očekávání referenty v SUB (83 % z celkového počtu, zbylých 7 % připadá na OBJ), viz rovněž tabulka 7.18. Ostatní syntaktické kategorie jsou zastoupeny zcela minimálně, v řádu jednotek výskytů.

Tabulka 7.18: Distribuce kategorie PRE&A ve vybraných syntaktických funkcích

	#	%	příklad
CENTRÁLNÍ	156	91%	
SUB	142	83%	<i>pes mezitím zmizel; ta slečna se vzbudí</i>
DAT	4	3%	<i>a ženě kabelku sebere</i>
OBJ	14	7%	<i>ale tím toho lva vzbudí; tak toho kluka objala</i>
OBL	8	4%	<i>samozřejmě se toho lva bojí</i>
LOK	1	1%	<i>takže kolem lva chodí po špičkách</i>
ČAS	0	0%	
ATR	2	1%	<i>a vlastně na štěkání toho psa zareagovala nějaká dáma</i>
v hlavních větách	120	71%	<i>muž je samozřejmě vyděšený; ten metař potom odešel pryč</i>
s modifikátorem	21	12%	<i>a na konec vlastně ta slečinka, co omdlela</i>
celkem	173		

Pozn.: PRE&A = životné referenty v preverbální pozici; CENTRÁLNÍ = SUB + OBJ.

PRE&A referenty se dále vyznačují ze všech srovnávaných skupin relativně nejvyšším zastoupením v hlavních větách (71 %). A konečně jejich celkově význačnému statusu odpovídá i nezanedbatelný (třebaže nikoli nejvyšší) podíl rozvitých pojmenování (12 %; vyšší má pouze skupina POST&A). Odečteme-li navíc případy ustálené formy reference pomocí adjektivní fráze (*mladá žena, mladý muž, stará paní*), kterých coby základní, nealterované formy reference užívá pouze jediný mluvčí (7 výskytů; JZZ24), většinu případů pojmenování s modifikátorem tvoří vztažné věty, tedy formy nejplnější, nekomplexnější identifikace, viz (9) a (10).

- (9) 24 no a v tu chvíli ehm vlastně přiběhl nějaký mladík
 25 a: ehm sebral sebral jí kabelku
 26 kterou si položila vedle sebe na tu lavičku
 27 a začal s ní utíkat pryč
 28 a: načež vlastně **ten kluk, co s- tam s ní na té lavičce seděl,**
 29 se rozhodl
 30 že jí tu kabelku půjde zachránit
 31 tak toho zloděje dohnal
 32 a vyrval mu jí z rukou [DDZ23Z]

- (10) 39 ta holka vlastně potom myslim že vytahovala telefon
40 a nedávala pozor na kabelku
41 až to v nákyim okamžiku tam přiběhl náký mladý chuligán
42 a: tu kabelku jí sebral
43 utíkal směrem ke schodišti
44 no a **ten mladej kluk, kterej si jí nevšímal,**
45 tak ehm položil tu knížku
46 a snažil se vlastně dopadnout toho chuligána
47 a doběhl k tomu schodišti taky
48 kabelku mu sebral
49 a pak vlastně přišel k té holce
50 kabelku jí vrátil [KRZ27Z]

Prakticky všechny případy se přitom vztahují k jedinému momentu v ději příběhu *Zlodějka*, kdy se chlapec rozhodne stíhat zloděje na nádraží. Postava, ke které je tu vztažnou větou referováno, je hybatelem následujících událostí a navíc zasahuje do děje bezprostředně po postavě zloděje, který je rovněž muž přibližně stejného věku. Většina mluvčích k němu proto odkazuje shodným obecným označením: *mladík, chlápek, týpek*. Opakovaná reference k mladíkovi-zachránci bez detailnější specifikace jeho identity by byla denotačně nejasná. V neposlední řadě se jedná o dějově zřejmě nejexponovanější moment příběhu, ve kterém se doposud klidná expozice láme v akční děj. Přesná a plná identifikace je tedy v daném momentu příběhu zásadní.¹³⁵

Shrnuji: PRE&A referenty představují v celkovém srovnání distribučně nejvyhraněnější skupinu a v každém sledovaném ohledu jednoznačně potvrzují svůj všestranně prominentní charakter: zauímají typicky subjektové postavení, vystupují nejčastěji ze všech v hlavních větách a ne neobvykle bývají rozvity vztažnou větou.

7.7.2.3.2 PRE&I referenty

Ve srovnání se svými životnými protějšky obsazují PRE&I referenty jednotlivé syntaktické funkce rovnoměrněji (viz tabulka 7.19) a jejich podíl na CENTRÁLNÍCH funkcích není podle očekávání tak vysoký: pouhá polovina PRE&I referentů vystupuje v SUB nebo v OBJ, zbylá polovina je z největší části soustředěna do kategorie OBL (19 výskytů, 15 %) a LOK (31 výskytů, 20 %) – figurují zde tedy jako předměty, vzhledem/vůči nimž je vykonávána nějaká akce (tyto předměty jsou buď do akce nepřímo zahrnuty, nebo jsou její okolnostní součástí).

¹³⁵ O vyhraněné funkci rozvitých pojmenování svědčí ostatně i hodnoty AD a persistence: referenty jmenných frází s modifikátorem se vyznačují výrazně vyšší AD, než je skupinový průměr (7,86 vs. 4,89), a stejně tak znatelně vyšší persistencí (1,76 vs. 1,02). Motivovanost rozvitých pojmenování je očividná – potřeba jasné, plné identifikace slabě aktivovaného referentu s vysokou relevancí pro další fázi příběhu.

Tabulka 7.19: Distribuce kategorie PRE&I ve vybraných syntaktických funkcích

	#	%	příklad
CENTRÁLNÍ	75	52%	
SUB	24	18%	<i>bankovka mu zůstala ležet pod kolem dál; už ten vlak jako přijíždí</i>
DAT	0	0%	
OBJ	51	34%	<i>tak si tu bankovku vezme; tak si kabelku odloží vedle sebe</i>
OBL	19	15%	<i>chvíli se o auto opírá; dokud s tim autem někdo nedjede</i>
LOK	31	20%	<i>z klece se ale nemůže dostat; a ona do toho vlaku nastoupila</i>
ČAS	5	3%	<i>ale při tom objetí mu vezme jeho vlastní peněženku</i>
ATR	9	9%	<i>tak pod kolem toho auta je desetilibrovka v louži</i>
v hlavních větách	72	61%	<i>do auta nasedne</i>
s modifikátorem	4	5%	<i>a vlastně na štěkání toho psa zareagovala nějaká dáma</i>
celkem	140		

Pozn.: PRE&I = neživotné referenty v preverbální pozici; CENTRÁLNÍ = SUB + OBJ.

Jednoznačné syntaktické těžiště PRE&I referentů nicméně spočívá v roli OBJ: obsazení kategorie OBJ je ve srovnání s ostatními syntaktickými kategoriemi zdaleka nejvyšší a v meziskupinovém srovnání dosahuje prakticky identické hodnoty jako POST&I referenty, pro něž je preference OBJ příznačná. Naopak v SUB je pouhých 24 referentů ze 140, což je vzhledem k jejich neživotnému charakteru pochopitelné. Nejpočetnější jsou přitom odkazy k *vlaku* (8x) a k *autu* (4x) jakožto metonymickým hybatelům akce/procesu, viz (11a,b).

- (11) a. a pak jí- **ten vlak** jí něk ujel [MWZ20Z]
 b. (a čekali) než **auto** odjede [JZZ24B]

V celkovém srovnání si zaslouží pozornost ještě kategorie ČAS, neboť jsou to pouze PRE&I referenty, které tuto syntaktickou roli, byť velmi omezeně, vůbec obsazují. Omezení se přitom nevztahuje pouze na početní zastoupení (pouhých pět dokladů), ale i na jejich konkrétní charakter: všech pět dokladů tvoří slovesné substantivum *objetí*, kterým je usouvztažňován určitý moment děje s jiným, dřívějším okamžikem příběhu, viz (12).

- (12) 45 a jako vlastně zpětně se pak ehm vrací ehm ... ty ta kamera nebo prostě ten ten děj k tomu
 46 že že:: **při tom objetí** ona mu vlastně vyndala [...] tu peněženku z ehm jeho tašky [AHA20Z]

Událost jako taková samozřejmě není prototypickým referentem, jako s referentem je s ní ovšem formálně zacházeno a zároveň splňuje podmínky kladené na anaforické zmínky: akce *objetí* byla v příběhu už jednou zmíněna a nyní je k ní opětovně odkazováno. Ve všech případech je přitom odkaz k časovému bodu zasazen do preverbální části klauze, jako součást lokálního okolnostního pozadí.

Z hlediska zastoupení v hlavních větách se PRE&I referenty jako celistvá skupina pohybují ve středním pásmu hodnot: cca 60 %; v hlavních větách se sice vyskytují méně často než PRE&A referenty (cca 70 %), ale stále častěji než POST&I referenty (cca 55 %).

Konečně posledním výmluvným distribučním rysem PRE&I referentů je absolutně nejnižší podíl rozvitých pojmenování (pouhé 4 výskyty): kontextualizované neživotné referenty jsou pravděpodobně bezproblémově identifikovatelné na bázi simplexního označení a/nebo míra jejich momentálního zapojení do příběhu přesnou identifikaci nevyžaduje.

Opět tedy shrnuji: PRE&I skupinu tvoří známé, nicméně neprominentní, relativně snadno identifikovatelné referenty vystupující převahou v roli OBJ a významně i v dalších, okolnostních funkcích. S jejich neprominentní povahou a kontextuální zakotveností koresponduje i celkově nízká motivace mluvčích ke specifikaci PRE&I referentů modifikátorem.

7.7.2.3.3 POST&A referenty

Do skupiny POST&A referentů, v celkovém srovnání nejslaběji zastoupené, spadají převahou referenty v CENTRÁLNÍCH funkcích, zdaleka ovšem ne převahou tak drtivou jako do spřízněné skupiny PRE&A (56 % vs. 91 %), viz tabulky 7.17 a 7.20.

Životné referenty si i v této pozici uchovávají prvenství v obsazení kategorie SUB, v meziskupinovém srovnání opět ovšem s velkou ztrátou na PRE&A referenty (36 % vs. 83 %). V každém případě lze kategorii POST&A stále označit jako preferenčně subjektivou, už proto, že převaha SUB nad druhou nejobsazenější kategorií, OBJ, je více než 1,5násobná (31 vs. 18 výskytů), viz tabulka 7.20.

Tabulka 7.20: Distribuce kategorie POST&A ve vybraných syntaktických funkcích

	#	%	příklad
CENTRÁLNÍ	49	56%	
SUB	31	36%	<i>meztím se vzbudí lev; tak se zvedne celá kavárna</i>
DAT	11	10%	<i>takže Charlie Chaplin vezme lvovi mísu s vodou; a chtěl tý holce pomoci</i>
OBJ	18	20%	<i>když slyšela psa; a honí toho zloděje</i>
OBL	9	9%	<i>kluk, který předtím seděl s holkou na lavičce; a neprojevoval zájem o tu holku</i>
LOK	11	12%	<i>a vrací se k mladé ženě; a běží za tím zlodějem</i>
ČAS	0	0%	
ATR	8	12%	<i>a teďka když přiběhne pánička toho malého pejska</i>
v hlavních větách	58	62%	<i>a tam se předváděl té ženě</i>
s modifikátorem	17	17%	<i>seděla tam s tím klukem, kterež předtím zdržoval</i>
celkem	89		

Pozn.: POST&A = životné referenty v postverbální pozici; CENTRÁLNÍ = SUB + OBJ; *kavárna* je interpretována životně.

Neznamená to ovšem, že v obou pozicích, preverbální i postverbální, vystupují v SUB referenty identických vlastností. Právě naopak: v postverbální pozici jsou na rozdíl od preverbální pozice SUB slabě aktivované (téměř dvojnásobně: 8,06 vs. 4,88), nicméně – a to je podstatné – stejně persistentní (vůbec nejvíce: 1,16 v postverbální pozici vs. 1,13 v preverbální pozici). Připomínám, že persistence POST&A referentů je jako celek nižší než persistence PRE&A referentů, nicméně

právě s jednou výjimkou, která byla naznačena výše, a to je kategorie SUB. Subjekty si podržují v obou pozicích rekordně vysokou prominenci.

S životností POST&A referentů koresponduje i početně nejvyšší obsazení kategorie DAT označující referenty v pozici příjemce určité akce. Z deseti výskytů se jich přitom 6 rekrutuje ze situace, kdy mladík předává dívce zpět její kabelku, viz (13a), 2 další z momentu, kdy naopak dívka krade mladíkovi jeho peněženku, viz (13b). Životností referentů je ostatně zaštitěno i velmi slabé zastoupení kategorie OBL (pouhých 9 výskytů, 9 %).

- (13) a. a předá jí **té slečně** [KRA19Z]
b. [zjišťujeme] že ukradla [...] peněženku **tomu zachránci** kabelky [KRA19Z]

Z hlediska rozvržení v hlavních větách nevykazují POST&A referenty v celkovém srovnání žádnou výraznou preferenci: stejně jako předchozí skupina se drží v pásmu středních hodnot (62 %).

Co je však neopominutelným rysem této skupiny, je relativně nejvyšší zastoupení rozvitých pojmenování: plných 17 označení (17 %) je provázeno nějakým druhem modifikátoru, navíc se silným zastoupením vztažných vět, viz (14a–g).

- (14) a. **takže takže musí zpátky** k tomu lvovi, kterej kterej je ehm spí [JHZ21L]
b. tak zase vleze zpátky **k tomu lvovi, kterej furt spí** [OVZ23L]
c. a: ehm potom ji vrátí vlastně **tý holce, která ho obejmě beze slov** [JHZ21Z]
d. na které na které sedí právě **ten mladý muž, který si předtím kupoval lístky** [JZZ24Z]
e. a seděla **vedle toho kluka, kvůli kterému jí to vlastně ujelo** [LZA23Z]
f. kde sedí i **ten chlapec, který si čte knihu** [MSA18Z]
g. seděla tam **s tím klukem, kterej jí p- kterej jí předtím zdržoval** [TPA27Z]

Jsou to tedy právě životné fokalizované referenty, tedy referenty globálně i lokálně prominentní, které jsou nejčastěji předmětem komplexní identifikace prostřednictvím modifikátoru. Potřeba plné identifikace zde – stejně jako v případě životných referentů v PRE – svědčí o tom, že tyto referenty zřejmě nejsou bezproblémově identifikovatelné¹³⁶ na základě pouhého simplexního označení a současně na jejich správné identifikaci v diskursu záleží.

Lze tedy shrnout: skupinu POST&A tvoří prominentní fokalizované referenty, které – i vzhledem k vysokému počtu pojmenování s modifikátorem – nejsou jednoznačně identifikovatelné, přitom je jejich náležitá identifikace nutná pro další fáze příběhu. Tato skupina sestává převahou z hlavních protagonistů příběhu, kteří se po nějaké době vrací zpět do narativu, aby v něm v dalších fázích opět figurovali, a je proto třeba jim věnovat náležitou pozornost. Ta je signalizována slovosledně (postverbální pozicí), syntakticky (převahou subjektu) i morfologicky (komplexností pojmenování).

¹³⁶ Identifikovatelnost zde zároveň není jedinou motivací pro užití vztažné věty. Vztažné věty v některých případech nesou novou, dosud neuvedenou informaci o referentu, často o jeho další akci, viz *a: ehm potom ji vrátí vlastně tý holce, která ho obejmě beze slov* [JHZ21L]. Podrobněji k této funkci vztažných vět viz §4.3.4.4, §6.1.2.2, §6.3.1.3 a §6.8.3.

7.7.2.3.4 POST&I referenty

Distribuční profil POST&I referentů je prakticky zrcadlovým obrazem první z analyzovaných skupin – PRE&A referentů, viz tabulka 7.17 nahoře a tabulka 7.21 níže. Zatímco první ze skupin vyniká mezi všemi ostatními kategoriemi zdaleka nejvyšším zastoupením CENTRÁLNÍCH funkcí (91 %), zde je jejich zastoupení naopak nejnižší (41 %); oproti jasné (vnitřní i meziskupinové) preferenci SUB tu stojí jednoznačná preference OBJ (36 %) a konečně zatímco PRE&A referenty v meziskupinovém srovnání dominují v hlavních větách (71 %), POST&I referenty ze všech skupin nejsilněji tíhnou k obsazení vět vedlejších (v hlavních větách z 55 %).

Tabulka 7.21: Distribuce kategorie POST&I ve vybraných syntaktických funkcích

	#	%	příklad
CENTRÁLNÍ	89	41%	
SUB	10	5%	<i>a později už přijíždí vlak</i>
DAT	0	0%	
OBJ	79	36%	<i>ona mu otevřela dveře; tak si teda koupí ten lístek</i>
OBL	25	11%	<i>a kouká přes ulici na to auto; a dívá se na telefon</i>
LOK	79	36%	<i>lev spí dál v kleci; ona si pak tak ňák v pohodě sedla na tu lavičku</i>
ČAS	0	0%	
ATR	24	11%	<i>vona si sedla na druhý konec lavičky; až se vrátí vlastně majitel toho auta</i>
v hlavních větách	122	55%	<i>přeběhla ten nadchod</i>
s modifikátorem	24	11%	<i>a kouká na tu peněženku, kterou ukradla tomu klukovi</i>
celkem	221		

Pozn.: POST&I = neživotné referenty v postverbální pozici; CENTRÁLNÍ = SUB + OBJ.

Je ovšem třeba dodat, že koncentrace POST&I referentů do OBJ není zdaleka tak absolutní jako paralelní tendence k obsazení SUB u referentů PRE&A. Zatímco první ze skupin lze charakterizovat jako profilačně subjektivou (z 83 %), POST&I referenty své preference dělí stejným dílem mezi OBJ a LOK (shodně 36 %).

Neživotnému založení POST&I referentů odpovídá i relativně vyšší obsazenost kategorie OBL a ATR (shodně po 11 %). Referenty v atributu představují převážně předměty diskursně výraznější, v příběhu pevněji zakotvené, s řídicím jménem spojené nejčastěji na základě vztahu část – celek (*okno té kavárny; dveře z té klece; druhý konec lavičky; konec filmu*) a posesor – posesum (*majitel toho auta*).

V kontrastu k PRE&I protějšků je zajímavé zastoupení POST&I referentů provázených modifikátorem, zvláště s přihlédnutím k jeho typu: zatímco referenty v preverbálním postavení jsou provázeny modifikátorem jen ojediněle, pro referenty v postavení postverbálním, ač jsou konceptuálně identické (= neživotné), není komplexní pojmenování rozhodně neobvyklé (24 výskytů, 11 %). Celkově se ovšem vyznačuje nižší komplexitou – nad vztažnými větami tentokrát dominují formy PP, G a A: *klec se lvem, klec s tygrem, miska s vodou, voda z plechu, dveře z klece, desetilibrová bankovka* ad. Detekované rozdíly v charakteru modifikátoru (byť samozřejmě nutně pouze orientační) se tak zdají korespondovat s mírou komplexní prominence rozvitých referentů: čím prominentnější referent (obecně, tj. konceptuálně (co do životnosti), i lokálně (co do pozice v rámci klauze)), tím častější a zároveň komplexnější modifikátor.

Bez komentáře by konečně neměla zůstat zmíněná inklinace POST&I referentů vystupovat relativně nejčastěji ve vedlejších větách. Otázka zní, proč jsou to zrovna neživotné referenty v pozici postverbální, kde je tato tendence nejsilnější. Vysvětlením bude pravděpodobně distribuční nerovnováha mezi různými typy anforik v každé z pozic. K referentům v preverbální pozici je odkazováno převahou zájmeny. To se nejvíce projeví ve vedlejších větách, které své referenty s hlavními často sdílejí. Vysoký výskyt neživotných referentů v postverbální pozici je průvodním rysem a důsledkem právě této skutečnosti, resp. skutečnosti, že z analýzy bylo předem vyloučeno pronominální odkazování.

Shrnuji: skupinu POST&I tvoří referenty neprominentní, slabě aktivované, nicméně celkově o něco persistentnější než korespondující PRE&I referenty. Jejich neprominentní charakter se odráží v nejnižším zastoupení CENTRÁLNÍCH rolí jako celku, v mizivém zastoupení SUB a naopak v relativně nejvyšším naplnění OBJ a LOK.

7.7.3 Vnitroskupinové srovnání: distribuce *ten*-frází a prostých pojmenování

Po souhrnné charakteristice jednotlivých tříd referentů se nyní detailněji zaměřím na srovnání formálního značení v každé ze skupin.

7.7.3.1 Početní zastoupení

Zatímco v preverbální pozici převládají celkově *ten*-fráze nad prostými, v postverbální pozici jsou poměry vyrovnanější, viz tabulka 7.22. Za převahu *ten*-frází v preverbální pozici přitom zodpovídají neživotné referenty (79 % oproti celkovým preverbálním 68 %). PRE&I referenty tedy svým početním rozložením preferují *ten*-fráze (*a tu kabelku volně položí vedle sebe*), PRE&A referenty naopak (poměrově) mírně (statisticky nevýznamně) tíhnou k prostým formám (*pes pak vodejde*).

Tabulka 7.22: Rozvržení *ten*-N a N do skupin PRE&A PRE&I, POST&A, POST&I, vymezených na základě kombinace parametrů *pozice vůči slovesu a životnost*

	<i>ten</i> -N	N	celkem
PRE&A	102 (59 %)	71 (41%)	173
PRE&I	110 (79 %)	30 (21 %)	140
<i>celkem T referenty</i>	212 (68 %)	101 (32 %)	313
POST&A	62 (70 %)	27 (30 %)	89
POST&I	119 (54 %)	102 (46 %)	221
<i>celkem R referenty</i>	181(58 %)	129 (42 %)	310

χ^2 (3; n = 623) = 25,44; p < 0,001. Šedivě podbarveny jsou skupiny přesahující statisticky významnou hodnotu reziduí (tj. jsou větší než +2 a menší než -2).

V postverbální pozici dominují *ten*-fráze ve skupině životných referentů, naopak prosté fráze odkazují převahou k referentům neživotným. POST&A referenty jsou tedy častěji explicitně značeny (*a mezitím se teda vzbudí ta slečna*), zatímco POST&I referenty ponechány v prosté formě (*dojde otevřít dveře*). Převaha prostých frází u POST&I referentů je přitom statisticky významná.

7.7.3.2 Persistence a AD

Hodnoty AD i persistence podtrhují doposud identifikované rysy jednotlivých skupin. Neznačené PRE&A referenty jsou výrazně aktivovanější než značené (3,85 vs. 5,6), naopak značené PRE&I referenty aktivovanější než neznačené (4,35 vs. 5,25), viz tabulka 7.23.

Tabulka 7.23: AD a persistence *ten*-N a N v kategoriích PRE&A, PRE&I, POST&A a POST&I

	<i>ten</i> -N			N			celkem		
	#	AD	pers	#	AD	pers	#	AD	pers
PRE&A	102	5,6	1,28	71	3,85	0,63	173	4,88	1,02
PRE&I	110	4,35	0,17	30	5,25	0,04	140	4,53	0,14
POST&A	62	7,03	0,94	27	6,07	0,56	89	6,74	0,82
POST&I	119	7,84	0,26	102	10,35	0,15	221	8,99	0,21

Pozn.: PRE&A = životné referenty v preverbální pozici, PRE&I = neživotné referenty v preverbální pozici, POST&A = životné referenty v postverbální pozici, POST&I = neživotné referenty v postverbální pozici.

Preferovaná forma v každé skupině se tak vztahuje vždy k aktivizovanějším referentům. Zatímco aktivace PRE&I referentů zvyšuje šanci na značení pomocí *ten*, aktivace PRE&A referentů ji naopak snižuje: aktivovaný prominentní referent nevyžaduje explicitní značení.

Profil neznačených PRE&A referentů dokresluje hodnoty persistence. Neznačené PRE&A referenty přetrvávají v diskursu o polovinu kratší dobu než jejich značené protějšky. *Ten*-fráze si tedy i zde podržují výsadu značit referenty s (přibližně dvakrát) vyšší persistencí v následujícím diskursu než prosté fráze (1,28 vs. 0,63).

Hodnoty persistence i AD v postverbálních skupinách už jsou vyrovnanější, nicméně i tak se zdají potvrzovat obecnou platnost předpokladů o základních okolnostech užití *ten*: *ten*-fráze odkazují k referentům relativně slaběji aktivovaným a s vyšší persistencí než prosté fráze (7,03 vs. 6,07 u POST&A referentů, resp. 0,94 vs. 0,56 u POST&I referentů).¹³⁷

¹³⁷ Vzhledem k vyrovnanějším hodnotám obou hodnot, ostatně stejně jako samotné frekvenci sledovaných forem u POST&A referentů, by bylo zřejmě případnější zvolit opatrnější formulaci: naměřené hodnoty nevyvracejí mé předpoklady.

7.7.3.3 Syntaktická funkce

Celkové srovnání užití sledovaných forem napříč jednotlivými kategoriemi přináší tabulka 7.24.¹³⁸

Tabulka 7.24: Zastoupení *ten*-N vs. N ve vybraných syntaktických funkcích v meziskupinovém srovnání

	PRE&A				PRE&I				POST&A				POST&I			
	<i>ten</i> -N		N		<i>ten</i> -N		N		<i>ten</i> -N		N		<i>ten</i> -N		N	
SUB	80	78%	63	89%	18	16%	6	20%	20	32%	11	41%	3	3%	7	7%
DAT	1	1%	3	4%	0	0%	0	0%	9	15%	1	4%	0	0%	0	0%
OBJ	12	12%	2	3%	42	38%	9	30%	13	21%	5	19%	36	30%	43	42%
OBL	7	7%	1	1%	14	13%	5	17%	7	11%	2	7%	20	17%	5	5%
LOK	0	0%	1	1%	26	24%	5	17%	9	15%	3	11%	46	39%	34	33%
ČAS	0	0%	0	0%	4	4%	1	3%	0	0%	0	0%	0	0%	0	0%
ATR	1	1%	1	1%	5	5%	4	13%	3	5%	5	19%	13	11%	11	11%
v hlavních v.	67	66%	54	76%	49	45%	23	77%	43	69%	15	56%	69	58%	54	53%
s modifik.	13	13%	8	11%	1	1%	3	10%	14	23%	3	11%	9	8%	15	15%
celkem	101		71		110		30		62		27		119		102	

Pozn.: PRE&A = životné referenty v preverbální pozici, PRE&I = neživotné referenty v preverbální pozici, POST&A = životné referenty v postverbální pozici, POST&I = neživotné referenty v postverbální pozici.

7.7.3.3.1 PRE&A referenty: *ten*-fráze vs. prosté formy

Rozložení značených a neznačených forem u jednotlivých syntaktických kategorií ve skupině PRE&A referentů odpovídá celkovým očekáváním kladeným na třídu vyhraněně vyprofilovaných, prominentních referentů. Právě v kategoriích, ve kterých PRE&A referenty jako celek dominují, tedy v subjektu a hlavních větách, dosahují neznačené formy poměrově nejvyššího zastoupení, viz tabulka 7.24.

Vzhledem k tomu, že právě kategorie subjektu (a hlavních vět, která je k ní ortogonální) tvoří většinu dokladů skupiny PRE&A, nesou tyto kategorie i největší odpovědnost za skupinové hodnoty AD a persistence, viz tabulka 7.25. Projevuje se zde poměrně výrazný „rozštěp“ hodnot AD mezi prostými a *ten*-frázemi: z celé skupiny PRE&A referentů s průměrnou AD 4,89 se na jedné straně vydělují *ten*-fráze s AD 5,6, na druhé straně prosté fráze s AD 3,85 a v podstatě identický rozestup vykazují jak subjekty (5,79 pro *ten*-fráze vs. 3,70 pro prosté fráze), tak referenty v hlavních větách (5,25 vs. 3,85).

¹³⁸ Vzhledem k tomu, že řada kategorií je na této rovině detailnosti popisu reprezentována už jen pouhými jednotkami výskytů, nemá už valný smysl vyhodnocovat rozdíly mezi značenými a neznačenými formami statisticky. Dále tedy považují prezentovaná poměry defaultně na statisticky nesignifikantní.

Tabulka 7.25: Zastoupení *ten*-N vs. N u PRE&A referentů ve vybraných syntaktických funkcích

	<i>ten</i> -N			N		
	#	AD	PERS	#	AD	PERS
CENTRÁLNÍ	92			65		
SUB	80	5,79	1,49	63	3,70	0,71
DAT	1			3		
OBJ	12	4,08	0,33	2	8,50	0,00
OBL	7			1		
LOK	0			1		
ČAS	0			0		
ATR	1			1		
v hlavních v.	67	5,25	1,46	54	3,85	0,72
s modifikátorem	13	9,92	2,54	8	4,50	0,88
celkem	101	5,60	1,28	71	3,85	0,68

Znamená to, že nejprominentnější a nejaktivovanější členy třídy PRE&A referentů ve všech doposud analyzovaných ohledech inklinují k prostým formám. *Ten*-fráze jsou v těchto kategoriích v proporční menšině a vztahují se na referenty relativně méně aktivované a zároveň – jak dále ukazují hodnoty persistence – relevantnější pro další fáze příběhu.

I persistence značených a neznačených referentů v subjektu a v hlavních větách totiž kopíruje poměry v celé skupině (1,28 pro *ten*-fráze vs. 0,68 pro prosté fráze; 1,49 vs. 0,71 u subjektů, 1,46 vs. 0,72 u referentů v hlavních větách).

Konzistentní s pozorovanými tendencemi je konečně i užití rozvitých pojmenování: v počtu *ten*-frází a prostých forem se sice prakticky shodují, výrazně se ovšem liší ve vlastnostech referentů, které rozvíjejí. Zatímco rozvitě *ten*-fráze odkazují – opět zcela analogicky své funkci – k referentům s výrazně slabší aktivací (9,92), nicméně s výrazně vyšší persisterencí (2,54), rozvitě prosté fráze se pojí s referenty silně aktivovanými (4,5) a ve srovnání s referenty *ten*-frází pouze minimálně persistentními (0,88). Rozdíl v AD i v persisterenci mezi rozvitými prostými a rozvitými *ten*-frázemi je přitom ze všech sledovaných kategorií největší. Z 21 rozvitých pojmenování je 7 vyjádřeno pouhým adjektivem, tedy „nejslabší“ formou modifikátoru, zbytek tvoří převahou vztažné věty. Je přitom příznačné, že všech adjektivních modifikátorů spadá právě do kategorie prostých frází a navíc všechny pocházejí od mluvčího JZZ24, který formu adjektivního označení (*mladý muž*, *stará paní*) volí jako základní a jedinou strategii reference k hlavním postavám. Mezi značenými frázemi naopak jasně převažují vztažné věty, tedy „nejsilnější“ formy modifikátoru (10 výskytů) s pár výskytů předložkové fráze (3x; viz (15a–c)) a jediným výskytem genitivního spojení (15d).

- (15) a. s tím klukem v tý šedivý mikině [AKA27Z]
 b. ten kluk s tou knížkou [BBA20Z]
 c. ten mladík vedle ní [OVZ23Z]
 d. ten řidič auta [KRZ27B]

Zatímco syntakticky nejprominentnější členy skupiny PRE&A jsou vůči explicitnímu značení početně „rezistentní“, v méně prominentních kategoriích – OBJ a OBL – jsou naopak neznačené

formy spíš výjimkou. Ze 14 členů kategorie OBJ je 12 vyjádřeno *ten*-frází (16a–l) a pouze dva prostou frází (16m,n) a z 8 členů kategorie OBL je 7 vyjádřeno *ten*-frází (17a–g) a pouze jeden prostým pojmenováním (17h). Většina z nich se přitom vztahuje k postavě lva. Prosté frází v (16h) lze přitom přisoudit generickou interpretaci: muž chce ukázat, že je statečný a před lvy jako takovými, nikoli pouze před tímto konkrétním lvem, nemá strach, viz rovněž §7.5.4.

- (16) a. aby zase **toho lva** teda nevzbudil [AHA20L]
 b. že vlastně že **ten lev-** že ho jako by nějak přemohl [JHZ21L]
 c. takže jak **toho tygra** uvidí [KRZ27L]
 d. aby **toho lva** neprobudil [LZA23L]
 e. ale tím l- **toho lva** vzbudí [MWZ20L]
 f. aby **toho lva** nevzbudil [TPA23L]
 g. že **toho lva** s- vzbudí [TPA27L]
 h. ale ehm pes **toho lva** vzbudil [TPA27L]
 i. tak **toho zloděje** dohnal [DDZ23Z]
 j. no a ta holka s- vlastně s na- s nadšením jakoby **toho kluka** objala [DDZ23Z]
 k. tak **toho kluka** objala [MWZ20Z]
 l. že **toho chlápka** voberou [OVZ23Z]
 m. takže **lva** neprobudil [TPA23L]
 n. aby náhodou **lva** neprobudil [MWZ20L]
- (17) a. že vlastně vlastně se taky **toho lva** nakonec přeci jenom bál [AHA20L]
 b. že se **toho lva** vlastně skoro nebojí [BBA20L]
 c. a že prostě se **toho lva** nebojí [DDZ23L]
 d. jako kdyby se s **tím lvem** přátelil [JHZ21L]
 e. samozřejmě se **toho lva** bojí [LZA23L]
 f. a s **tím klukem v tý šedivý mikině** asi byli domluvený teda [AKA27Z]
 g. že se s **tím klukem** dohodli [TPA27Z]
 h. že l- **lva** se nebojí [OVZ23L]

7.7.3.3.2 PRE&I referenty: *ten*-fráze vs. prosté formy

Skupina PRE&I referentů vyniká mezi všemi sledovanými skupinami nejvyšším zastoupením *ten*-frází. Co do prostého poměru značených a neznačených forem tedy představují PRE&I referenty jednoznačné těžiště výrazu *ten*. Z hlediska distribuce značených a neznačených forem v jednotlivých syntaktických kategoriích se jedná o třídu poměrně homogenní, každá kategorie zahrnuje jen pár výskytů neznačených forem, navíc často s dohledatelnou motivací, viz tabulka 7.26.

Tabulka 7.26: Zastoupení *ten*-N vs. N u PRE&I referentů ve vybraných syntaktických funkcích

	<i>ten</i> -N	N
SUB	18	6
DAT	0	0
OBJ	42	9
OBL	14	5
LOK	26	5
ČAS	4	1
ATR	5	4
v hlavních v.	49	23
s modifikátorem	1	3
celkem	110	30

Užití prostých frází se zdá být motivované zejména v subjektu, kde dva ze šesti neznačených subjektů (z celkového počtu 24) odkazují nikoli k narativním entitám, nýbrž k rámujičím prvkům příběhu, viz (18a,b) a další dva k referenčně slabým entitám nebo k předmětům v běžné zkušenosti neindividualizovaným, viz (18c,d).

- (18) a. a **příběh** nám znovu končí [JZZ24L]
 b. **film** je následně ukončen svým vlastním názvem [JZZ24Z]
 c. **pomoc** nepřišla [TPA27]
 d. a **vlak** mizí v dáli [OVZ23Z]

PRE&I referenty jsou jedinou skupinou, která v anaforických zmínkách obsahuje jinak nezastoupená (bodová) anaforická časová určení (ČAS BOD), viz §7.7.2.3.2. Všechny se přitom vztahují k identické události *objetí*, viz (19a–e).

- (19) a. že že:: **při tom objetí** ona mu vlastně vydala [...] tu peněženku z ehm jeho tašky [AHA20Z]
 b. zjišťuje, že vlastně **při tom objetí** [JHZ21Z]
 c. že ehm že vona mu **při tom objetí** vlastně vytáhla z kapsy nebo z tašky peněženku [JHZ21Z]
 d. ale **při tom objímání** mu vezme jeho vlastní peněženku [RRZ20Z]
 e. kdy mladá žena **při objetí onoho mladého muže** mu tahá peněženku z jeho kabely [JZZ24Z]

Až na jediný případ je přitom reference provedena prostřednictvím *ten*-fráze. Pouze v jediném případě, (19e), zvolil mluvčí prostou frázi, příznačně ovšem frázi rozvitou, a navíc obsahující identifikační demonstrativum *onen* (které daný mluvčí užívá prakticky jako alternativu k výrazu *ten*). Událost je tedy přesně identifikována nikoli přes slovesné substantivum, které referuje přímo k ní, nýbrž přes jednoho ze svých participantů.

Ten-fráze nicméně na prosté fráze poměrně výrazně ztrácí v hlavních větách (49/110 vs. 23/30, tj. s rozdílem 32 %, což je zdaleka největší evidovaný rozdíl mezi sledovanými kategoriemi a jediný, který překračuje hladinu statistické významnosti). Tematická pozice hlavních vět je tedy jedinou

doménou, kde *ten*-fráze nemají jinak přesvědčivě dominantní postavení. Výraznou inklinaci *ten*-frází vystupovat v preverbální pozici vedlejších vět se podařilo identifikovat už v dřívější fázi analýzy (viz §7.5.4), jemnější nastavení parametrů nyní dovoluje původní pozorování dále rozvinout a přesněji zacílit: jsou to právě neživotné referenty v preverbální části vedlejších vět, které ze všech typů referentů nejsilněji tíhnou ke značení prostřednictvím *ten*. Doklady viz (20a–j).

- (20) a. pravděpodobně prostě jako čekal, až přijde majitel
a vodjede s tím autem pryč, aby se **ta bankovka** uvolnila [AKA27B]
- b. a: teď tam pořád jako začli se rojit ňáký náhodný kolemjdoucí
a von prostě jako s hrůzou v očích sledoval, jestli si **tý bankovky** všimnou [AKA27B]
- c. a: ehm uvidí pod autem zaparkovanýho auta [] ňákou bankovku,
kterou chce sebrat, ale nejde to, protože **to auto** na ní stojí [JHZ21B]
- d. potom zkoušel ještě ehm tu bankovku uvolnit tak, že kopal do kola,
že si myslel, že možná se **ta bankovka** ňákým způsobem posune přes to kolo [KRZ27B]
- e. a pod předním kolem toho auta byla ňáká vysoká bankovka ňáký velký peníze,
von se to snažil dostat zpod toho kola pryč, aby si **ty peníze** vzal [LZA23B]
- f. a snaží se schovat a náhodou a omylem se schová do klece ehm se spícím lvem
a zavře se tak, že **ta klec** se jako nedá otevřít zevnitř [BBA20L]
- g. a aby se skoval, tak vleze vlastně dveřma do nějaké boudy,
akorát si nevšimne, že **v té boudě** leží lev [KRZ27L]
- h. dobře pak je ještě scéna vlastně ta, že ehm se- se snaží vlastně ehm vylízt dveřma,
který uvidí za sebou, akorát fór je v tom, že **ty dveře** vlastně vedou k další šelmě [KRZ27L]
- i. no a v tom vlaku vona vytáhne jeho peněženku
a ukáže se, že když ho vobjímala, tak mu **tu peněženku** vzala [TPA23Z]
- j. v tom příběhu běžela holka na vlak, přšelo
a ona hrozně spěchala, že **ten vlak** nestihne [TPA27Z]

Vybrané doklady představují 10 z 53¹³⁹ zmínek PRE&I referentů ve vedlejších větách vyjádřených *ten*-frází. Celkem je ve vedlejších větách 59 PRE&I zmínek referentů, tedy pouze 6 zmínek je vyjádřeno prostou formou. Zatímco *ten*-fráze referují k poměrně širokému okruhu předmětů (nejčastěji *auto*, *bankovka*, *kabelka*, *peněženka* ad.), všech 6 prostých frází odkazuje k jedinému předmětu: *autu*. Nutno ovšem podotknout, že i v rámci korespondujících *ten*-frází je právě *auto* zmiňováno zdaleka nejčastěji (17/53). Ze srovnání dokladů s *ten*-frázemi a prostými pojmenováními je obtížné vyvodit nějaké prokazatelné závěry o faktorech, které mohou mít na užití jedné, či druhé formy vliv. Všechny odkazy prostou frází sice dělí obecně větší vzdálenost od poslední zmínky, než je tomu u vybraných dokladů s *ten*-frází, ovšem i mezi odkazy realizovanými *ten*-frází je řada odkazů s relativně vyšší anaforickou vzdáleností. Roli zde zřejmě zčásti hraje syntaktická funkce: 3 z 6 prostých pojmenování jsou v postavení atributu (*majitel/řidič auto*), přičemž u všech tří spojení je značena hlava fráze, tedy ***ten* majitel auto**, ***ten* řidič auto**. Doklady všech 6 zmínek realizovaných prostým pojmenování v širším kontextu jsou pod příklady (21–26).

- (21) 9 tak se chvíli snaží to auto ňák jako odtlačit a tak
 10 což mu teda nejde
 11 a tak ehm tak se rozhodne
 12 přže přes ulici hnedka je ňáká kavárna
 13 tak se rozhodne
 14 že počká tam
 15 až teda si ten majitel **auto** s nim odjede nějak pryč [AHA20B]
- (22) 32 nakonec ehm přijde majitel auto- majitel automobilu
 33 do auta nasedne
 34 a odjede
 35 muž okamžitě vstává od svého čaje
 36 a: chystá se vyběhnout ven
 37 nicméně v ten moment se zvedá celá kavárna, všichni lidé
 38 kteří tam seděli s ním
 39 a pravděpodobně také pozorovali
 40 a čekali
 41 než **auto** odjede
 42 aby mohli desetilibrovou bankovku sebrat [JZZ24B]

¹³⁹ V tabulce 7.26 nejsou zahrnuty všechny syntaktické funkce, proto je v ní uvedeno 49. Do vedlejších vět opět počítám pouze adverbialní a komplementové, nikoli vztahné.

- (23) 7 snaží se auto nadzvednout a peníze si vzít
 8 ale s autem nepohne ehm
 9 tak se rozhodne čekat
 10 a pak uvidí
 11 že n-ehm naproti **autu** ehm je kavárna [KRA19B]
- (24) 59 no pani odešla pryč ehm
 60 (ten) člověk se dál vlastně (?) díval
 61 co se bude dít
 62 když si vlastně všiml
 63 že nějaký pán vlastně ten řidič **auta** přichází k tomu autu ehm [KRZ27B]
- (25) 8 tak se rozhodl
 9 že si půjde sednout do kavárny
 10 a počká tam
 11 až ten majitel **auta** odjede
 12 aby tu bankovku mohl sebrat [MSA18B]
- (26) 13 tak tam čekal čekal
 14 a mezitím pozoroval nervózně to
 15 co se tam děje
 16 dával si několik šálků čaje
 17 a když už konečně **k autu** někdo přišel
 18 tak vlastně von se rozhodl
 19 že tam teda půjde
 20 ale s nim se zvedla celá ta kavárna [MSA18B]

7.7.3.3 POST&A referenty: *ten*-fráze vs. prosté formy

Z hlediska svého poměrového zastoupení v jednotlivých syntaktických funkcích se *ten*-fráze a prostá pojmenování ve skupině POST&A liší nejnápadněji v obsazení hlavních vět, podílu na rozvitých pojmenováních a v DAT. Ve všech jmenovaných kontextech převažují *ten*-fráze nad prostými. Potvrzují tak v této pozici svoji inklinaci k prominentním referentům. Ostatně POST&A je jediná skupina, kde *ten*-fráze poměrově převažují nad prostými v hlavních větách, viz tabulka 7.27.

Tabulka 7.27: Zastoupení *ten*-N vs. N u POST&A referentů ve vybraných syntaktických funkcích

	<i>ten</i> -N	N
SUB	20	11
DAT	9	1
OBJ	13	5
OBL	7	2
LOK	9	3
ČAS	0	0
ATR	3	5
v hlavních v.	43	15
s modifikátorem	14	3
celkem	62	27

Za poměrovou převahu prostých frází v subjektu jsou zodpovědné některé specifické (a v jiných souvislostech už zmiňované) případy: (i) čtyřikrát stojí v pozici subjektu výraz *kavárna* (který interpretuji jako zástupné, metonymické pojmenování osazenstva kavárny a řadím ho mezi životné referenty) provázený kvantifikátorem *celý* (*tak se zvedne celá kavárna*). Kvantifikátor samozřejmě užití *ten* nevylučuje, naopak se s ním (i v tomto materiálu) běžně pojí, nicméně sám o sobě je k určení referentu dostatečný, v jistém smyslu tedy výraz *ten* nahrazuje. Další dva případy tvoří (ii) již zmiňované odkazy k periferní postavě majitele auta, který se v příběhu jen mihne (*nakonec přijde majitel toho auta*), a konečně (iii) poslední odkaz lze interpretovat jako neurčitou zmínku, formulovanou z perspektivy jedné z postav, viz (27). Viz rovněž §7.6.2 a §7.8.1.

- (27) 5 [...] zavře se [muž] ehm vlastně do klece k- ke lvovi ehm
 6 a: aniž by o tom věděl
 7 že je tam lev teda [JHZ21L]

Téměř absolutní je dále značení recipientů (tedy opět přirozeně prominentních postav příběhu) v dativu (9/10). Pouze v jednom případě odkázal mluvčí k takovému referentu prostou frází (28a), ve všech ostatních případech je dativní POST&A referent vyjádřen *ten*-frází, viz (28b).

- (28) a. takže Charlie Chaplin vezme lvovi mísu s vodou [OVZ23L]
 b. a běží za tím zlodějem, tu kabelku mu sebere a [...] potom jí vrátí vlastně **tý holce** [JHZ21Z]

Bez zajímavosti není v této souvislosti efekt, který se zdá vzbuzovat absence výrazu *ten* (nejznatelněji?) u OBJ a OBL. K většině předmětů v těchto syntaktických funkcích je odkazováno *ten*-frází. Reference prostou frází jako by potlačovala individualitu samotného předmětu, resp. upozadovala referent a naopak stavěla do popředí akci samotnou. Někdy je totiž cílem spíše vyjádření obecné schopnosti/snahy něco provést, která není nutně vázána na konkrétní předmět (29a). Ta může být formulována jako „výčet úkolů“ (29b).

- (29) a. a: ehm muž se [...] pokouší ehn před ní naparovat a tak ehm tváří, že může zkrotit **lva** [KRA19L]
 b. a: ehm no snažil se nevzbudit ehm nevzbudit **lva** a zavolat si pomoc ehm [TPA27L]
 c. ne- pak přišla ta holka [...], když slyšela **psa**, a tak si myslel, že mu pomůže [TPA27L]
 d. a hází očka **na slečnu** [MWZ20L]

Jindy běží spíš o zachycení vjemu, přičemž přesná identita jeho původce není v daném nasvícení relevantní, viz (29c), kde není v centru aktuální pozornosti pes, nýbrž muž. Konečně v některých případech jde jen o zdůraznění aktivity samotné, bez přesného zacílení na identitu jejích účastníků (29d). Netvrdím, že všechna užití prostých frází je beze zbytku možné vysvětlit působením zmíněného principu, nicméně i tam, kde chybí další lexikální či kontextuální nápověda, jako je tomu ve výše zmíněných případech, je drobný posun v perspektivě „čtení“ zobrazované události patrný.

7.7.3.4 POST&I referenty: *ten*-fráze vs. prosté formy

Těžiště POST&I referentů spadá do syntaktických funkcí přirozeně vázaných na neživotné entity: především OBJ a LOK. Přestože početní rozvržení značených a neznačených forem nevykazuje v úhrnu žádné dramatické výchylky, podrobnější pohled na složení jednotlivých kategorií odhaluje, že značené a neznačené formy se konzistentně liší svou funkcí, viz tabulka 7.28.

Tabulka 7.28: Zastoupení *ten*-N vs. N u POST&I referentů ve vybraných syntaktických funkcích

	<i>ten</i> -N	N
SUB	3	7
DAT	0	0
OBJ	36	43
OBL	20	5
LOK	46	34
ČAS	0	0
ATR	13	11
v hlavních v.	69	54
s modifikátorem	9	15
celkem	119	102

Ať už se jedná o kategorii OBJ, nebo LOK, oběma je společné to, že prostými frázemi je především referováno k entitám s „nižším referenčním statusem“, viz §3.1.1.2. Skupina POST&I přitom tuto tendenci odráží samozřejmě nejsilněji, protože obsahuje pouze neživotné referenty, navíc nenavázané na bezprostřední kontext, a tedy „tvárnější“ ve značení referenční a pragmatické relevance.

Zatímco OBJ ztvárněné *ten*-N se vesměs rekrutují z kontextuálně individualizovaných předmětů, které hrají klíčovou roli v příběhu – auto, bankovka, peněženka, kabelka ad., viz (30a–c), OBJ ztvárněné prostou frází tvoří spíše předměty, které v příběhu často vystupují jako přirozená součást diskursně výraznější entity – dveře/vrátka od něčeho, lístek/jízdenka na něco, reference k bankovce příznačně prostřednictvím výrazu *peníze* ad., viz (31a–e).

- (30) a. tak si jde sednout do kavárny nebo čajovny, která je naproti v ulici, a pozoruje vlastně **to auto** [JHZ21B]
- b. tak se rozhodne, že počká tam, až teda si ten majitel auta s nim odjede nějak pryč a on bude moct sebrat **tu bankovku** [AHA20B]
- c. a najednou drží v ruce peněženku, kterou mu vlastně jako sebrala z tašky, když ho objímala a děkovala mu za to, že jí zachránil **tu kabelku** [BBA20Z]
- (31) a. mezitím se ta holka probrala a přišla mu otevřít **dveře** z té klece [DDZ23L]
- b. žena se vzpomíná z omdlení a ehm dojde otevřít **dveře** [KRA19L]
- c. a kolem jde nějaká taková hezká slečna, tak na ní jakoby volá, aby mu vtevěřela **dveře** [OVZ23L]
- d. a jakmile řidič přišel, tak se zvedla celá kavárna, protože všichni evidentně čekali na to, až řidič odjede a budou si moct vzít **peníze** [MWZ20B]
- e. no ehm potom ten kluk už konečně teda nakoupil, ona teda si mohla koupit taky jízdenku [...] pak tam byl další střih, kdy ta holka vlastně byla na lavičce ehm s tím klukem, myslím si, že to byl ten stejnej, co si kupoval pomalu **jízdenku** [KRZ27Z]

Značené a neznačené formy v kategorii LOK vykazují zhruba tytéž rysy: *ten* provází vesměs fráze odkazující ke kontextuálně individualizovaným předmětům a prostorům, jako je auto, kavárna ad., viz (32a,b), mezi neznačenými položkami převažují výrazy jako *klec od lva* (klec příznačně obývaná zvířetem), *vlak*, najdeme zde i položky jako *zem*, *čaj*, *ulice* ad., viz (33a–f).

- (32) a. tak nejdřív tam byl nějaký uklízeč s koštětem, ale zastavil se těsně **před tím autem** [AKA27B]
- b. a tak ehm tak se rozhodne, přže přes ulici hnedka je nějaká kavárna, tak se rozhodne, že počká tam, až teda si ten majitel auta s nim odjede nějak pryč a on bude moct sebrat tu bankovku, tak se teda rozhodne počkat **v tý kavárně** [AHA20B]
- (33) a. potom ještě zkoušel tu bankovku uvolnit tak, že kopal **do kola** [KRZ27B]
- b. tam po chvíli vlastně dojde k tomu, že se žena probudí a ehm Chaplina [] vlastně pustí ven **z klece** [JZZ24L]
- c. a on uteče a vyleze vyleze na stožár a všechno dobře dopadne lev spí dál **v kleci** a Chaplin sleze **ze stožáru** [BBA20L]
- d. a teďka vlastně jak se lekne, tak tím pádem vlastně zhodil tu ehm tu misku s tou vodou, tu chytne, než spadne **na zem** [KRZ27L]
- e. a: mezitím mu vzala tu peněženku, což jsme se dozvěděli až později, když nastoupila **do vlaku** [AKA27Z]
- f. muž okamžitě vstává **od svého čaje** [JZZ24B]

Podotýkám, že uvedené pozorování je pouze orientační a samozřejmě lze i zde, na tomto omezeném prostoru nalézt i některé protipříklady – značených nízkoreferenčních předmětů a naopak neznačených individualizovaných entit.

Celkový obraz o značení OBJ ve skupině POST&I dotváří srovnání hodnot AD a persistence pro každou z forem. Přestože je právě OBJ centrální funkcí POST&I referentů, vykazuje v obou ohledech

prakticky identické výsledky, a to překvapivě nejen v aktivaci (9,69 u *ten*-frází vs. 8,79 u prostých frází), ale i persistenci (0,28 vs. 0,21), která doposud ve všech měřených ohledech konzistentně převažovala u *ten*-frází. Zdá se tedy, že o tom, zda bude OBJ ztvárněn *ten*-frází, nebo ne, zde budou silněji než jinde spolurozhodovat další, jemnější faktory. Právě neživotné objekty v postverbální pozici jsou „nejsvobodnější“ v možnostech ztvárnění, mají největší potenciál signalizovat různé nuance pragmatického nasvícení a přenášet různé odstíny emocionálních významů, kterými je mluvčí obdařuje. Jinými slovy právě v postverbálním postavení jsou neživotné objekty nejvíce „vydány všanc“ mluvčímu a jeho specifickým komunikačním záměrům.

7.8 Pragmatické faktory v (ne)užití *ten*-frází

Z pragmatických faktorů, které lze v distribuci *ten*-frází v analyzovaném materiálu zachytit, upozorním pouze na základní vzorce, které se opakují v projevech jednotlivých mluvčích. Komentovat přitom budu jen to, co nějakým způsobem narušuje očekávání kladená užití *ten*-frází v opakovaných zmínkách. Pro efektivitu popisu a analogické srovnání s prvními zmínkami považuji za standardní formu reference v opakovaných zmínkách *ten*-frází. Zatímco v rámci prvních zmínek tedy narušují očekávání právě *ten*-fráze (viz §6.8.6.1), v rámci zmínek opakovaných jsou to naopak prosté formy. Obecně se soustředím na okolnosti, za kterých mluvčí volí „slabší“ anaforikum, než odpovídá jeho identifikovatelnosti a aktivovanosti.

7.8.1 Perspektiva postavy

Prvním faktorem, který vstupuje do značení opakovaně zmiňovaných referentů, je perspektiva postavy příběhu. Tento aspekt je nejpřímočařejším pokračováním dosavadního směr výkladu, zohledňujícího okolnosti a míru identifikovatelnosti referentu, a má zčásti sémantickou motivaci. Částečně byl zmíněn v oddílu věnovaném rozvítenému pojmenování (§7.6.2) a v oddílu věnovaném POST&A referentům (§7.7.3.3.3).

Jedná se o posun ve vyprávěcí perspektivě, defaultně v podstatě shodné s perspektivou posluchače, do jedné z postav, a tomu odpovídající posun v interpretaci známosti referovaného předmětu, viz (6) a (7), uvedené zde znova pod (34) a (35).

- (34) 25 a: ehm ta ženská mu teda potom otevře závoru
26 a diví se jako
27 proč je v **kleci** se lvem
28 tak on dělá machra
29 jako že že je to v pořádku [MWZ20L]

- (35) 13 a kolem jde něká taková hezká slečna
 14 tak na ní jakoby volá
 15 aby mu otevřela dveře
 16 no a vona když vidí
 17 že je v **kleci** se lvem
 18 tak omdlí pro jistotu [OVZ23L]

Jak klec, tak lev byly už v obou příbězích zmíněny a bylo k nim v obou případech odkazováno pomocí *ten*-fráze, přesto jsou v tomto momentě děje referovány znovu prostou formou. Jsou totiž v tomto okamžiku *nazřeny jako nové* a pro postavu, která je v daném rámci adresátem sdělení, dosud neidentifikovatelné. Není rozhodující, co zná v daném momentu narativu posluchač, ale to, s čím v daném okamžiku narativu pracují jednotlivé postavy.

Zajímavé srovnání představují z tohoto hlediska dvě analogické formulace v projevu téže mluvčí TPA27: *otevřít vrátka* vs. *otevřít dveře*, viz př. (36) a (37).

- (36) 27 ne- pak přišla ta holka pak přišla ta holka
 28 když slyšela psa ehm
 29 a tak si myslel
 30 že mu pomůže
 31 řek jí
 32 ať otevře **ty vrátka** [TPA27L]

- (37) 43 no když se ta slečna potom probudila
 44 tak dělal že dobrý že nic
 45 že to s- se lvama umí
 46 ona mu otevřela **dveře** [TPA27L]

V příkladu (36) se jedná o druhou zmínku vrátek (poprvé referovaných jako *dveře*), a přestože je i zde ohnisko perspektivy situováno do jedné z postav, není to nová postava v příběhu (žena), nýbrž postava kontinuálně přítomná (muž), a tedy disponující všemi relevantními znalostmi. Mluvčí zde užila *ten*-frázi. Ovšem jen o pár klauzích dál, v příkladu (37), při odkazu k témuž referentu jiným výrazem volí mluvčí opět prostou formu. Roli v rozdílném formálním ztvárnění téhož referentu může hrát jednak ustálenost spojení, jednak inherentní deiktčnost poukazu. Spojení *otevřít/zavřít dveře* je spojení frekventovanější a v tomto smyslu lexikalizovanější než *otevřít vrátka*, zvláště v kontextu, kde se s nimi tak často nesetkáváme – lví klec. Navíc instrukce adresovaná mužem ženě (*Otevři vrátka*) jako by zde obnášela i deiktické gesto, prostředkované právě *ten*-frází. Mluvčí v tomto smyslu reprodukuje instrukci včetně deiktického pokynu pro jejího adresáta.

7.8.2 Narativní předěly

Ačkoli analyzované projevy jsou monologické povahy s přímočaře lineární narativní linkou, i ony jsou strukturně komplexní. Každý příběh je vyprávěn chronologicky, mluvčí ovšem připisují různým událostem různou váhu a do svého vyprávění vtiskují svou představu o těsnějších a volnějších vazbách mezi jednotlivými prvky fabule. Události, které spolu souvisejí těsněji, jsou uspořádány do kratších narativních bloků, které zpravidla sdružují vnitřně provázanou dějovou sekvenci.

Formálními koreláty těchto narativních článků jsou v psaném textu odstavce, v mluveném projevu jsou (samozřejmě kromě tematické soudržnosti) ztvárněny zejména prozodicky. Identifikovatelné jsou především přechody mezi jednotlivými bloky: pauza, hezitace, vyšší intonační nasazení s rychlejším tempem na začátku dalšího bloku atd. Objektívizace těchto a dalších nástrojů, kterými mluvčí strukturují mluvený diskurs, na menší jednotky, je výzvou, na kterou tato práce nemůže reagovat. Omezím se proto na ukázkou několika vybraných příkladů, které zrcadlí charakteristické anaforické strategie. Narativní předěly jsem identifikovala na základě tematické návaznosti a prozodického ztvárnění.

Celkově analyzovaný materiál potvrzuje už dříve stanovený princip užití anaforik v hierarchicky strukturovaném diskursu: při přechodu k novému narativnímu úseku mluvčí při odkazu k určitému předmětu často volí „slabší“ anaforickou formu, než odpovídá stavu jeho aktivace v posluchačově vědomí (viz Gundelová et al. 1993). Příklad (38) ilustruje přechod od verbální reference v klauzi 17 k *ten*-frázi, a to přesto, že si referent drží od poslední zmínky v poslední hlavní větě subjektové postavení. Ve stejném příkladu o tři klauze dál střídá mluvčí zájmennou (klauze 22), resp. verbální referenci (klauze 23) za lexikální pojmenování, opět ve formě *ten*-fráze, a to opět přesto, že týž referent je stále v subjektu (i když tentokrát pouze v subjektu vedlejších klauzí). V obou případech signalizuje přechod k plné lexikální frázi začátek nového narativního bloku (narativní předěl je v ukázce vyznačen dvojitou čarou).

- (38) 16 no no tak ehm jak ona se ocitla u toho automatu na jízdenky
17 tak tam ehm *viděla* nějakého kluka
18 který si kupoval taky jízdenku
19-20 [(vsuvka)]
21 a **ta holka** byla nervózní
22 protože *on* jí nějakým způsobem zdržoval
23 nebo *nebyl* schopnej nakupovat rychle
24 no ehm potom **ten kluk** už konečně teda nakoupil
25 ona teda si mohla koupit taky jízdenku [KRZ27Z]

Stejně jako je zájmenná reference střídána *ten*-frázemi, jsou *ten*-fráze střídány prostými formami. Ve (39) je předmět, ke kterému je v bezprostředně předcházejících klauzích odkazováno vícekrát *ten*-frází, po narativním předělu představen formou prostého pojmenování. Situace je zde jiná v tom, že *lístek* je nízkoreferenčním objektem a jako takový vůči značení *ten*-frází rezistentnější než referenčně výraznější předměty.

- (39) 7 bylo to [to, že slečně ujel vlak] hlavně kvůli tomu
 8 že: von si kupoval lístek na vlak
 9 a všechno mu to hrozně trvalo
 10 a: dlouho si vybíral ten lístek
 11 a pak hledal peněženku a peníze
 12 a když už se teda konečně rozhoupal
 13 a ten lístek si koupil
 14 tak ehm ten vlak už vlastně odjížděl
 15 ten co chtěla stihnout ta holka
 16 ale potřebovala **ten lístek**
-
- 17 tak si koupila **lístek**
 18 a: šla si sednout na lavičku na to nádraží [LZA23Z]

At' už mluvčí přechází od zájmena k *ten*-frázi, nebo od *ten*-fráze k prosté formě, obojí odpovídá obecnému principu operujícímu v pozadí: návratu ke slabší anaforické formě po narativním předělu.

Mluvčí ovšem využívají i opačné strategie: přechodu k silnější anaforické formě tam, kde začínají nový narativní celek, viz (40).

- (40) 22 ale pak jde kolem taková slečinka
 23 tak jí prosí
 24 aby mu otevřela dveře
 25 jenomže ta když vidí
 26 že je ehm v kleci se lvem
 27 tak z toho omdlí
-
- 28 no tak potom [Chaplin] **čeká**
 29 co se bude dít dál [LZA23L]

Opakovaně se k této strategii mluvčí uchylují zejména v příběhu *Bankovka*, který mezi ostatními vyniká jednoduchou dějovou linkou s jediným hlavním protagonistou. Nulová reference je zde defaultní a dostatečná. Spíše než přechody ke slabší anaforické formě fungují tedy narativní předěly jako místa „resetů“ defaultní vyprávěcí perspektivy, příp. osobní strategie mluvčího.

7.8.3 Výčtovost – vyprávění formou řetězení simplexních událostí

Poslední faktor je obtížné postihnout jako autonomní princip anaforického značení, spíše se jedná o celý komplex jevů souvisejících s převažujícím „vyprávěcím modem“. Ten je jednak charakteristický pro jednotlivé mluvčí (viz §7.9), jednak se projevuje ve způsobu podání určitých pasáží, sledu událostí atd. V tomto druhém, lokálním projevu ho označuji jako referenci k simplexním událostem a mám jí na mysli případy, kdy mluvčí nelíčí reprodukovanou akci jako komplexní děj, nýbrž jako sled elementárních, víceméně samostatných akcí, vyjádřených

jednoduchými klauzemi, většinou oddělenými zřetelnějšími pauzami, viz (41) a (42). Referované události jsou jakoby dějově „akontextualizovány“ a podány jako jednotlivé, samostatné fakty. Referenty figurující v těchto simplexních událostech jsou vyjádřeny prostou formou. Tyto pasáže evokují obsahově i formálně výčtové sekvence – s tím, že položkami výčtu jsou jednotlivé události (ve formě samostatných klauzí). Jako by mluvčí prostřednictvím těchto „výčtových formulí“ překlentoval fáze děje, na kterých není nijak zainteresován, ať už proto, že si je dobře nevybavuje, nebo proto, že se nevyznačují žádným narativně zajímavým nebo relevantním obsahem.

- (41) 30 je tam nákej pes
31 kterej na něj štěká
32 tak se ho snaží uklidnit
33 aby toho lva neprobudil
34 pes pak vodejde
35 a: lev se teda po chvíli probudí
36 přijde k němu
37 ale nic mu neudělá [LZA23L]

- (42) 31 a pak tam přišla náká ženská náká slečna
32 a: a te t- když jí to vysvětlil
33 tak ta akorát omdlela
34 takže ta mu taky nepomohla
35 pes mezitim zmizel
36 a: a lev se probudil
37 tam možná mezitim ještě něco bylo
38 ale teď si nevybavuju [AKA27L]

Variantou diskursně stereotypního využití této strategie je uzavření narativu ve (43), naznačující, že relevantní děj je už u konce a popisované události už jsou dodány jen pro úplnost příběhu.

- (43) 33 a on uteče
34 a vyleze vyleze na stožár
35 a všechno dobře dopadne
36 lev spí dál v kleci
37 a Chaplin sleze ze stožáru [BBA20L]

7.9 Variabilita mezi mluvčími

Doposud byly všechny anaforické výrazy analyzovány souhrnně, jen s občasným přihlédnutím k individualitě mluvčího, od kterého pocházejí. Jednotliví mluvčí se mezi sebou nicméně liší, a to nejen v míře, v jaké do svého projevu zapojují *ten*-fráze, ale i ve strategiích, které při jejich užívání sledují. Rozdíly v užití *ten*-frází vs. prostých pojmenování v opakovaných zmínkách vyčísluje tabulka 7.29.

Tabulka 7.29: Užití *ten*-N vs. N v opakovaných zmínkách v podání jednotlivých mluvčích

	<i>ten</i> -N		<i>ten</i> -N & N
JZZ24	1	2%	63
KRA19	10	22%	46
MWZ20	8	36%	22
OVZ23	18	58%	31
MSA18	17	63%	27
JHZ21	37	66%	56
TPA23	22	67%	33
TPA27	24	71%	34
AKA27	28	72%	39
LZA23	37	74%	50
KRZ27	72	80%	90
BBA20	23	85%	27
AHA20	34	89%	38
RRZ20	19	90%	21
DDZ23	50	94%	53
celkem	400	63%	630

Řazeno podle podílu *ten*-frází. *ten*-N = počet výskytů *ten*-frází, % = podíl *ten*-frází na celkovém počtu lexikálních pojmenování, *ten*-N & N = celkový počet lexikálních pojmenování.

Rozptyl mezi mluvčími v užití *ten*-frází je enormní: od prakticky nulového užití u mluvčího JZZ24 až po téměř absolutní v podání mluvčího DDZ23. Na druhé straně pouze 3 mluvčí (JZZ24, KRA19, MWZ20) používají *ten*-fráze v méně než polovině případů, zbylých 12 buď téměř dosahuje průměrné hodnoty, nebo ji převyšuje. Kvantitativní vydělení těchto mluvčích ostatně koresponduje s jejich specifícností i v jiných ohledech: JZZ24 je výjimečný mluvčí v míře verbální kompetence, projevující se zejména v plynulosti, tempu, rozmanitosti lexika i do jisté míry i syntaktické komplexitě projevu. Jeho projev neodpovídá prototypu spontánního vyjadřování, přesto však nepůsobí nepřirozeně. Projev mluvčí KRA19 je naopak přerývaný, váhavý; mluvčí často hledá vhodná slova a reformuluje už řečené. Na této mluvčí je patrná celková nervozita, projevující se nejen na formální jazykové rovině, ale i na barvě (témbru) hlasu. Konečně mluvčí MWZ20 vyniká extrémní stručností podání, zvláště prvních dvou vyprávěných příběhů – *Bankovky* a *Zlodějky*. Právě stručnost ho zřejmě vede k „podspeifikování“ v explicitním značení identifikovatelnosti

referentů (mluvčí MWZ20 nežívá ani determinátorů neurčitosti typu *nějaký*.) V tomto případě tedy nerozhoduje nervozita ani osobní styl, ale spíš celkový prostor, který mluvčí příběhu věnuje.¹⁴⁰

Jednotliví mluvčí se mezi sebou liší nejen v relativní míře, v níž využívají *ten*-frází oproti frázím prostým, ale i ve strategiích, které k jejich distribuci volí. V celkovém pohledu se v rámci analyzovaných mluvčích rýsují zhruba čtyři kategorie:

- i. ti, kteří (téměř) všechny opakované zmínky vyjadřují prostou frází (např. JZZ24, KRA19),
- ii. ti, kteří (téměř) všechny opakované zmínky vyjadřují *ten*-frází (např. DDZ23, RZZ20, AHA20),
- iii. ti, kteří mezi prostou frází a *ten*-frází varíují s tím, že distribuci těchto výrazů lze vysvětlit s odvoláním na dosud popsané principy (např. LZA23, MSA18),
- iv. ti, kteří střídají *ten*-fráze s prostými bez (mně) zjevného klíče (např. TPA23, TPA27).

Rozřazení mluvčích do vymezených kategorií je ovšem komplikováno tím, že ne všichni jsou konzistentní napříč všemi příběhy, viz tabulka 7.30.

Tabulka 7.30: Konzistence mluvčích napříč příběhy

	BAN			LEV			ZLO			celkem		
	<i>ten</i> -N	%	<i>ten</i> -N & N	<i>ten</i> -N	%	<i>ten</i> -N & N	<i>ten</i> -N	%	<i>ten</i> -N & N	<i>ten</i> -N	%	<i>ten</i> -N & N
JZZ24	0	0%	18	0	0%	13	1	3%	32	63	2%	64
KRA19	7	44%	16	0	0%	16	3	21%	14	46	22%	56
MWZ20	2	33%	6	2	18%	11	4	80%	5	22	36%	30
OVZ23	7	88%	8	5	38%	13	6	60%	10	31	58%	49
MSA18	4	67%	6	8	100%	8	5	38%	13	27	63%	44
JHZ21	11	92%	12	18	86%	21	8	35%	23	56	66%	93
TPA23	9	90%	10	4	36%	11	9	75%	12	33	67%	55
TPA27	8	89%	9	7	47%	15	9	90%	10	34	71%	58
AKA27	9	90%	10	7	64%	11	12	67%	18	39	72%	67
LZA23	11	92%	12	9	56%	16	17	77%	22	50	74%	87
KRZ27	23	82%	28	26	87%	30	23	72%	32	90	80%	162
BBA20	9	100%	9	7	70%	10	7	88%	8	27	85%	50
AHA20	9	90%	10	12	100%	12	13	81%	16	38	89%	72
RRZ20	7	88%	8	4	80%	5	8	100%	8	21	90%	40
DDZ23	17	100%	17	18	90%	20	15	94%	16	53	94%	103
celkem	133	74%	179	127	60%	212	140	59%	239	630	63%	1030

Pozn.: *ten*-N = počet výskytů *ten*-frází, % = podíl *ten*-frází na celkovém počtu lexikálních pojmenování, *ten*-N & N = celkový počet lexikálních pojmenování.

Obecně nejvyšším podílem *ten*-frází se vyznačuje příběh *Bankovka* – mluvčí volili *ten*-frází v 74 % lexikálních pojmenování. Ve *Lvu* a *Zlodějce* už dosahuje podíl *ten*-frází jen cca 60 % všech případů. Naměřené rozdíly reflektují odlišnosti ve struktuře jednotlivých příběhů. *Bankovka* je příběh

¹⁴⁰ Mluvčí se posléze explicitně přihlásil k tomu, že nejen tihne ke stručnému vyprávění, ale přímo o ně usiluje. Teprve na mou prosbu poslední vyprávěný příběh více rozvinul.

strukturně nejjednodušší. Její děj je centrován kolem jediné hlavní postavy, takže riziko referenční ambivalence je nízké. Přesto právě zde mluvčí volí *ten*-fráze relativně nejčastěji. Ne ovšem při odkazech k hlavnímu hrdinovi, nýbrž při odkazech k neživým předmětům a prostorům, které tvoří jeho pozadí. Předměty jako *bankovka*, *auto*, *kolo*, *kavárna* jsou v příběhu jasně individualizované, vyskytují se průběžně vždy s odstupem několika klauzí a mluvčí je vcelku konzistentně připomínají *ten*-frází. Ve *Lvu a Zlodějce* spočívá váha příběhu mnohem více na interakci jednotlivých postav. Předmětů, na které mluvčí soustavně odkazují, je méně a postavy jsou zároveň poměrně dobře určeny samy ze sebe: *muž*, *lev* a *slečna*; *dívka* a *chlapec*. Právě v odkazování k hlavním postavám příběhu je v datech největší variabilita (mezi jednotlivými mluvčími i mezi jednotlivými příběhy v podání téhož mluvčího). Tendence referovat k jasně identifikovatelným hlavním postavám příběhu prostými formami je u některých mluvčích – v některých příbězích – silnější než u jiných. Nápadné je to u JHZ21 v příběhu *Zlodějka*. Celkově nízké procento užití *ten*-frází v porovnání s ostatními příběhy (35 % vs. 92, resp. 86 %) je u něj dáno zejména strategií reference k hlavním postavám. Zvláště pokud hlavní postava vystupuje v subjektivní pozici, mluvčí prakticky nikdy nepoužije *ten*-frázi, viz (44).

- (44) 7 a: potom si koupí lístek oba [holka a kluk]
 8 a jdou si sednout na lavičku vlastně na na nástupiště
 9 a: spolu tam tak čekají
 10 **holka** sedí vedle toho kluka
 11 který si čte knížku
 12 a: **holka** má vedle sebe kabelku na na tý lavičce
 13 a: v tom přijde nebo přiběhne nějaký zloděj
 14 který ehm vlastně **holce** ukradne kabelku
 15 a běží s ní pryč
 16 **kluk** který předtím seděl s holkou na lavičce
 17 se zved- zvedne
 18 a běží za tím zlodějem [JHZ21Z]

I mluvčí MSA18 sleduje ve *Zlodějce* zpočátku tentýž vzorec a k hlavním postavám dívky a chlapce odkazuje prostými formami. V kontextu daného příběhu jsou totiž oba dostatečně určeni už volbou lexikálního výrazu. Po značnou část příběhu nedochází k ambivalenci, protože zpočátku v příběhu vystupuje jenom jedna dívka a jeden chlapec. Teprve až když přichází na scénu druhý chlapec (zloděj), začíná mluvčí MSA18 k prvnímu odkazovat prostřednictvím *ten*-fráze.¹⁴¹

Z hlediska osobní konzistence mluvčích napříč jednotlivými příběhy, viz tabulka 7.30, se několik mluvčích vyznačuje výrazně rozkolísaným užitím: JHZ21, MSA18, MWZ20, OVZ23, TPA23 a TPA27. JHZ21 a MSA18 přitom sdílejí propad *ten*-frází ve *Zlodějce* (JHZ21: 35 % vs. 92, resp. 86 %; MSA18: 38 % vs. 67, resp. 100 %). Chování mluvčího MWZ20 je obtížné hodnotit –

¹⁴¹ Vyloučit ovšem nelze ani působení externího faktoru: právě *Zlodějka* byla v pořadí prvním příběhem z uvedených tří, který mluvčí reprodukovali. Oba mluvčí přitom zpočátku jeví známky nervozity, která teprve postupně odeznívá. Nelze vyloučit, že se promítla i do formálnějšího modu vyjadřování v prvním příběhu.

absolutní výskyt všech lexikálních pojmenování je natolik nízký, že nad jejich formálním ztvárněním nelze smysluplně zobecnit. Mluvčí OVZ23, TPA23 a TPA27 už ovšem prostor ke generalizacím dávají, nejen dostatečnou datovou základnou, ale i tím, že všichni reprezentují týž trend: nejnižší užití *ten*-frází v příběhu *Lev* (OVZ23: 38 % vs. 88, resp. 60 %; TPA23: 36 % vs. 90, resp. 75 %; TPA27: 47 % vs. 89, resp. 90 %). Právě ve *Lvu* dosahuje výše popsaná strategie (odkazování k hlavním postavám prostým pojmenováním) nejširšího uplatnění. Vystupují zde pouze dva, resp. tři hrdinové, ovšem na rozdíl od *Zlodějky* s tím, že jeden z nich, který navíc tvoří po dlouhou dobu příběhu jediného protihráče hlavní mužské postavy, je postava zvířecí. Postavy zde mohou vystupovat jako role (role *Lev*, role *Chaplin*) po vzoru pohádek spíše než jako individualizované referenty.

Posledním faktorem, který zaslouží pozornost, je celková angažovanost mluvčího na předmětu vyprávění (viz §6.8.6.1.5). Někteří mluvčí působí, jako by příběh spíše „rekonstruovali“ než vyprávěli. Právě míra angažovanosti mluvčího na předmětu vyprávění je přitom jedním ze silných explanačních faktorů jeho celkové formy, včetně volby referenčních prostředků. Mluvčí, kteří popisované události narativně rozvíjejí, často až na rovinu detailních postřehů, a obohacují je o svoje implicitní hodnocení nebo svoje domněnky ohledně motivací k činům jednotlivých postav, užívají *ten*-frází obecně více než mluvčí, kteří popisovaný děj pouze „referují“ v jeho základních obrysech. Příkladem druhého ze stylů je mluvčí MWZ20, jehož projevy se vyznačují krajní stručností a zároveň velmi nízkým zapojením *ten*-frází.¹⁴² Na druhou stranu nelze říci, že by angažovanost přímo korelovala s rozvětveností podání: mluvčí JZZ24 referuje všechny příběhy relativně obsírně, ovšem právě *jen* „referuje“. Referuje o proběhlých událostech v jejich fakticitě, referuje „o tom, že se staly“ a připomíná tak místy styl sportovního komentátora popisujícího nedějové fáze v průběhu zápasu. Rozhoduje tedy spíš vlastní angažmá na příběhu, vyjádření vlastních soudů, promítnutí vlastní perspektivy mluvčího do vyprávění, třeba implicitně. Vyprávění, na rozdíl od referování, vyžaduje aktivní angažovanost, ochotu vysvětlovat a objasňovat.

7.10 Shrnutí

Tato kapitola se zaměřila na srovnání dvou lexikálních forem: *ten*-frází a prostých pojmenování v rámci opakovaných zmínek referentů. Srovnání vychází z předpokladu, že při opakovaných zmínkách jsou referenty (anaforicky) identifikovatelné, a tedy principiálně otevřené oběma možnostem formálního ztvárnění: *ten*-frází i prostou formou. Analýza postupovala vyčíslováním poměru mezi *ten*-frázemi a prostými pojmenování z hlediska vybraných lingvistických faktorů nebo jejich kombinací, spolu s průběžným sledováním hodnot AD a persistence.

¹⁴² Je symptomatické, že jediná dvě užití *ten*-frází mluvčího MWZ20 v *Bankovce* jsou v komplexní větě *a čekal, kdy přijde řidič a odjede s tím autem, aby si tu desetilibrovku mohl vzít*, kdy se odklání od převažujícího modelu vyprávění v jednoduchých větých celcích, převahou tvořených hlavními větami.

7.10.1 Celková distribuce

Zatímco těžiště prostých frází spočívá v prvních zmínkách, při opakované referenci k témuž referentu volí mluvčí převahou *ten*-frázi, konkrétně v 63 % všech případů.

Obecně dominantní role výrazu *ten* při značení anaforických zmínek se kromě celkové početní převahy značených forem nad neznačenými projevuje i v jeho vyrovnanější distribuci napříč jednotlivými kategoriemi. Jinými slovy preference výrazu *ten* pro určité typy referentů není tak vyhraněná jako u prostých frází – v analyzovaném materiálu se chová jako poměrně robustní, celkově progresivní prostředek anaforického značení.¹⁴³

7.10.2 Životnost

Životnost referentů nemá sama o sobě v analyzovaných příbězích na distribuci *ten*-frází a prostých forem vliv, a to ani v opakovaných, ani v prvních zmínkách. *Ten*-fráze odkazují k životným referentům prakticky ve stejné míře jako prosté fráze. Z hlediska persistence se nicméně životné *ten*-fráze vyznačují (zhruba dvojnásobně) vyššími hodnotami než životné prosté fráze a stejný poměr panuje i mezi persistencí neživotných *ten*-frází a prostých pojmenování.

7.10.3 Syntaktická funkce

Oproti prvním zmínkám stoupá při opakované referenci celkové obsazení subjektu a objektu – s tím, že v subjektu je výraznější nárůst prostých pojmenování, v objektu naopak *ten*-frází (v obou případech o 13 %). Ve vzájemném srovnání je nicméně distribuce *ten*-frází a prostých pojmenování napříč syntaktickými funkcemi v opakovaných zmínkách velmi podobná. Největším rozdílem se přitom vyznačuje právě subjekt (30 % vs. 38 % ve prospěch prostých pojmenování), objekt je ve statickém srovnání téměř vyrovnaný (27 % *ten*-N, resp. 26 % N).

7.10.4 Pozice vůči slovesu

Pozice vůči slovesu se v analyzovaném materiálu ukázala jako statisticky významný explanační faktor distribuce *ten*-frází. *Ten*-fráze v preverbální pozici převyšují prostá pojmenování, a to s desetiprocentním rozdílem. Opakované referenty v preverbální pozici jsou tedy celkově častěji značeny *ten*-frází než ponechány v prosté formě. Persistence vykazuje efekt konzistentní s efektem u životnosti: v obou sledovaných pozicích je zhruba dvakrát vyšší u *ten*-frází než u prostých pojmenování.

7.10.5 Typ klauze

V komplementových a adverbiálních větách proporcčně mírně převažují *ten*-fráze nad prostými (a paralelně s tím v hlavních větách *ten*-fráze na prostá pojmenování mírně ztrácejí). Statistické významnosti však tento faktor dosahuje až v kombinaci s pozicí vůči slovesu: *ten*-fráze jsou

¹⁴³ Robustnost a celkově nižší sensitivita vůči specifikům jednotlivých referentů a kontextů se odráží i ve faktu, že v celkovém rozvržení nedosahuje *ten* nikde statisticky významného zastoupení.

poměrově nejsilnější v preverbální pozici vedlejších vět. Právě v preverbální pozici vedlejších vět tedy působí silný tlak na explicitní dourčování referentů pomocí *ten*. Dominantní postavení *ten*-frází v rámci dané skupiny poukazuje na to, že *ten* zde plní převahou kontextualizační funkci, jednak na rovině klauze (kontextualizace preverbální, tj. tematickou pozicí), jednak na rovině souvětí (kontextualizace prostřednictvím vedlejších vět).

7.10.6 Modifikátor

Pojmenování s modifikátorem je v opakovaných zmínkách celkově častěji ztvárněno *ten*-frází než ponecháno v prosté formě. Většinu frází s modifikátorem realizovaných *ten*-frází přitom představují modifikátory formálně nejkomplexnější: vztažné věty (z 24 případů je jich *ten*-frází vyjádřeno 21). Modifikátory jiné formy vykazují sice převahu prostých pojmenování, ta je ovšem ve většině případů výsledkem partikulárních strategií mluvčích, ať už diskursně motivovaných, nebo individuálních. Hodnoty AD a persistence spolu s komplexitou frází s modifikátorem navíc naznačují, že lexém *ten* plní v rozvitých frázích funkci silně demonstrativní: prostředkuje silný poukaz k referentu slabě aktivovanému a vysoce persistentnímu.

7.10.7 PRE&A, PRE&I, POST&A, POST&I referenty

Ústřední část kapitoly tvoří detailní analýza skupin vymezených na základě parametrů *životnosti* a *pozice vůči slovesu*: PRE&A referenty (preverbální pozice & životné referenty; 173 zmínek), PRE&I (preverbální pozice & neživotné referenty; 140 zmínek), POST&A referenty (postverbální pozice & životné referenty; 89 zmínek) a POST&I referenty (postverbální pozice & neživotné referenty; 221 zmínek).

(i) PRE&A referenty

PRE&A referenty tvoří převahou silně aktivizované postavy příběhu, které jsou aktéry kontinuální akce. Úměrně tomu se vyznačují nízkou AD, ze všech srovnávaných skupin nejvyšší persistencí, jsou převahou soustředěny do subjektu (z 83 %) a ze všech skupin mají nejvyšší zastoupení v hlavních větách (71 %). Právě nejvíce aktivované PRE&A referenty v subjektivním postavení přitom tíhnou k tomu, být vyjádřeny prostým pojmenováním. Je to pouze persistence, která prostě vyjádřeným referentům ubírá na jinak celkové prominenci: hodnota persistence prostě vyjádřených PRE&A referentů je zhruba dvakrát nižší než hodnota persistence PRE&A referentů vyjádřených *ten*-frází.

(ii) PRE&I referenty

PRE&I referenty sestávají většinou z význačných předmětů děje nebo prostorů, vůči kterým nebo ve kterých se děj odehrává. Adekvátně své konceptuální povaze jsou největším dílem koncentrovány do OBJ (34 %), případně LOK (20 %). Referenty této skupiny jsou velmi silně aktivované, jsou to předměty právě probíhající akce, zároveň ovšem nepřetrvávají dlouho do dalších fází narativu. Skupina PRE&I referentů vyniká mezi všemi sledovanými skupinami nejvyšším zastoupením *ten*-frází. Ty jsou přitom soustředěny zvláště do vedlejších vět (55 % *ten*-frází vs. 23 % prostých frází). Vysoce aktivované neživotné referenty v preverbální části vedlejších vět tedy nejsilněji

tíhnou k tomu, být ztvárněny *ten*-frází. Lexém *ten* zde plní roli kontextualizační – kontextualizuje referent jako prvek aktuální narativní situace.

(iii) POST&A referenty

Skupina POST&A referentů je početně nejméně obsazenou skupinou ze všech sledovaných a tvoří ji zejména hlavní postavy příběhu, které se po delší době navracejí zpět do děje. Jsou to tedy postavy diskursně výrazně exponované. Jsou málo aktivované, ale s vysokou persisterencí. Adekvátně tomu jsou POST&A referenty častěji explicitně značené – *ten*-fráze v nich převažují nad prostými pojmenováními. Nejvýraznější převahu mají přitom *ten*-fráze příznačně v hlavních větách, v rozvitých pojmenováních a v dativu – doménách diskursně a/nebo konceptuálně prominentních referentů. Všechny tyto rysy poukazují k tomu, že lexém *ten* plní ve spojení s POST&A referenty funkci silně demonstrativní: akcentuje referent navracející se zpět do děje jako jeho persistentní aktér.

(iv) POST&I referenty

POST&I referenty jsou nejpočetněji obsazenou skupinou. Rekrutují se převahou z neaktivovaných a zároveň nepersistentních předmětů děje, tvořených na jedné straně předměty kontextuálně individualizovanými, na straně druhé předměty kontextuálně neindividualizovanými či prostory s nízkým referenčním statutem. Prvně jmenované předměty jsou spíše referovány *ten*-frázemi, posledně jmenované prostými pojmenováními. Syntaktické těžiště referentů spadá příznačně do kategorie OBJ a LOK.

7.10.8 Další faktory ovlivňující distribuci *ten*-frází

Kromě kvantifikovaných gramatických faktorů se v užití *ten*-frází a prostých forem projevují faktory širšího diskursní a pragmatické povahy: manipulace s diskursní perspektivou, výčtovost podání určitých narativních pasáží, přechody mezi jednotlivými tematickými/narativními bloky a v neposlední řadě individuální vyprávěcí styl mluvčího.

Jednotliví mluvčí se v míře zapojení *ten*-frází v opakovaných zmínkách výrazně liší. Někteří k opakovaně zmiňovaným referentům příběhu odkazují téměř výhradně nebo převahou prostou formou, jiní téměř absolutně *ten*-frází. Mluvčí, kteří při opakované referenci zapojují *ten*-fráze ve více než polovině případů, jsou ovšem ve většině. Na nízkém užití *ten*-frází se podílí jak externí vlivy (nervozita mluvčích), tak osobitý charakter jednotlivých příběhů: mluvčí obecně užívají *ten*-fráze méně tam, kde nehrozí referenční záměna, postavy jsou jasně konceptuálně vyhraněné a jednoznačně identifikovatelné.

Závěr

Předkládaná práce se soustřeďuje na užití referenčních prostředků v mluveném narativním diskursu s převažujícím anaforickým odkazováním. Zvláštní pozornost přitom patří užití lexikálních frází provázených lexémem *ten* v konkurenci s prostými lexikálními frázemi při opakovaných zmínkách. Cílem srovnání bylo zjistit, které faktory ovlivňují rozsah a okolnosti užití obou forem – lexikálních frází s *ten* a bez *ten* – za co možná nejsrovnatelnějších podmínek.

Toto zkoumání bylo vedeno s primárním zřetelem ke gramatickému statusu lexému *ten* v současné češtině. Tradičně je výraz *ten* klasifikován jako demonstrativní zájmeno. Dosavadní lingvistický výzkum už ovšem v jeho užití identifikoval řadu rysů naznačujících, že zvláště v mluvené (neformální a spontánní) češtině se jeho funkce blíží funkci určitého členu. Vývoj určitých členů z demonstrativ je navíc běžným gramatikalizačním procesem, pozorovaným v historii většiny jazyků s určitým členem. Ani v relativně bohaté literatuře, která k tomuto tématu v české lingvistice doposud vznikla, ovšem neexistuje studie, která by užití výrazu *ten* mapovala systematicky v uceleném mluveném diskursu s hlubší referenční historií.

Svou prací jsem se tuto mezeru v popisu lexému *ten* snažila alespoň zčásti zaplnit. Soustředila jsem se přitom na komplexní mluvený jazykový materiál, vyznačující se bohatou sítí referenčních vztahů převážně anaforické povahy, s cílem nahlédnout anaforické užití lexému *ten* v současné češtině s ohledem na jeho další možný vývoj. Zajímala mě tedy nejen otázka jeho užití v současné mluvené češtině, ale i jeho gramatikalizační potenciál.

S ohledem na specifické výzkumné cíle jsem vytvořila vlastní korpus ucelených monologických narativních projevů, který sestával z převyprávění několika němých videopříběhů v podání patnácti mluvčích. Data jsem segmentovala do základních strukturních jednotek (v další analýze jsem pracovala s klauzemi) a anotovala pro sadu lingvistických parametrů (konceptuálního, gramatického i diskursního charakteru). K celkovému koncepčnímu i metodologickému uchopení sledované problematiky jsem využila rámce diskursní anafory.

Cíle, které jsem při analýze sledovala, jsou v úvodu práce formulovány v podobě jednotlivých otázek, vztahujících se ke třem základním oblastem zkoumání: empirické, teoretické a metodologické. Zjištění, ke kterým jsem dospěla, prezentuji dále ve stejném rozvržení.

I. Empirické výzkumné otázky

1a. Jaké je zastoupení jednotlivých referenčních prostředků v diskursu?

Ze sledovaných referenčních forem (0PRO, PRO, REL, DEM, DEM-N, *ten*-N, N) mluvčí v analyzovaných narativech využívají z více než poloviny všech odkazů (cca 60 %) verbální reference (0PRO) a prostých lexikálních frází (N), a to přibližně stejnou měrou. Zájmenné formy (PRO) tvoří zhruba polovinu odkazů realizovaných 0PRO formami a stejně tak lexikální fráze s *ten* (*ten*-N) polovinu frází prostých (cca 15 %). Pronominální demonstrativa (DEM) a vztažná zájmena (REL) jsou využívána poměrově pouze v jednotkách procent. Překvapivé je mizivé zastoupení distančních adnominálních demonstrativ (DEM-N): v korpusu se objevila pouze sporadicky, téměř vždy v metareferenčním užití (při odkazu k vyprávěnému příběhu nebo jeho rámci).

S odhlédnutím od rozdílů daných strukturními odlišnostmi mezi oběma jazyky koresponduje rozvržení referenčních prostředků v češtině s rozvržením paralelních prostředků v angličtině.

I anglický narativ (Brownová 1983; Givón 1983b) obsahuje srovnatelně malé množství distančních demonstrativ, na rozdíl od českých dat jsou ovšem využívána i anaforicky. Nejzajímavější možnost komparace poměrů v češtině a v angličtině se otevírá v konfrontaci frází s *ten* v češtině a frází s určitým členem v angličtině. Celkově sice čeští mluvčí užívají *ten*-frází méně často (zhruba v polovině případů) než angličtí mluvčí frází s určitým členem, v každém případě ovšem výrazně častěji než anglických adnominálních demonstrativ. Ve srovnání s jazykem, který disponuje oběma gramatickými kategoriemi – adnominálními demonstrativy a určitými členy –, se tak lexém *ten* z hlediska frekvence užití řadí do prostoru mezi kategorie adnominálních demonstrativ na jedné straně a určitých členů na straně druhé.

1b. Které faktory rozhodují o užití jednotlivých referenčních prostředků v uceleném narativním diskursu, resp. za jakých okolností volí mluvčí každý z prostředků?

Mluvčí volí jednotlivé referenční formy především na základě diskursní aktivace referentu. V celkovém srovnání odpovídají sledované prostředky rozvržení predikovanému modelu diskursní anafory (Arielová 1988; 2001): 0PRO – PRO – REL – DEM – *ten*-N – N s tím, že neaktivovanější referenty vyzvedávají prostředky na začátku škály, nejméně aktivované prostředky z konce škály. (DEM-N se na anaforickém odkazování nepodílejí.) S aktivací referentů koreluje jejich persistence – přetrvávání do dalšího diskursu: neaktivovanější referenty vyzvedávané 0PRO formami jsou zároveň nejpersistentnější, neaktivované referenty značené N formami nejméně persistentní.

S aktivací a persistencí referentů zhruba koresponduje jejich životnost a syntaktická funkce, ve které vystupují. 0PRO a PRO odkazují převážně k hlavním postavám příběhu, tedy k aktivním, persistentním a životným referentům, zbylé formy převahou k referentům neživotným. REL odkazují stejnou měrou k životným jako k neživotným. Referenty DEM jsou sice relativně silně aktivované, typicky ovšem odkazují k propozicím či větným jednotkám, nikoli postavám a předmětům děje. Výjimku tvoří pronominální demonstrativa, která ke svému referentu odkazují shodnou formou (DEM-KON) – u nich převažují referenty životné. V analyzovaných datech přitom DEM-KON konkurují PRO formám: oba prostředky mluvčí užívají v momentech referenční diskontinuity, ovšem s tím, že zatímco PRO formou se navracejí k původnímu referentu, demonstrativem přecházejí k referentu novému.

Ze syntaktického hlediska odpovídají sledované prostředky očekávaným distribučním vzorcům: formy odkazující převahou k životným aktivovaným referentům vystupují v SUB (0PRO formy zde dominují z 55 %), DAT (PRO formy z 88 %) a OBL (PRO formy z 35 %). Naopak N formy jakožto prostředky navázané na nejslaběji aktivované referenty převažují v OBJ a v syntaktických funkcích adverbálních. Výjimku představuje relativně vyšší zastoupení DEM a *ten*-N v syntaktické roli příčiny, kde přispívají k (subjektivní) kauzální kontextualizaci referovaného jevu.

Aktivace referentu je přirozeně navázána i na pozici referenční formy vůči slovesu příslušné klauze (preverbální/tematickou, resp. postverbální/rematickou). Zatímco formy typicky odkazující k aktivovaným referentům – PRO, REL, DEM – vystupují v pozici preverbální, formy spojené se slabě/neaktivovanými referenty – N – figurují převahou v pozici postverbální. Jedině *ten*-N vystupují v celkovém srovnání bez bližšího rozlišení víceméně stejnou měrou v preverbální (v SUB) jako v postverbální pozici (v DAT a v LOK).

Rozmístění referenčních prostředků v jednotlivých typech klauzí (*hlavní – vedlejší adverbální – vedlejší komplementové – vedlejší vztahné*) je víceméně vyrovnané, resp. jednotlivé odchylky

očekávatelné. Z předpokládané distribuce se vymykají *ten*-fráze vyšším zastoupením ve vedlejších větách komplementových a adverbialních. I v tomto ohledu se lexém *ten* osvědčuje jako prostředek kontextualizace referentů vůči prvkům pozadí narativní akce.

Významnou roli v užití jednotlivých referenčních prostředků hraje konečně pořadí zmínky, zejména skutečnost, zda se jedná o zmínku první, nebo druhou, resp. opakovanou. Při prvních zmínkách referentů volí mluvčí přirozeně zejména prosté lexikální fráze (N) a při odkazech k následným propozicím (v podobě vedlejších vět) kataforicky užitá demonstrativa. Do prvních zmínek spadají i všechny výskyty metareferenčně užitých DEM-N. V druhých zmínkách se realizují zejména vztažná zájmena, pronominální demonstrativa odkazující zpět k propozicím a rovněž *ten*-fráze. Vztažná zájmena se přitom v analyzovaných narativech profilují jako prostředky etablování prominentního referentu v diskursu. Navíc – v rozporu se svým kategoriálně očekávatelným určením – nepřispívají často k jeho detailnější charakterizaci, ale zachycují ho jako aktéra další akce. Konečně v repetitivních (třetích a následných) zmínkách se koncentrují prakticky všechny 0PRO a PRO formy, ovšem rovněž velká část *ten*-frází. Pro nejasný kategoriální status lexému *ten* je příznačné, že *ten*-fráze nefigurují pouze ve zmínkách opakovaných, ale i ve zmínkách prvních (cca z 15 %).

1c. Jsou analyzovaná data komplementární s lineárním modelem diskursní anafory?

Užití jednotlivých referenčních prostředků v analyzovaném korpusu v celkovém pohledu odpovídá explanačním principům lineárně založených modelů diskursní anafory. Jinými slovy o volbě jednotlivých referenčních forem rozhoduje primárně lineárně pojatá aktivace referentu, měřitelná přímočaře anaforickou vzdáleností v syntaktických jednotkách (klauzích). Lineární model explanace dat je v hrubém měřítku dostatečný zejména proto, že je v tomto případě aplikován na diskurs odvíjející se podle lineární časové linky a vyznačující se jednoduchou strukturou bez komplexních narativních digresí atd.

Přesto i tento druh dat vykazuje znaky vnitřní struktury. Ta se projevuje zejména v rozčlenění v menší narativní/tematické bloky. Přejechy mezi těmito tematickými jednotkami jsou v některých případech reflektovány i v užití referenčních prostředků. Nejzřetelněji se odchylky od lineárního modelu projevují u 0PRO, *ten*-N a N forem. Ačkoli v průměru odkazují 0PRO k referentům něco málo přes jednu klauzi, dokážou přemostit i výrazně delší vzdálenosti (až 8 klauzí). Dochází k tomu právě na tematických předělech, konkrétně v situacích, kdy se mluvčí po drobné narativní/explanační/výčtové digresi vrací k hlavní narativní lince nesené kontinuálním referentem. Stejná tendence je patrná i v rozvržení *ten*-frází a prostých frází.

1d. Projevují se v distribuci referenčních prostředků i jiné než strukturní faktory?

Distribuce *ten*-frází a prostých frází v analyzovaném korpusu je nicméně ještě komplexnější o to, že je spoluurčována i dalšími (nelineárními a nestrukturními) faktory. Kromě (nesituačních) *ten*-frází figurujících v prvních zmínkách, které zpochybňují demonstrativní status lexému *ten*, je to i kontextuální individualizovanost referentů a pragmatické faktory, které rozhodují o volbě jedné či druhé formy za jinak stejných podmínek. Obecně mluvčí volí častěji *ten*-fráze ve spojení s kontextuálně individualizovanými entitami (*bankovka, auto, kabelka*), naopak prosté fráze při odkazech k entitám, jejichž individualita je v daném kontextu irelevantní (*vlak, čaj, lístek na vlak*). *Ten*-fráze se zároveň mimo predikce lineární diskursní anafory objevují tam, kde je mluvčí na

předmětu řeči výrazněji zainteresován. Užitím *ten*-fráze signalizuje svůj emoční či hodnotící postoj, aktualizuje verbalizovanou situaci nebo dohledává možné motivace k jednání dané postavy. Všem těmto užitím je přitom společný silnější pragmatický náboj.

2a. Nakolik je výraz *ten* v anaforickém odkazování rozšířený?

Detailní analýza distribuce anaforických *ten*-frází ukázala, že většina lexikálně realizovaných opakovaných zmínek v korpusu je provázena výrazem *ten*, a to z celých 63 %.¹⁴⁴ Fakt, že většina zmínek identifikovatelných referentů je provázena výrazem *ten*, naznačuje, že *ten* není – alespoň v anaforickém ohledu – typickým demonstrativem.

2b. Které z vymezených parametrů ovlivňují distribuci výrazu *ten*, resp. za jakých okolností volí mluvčí spíše prostou formu a za jakých okolností spíše formu s *ten*?

Ze sledovaných faktorů se jako explanačně nejsilnější ukázala kombinace *životnosti s pozicí vůči slovesu*. Životnost přitom v analyzovaném materiálu koreluje s mírou celkové diskursní prominence¹⁴⁵ referentu, pozice vůči slovesu s jeho informačním statutem, resp. mírou jeho kontextuální zakotvenosti. Kombinace těchto dvou faktorů dovolila rozřadit všechny lexikální fráze do čtyř skupin:

- PRE&A referenty (životné referenty v preverbální pozici),
- PRE&I referenty (neživotné referenty v preverbální pozici),
- POST&A referenty (životné referenty v postverbální pozici),
- POST&I referenty (neživotné referenty v postverbální pozici).

Užití *ten*-frází

Lexém *ten* mluvčí užívají zejména ve dvou kontextech: jednak ve spojení s aktivizovanými PRE&I referenty, jednak ve spojení s neaktivizovanými POST&A referenty. Rozdílné vlastnosti referentů poukazují na rozdílnost funkcí, které výraz *ten* v každém ze jmenovaných spojení plní. V prvním případě hovořím o *kontextualizační* funkci. Výraz *ten* explicitně zdůrazňuje skutečnost, že referovaný předmět je součástí aktuálního tematického rámce. V druhém případě má výraz *ten* nejbliže k funkci *demonstrativní* – prostředkuje silný, potenciálně kontrastní poukaz k diskursně prominentnímu referentu v klíčovém momentu vyprávění.

Kontextualizační funkce výrazu *ten* se projevuje obecně u všech referentů bez rozlišení už na lokální úrovni, v rámci klauze (*ten* zasazuje referent do bezprostředního kontextu) a zvláště silně pak u referentů v preverbální pozici vedlejších vět, kde se pojí s obecným kontextualizačním potenciálem vedlejších klauzí (vedlejší věty fungují spíše jako kontextualizační pozadí, specifikace či rozvedení hlavní narativní akce odvíjející se v hlavních větách). Kontextualizovány jsou přitom

¹⁴⁴ Podíl *ten*-frází na celkové realizaci by se pravděpodobně ještě navýšil, kdyby anotace striktněji sledovala referenci opakovaných zmínek. Tak by byla vyřazena řada prostých frází s referentem, o jehož referenčnosti (a identifikovatelnosti) lze pochybovat. Já jsem ovšem zvolila liberálnější strategii anotace a referenčně nejasné (opakované) zmínky v datech ponechala.

¹⁴⁵ Korelace, která není samozřejmá, resp. neplatí automaticky ve všech typech diskursu. V analyzovaných narativech, kde většinu času konají právě hlavní (lidské či zvířecí) postavy, ji však lze dobře využít.

především neživotné referenty představující předměty akce či prvky narativního pozadí, které jsou víceméně silně diskursně aktivovány (jejich poslední zmínka v příběhu je nedávná), ale mají zároveň velmi nízkou persistenci (po dané zmínce nepřetrvávají v bezprostředně následujících fázích v příběhu).

Demonstrativní funkce výrazu *ten* naproti tomu spočívá v silném/demonstrativním poukazu k typicky prominentnímu (životnému) referentu, který v příběhu delší dobu nefiguroval a který má vysoký význam pro bezprostředně následující fáze příběhu. Úměrně tomu vykazují tyto referenty relativně vysoké hodnoty AD a stejně tak relativně vysoké hodnoty persistence. Demonstrativní funkce výrazu *ten* se typicky realizuje v postverbální pozici – tam, kde je takový referent nositelem lokálně nové informace. V demonstrativní funkci uvádí výraz *ten* nejčastěji fráze rozvitě vedlejší větou (případně jinou frází) a přispívá tak k lepší identifikaci referovaného předmětu. Obecně lze říci, že výraz *ten* zde explicitním poukazem připomíná referenty, jejichž identifikace by – vzhledem k době, která uplynula od jejich poslední zmínky – mohla být obtížnější, a zároveň signalizuje jejich relevanci v bezprostředně následujícím diskursu. Demonstrativní funkce výrazu *ten* se uplatňuje omezeněji než kontextualizační (u omezenějšího počtu referentů).

Užití prostých frází

Oproti *ten*-frázím jsou výchyly v distribuci prostých frází ve prospěch či neprospěch jednotlivých kategorií dramatičtější (což se promítá i do statistické signifikance výsledků prostých frází). Vyšší než očekávané obsazení prostých frází vykazují jednak POST&I referenty, jednak PRE&A referenty (zde ovšem bez statistické významnosti). Naopak výrazně nižším (a statisticky významným) zastoupením prostých frází, než odpovídá očekávaným hodnotám, se vyznačuje skupina PRE&I referentů.

Skupina neznačených PRE&A referentů je přitom specifická v tom, že v sobě sdružuje prakticky všechny znaky prominence, se kterými tato analýza pracuje: většina z nich vystupuje ve funkci subjektu, jsou vysoce aktivní (mají absolutně nejnižší AD) a vysoce persistentní (vykazují nejvyšší hodnotu persistence). Neznačené PRE&A referenty představují především hlavní postavy příběhů, víceméně kontinuálně přítomné od začátku až do konce vyprávění. Motivace pro užití prosté fráze zde nejspíše spočívá v redundanci explicitního značení. Na rozdíl od slabě aktivovaných POST&A referentů, které vyžadují explicitní poukaz v podobě demonstrativního výrazu (ale i dalších forem „nadstandardní“ identifikace, jako jsou různé formy modifikátoru), jsou silně aktivované PRE&A referenty spolehlivě identifikovatelné samy ze sebe a jako takové se obejdou bez explicitního značení.

Druhá skupina, POST&I referenty, je obsazena převahou předměty v roli přímých objektů nebo místních určení s obecně slabou aktivací a persistencí, které se od svých značených protějšků liší velmi zhruba nižší individualizovaností, resp. nižší konceptuální vyhraněností. Tyto referenty se rekrutují z předmětů, které v každodenní zkušenosti běžně nepojímáme jako jednotlivé nebo jedinečné, ale častěji jako typy, resp. exempláře typů, nebo substance (*voda, čaj, zem, vlak, jízdenka na vlak*).

Užití prostých forem je zároveň určeno i individuálními komunikačními strategiemi a záměry mluvčího.

2c. Jakou roli hraje v užití, či neužití výrazu *ten* prominence referentu?

Prominence referentu je koncept problematický nejen svou povahou, ale i způsobem svého vyhodnocování. Ve svém výzkumu jsem pro jeho komplexní postižení kombinovala informaci o životnosti, syntaktické funkci a informačním statusu dané jednotky s přihlédnutím k hodnotám AD a persistence. Pokud není řečeno jinak, za primární korelát prominence jsem považovala parametr životnosti.

Na základě provedeného šetření nic nenasvědčuje tomu, že právě prominence referentu – bez přihlédnutí k dalším faktorům – hraje v užití lexému *ten* rozhodující roli. Signály přicházejí zejména ze dvou okruhů zkoumání: (i) zapojení lexému *ten* do procesu upevňování prominentních referentů v diskursu, (ii) rozvržení prominentních referentů ve skupinách identifikovaných výše.

Literatura věnovaná problematice demonstrativ se shoduje na tom, že jednou z rolí typických demonstrativ je „převzetí“ prominentních referentů (hlavních postav příběhu) při jejich druhé zmínce v diskursu – víceméně bezprostředně po jejich prvním uvedení (Himmelman 1996; Diessel 1999). Dílčí šetření věnované druhým zmínkám následujícím bezprostředně po zmínkách prvních nicméně ukázalo, že *ten*-fráze za těchto okolností vystupují naprosto minimálně, pouze v jednotkách případů. Ani při zacílení pohledu pouze na ty odkazy, v nichž je *ten*-fráze v subjektu a v preverbálním postavení a předchozí zmínka rovněž v subjektu, ovšem v postavení postverbálním (tak aby se zvýšila pravděpodobnost, že budou zachyceny skutečně prominentní referenty), se podíl *ten*-frází na bezprostředních druhých zmínkách nenavýšil. Ani po zpřísnění filtru na druhé zmínky tak nic nenaznačuje tomu, že by se *ten*-fráze podílely na upevňování (potenciálně) prominentních referentů v diskursu.

Přesto existuje početně malá skupina užití, kdy lexém *ten* k prominentním referentům odkazuje: jsou to životné referenty v postverbálním postavení (POST&A referenty), rekrutující se převahou z hlavních postav příběhu, které se navracejí po nějaké době zpět do vyprávění. Právě ve spojení s nimi mají mluvčí tendenci zapojovat lexém *ten* častěji než alternativní prosté fráze.

Na druhé straně existují zároveň okolnosti, za kterých se lexém *ten* spojení s prominentními referenty brání – vysoce aktivované, subjektové PRE&A referenty, které v analyzovaných projevech tíhnou k tomu vystupovat ve formě prostých frází.

Celkově se tedy prominence referentu nezdá k užití či neužití lexému *ten* poskytovat přímočaré a univerzální vodítko. Její výpovědní role v analyzovaném korpusu není sama o sobě jednoznačná a k jejímu adekvátnímu postižení je třeba ji usouvztažnit s dalšími faktory.

2d. Jakou roli hraje v užití, či neužití výrazu *ten* aktivace a persistence referentu?

Zatímco pro obecný popis referenčních forem v korpusu je model založený primárně na stupni aktivace referentu funkční, pro užší explorační distribuci *ten*-frází už není dostatečný. Ukazuje na to zejména celková rozkolísanost hodnot AD pro jednotlivé skupiny referentů vyjádřené lexikálním pojmenováním. Výraz *ten* zjevně plní řadu dalších funkcí než pouhou signalizaci stupně, v jakém je jeho referent aktivován. K tomu je navíc třeba připočíst, že narativní diskurs, který je předmětem analýzy této práce, představuje poměrně sevřený útvar (v podobě analyzovaných příběhů), v němž lze předpokládat systematizovanější užití anaforik než v žánrech nenarativních, resp. ve spontánnějších projevech tematizujících osobní zkušenosti mluvčích, které tvoří podstatný díl běžných denních konverzací. Pokud tedy aktivační model nestačí ani na plné vysvětlení způsobu,

jakým je výraz *ten* distribuován v tomto materiálu, těžko lze očekávat, že se vypořádá s mnohem tvárnějším, a o to hůře postihnutelným chováním *ten* v jiných žánrech a typech projevů.

Zatímco anaforická vzdálenost referentu se ukazuje být faktorem hodnotově značně heterogenním, závislým na dalších parametrech a samostatně neschopným postihnout konzistentní rozdíly v distribuci *ten*-frází vůči frázím prostým, persistence se zdá být faktorem pro popis užití *ten* mnohem slibnějším. Nezávisle na dalším členění vykazují *ten*-fráze v přímém srovnání s prostými vždy vyšší persistenci, a to i v případě, kdy prosté fráze odkazují k vysoce prominentním referentům (PRE&A). V těchto užitích je jejich nižší persistence prakticky jediným rysem, který sdílí s ostatními prostými frázemi. Persistence tak na rozdíl od anaforické vzdálenosti dokáže konzistentně za všech okolností vydělit *ten*-fráze coby autonomní, specifickou skupinu zahrnující referenty s vyšší relevancí pro následující diskurs.

2e. Objevuje se *ten* – i přes zatížení korpusu ve prospěch zmínek opakovaných – i v prvních zmínkách?

I přes specifické složení analyzovaného korpusu, speciálně navrženého pro výzkum opakovaných zmínek, se lexém *ten* objevuje i ve spojení s prvními zmínkami referentů, a to v celých 15 % všech užití této formy. Největší část této skupiny tvoří odkazy k jednotlivým momentům příběhu (v *tom okamžiku*) a celkovému rámci vyprávění (*to video*), tedy varianty odkazování situačního. V obou případech spolu s užitím kontrastním plní lexém *ten* v zásadě demonstrativní funkci (v angličtině by jim nejspíš odpovídalo rovněž demonstrativum). V dalších dokladech už se lexém *ten* své typicky demonstrativní funkci vzdaluje. Jedná se zejména o případy asociační anafory a sémanticky jedinečných užití, lze sem ovšem přiřadit i některé instance kategorie pragmaticky motivovaných užití, zvláště těch, které se nějak odvolávají na obecně sdílenou zkušenost. V rámci asociačněanaforických vztahů lze v korpusu identifikovat zejména tři druhy spojů: (i) *celek – část*, (ii) *posesum – posesor* a (iii) *lokalita – prvky lokality*¹⁴⁶. Jedná se tedy o spoje podložené hlubší konceptuální zkušeností. Sémanticky jedinečná užití sestávají zejména z kombinace lexému *ten* s identifikátorem *samý/stejný* a z *ten*-frází rozvitých vedlejší větou, která teprve přináší věcnou informaci. Konečně i některá pragmaticky motivovaná užití *ten*-frází jsou zčásti zastřešena společným zkušenostním rámcem. Nápadné je to u *ten*-frází vystupujících v roli příčiny. Právě v této situaci se mluvčí lexémem *ten* odvolává na explanační schémata, která v naší sdílené zkušenosti běžně fungují, a jejichž porozumění proto předpokládá i u svého (implicitního) posluchače (*obejme ho z té vděčnosti; vyšplhá z toho strachu na nákou tyč*).

2f. Lze identifikovat nějaký objektivizovatelný rys, který by dokázal jasně vydělit prosté formy od forem s *ten*?

Dimenzí, ve které se obě formy – prosté fráze a *ten*-fráze – ve všech rozvrženích konzistentně liší, je persistence referentu. *Ten*-fráze odkazují za všech zohledňovaných okolností k referentům persistentnějším než prosté fráze.

Konkrétně: mluvčí obecně volí za jinak stejných podmínek *ten*-frázi v případě, že má referent, kterého po určitém čase znovu uvede do diskursu, větší význam pro budoucí akci, resp. silněji se

¹⁴⁶ Poslední vztah lze rovněž chápat jako variantu prvního, obecně meronymického vztahu.

podílí na rozvíjení následujícího příběhu a má tedy aktuálně, v daném momentu rozvrhování příběhu (tj. aktuálně s ohledem na to, co bude následovat) větší relevanci. Persistence tak přispívá k uchopení a rozpracování mnohostranného konceptu prominence, o níž se předpokládá, že se nějakým podstatným způsobem podílí na užití výrazu *ten* (aniž by ovšem existovala shoda na jejím pojetí i způsobu jejího zachycení). Jestliže se mluvčí řídí (třebas intuitivně) při užití *ten* obecně relevancí referentu, odhaduje ji pravděpodobně kromě inherentních konceptuálních nebo gramatických vlastností z jeho aktuálního významu pro bezprostředně následující akci. Mluvčí si samozřejmě nemusí být (a s největší pravděpodobností ani není) vědom faktorů, na jejichž základě se pro užití výrazu *ten* rozhoduje, často pouze odhaduje, že výraz *ten* dodává referovanému předmětu nějakým způsobem na „důležitosti“, aniž by byl schopen přesněji vymezit její povahu. V persistenci tak získávají reálnou a empirickou oporu interpretační pokusy vztáhnout užití *ten* k subjektivně pocíťované „důležitosti“ referentu, ba co víc, tato důležitost se měří nikoli podle toho, co bylo, ale naopak podle toho, co teprve – právě teď – *bude*. Výraz *ten* tedy v obecném pohledu systematicky funguje jako signál toho, co mluvčí v dané chvíli považuje za podstatné a pro co se nějak snaží získat posluchače jako partnera společně sdíleného zájmu.

Nezdá se tedy, že by mluvčí užitím lexému *ten* posluchače pouze instruoval, kde v paměti hledat referent. Mluvčí s výrazem *ten* nezachází výlučně jako s nástrojem k (lepší) identifikaci referentu, naopak ho užívá k signalizaci aktuální role referentu v diskursu, naznačuje jím, nakolik je v dalším vyprávění důležitý. Tím nemá být řečeno, že výraz *ten* neplní i jiné funkce, jako je třeba právě vyzvedávání dříve zmíněných referentů z diskursu, pouze to, že jeho užití není jen „určeno minulým“, jak se v anaforickém výzkumu často zdůrazňuje (Arielová 1988; 2001; Gundelová et al. 1993), ale rovněž samo aktivně „spolurozvrhuje budoucí“ (Givón ed. 1983; 2001).

II. Teoretické otázky

a. Jeví se na základě českých dat anaforické odkazování plauzibilním gramatikalizačním zdrojem určitých členů?

Vzhledem k povaze analyzovaných dat může být odpověď na tuto otázku jen přibližná a nutně spíš interpretačního charakteru. Kritické přehodnocování role anaforického odkazování v gramatikalizačním procesu bylo zatím vždy vedeno negativně, poukazem na ne-anaforické fungování demonstrativ v diskursu. Kritický postoj vůči anafoře se proto utvářel zejména na základě studií zaměřených na žánrově bohatší/variabilnější diskurs, který garantuje širší typologický rozptyl referenčních vztahů (rozvinutější narativy, osobní narativy čerpající z minulosti mluvčího atd.; Givón ed. 1983; Laury 1997; Epstein 1993; 1995; 2002). Můj korpus je naproti tomu téměř „čistě“ anaforický, při vyhodnocování gramatikalizačního potenciálu anafoxy tedy nelze postupovat konfrontačně – srovnáváním anafoxy s jinými typy odkazování.

Homogenní anaforický korpus na druhé straně umožňuje rozkrýt principy anaforického fungování *ten*-frází v detailnějším rozlišení a identifikovat konkrétní anaforická užití potenciálně zodpovědná za gramatikalizaci demonstrativ. Anafora je pochopitelně vnitřně diverzifikovaná a lze předpokládat, že i případná gramatikalizace anaforicky užívaných výrazů bude mít svá preferenční/zárodečná jádra.

Zjištění, ke kterým dospěla předkládaná práce, podporují spíš skeptické hlasy vůči roli anafoxy v gramatikalizačním procesu. Přestože lexém *ten* v anafoře dominuje, detailnější pohled na jeho fungování v rámci anaforického odkazování nenaznačuje, že by se právě v této doméně funkčně

blížil určitému členu, alespoň ne v interpretaci, která je rozšířena (Himmelmann 1997; Ferrazzanová 2013). Ta váže užití gramatikalizovaných demonstrativ na už zmíněné prominentní referenty, zejména při bezprostředně následujících druhých zmínkách a zároveň při distanční referenci (při překlenování velkých diskursních vzdáleností). Podle tohoto náhledu se pak demonstrativa postupně rozšiřují i ke jménům označujícím neprominentní referenty a referenty prvně zmíněné. Určité členy pak v každodenním diskursu převahou odkazují k neprominentním referentům, diskursně marginálním předmětům a entitám s (diskursně) nulovou aktivací.

Výraz *ten* přitom v rámci anaforického odkazování dominuje ve dvou kontextech: ve spojení s POST&A referenty a ve spojení s PRE&I referenty. V prvním případě plní v podstatě ryze demonstrativní funkci: zaciluje na málo aktivovaný prominentní referent, aby ho uvedl zpět do diskursu, často s dodatečnou informací ve formě modifikátoru, která usnadňuje jeho identifikaci. Je obtížné předpokládat, že právě tato užití, kde se (původní) demonstrativum projevuje ve své nejryzejší funkci, by měla představovat zárodečné kontexty pro přehodnocení demonstrativa ve člen.

Ve druhém případě odkazuje sice k referentům neprominentním, ovšem relativně vysoce aktivovaným, které jsou navíc součástí aktuálního výpovědního rámce. V této funkci má výraz *ten* vlastně velmi blízko k situačnímu odkazování: poukazuje k prvkům aktuálně daným. Obě užití, situační i anaforicky kontextualizační, se vztahují k něčemu, co je bezprostřední, identifikovatelnou součástí aktuálního (situačního i diskursního) kontextu promluvy. V obou užitích navíc dosahuje lexém *ten* vysoké frekvence a rovněž pocíťovaná míra závaznosti lexému *ten* v anaforicky kontextualizačních užitích koresponduje s jeho obligatorností v některých situačních užitích (viz §4.3.3). V těchto vyhraněných a konceptuálně si blízkých kontextech lze hovořit o tom, že výraz *ten* zcela nebo téměř plní funkci determinátoru.

I v tomto případě je ovšem obtížné přijmout představu, že právě z kontextualizačně-anaforického, resp. situačního užití lze odvodit komplexní fungování určitého členu v komunikaci, které se z většiny soustřeďuje v referenci k prvně zmíněným, aktuálně nedostupným referentům. Spíš je na místě předpokládat, že toto specifické užití tvoří jedno z více kontextů, kde se demonstrativum postupně přehodnocuje v určitý člen, nikoli ovšem ono jediné původní. Postihuje tu oblast užití demonstrativ a určitého členu, kterou oba prostředky sdílejí, tj. užití založené na pragmatické určitosti. Sémantické určitosti naproti tomu demonstrativa, resp. určité členy nabývají přes odkazy k dosud nezmněným, neaktivovaným referentům.

b. Pokud ne, profilují se v tomto ohledu v daném materiálu některé jiné domény odkazování jako přijatelnější?

Možnosti funkčních přesahů *ten*-frází (a obecněji gramatikalizovaných demonstrativ) směrem k sémantické určitosti otevírají jednak první zmínky referentů, jednak mluvčím signalizované pragmatické významy a dále persistence referentů.

Přestože můj korpus je pro analýzu případů prvních zmínek provázených lexémem *ten* nevýhodný, i v něm výraz *ten* v prvních zmínkách figuruje, a to ve významech blízkých sémantické určitosti (asociační anafora, sebevysvětlující užití ad.). Mluvčí zároveň výrazem *ten* poukazují na možnou motivaci pozorovaných událostí jejich usouvztažňováním s obecně sdíleným zkušenostním pozadím (poukazem k předpokládaným emocím atd.). Všechna tato užití se vyznačují silnějším pragmatickým nábojem projevujícím se v hodnocení, emoční účasti či osobní perspektivě mluvčího.

Právě silnější „vklad“ osobní perspektivy mluvčího spojuje pragmatická užití *ten*-frází v prvních zmínkách s vyšší persistencí referentů realizovaných *ten*-frází bez ohledu na pořadí zmínky. Persistence referentu je objektivizovaným korelátem relevance referentu v následujícím diskursu, kterou mluvčí signalizuje posluchači. Je to tedy mluvčí, kdo relevanci referentu vyhodnocuje (jakkoli implicitně) a kdo rozhoduje o tom, kterému z referentů se posluchači vyplatí věnovat dále vyšší pozornost.

Koncept, který se rozkrývá na pozadí parametru persistence, je tak velmi blízký Epsteinovu konceptu emfatického užití určitých prostředků, resp. demonstrativ v rané francouzštině (Epstein 1993). Stejně jako případy zahrnuté v emfatickém užití se i persistence referentu odvíjí od úsudku mluvčího o tom, který z diskursních referentů je pro adekvátní uchopení verbalizované scény relevantní a který nikoli.

Z dosavadních zjištění a na ně navazujících úvah plyne, že pro gramatikalizační pohyb demonstrativ jsou určující právě ta jejich užití, kterými mluvčí aktivně signalizuje svoje rozumění popisované situaci a poskytuje posluchači nápovědy k tomu, jak se v této situaci pragmaticky/hodnotově orientovat, jak ji uchopit z hlediska celkového pragmatického významu. Koneckonců právě toto je typ informace, který je pro nás z kognitivního, běžně zkušenostního, stejně jako z vývojového hlediska pravděpodobně nejdůležitější: lakonicky řečeno, hodnotnější než fakta je pro nás prezentační/hodnoticí rámec, který nás navádí, jak se na tato fakta dívat. Modely, které užití demonstrativ v rámci procesu gramatikalizace staví na představě, že mluvčí jejich užitím pouze odhaduje a modeluje znalost referentu na straně posluchače, jsou ve světle shromážděných dat nedostatečné.

III. Metodologické otázky

Volba a uplatnění adekvátní metodologie zpracování, zejména aplikace parametrů a jejich hodnot, představovala od začátku jeden z klíčových úkolů mé práce. Snažila jsem se zvolit takové parametry, které mi umožní co nejvšestrannější analýzu sledovaných referenčních prostředků, a takové hodnoty, které budou kompromisem mezi informativností a jednoduchostí aplikace. Vzhledem k rozsahu tohoto úkolu a problémům, které se s ním pojily, na tomto místě zmíním jen bodově několik poznámek.

Hodnoty AD a persistence jsou z celkového hlediska velmi informativním měřítkem, zároveň se ovšem vyznačují velkým vnitřním rozptylem. V dalších fázích výzkumu by bylo užitečné provést filtraci zmínek, a zajistit tak homogennější výsledky. S tím souvisí i otázka vyhodnocování referenčnosti jednotlivých forem. Právě rozdíly ve způsobu užití určité formy, nehledě na konceptuální povahu referované entity, se rušivě projevují i v hodnotách AD a persistence.

Z hlediska kategorizace jednotlivých prostředků do gramatických tříd se ukázalo jako velmi užitečné jemnější, funkčně-formální rozčlenění pronominálních demonstrativ. Pronominální demonstrativa plní v diskursu různé funkce, které se zvoleným tříděním podařilo dobře identifikovat.

Syntaktická anotace materiálu, která kombinovala formální hledisko s významovým, se ukázala jako poměrně funkční. Riziko představovala zejména kategorie *oblique*, jež se v daném materiálu sice vyprofilovala jako kategorie poměrně idiosynkratická, ovšem dobře zmapovatelná. Je třeba pouze počítat s tím, že v jiném typu diskursního materiálu bude diverzifikovanější.

Zajímavé možnosti nabízí srovnání dvou alternativních syntaktických jednotek – klauzí a komplexních vět. Ve své práci jsem tohoto anotačního potenciálu nakonec nevyužila, nic ovšem nebrání tomu, ho dále rozpracovat. Zdá se totiž, že jednotlivé referenční prostředky mají v různých ohledech různý dosah, resp. operují v odlišných strukturních doménách – někdy v klauzích, jindy v komplexních větách. Rozlišení a paralelní evidence klauzí a vět by mohly být prospěšné zvláště při analýze krátkodistančních anaforik – verbální reference, zájmen, pronominálních demonstrativ ad.

Z hlediska značení informačního statusu dané fráze představuje uplatněné kritérium (řídící se pouze pozicí fráze vůči slovesu) očividně přílišné zjednodušení. Na druhé straně bylo velmi jednoduše aplikovatelné, což je při značení velkého korpusu skutečnou výhodou. V další fázi zpracování tohoto parametru by každopádně bylo přínosné detailněji rozlišit strukturu hlavních a vedlejších vět, jednoduché a komplexní predikáty a zohlednit prozodicko-strukturní faktory ovlivňující pozici příklonek.

Zajímavé zjištění přineslo srovnání distribuce referenčních prostředků z hlediska typu klauzí. Ukázalo se, že rozlišení mezi adverbialními a komplementovými vedlejšími větami není s ohledem na zkoumané parametry relevantní – sledované prostředky dosahovaly ve všech zkoumaných ohledech zhruba vyrovnaných hodnot. Větší pozornost by si naopak zasloužily vztažné věty, které se od zbývajících vedlejších klauzí výrazně liší, a navíc často plní jinou než charakterizační úlohu.

IV. Hypotézy

1. Volba referenčních prostředků v narativním diskursu s převahou vyhraněného anaforického odkazování, kterým je analyzovaný materiál, bude řízena primárně diskursní historií referentu, jinými slovy stupněm aktivace referentu v posluchačově vědomí. Mluví tedy bude volit převahou takové referenční prostředky, které korespondují se vzdáleností od poslední zmínky referentu. Tento princip je konformní s předpoklady Givónovy koncepce diskursní anafory (Givón ed. 1983; 2001).

- Ano. V celkovém, komparativním pohledu jsou referenční prostředky v diskursu skutečně užívány primárně podle stupně aktivace referentu. Aktivace referentu zároveň koreluje s jeho persistencí. Obojí je v souladu s Givónovou koncepcí diskursní anafory.

2. Volbu referenčních prostředků nelze bezesbytku korelovat pouze s anaforickou vzdáleností referentu (a zprostředkovaně s předpokládaným stupněm jeho aktivace v posluchačově vědomí), ale i s jeho pozicí ve vnitřní struktuře diskursu. Principy stanovené lineárními modely diskursní anafory tak budou narušovány faktory odrážející vnitřní skladbu diskursu / organizační aktivitu mluvčího. Adekvátnější než lineárně anaforické modely jsou modely hierarchické (viz Foxová 1987).

- Ano. I přímočaře lineární, chronologická vyprávění, jako jsou ta obsažená v analyzovaném korpusu, jsou členěna do menších tematických/narativních bloků. Jsou tedy strukturně víceúrovňová (hierarchická). Členění do narativních bloků je přitom reflektováno i v užití referenčních prostředků, které zůstává v nehierarchických modelech nevysvětleno.

3. Lexém *ten* primárně signalizuje identifikovatelnost referentu. Vzhledem k tomu, že analyzovaný materiál byl přímo navržen pro maximalizaci zmínek identifikovatelných referentů, předpokládám, že v korpusu bude jeho užití relativně vysoké.

- Ano. V opakovaných anaforických zmínkách je lexém *ten* silně etablovaný. Mluvčí jej užívají ve více než polovině případů, kdy referují k už zmíněnému referentu prostřednictvím lexikální fráze (v 63 %).

4. V konfrontaci s prostými formami (lexikálními frázemi bez *ten*) užitými za stejných podmínek bude užití lexému *ten* těsněji navázáno na diskursně prominentní referenty (hlavní postavy příběhu). Hypotézu o vyšší roli diskursní prominence referentu odvozují zejména z obecného založení analyzovaného materiálu (jednoduché příběhy koncentrované kolem akce několika málo hlavních postav).

- Ne. Užití lexému *ten* není přímočaře navázáno na prominentní referenty ve smyslu hlavních postav příběhu.

5. Lexikální fráze (s *ten* i bez *ten*) jsou obecně vyhrazeny pro referenci slabě aktivovaných referentů. Předpokládám, že ve vzájemné konfrontaci se budou *ten*-fráze specializovat spíše na slabě aktivované prominentní referenty (převahou hlavní postavy), zatímco prosté fráze na slabě aktivované neprominentní referenty (převahou předměty a lokality děje).

- Ano, ale je to jen část celkového obrazu. (i) Lexikální fráze se v celkovém srovnání skutečně řadí mezi distanční referenční prostředky: vyzvedávají své referenty v průměru přes větší vzdálenosti. Zároveň ovšem velká část z nich referuje i přes vzdálenosti velmi krátké. (ii) Při distančním užití se *ten*-fráze skutečně pojí se slabě aktivovanými prominentními referenty (s hlavními postavami příběhu), ovšem pouze v omezené míře. Přes krátké vzdálenosti se naopak vážou k referentům neprominentním (předmětům a lokalitám děje). V tomto užití jsou přitom výrazně častější než v předchozím. Stejně tak prosté fráze odkazují kromě slabých/ne-aktivovaných neprominentních referentů i k vysoce aktivovaným prominentním referentům. Prominence referentu a jeho aktivace spolu interagují a v anaforickém odkazování lze pro každou z forem identifikovat více strategií užití.

V. Možnosti dalšího výzkumu

Téma předkládané práce představuje komplexní problematiku, kterou lze uchopit z mnoha různých pohledů podle povahy individuálního zájmu. Osobně bych v budoucnu ráda vykročila zejména dvěma směry.

(i) V první řadě je třeba provést komplexnější diachronní analýzu užití výrazu *ten* v různých historických obdobích a její výsledky konfrontovat se zjištěními předkládané práce. Povaha analyzovaného materiálu (monologické narativní projevy), stejně jako zvolená metodologie jeho zpracování (sada relativně přímočaře uplatnitelných parametrů) by měly takové srovnání umožňovat.

(ii) Můj primární zájem leží v popisu spontánní češtiny. Analýzu fungování referenčních prostředků v narativním monologickém diskursu chápu v perspektivě osobního směřování jako nutný přípravný krok pro popis zákonitostí, které řídí užití referenčních prostředků, a zvláště lexému *ten* ve spontánní češtině. Mým cílem bylo zejména ohledat možnosti systematického popisu, vytvořit jasnou metodologii a identifikovat relevantní faktory distribuce *ten*-frází. Tyto cíle byly v zásadě naplněny.

Pro nosnou aplikaci shromážděných výsledků na jiné typy diskursu je ovšem třeba modifikovat v některých aspektech metodologii popisu. Především je třeba vyvinout univerzálnější způsob vyhodnocování prominence referentu. Životnost sice v tomto případě stačila, není ovšem přímočaře přenositelná na jiné typy diskursu. Detailnější rozpracování by dále zasloužila vnitřní struktura diskursu s ohledem na narativní/tematické předěly, konkrétně které prostředky přispívají k delimitaci vnitřních tematických bloků, jak je objektivizovat a dosáhnout lepší intersubjektivní shody v jejich identifikaci. Zejména v souvislosti s užitím lexému *ten* ve spontánní (konverzační) češtině by bylo zároveň třeba propracovat koncept referenčnosti jmen. V běžném vyjadřování zacházejí mluvčí s prostředky určitosti, a zejména s výrazem *ten*, nesmírně „liberálně“, takže usouvztažnit jejich užití s referenčností dané fráze je velmi obtížné.

Velkou výzvou obecně konečně zůstává identifikace syntaktických jednotek figurujících v mluveném monologickém diskursu, stejně jako integrace zvukových prostředků do gramatického popisu češtiny. Toto jsou otázky, které jsou s přechodem ke spontánnějším útvarům jazyka stále aktuálnější a jen pomalu se na ně hledají odpovědi.

Literatura

- ADAMEC, Přemysl. 1980. K vyjadřování referenční určenosti v češtině a v ruštině. *Slovo a Slovesnost* 41. 257–264.
- ADAMEC, Přemysl. 1983. České zájmeno *ten* a jeho ruské ekvivalenty. In Hrabě, Vladimír & Širokova, Alexandra G. (eds.), *Konfrontační studium ruské a české gramatiky a slovní zásoby 2*. 153–170.
- ADAMEC, Přemysl. 1997. Zájmena a aktuální členění. In Kuklík, Jan & Hasil, Jiří (eds.), *Přednášky z 40. běhu Letní školy slovanských studií*. Praha: Univerzita Karlova. 27–35.
- ANDERSON, Stephen R. & KEENAN, Edward L. 1985. Deixis. In Shopen, Timothy (ed.), *Language typology and syntactic description, Volume 3: Grammatical categories and the lexicon*. Cambridge: Cambridge University Press. 259–308.
- ARIEL, Mira. 1988. Referring and accessibility. *Journal of Linguistics* 24. 65–87.
- ARIEL, Mira. 2001. Accessibility theory: An overview. In Sanders, Ted & Schliperoord, Joost & Spooren, Wilbert (eds.), *Text representation. Linguistic and psycholinguistic aspects*. Amsterdam: John Benjamins. 29–87.
- AUER, Peter. 1984. Referential problems in conversation. *Journal of Pragmatics* 8. 627–648.
- BERGER, Tilman. 1993. *Das System der tschechischen Demonstrativpronomina. Textgrammatische und stilspezifische Gebrauchsbedingungen*. München: Ludwigs-Maximilians-Universität. (Habilitation práce.) (Dostupné na <http://www.slavistik.uni-tuebingen.de/m/berger/publikationsliste.html>, navštíveno 2017-03-20.)
- BIRNER, Betty & WARD, Gregory. 1994. Uniqueness, familiarity, and the definite article in English. *Proceedings of the 20th annual meeting of the Berkeley Linguistics Society (BLS 20)*. Berkeley, CA: Berkeley Linguistics Society. 93–102.
- BOSSONG, Georg & COMRIE, Bernard & HILDEBRANDT, Kristine A. & VERSTRAETE, Jean-Christophe (eds.). 2008–2011. *Empirical Approaches to Language Typology [EALT]*. Svazky 20-1až 20-8. Berlin: Mouton de Gruyter.
- BROWN, Cheryl. 1983. Topic continuity in written English narrative. In Givón, Talmy (ed.), *Topic continuity in discourse: A quantitative cross-language study*. Amsterdam: John Benjamins. 313–341.
- BÜHLER, Karl. 1934. *Sprachtheorie*. Jena: Fischer.
- CARRIER, Anne & DE MULDER, Walter. 2010. The emergence of the definite article: *ille* in competition with *ipse* in Late Latin. In Davidse, Kristin & Vandelanotte, Lieven & Cuyckens, Hubert (eds.), *Topics in English linguistics: Subjectification, intersubjectification and grammaticalization*. Berlin: Mouton de Gruyter. 241 – 275.

- CLARK, Herbert H. & HAVILAND, Susan E. 1977. Comprehension and the Given-New contract. In Freedle, Roy O. (ed.) *Discourse production and comprehension*. Norwood, N.J.: Ablex. 1–40.
- CLARK, Herbert H. 1977. Bridging. In Johnson-Laird, P. N. & Wason, P. C. (eds.), *Thinking. Readings in Cognitive Science*. Cambridge: Cambridge University Press. 411–420.
- CVRČEK, Václav et al. 2010. *Mluvnice současné češtiny I*. Praha: Karolinum.
- CYR, Danielle. 1993. Cross-linguistic quantification: Definite articles vs. demonstratives. *Language Sciences* 15. 195–229.
- ČECHOVÁ, Marie et al. 2000. *Čeština – řeč a jazyk*. Praha: ISV nakladatelství.
- ČERMÁK, František & HRONEK, Jiří & ŠÁRA, Milan & HOLUB, Jan. 1991. *A Course of Czech language I. Beginners' level = Kurs pro začátečníky*. Praha: Karolinum.
- ČMEJRKOVÁ, Světlá & HOFFMANNOVÁ, Jana (eds.). 2011. *Mluvená čeština: hledání funkčního rozpětí*. Praha: Academia.
- DAHL, Östen. 2015. *Grammaticalization in the North. Noun phrase morphosyntax in Scandinavian vernaculars* (Studies in Diversity Linguistics 6). Berlin: Language Science Press.
- DANEŠ, František. (ed.). 1987. *Mluvnice češtiny III*. Praha: Academia.
- DE MULDER, Walter & CARLIER, Anne. 2011. The grammaticalization of definite articles. In Heine, Bernd & Narrog, Heikko (eds.), *The Oxford Handbook of Grammaticalization*. Oxford: Oxford University Press. 522–534.
- DIESEL, Holger. 1999. *Demonstratives: Form, function and grammaticalization*. Amsterdam: John Benjamins.
- DIESEL, Holger. 2006. Demonstratives, joint attention, and the emergence of grammar. *Cognitive Linguistics* 17. 463–489.
- DIESEL, Holger. 2013a. Distance contrasts in demonstratives. In Dryer, Matthew S. & Haspelmath, Martin (eds.), *The World Atlas of Language Structures Online*. Leipzig: Max Planck Institute for Evolutionary Anthropology. (Dostupné na <http://wals.info/chapter/41>, navštíveno 2017-01-22.)
- DIESEL, Holger. 2013b. Pronominal and adnominal demonstratives. In Dryer, Matthew S. & Haspelmath, Martin (eds.), *The World Atlas of Language Structures Online*. Leipzig: Max Planck Institute for Evolutionary Anthropology. (Dostupné na <http://wals.info/chapter/42>, navštíveno 2017-01-22.)
- DIXON, Robert M. W. Demonstratives. 2003. A cross-linguistic typology. *Studies in Language* 27. 61–112.
- DRYER, Matthew S. 1989. Article–noun order. *Chicago Linguistic Society* 25. 83–97.

- DRYER, Matthew S. 2005. Definite articles. In Haspelmath, Martin & Dryer, Matthew S. & Gil, David & Comrie, Bernard (eds.), *The World Atlas of Language Structures*. Oxford: Oxford University Press. 154–157.
- DRYER, Matthew S. 2013a. Order of demonstrative and noun. In Dryer, Matthew S. & Haspelmath, Martin (eds.), *The World Atlas of Language Structures Online*. Leipzig: Max Planck Institute for Evolutionary Anthropology. (Dostupné na <http://wals.info/chapter/88>, navštíveno 2017-01-22.)
- DRYER, Matthew S. 2013b. Definite articles. In Dryer, Matthew S. & Haspelmath, Martin (eds.), *The World Atlas of Language Structures Online*. Leipzig: Max Planck Institute for Evolutionary Anthropology. (Dostupné na <http://wals.info/chapter/37>, navštíveno 2017-01-22.)
- DU BOIS, John, W. 1980. Beyond definiteness: The trace of identity in discourse. In Chafe, Wallace L. (ed.), *The Pear Stories: Cognitive, cultural and linguistic aspects of narrative production*. Norwood, NJ: Ablex. 203–274.
- EPSTEIN, Richard. 1993. The definite article: Early stages of development. In van Marle, Jaap (ed.), *Historical Linguistics 1991*. Amsterdam: John Benjamins. 111–134.
- EPSTEIN, Richard. 1995. The later stages in the development of the definite article: Evidence from French. In Andersen, Henning (ed.), *Historical Linguistics 1993*. Amsterdam: John Benjamins. 159–176.
- EPSTEIN, Richard. 2002. The definite article, accessibility, and the construction of discourse referents. *Cognitive Linguistics* 12. 333–378.
- FERRAZZANO, Lisa Reisig. 2013. Demonstratives in motion: The grammaticalization of demonstratives as a window into synchronic phenomena. New York: The City University of New York. (Disertační práce.)
- FIRBAS, Jan. 1964. On defining the theme in functional sentence analysis. *Travaux Linguistiques de Prague* 1. 267–280.
- FIRBAS, Jan. 1966. Non-thematic subjects in contemporary English. *Travaux Linguistiques de Prague* 2. 239–256.
- FIRBAS, Jan. 1992. *Functional sentence perspective in written and spoken communication*. Cambridge: Cambridge University Press.
- FIRBAS, Jan. 1992. *Functional sentence perspective in written and spoken communication*. Cambridge: Cambridge University Press.
- FOX, Barbara A. 1987. *Discourse structure and anaphora: Written and conversational English*. Cambridge: Cambridge University Press.
- FRAURUD, Kari. 1990. Definiteness and the processing of noun phrases in natural discourse. *Journal of Semantics* 7. 395–433.

- FREGE, Gottlob. 1892. Über Sinn und Bedeutung. *Zeitschrift für Philosophie und Philosophische Kritik* 100. 22–50.
- GIVÓN, Talmy (ed.). 1983. *Topic continuity in discourse: A quantitative cross-language study*. Amsterdam: John Benjamins.
- GIVÓN, Talmy. 1978. Definiteness and referentiality. In Greenberg, Joseph & Ferguson, Charles A. & Moravcsik, Edith A. (eds.), *Universals of human language, Volume 4: Syntax*. Stanford: Stanford University. 291–330.
- GIVÓN, Talmy. 1983a. Topic continuity in discourse: An introduction. In Givón, Talmy (ed.), *Topic continuity in discourse: A quantitative cross-language study*. Amsterdam: John Benjamins. 1–41.
- GIVÓN, Talmy. 1983b. Topic continuity in spoken English. In Givón, Talmy (ed.), *Topic continuity in discourse: A quantitative cross-language study*. Amsterdam: John Benjamins. 343–363.
- GIVÓN, Talmy. 2001. *Syntax: An introduction, Volume 1*. Amsterdam: John Benjamins.
- GREENBERG, Joseph H. 1978. How does a language acquire gender markers? In Greenberg, Joseph H. & Ferguson, Charles A. & Moravcsik, Edith A. (eds.), *Universals of human language, Volume 3: Word structure*. Stanford: Stanford University Press. 47–82.
- GROSZ, Barbara J. & JOSHI, Aravind K. & WEINSTEIN, Scott. 1995. Centering: A framework for modelling the local coherence of discourse. *Computational Linguistics* 21. 203–225.
- GUNDEL, Jeanette K. & HEDBERG, Nancy & ZACHARSKI, Ron. 1993. Cognitive status and the form of referring expressions in discourse. *Language* 69. 274–307.
- HAIČOVÁ, Eva & PARTEE, Barbara & SGALL, Petr. 1998. *Topic–Focus articulation, tripartite structures, and semantic content*. Dordrecht: Kluwer Academic Publishers.
- HALLIDAY, Michael A. K. 1967. Notes on transitivity and theme in English. *Journal of Linguistics* 3. 37–81.
- HALLIDAY, Michael A. K. 2004. *An introduction to functional grammar*. New York: Hodder Arnold.
- HARRIS, Martin. 1978. *The evolution of French syntax: A comparative approach*. London: Longman.
- HARRIS, Martin. 1980. The marking of definiteness in Romance. In Fisiak, Jacek (ed.), *Historical Morphology*. The Hague: Mouton. 141–156.
- HASPELMATH, Martin. 2001. The European linguistic area: Standard Average European. In Haspelmath, Martin & König, Ekkehard & Oesterreicher, Wulf & Raible, Wolfgang (eds.), *Language typology and language universals*. Berlin: Mouton de Gruyter. 1492–1510.
- HAVRÁNEK, Bohuslav & JEDLIČKA, Alois. 1981. *Česká mluvnice*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství.

- HAWKINS, John A. 1978. *Definiteness and indefiniteness*. London: Croom Helm.
- HEINE, Bernd & CLAUDI, Ulrike & HÜNNEMEYER, Friederike. 1991. *Grammaticalization: A conceptual framework*. Chicago: University of Chicago Press.
- HEINE, Bernd & KUTEVA, Tania. 2002. *World lexicon of grammaticalization*. Cambridge: Cambridge University Press.
- HEINE, Bernd & KUTEVA, Tania. 2006. *The changing languages of Europe*. New York: Oxford University Press.
- HEINE, Bernd & KUTEVA, Tania. 2007. *The genesis of grammar: A reconstruction*. New York: Oxford University Press.
- HIMMELMANN, Nikolaus P. 1996. Demonstratives in narrative discourse: A taxonomy of universal uses. In Fox, Barbara A. (ed.), *Studies in anaphora*. Amsterdam: John Benjamins. 205–254.
- HIMMELMANN, Nikolaus P. 1997. *Deiktikon, Artikel, Nominalphrase. Zur Emergenz syntaktischer Struktur*. Tübingen: Niemeyer.
- HIMMELMANN, Nikolaus P. 2001. Articles. In Haspelmath, Martin & König, Ekkehard & Oesterreicher, Wulf & Raible, Wolfgang (eds.), *Language typology and language universals*. Berlin: Mouton de Gruyter. 831–841.
- HLAVSA, Zdeněk. 1975. *Denotace objektu a její prostředky v současné češtině*. Praha: Academia.
- HOFFMANNOVÁ, Jana. 2012. Syntaktická stylistika mluvených projevů. In Čmejrková, Světlá & Hoffmannová, Jana & Klímová, Jana (eds.), *Čeština v pohledu synchronním a diachronním. Stoleté kořeny Ústavu pro jazyk český*. Praha: Karolinum. 707–713.
- HOPPER, Paul J. & TRAUGOTT, Elizabeth Closs. 2003. *Grammaticalization*. Cambridge: Cambridge University Press.
- HUANG, Yan. 2000. *Anaphora: A cross-linguistic study*. Oxford: Oxford University Press.
- CHAFE, Wallace L. 1976. Givenness, contrastiveness, definiteness, subjects, topics and point of view. In Li, Charles N. (ed.), *Subject and topic*. New York: Academic Press. 25–55.
- CHAFE, Wallace L. (ed.). 1980. *The Pear Stories: Cognitive, cultural, and linguistic aspects of narrative production*. Norwood, NJ: Ablex.
- CHESTERMAN, Andrew. 1991. *On definiteness: A study with special reference to English and Finnish*. Cambridge: Cambridge University Press.
- CHRISTOPHERSEN, Paul. 1939. *The articles. A study of their theory and use in English*. Copenhagen: Munksgaard.

- IONIN, Tania & BAEK, Soondo & KIM, Eunah & KO, Heejeong & WEXLER, Kenneth. 2012. *That's not so different from the: Definite and demonstrative descriptions in second language acquisition. Second Language Research* 28. 69–101.
- JARBOU, Samir Omar. 2010. Accessibility vs. physical proximity: An analysis of exophoric demonstrative practice in Spoken Jordanian Arabic. *Journal of Pragmatics* 42. 3078–3097.
- JUVONEN, Päivi. 2000. *Grammaticalizing the definite article. A study of definite adnominal determiners in a genre of spoken Finnish*. Stockholm: Department of Linguistics, Stockholm University. (Doctoral dissertation.)
- KALBERTODT, Janina, & PRIMUS, Beatrice & SCHUMACHER, Petra B. 2015. Punctuation, prosody, and discourse: Afterthought vs. right dislocation. *Frontiers in Psychology* 6: 1803. 1–12.
- KARLÍK, Petr & NEKULA, Marek & PLESKALOVÁ, Jana (eds.). 2002. *Encyklopedický slovník češtiny*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- KARLÍK, Petr & NEKULA, Marek & RUSÍNOVÁ, Zdenka (eds.). 1995. *Příruční mluvnice češtiny*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- KRÁMSKÝ, Jiří. 1972. *The article and the concept of definiteness in languages*. The Hague: Mouton.
- KRESIN, Susan. 2008. Demonstrative modification of proper nouns: A corpus based study. In Štícha, František & Fried, Mirjam (eds.), *Gramatika a korpus 2007* (Sborník příspěvků ze stejnojmenné konference 25.–27. 9. 2007, Liblice). Praha: Academia. 243–249.
- KRIFKA, Manfred & PELLETIER, Francis Jeffrey & CARLSON, Greg N. & TER MEULEN, Alice & CHIERCHIA, Gennaro & LINK, Godehard. 1995. Genericity: An introduction. In Carlson, Greg N. & Pelletier, Francis Jeffrey (eds.), *The generic book*. Chicago: University of Chicago Press. 1–124.
- KROUPOVÁ, Libuše & FILIPEC, Josef. 2005. *Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost: s Dodatkem Ministerstva školství, mládeže a tělovýchovy České republiky*. Praha: Academia.
- KŘÍŽKOVÁ, Helena. 1971. Zájmena typu *ten* a *takový* v současných slovanských jazycích. *Slavica Slovaca* 6. 15–30.
- LAMBRECHT, Knud. 2001. Dislocation. In Haspelmath, Martin & König, Ekkehard & Oesterreicher, Wulf & Raible, Wolfgang (eds.), *Language typology and language universals*. Berlin: Mouton de Gruyter. 1050–1078.
- LAURY, Ritva. 1997. *Demonstratives in interaction: The emergence of a definite article in Finnish*. Amsterdam: John Benjamins.
- LAURY, Ritva. 2001. Definiteness and reflexivity: Indexing socially shared experience. *Pragmatics* 11. 401–420.
- LEHMANN, Christian. 2015. *Thoughts on grammaticalization* (Classics in Linguistics). Berlin: Language Science Press.

- LEVINSON, Stephen C. 1983. *Pragmatics* (Cambridge textbooks in linguistics). Cambridge: Cambridge University Press.
- LICHTENBERK, František. 1996. Patterns of anaphora in To'aba'ita narrative discourse. In Fox, Barbara A. (ed.), *Studies in Anaphora*. Amsterdam: John Benjamins. 379–411.
- LÖBNER, Sebastian. 1985. Definiteness. *Journal of Semantics* 4. 279–326.
- LYONS, Christopher. 1999. *Definiteness*. Cambridge: Cambridge University Press.
- LYONS, John. 1975. Deixis as the source of reference. In Keenan, Edward L. (ed.), *Formal semantics of natural language*. Cambridge: Cambridge University Press. 61–83.
- LYONS, John. 1977. *Semantics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- MATHESIUS, Vilém. 1926. Přívlastkové *ten, ta, to* v hovorové češtině. *Naše řeč* 10. 39–41.
- MATHESIUS, Vilém. 1947. *Čeština a obecný jazykozpyt: soubor statí*. Praha: Melantrich.
- MCWHORTER, John H. 2007. *Language interrupted: Signs of non-native acquisition in standard language grammars*. New York: Oxford University Press.
- MEYERSTEIN, Zlata. 1972. Czech deictics: Pronouns and articles? *Linguistics* 10. 17–30.
- MILLER, Jim & WEINERT, Regina. 1998. *Spontaneous spoken language: Syntax and discourse*. Oxford: Clarendon Press.
- NĚDOLUŽKO, Anna. 2004. Několik poznámek k používání ukazovacího zájmena *tón* ve funkci určitého členu v běžně mluvené horní lužičtině v konfrontaci s češtinou. In Pořízka, Petr & Polách, Vladimír P. (eds.), *Vztah langue a parole v perspektivě „interaktivního obratu“ v lingvistickém zkoumání* (Sborník příspěvků z 3. mezinárodní konference Setkání mladých lingvistů, konané na FF UP ve dnech 14.–15. května 2002). Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci. 155–158.
- NĚDOLUŽKO, Anna. 2006. Ukazovací zájmeno *ten* a generické jmenné fráze v češtině. In Pořízka, Petr & Polách, Vladimír P. (eds.), *Tzv. základní výzkum v lingvistice – desideratum, nebo realis?* (Sborník příspěvků z 5. mezinárodní konference Setkání mladých lingvistů, konané na Filozofické fakultě Univerzity Palackého ve dnech 17.–19. května 2004). Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci. 216–225.
- NĚDOLUŽKO, Anna. 2011. *Rozšířená textová koreference a asociační anafora. Koncepce anotace českých dat v Pražském závislostním korpusu* (Studies in computational and theoretical linguistics). Praha: Ústav formální a aplikované lingvistiky.
- PALEK, Bohumil. 1988. *Referenční výstavba textu*. Praha: Univerzita Karlova.
- PERGLER, Jiří. 2014. Koreference a typy reference v češtině. *Studie z aplikované lingvistiky* 1. 7–26.
- PETR, Jan. (ed.). 1986. *Mluvnice češtiny II*. Praha: Academia.

- PIWEK, Paul & BEUN, Robbert-Jan. 2007. 'Proximal' and 'distal' in language and cognition: Evidence from deictic demonstratives in Dutch. *Journal of Pragmatics* 40. 694–718.
- POESIO, Massimo & VIEIRA, Renata. 1998. A corpus-based investigation of definite description use. *Computational Linguistics* 24. 183–216.
- PRINCE, Ellen F. 1992. The ZPG letter: Subjects, definiteness and information status. In Thompson, Sandra A. & Mann, William C. (eds.), *Discourse Description: Diverse analyses of a fundraising text*. Amsterdam: John Benjamins. 295–325.
- ROBERTS, Craige. 2003. Uniqueness in Definite Noun Phrases. *Linguistics and Philosophy* 26. 287–350.
- RUSSELL, Bertrand. 1905. On denoting. *Mind* 14. 479–493.
- SGALL, Petr & HAJIČOVÁ, Eva & BURÁŇOVÁ, Eva. 1980. *Aktuální členění věty v češtině*. Praha: Academia.
- SCHNEIDEROVÁ, Eva. 1993. K užívání zájmena *ten* (v přívláskové pozici) v mluvených projevech. *Naše řeč* 76. 31–37.
- SCHROEDER, Christophe. 2006. Articles and article systems in some languages in Europe. In Bernini, Giuliano & Schwartz, Marcia L. (eds.), *Pragmatic organization of discourse in the languages of Europe*. Berlin: Mouton de Gruyter. 545–601.
- SCHWARZ, Florian. 2009. Two types of definites in natural language. Amherst, MA: University of Massachusetts Amherst. (Disertační práce.)
- SKRZYPEK, Dominika. 2010. Between a demonstrative and an article. The status of *-in* in Old Swedish. *Folia Scandinavica Posnaniensia* 11. 145–162.
- SLEZÁKOVÁ, Markéta. 1999. Role ukazovacích zájmen *ten, ta, to* v mluveném dialogickém textu. In Uličný, Oldřich & Lešnerová, Šárka & Včelná, Radmila & Tomášek, Petr (eds.), *Komunikační a strukturní aspekty češtiny a jiných jazyků*. Praha: FF UK. 77–90.
- SOUČEK, Milan. 2011. Má čeština určitý člen? Komparativní analýza funkcí určitého členu *the* v angličtině a zájmen *ten, ta, to* v češtině. In Čermák, František (ed.), *Korpusová lingvistika Praha 2011. 1: InterCorp*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny. 64–72.
- SWAN, Michael. 2009. *Practical English usage*. Oxford: Oxford University Press.
- ŠMILAUER, Vladimír. 1972. *Nauka o českém jazyku*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství.
- ŠTÍCHA, František. 1999. K deikticko-anaforickým funkcím lexému *ten*. *Slovo a slovesnost* 60. 123–135.
- TABOADA, Maite & ZABALA, Loreley Hadic. 2008. Deciding on units of analysis within Centering Theory. *Corpus Linguistics and Linguistic Theory* 4. 63–108.

- THOMPSON, Sandra A. & COUPER-KUHLEN, Elizabeth. 2005. The clause as a locus of grammar and interaction. *Language and Linguistics* 6. 807–837.
- TRÁVNÍČEK, František. 1930. *Neslovesné věty v češtině. Díl I.: Věty interjekční*. Brno: Masarykova universita v Brně, Filosofická fakulta.
- TRÁVNÍČEK, František. 1951. *Mluvnice spisovné češtiny. Část II.: Skladba*. Praha: Slovanské nakladatelství.
- TROVESI, Andrea. 2002. Určenost nominální skupiny v češtině, horní lužické srbštině a slovinštině. In Krausová, Alena & Slezáková, Markéta & Svobodová, Zdeňka (eds.), *Setkání s češtinou* (Sborník z konference Setkání s češtinou konané v Praze 6.–7. září 2001). Praha: ÚJČ AV ČR. 129–136.
- UHLÍŘOVÁ, Ludmila. 2004. O „nepřesné“ anafoře. In Karlík, Petr (ed.), *Korpus jako zdroj dat o češtině*. Brno: Masarykova univerzita. 155–163.
- VAN DER AUWERA, Johan. 2011. Standard Average European. In Kortmann, Bernd & van der Auwera, Johan (eds.), *The languages and linguistics of Europe: A comprehensive guide*. Berlin: Mouton de Gruyter. 291–306.
- VELUPILLAI, Viveka. 2012. *An introduction to linguistic typology*. Amsterdam: John Benjamins.
- VYCHODILOVÁ, Zdeňka. 2008. *Výrazové prostředky textové soudržnosti v češtině v porovnání s ruštinou*. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci.
- WHORF, Benjamin Lee. 1956. Language, thought, and reality: Selected writings of Benjamin Lee Whorf. Carrol, John B. (ed.). Cambridge, MA: MIT Press.
- ZÍKOVÁ, Magdalena & VOLÍN, Jan. 2012. Přízvučné a nepřízvučné *ten* při odkazování k vedlejším přívlastkovým větám. *Naše řeč* 95. 33–45.
- ZIMOVÁ, Ludmila. 1994. *Způsoby vyjadřování větných členů v textu: konkurence pojmenování, pronominalizace a elize* (Acta universitatis Purkynianae. Studia linguistica). Ústí nad Labem: Univerzita Jana Evangelisty Purkyně v Ústí nad Labem.
- ZIV, Yael. 1994. Left and right dislocations: Discourse functions and anaphora. *Journal of Pragmatics* 22. 629–645.
- ZUBATÝ, Josef. 1917. Ten. *Naše řeč* 1. 289–294.

Prameny

Bankovka, Lev, Zlodějka. Anotovaný korpus mluvených narativů. Magdalena Ziková, Praha 2015. (Přiloženo v datovém souboru xls.)

Český národní korpus – ORAL2013. Ústav Českého národního korpusu FF UK, Praha 2013. (Dostupné na: <<http://www.korpus.cz>>).

Český národní korpus – SYN2015. Ústav Českého národního korpusu FF UK, Praha 2015. (Dostupné na: <<http://www.korpus.cz>>).

The corpus of contemporary American English (COCA). Davies, Mark. 2008–, 1990–současnost. (Dostupné na: <<http://corpus.byu.edu/coca/>>).

Bankovka, Lev, Zlodějka

Seznam primárních pramenů.

kód mluvčího	pohlaví	věk	původ	primární prameny		
				Ban	Lev	Zlo
AHA20	žena	20	Praha	AHA20B	AHA20L	AHA20Z
AKA27	žena	27	Sokolov	AKA27B	AKA27L	AKA27Z
BBA20	žena	20	Praha	BBA20B	BBA20L	BBA20Z
DDZ23	muž	23	Český Těšín	DDZ23B	DDZ23L	DDZ23Z
JHZ21	muž	21	Hořovice	JHZ21B	JHZ21L	JHZ21Z
JZZ24	muž	24	Otrokovice u Zlína	JZZ24B	JZZ24L	JZZ24Z
KRA19	žena	19	Praha	KRA19B	KRA19L	KRA19Z
KRZ27	muž	27	Olomouc	KRZ27B	KRZ27L	KRZ27Z
LZA23	žena	23	Praha	LZA23B	LZA23L	LZA23Z
MSA18	žena	18	Roztoky u Prahy	MSA18B	MSA18L	MSA18Z
MWZ20	muž	20	Chomutov	MWZ20B	MWZ20L	MWZ20Z
OVZ21	muž	23	Praha	OVZ21B	OVZ21L	OVZ21Z
RRZ20	muž	20	Praha (otec: Morava, matka: Praha)	RRZ20B	RRZ20L	RRZ20Z
TPA23	žena	23	Praha	TPA23B	TPA23L	TPA23Z
TPA27	žena	27	Duchcov u Teplic	TPA27B	TPA27L	TPA27Z

Struktura kódu: první písmeno = iniciála křestního jména; druhé písmeno = iniciála příjmení; třetí písmeno = žena (A) / muž (Z); číslice = věk. *Ban* = Bankovka, *Lev* = Lev a *Zlo* = Zlodějka.

Příloha

Anotovaný korpus mluvených narativů *Bankovka, Lev, Zlodějka*.
Datový soubor xls přiložen v elektronické podobě.